Zeitschrift: Romanica Raetica
Herausgeber: Societad Retorumantscha
Band: 9 (1993)

Artikel: Viarva romontscha : contribuziuns davart il lungatg, sia histora e sia tgira
Autor: Decurtins, Alexi
DOI: https://doi.org/10.5169/seals-859062

Nutzungsbedingungen
Die ETH-Bibliothek ist die Anbieterin der digitalisierten Zeitschriften auf E-Periodica. Sie besitzt keine Urheberrechte an den Zeitschriften und ist nicht verantwortlich für deren Inhalte. Die Rechte liegen in der Regel bei den Herausgebern beziehungsweise den externen Rechteinhabern. Das Veröffentlichen von Bildern in Print- und Online-Publikationen sowie auf Social Media-Kanälen oder Webseiten ist nur mit vorheriger Genehmigung der Rechteinhaber erlaubt. Mehr erfahren

Conditions d'utilisation
L'ETH Library est le fournisseur des revues numérisées. Elle ne détient aucun droit d'auteur sur les revues et n'est pas responsable de leur contenu. En règle générale, les droits sont détenus par les éditeurs ou les détenteurs de droits externes. La reproduction d'images dans des publications imprimées ou en ligne ainsi que sur des canaux de médias sociaux ou des sites web n'est autorisée qu'avec l'accord préalable des détenteurs des droits. En savoir plus

Terms of use
The ETH Library is the provider of the digitised journals. It does not own any copyrights to the journals and is not responsible for their content. The rights usually lie with the publishers or the external rights holders. Publishing images in print and online publications, as well as on social media channels or websites, is only permitted with the prior consent of the rights holders. Find out more

Download PDF: 10.04.2026

ETH-Bibliothek Zürich, E-Periodica, https://www.e-periodica.ch

ROMANICA RÆTICA 9

II
Viarva romontscha

Contribuziuns davart il lungatg,
sia historia e sia tgira

Alexi Decurtins

ROMANICA RÆTICA

Forschungen zum rätoromanischen Sprachraum

Scrutaziun da l'intschess rumantsch

Herausgegeben von der

Edì da la

Società Retorumantscha
Institut dal Dicziunari
Rumantsch Grischun

Band 9

Tom 9

II
Viarva romontscha

Contribuziuns davart il lungatg,
sia historia e sia tgira

Alexi Decurtins

La Societad Retorumantscha engrazia al chantun Grischun, a la Pro Helvetia, a la Lia Rumantscha ed a la Quarta Lingua (che ella ha deplorablamain emblidà da menziunar en il tom 8) per il sustegniment da la publicaziun dal tom 8 e 9 da la preschenta collecziun.

© 1993 Societad Retorumantscha, Cuira
Stampa: Buchdruckerei Davos AG
Printed in Switzerland
Ediziun: 400 exemplars

Preambul da l'editura

Ils duos toms «Rätoromanisch» e «Viarva romontscha» discuorran per sai e nun han bricha dabsögn d'ün commentar davart da l'editura. Tuottüna esa indichà cha l'editura exprima seis plaschair e sia satisfacziun cha l'idea expressa avant var duos ons tras il vicepresident da la Società Retorumantscha, il dr. Arnold Spescha, ha pudü gnir realisada in ün möd uschè exemplaric ed in ün temp uschè cuort.

Il böt cha la Società Retorumantscha vaiva in ögl d'eira quel da procurar üna racolta pratica e ligermaing accessibla da las lavuors dal prof. dr. Alexi Decurtins chi, fin uossa, d'eiran sparpagliadas da qua e da là e, tras quai tuot tenor, da chattar be cun difficultats.

Grazcha als duos toms, chürats bain e munits da buns registers, survegnan lecturas e lectuors interessats ligermaing üna buna survista sur dals chomps da lavur d'ün filolog rumantsch da la seguonda mità dal 20avel tschientiner e sur da la tematica chi'd es statta actuala in quel temp.

La Societa Retorumantscha ingrazcha ad Alexi Decurtins ch'el s'ha declerà pront da surtour la gronda lavur da preparaziun ed es grata a las instituziuns chi tilla han sustgnüda finanzialmaing e chi, tras lur contribuziuns, han pussibiltà l'ediziun dals duos toms sco ch'els as preschaintan uossa.

Nus eschan persvas cha'ls toms 8 e 9 da la seria Romanica Raetica faran ün bun servezzan e ch'els chattan buna accoglientscha.

Per la
Società Retorumantscha
il president

dr. Jachen Curdin Arquint

Viarva romontscha

(Contribuziuns davart il lungatg,
sia historia e sia tgira)

Cuntegn

Plaid sin via

Fundaments

1. Il lungatg romontsch 9
(svilup, idioms, problematica, perspectivas)

Schientscha e cunscienzia

2. Placi à Spescha ed il romontsch 31
3. Brustgas romontschas 51
4. La Romania e siu vargau 61
5. L'idea d'avischinaziun 65
6. Nies cumpurtament enviers l'influenza dil tudestg 75
7. Il romontsch: In sguard egl avegnir 87
8. Votum davart il «Rumantsch Grischun» 95

Historia linguistica e culturala

En general

9. Entgins patratgs davart la Crestomazia e siu editur 105
10. Observaziuns d'in linguist davart veglias canzuns popularas 113
11. Atgnadads dil romontsch lumnezian 131

Vocabularis, dicziunaris e tiarms specials

12. Nos dicziunaris e la pressa romontscha 143
13. La fontauna sgurghiglionta da nies lungatg 149

14. In spughigliun dil Dicziunari Romontsch Grischun 157
15. Co nos babuns caschavan 165
16. Quei e tschei da e camutschs capricorns 177
17. Plontas, jarvas e flurs alpinas 185
18. Armas, barunias e felonias 199

Nums e denominaziuns

19. Nums da Sogns 245
20. Dallas auas e da lur nums 253
21. Ena scurreida cultur-istorica tras igls noms locals da Suagnign e conturns 261
22. Las valladas renanas e lur nums 283

Allocuziuns e schatgs

23. Schons ad igl Dicziunari Rumàntsch Grischùn 299
24. Società Retorumantscha e Dicziunari 309
25. Aluis Carigiet, a caschun dil premi cultural grischun 319
26. Toni Halter, a caschun dil premi cultural grischun 327
27. Cu ils «Gion Flurins» udevan, emprendevan, cantavan ed uravan aunc latin 335

Epilog

28. Caleidoscop romontsch (En atgna caussa) 343

Registers

Scursanidas 355
Bibliografia e scursanidas bibliograficas 357
Register da materias 365
Register d'auturs 375
Register da plaids ed etimons 379
Register da nums 389
Register dils suffixs 395

Plaid sin via

Havess jeu giu la curascha e la pazienzia dad ordinar mias scartiras romontschas per ina publicaziun, sche la Societad Retoromontscha havess buca spluntau tier mei? Quei ei bein da dubitar!

Vala ei la peina da publicar ensemen artechels ch'ein cumpari en las pli differentas revistas ed occurrenzas ed en divers temps? Schinavon ch'ei reussescha da far ina gesta tscharna e da gruppar las contribuziuns tenor camps tematics, ei quei buca giudvia. Mo a quella damonda dall'opportunitad duei la publicaziun en dus volums dalla retscha Romanica Raetica rispunder sezza. Il present volum II cul tetel «Viarva romontscha» sut la noda da nies lungatg, l'auter volum I, cul tetel «Rätoromanisch», sut quella tudestga e d'auters lungatgs.

Omisdus fan veser las lingias d'interess e d'orientaziun scientifica: Damondas dalla schientscha e cunscienzia linguistica, la historia linguistica e culturala, la lexicografia en general (vocabularis e dicziunaris, scazi da plaids, neologissems), ils nums locals e surnums. Sco ins vesa camps ligiai stretgamein cun il Dicziunari Romontsch Grischun e cun la lavur vida lez ni cun l'activitad sco docent a Friburg.

La dimensiun e la dicziun dils singuls tractats lai percorscher che quels ein sesviluppai savens ord referats e prelecziuns. Jeu hai cartiu ch'ei seigi gest da buca midar da num vid la tempra speciala seresultada ordlunder. Ils dus volums vulan esser autonoms. Quei ch'ei cunteniu en l'in duess buca serepeter en la medema fuorma en l'auter. Ponderaziuns ed appreziaziuns per la letga semegliontas hai jeu denton buc adina saviu evitar.

Ina excepziun da quei concept fa la contribuziun iniziala «Il lungatg romontsch». Quella survesta concentrada lubescha da scaffir in rom e dad enviar da cheu anora il lectur ed interessent sin artechels e capetels els dus volums che spleigan la materia pli da manedel. Era la skizza «Caleidoscop romontsch» figurescha en omisduas raccoltas muort siu caracter autobiografic.

Il tractat davart «La problematica dils neologissems el romontsch» hai jeu slargiau empauet e vertiu el per tudestg, cartend che quella pintga historia dils sforzs sil plaun dalla neologia savessi interessar in public pli vast.

Dad omisdus volums hai jeu excludiu recensiuns, bibliografias commentadas, necrologs, undrientschas ed artechels da caracter plitost litterar u litterar-critic.

Scriver per romontsch, en in u l'auter idiom, vul dir ton sco restrenscher da bi maun il diember da ses lecturs. Quei vala cunzun per buca Romontschs interessai d'ordeifer. Schizun romanists sur-

muntan mo darar la classena linguistica dil lungatg pign e da sias varietads. Auncallura hai jeu mez mai giu difficultads cuntut. Anzi! Per l'ina eis ei in plascher da scriver per romontsch, per l'autra in sentiment da liberaziun ch'ins contonscha buca senz'auter en in lungatg empriu. Dapli sa ei buc esser da donn da cumprovar adina puspei ch'il lungatg tonscha tuttavia era per tematicas, nua ch'ei tucca da ponderar e da s'exprimer pli detagliadamein.

El present volum han era in pèr allocuziuns e schatgs lartg che pertuccan persunas e fatgs enconuschents u che han ligioms manifests cul Grischun e cun nies moviment cultural.

Per raschuns tecnicas e finanzialas, per part era per mantener ina certa unitad stilistica, eis ei buca stau pusseivel da surprender els volums tut las illustraziuns dils originals.

Igl ei per divers motivs buca stau indicau da far in register unitar per omisdus volums.

Jeu engraziel en quest liug zun fetg alla suprastonza dalla Societad Retoromontscha, cunzun a siu president, rectur dr. Jachen Curdin Arquint, ed al vicepresident, dr. Arnold Spescha, per lur iniziativa. Engraziament sun jeu era deivets al cauredactur dil Dicziunari Romontsch Grischun, dr. Felix Giger, che ha schau copiar generusamein sia secretaria, Alexa Arquisch, il considerabel manuscret cugl ordinatur e dau leutier buns cussegls.

Cuera, la primavera 1993 Alexi Decurtins

FUNDAMENTS

Il lungatg romontsch

(en: *Graubünden, Grigioni, Grischun*, ed. per incumbensa dalla Regenza grischuna entras il Departament d'educaziun, 1984, pp. 61-69)

Cuntegn

I Diversitad ed identitad

II La veglia Rezia

III La romanisaziun

1. Entschattas
2. Orientaziun dalla Rezia viers nord e sera

IV Il romontsch seregheglia

1. Il pli vegl text
2. Origin dils idioms romontschs

V Ils idioms da scartira sefuorman

VI Lungatg e cardientscha

VII Novs temps, novas ideas

VIII Lungatg e midadas socialas

1. Viafier e turissem
2. Il moviment romontsch e sias entschattas
3. Smanatschas d'anoviars
4. La Ligia Romontscha e sias stentas
5. Novas viultas ed ideas

IX Cuntermesiras e sguard egl avegnir

1. Las appreziaziuns dil romontsch semidan
2. Forzas zuppadas vegnan a strada
3. Tscherca d'identitad e consequenzas
4. Novs sforzs
5. In lungatg da scartira unitar

X Epilog

1. Il lungatg romontsch

(svilup, idioms, problematica, perspectivas)

I Diversitad ed identitad

Ils Romontschs sezs han buca sviluppau in sulet lungatg da scartira e da cultura che unescha els sco in ligiom cumineivel. Els partan cunquei la sort da tons auters pievels pigns (Provenzals, Furlans, Dolomitans). En l'umbriva da lungatgs vischins pli pussents (franzos, talian, tudestg) eis ei era buca reussiu ad els da far il pass decisiv all'unitad. Emprovas han ins bein fatg pliras gadas. Ils resultats ein stai ils pli divers. (Pareglia sur da quei tema vol. I, nr. 15; novs aspects sutvart cap. 9.5.).

Ei dat biaras raschuns persuenter. Ellas ein en emprema lingia d'attribuir alla configuraziun encavistrada digl intschess romontsch denter la Val Müstair ed il massiv dil Sogn Gottard. Quella ha promoviu il crescher da numerus dialects d'atgna tempra, mo era conservau quels en lur esser sur tschentaners ora. La cultura sederasa en las muntognas en caums serrai. Plinavon han centers da peisa e da muntada economica, politica e culturala muncau che havessen saviu ulivar las divergenzas e tener la ballontscha. Gia el temps prelitterar, el decuors dil 15avel tschentaner, fuva il marcau da Cuera ius a piarder al romontsch. Aschia ha il tudestg survegniu pils Romontschs era denter els sezs baul ina funcziun carschenta sco lungatg da punt e da communicaziun.

Nunditgont ina tala situaziun pauc encuraschonta, ha ina liunga via ed historia cumineivla schau nescher sentiments e schientscha d'appartenenza alla medema famiglia e la perschuasiun ch'ins sappi midar ils fatgs mo cun serrar adina dapli las retschas. Enviers tuttas adversitads ha il taler dil temps tessiu in ponn romontsch cun in urdiment dètg unitar, mo cun ils pli differents fils d'entratg e dessegns.

Sin tuts ils camps dalla veta san ins constatar valurs cumineivlas, per semeglia sin quel dalla cultura materiala (iseglia, uaffens, baghetgs, process da lavur) sco era sin quel dil lungatg e dalla litteratura (structuras linguisticas, scazi da plaids, litteratura populara: detgas, praulas, proverbis, canzuns popularas). Medemamein sil plaun dil svilup spirtal e religius (lungatg sacral, canzuns religiusas) sco era sin quel dalla veta publica e politica (administraziun, dretg). Il lungatg sez ei sco in arcun che ensiara perdetgas per ina cuminonza culturala zun cumpacta. (Ins cumparegli vol. I, pp. 92 ss., 146 ss.).

L'identitad romontscha ei nundispiteivla, era sch'ella sepresenta a prema vesta savens en fuormas e colurs diversas. Gia il num dils Romontschs, la denominaziun generala *romontsch/rumantsch* e quella restrenschida mo sin l'Engiadina, il tierm *ladin*, dattan d'entellir in vegl basegns d'identificaziun. (Dapli vol. I, p. 105).

II La veglia Rezia

Cronists romans han nudau ils nums da pievels alpins (per part retics) ch'ils Romans havevan suttamess. En vesta agl intschess romontsch hodiern endriesch'ins denter auter dils *Riguscs* (Engiadina), dils *Suanets* (Rein Posteriur, Surmir) e dils *Calucons* (Vallada dil Rein en la vischinonza da Cuera). Meins precis ei quei ch'els relatan sur dils lungatgs. Tenor lur meini dueigi il retic haver giu ina certa semegliadetgna cugl etrusc.

Il Grischun romontsch cun ses tschun idioms, cun diember dialects e cun ses vischins tudestgs (tudestg da Cuera, tudestg gualser) e talians, presenta gia per sesez ina babilonia. Ei drova denton buca bia fantasia per sminar che la carta dils lungatgs e dialects fuvi el temps preroman e retic aunc pli gaglia e variada.

Sin tgei pievels, ed oravontut, sin tgei lungatgs ein ils Romans fruntai en nossas muntognas? Da quei savein nus stagn pauc. Novissimas - per part gia veglias - teorias pretendan oz ch'il misteri seigi sligiaus. Il retic, manegia Linus Brunner, seigi parentaus culs lungatgs semitics. Gnanc da dir che quellas hipotesas han piars lur criedi ils davos onns. Gia 1973 haveva Gerhard Doerfer (Lautgesetz und Zufall, 58ss.) mussau che la metoda omnicumparatistica da Brunner tegni buca petg ad in examen critic. E quei beincapiu avon che quest s'avischini alla damonda dil lungatg retic (inscripziuns, nums locals).

Ver eis ei ch'in considerabel diember da nums locals grischuns sepaleisa sco fastitgs preromans. E quels pertuccan capeivlamein cunzun loghens da vegl enneu habitai, ils nums da vitgs, vischnauncas e da valladas, sco per semeglia: *Tschlin, Scuol, Savognin, Panaduz, Glion, Trun, Lumnezia*. En pliras regiuns ein ils nums preromans pli spess ch'en autras. Els ein sco indezis e statgnas per las eras e faschas da cultura «retica».

Las anfladas prehistoricas a Motata sper Ramosch, sil Padnal da Savognin, a Crestaulta sper Surin, silla Muota da Falera, confirmeschan da lur vart quei ch'ils nums vegliuords lain percorscher. En quellas culegnas ein plirs nivels e currents da cultura vegni neunavon (la cultura da Melaun, da Fritzens/Sanzeno, quella celtica da La

Tène). Displascheivlamein va ei buca da metter ils artefacts anflai ed ils fastitgs linguistics silla medema stadera. Carteivel han els da far pauc u nuot in cun l'auter. Omisdus elements ein denton impurtonts en quei risguard ch'els fan da saver ch'ei ha dau lungatgs e culturas en nossas regiuns ditg avon che quei ch'ins carteva.

Sper pievels e lungatgs vegls preromans, che nus numnein cun resalva «retics», han era schlattas celticas (gallicas) giugau ina rolla egl intschess dalla Rezia. Vegnend dalla Helvezia duein ils Gals u Celts haver scavalcau e traversau las Alps entuorn 400 avon Cristus per sepatrunar dallas planiras fritgeivlas norditalicas. Aunc oz paran nums locals e nums da valladas da documentar lur influenza, sco per semeglia: *Breil, Brinzouls, Purtenza.*

Restonzas celticas ed autras cuntegn era il scazi da plaids puril. Ei setracta il bia da talas cun tempra da relict. Ellas pertuccan parts dil lungatg ch'ein restadas nunsmesadas e pauc influenzadas entras midadas dalla civilisaziun. Nums per animals selvadis *(camutsch, sgagia, tschéss, urlaun)*, per plontas selvadias *(culeischen, darvena, grusaida, schiember)*, per activitads, uaffens e rauba dil pur *(tscharschar, panaglia, penn, tegia, umblaz)*, lu cunzun appellativs per fuormas e per la qualitad dil terren *(bleis, crap, cron, grava, grep)*.

III La romanisaziun

1. Entschattas

Cuort avon l'era cristiana (15 avon Cristus) entscheiva la conquista romana dalla Rezia, igl intschess encugnaus denter la Germania, la Gallia cisalpina ed il Noricum e cunfinaus en grondas lingias a nord dalla Donau, encunter sera dils flums Rein ed En ed encunter damaun entras la Salzach e la Drau. Franc eis ei buca stau las muntognas cun lur pievels guerrils che han giavinau igl interess dils Romans, era buca products da nui, sco caschiel, vin e mèl d'aviuls. Ils Romans vulevan il damogn dils passadis alpins che devan access alla Germania e che garantevan da tut temps il transit da truppas, da rauba e dils funcziunaris.

Ils Romans han rabitschau cun els duas caussas che han levgiau l'integraziun dalla nova provinzia: ina organisaziun militara solida ed in'administraziun efficienta e lonzia. Dotai cun bunas enconuschientschas tecnicas han els baghegiau la reit da vias e cheutras promoviu il traffic ed il commerci. Ils giuvens Rets vegnevan recrutai ed organisai en legiuns e cohortas. Gnanc dubi che quei ei stau per

biars ina singulara experienza da veta e manonza romana. In emprendissadi che ha lubiu da ligiar els pli ferm culla sort digl imperi.

Da gliez temps fuva igl imperi roman sesladaus taluisa ch'el cunteneva gia en sesez il schierm dil sgurdin vegnent. Sut igl imperatur Dioclezian (284-305 suenter Cristus) entscheivan las incursiuns dils Alemans al nord dalla provinzia Rezia. Igl imperatur sesprova da vegnir dominè alla situaziun cun sparter la Rezia e far ordlunder duas provinzias cun atgna administraziun: La Raetia Prima cun Cuera sco center administrativ e la Raetia Secunda cun Augsburg sco capitala.

Igl ei buca sclaus che gest l'invasiun dils Alemans ha carschentau sco consequenza il process da romanisaziun ellas parts meridiunalas dallas provinzias. La populaziun romana el nord stueva tschessar sut la pressiun dils Alemans ed empruava da fitgar pei pli a sid.

Per da dretg eis ei denton in'autra forza che ha francau la romanisaziun dalla nova provinzia Rezia: il cristianissem. Sias entschattas selain datar senza resca gia el quart tschentaner suenter Cristus. Ina cumprova persuenter ei la relativa unitad dil lungatg romontsch da baselgia cun sia identitad e sias caracteristicas marcantas. Quei vala era pils nums (nums da patruns-baselgia, prenums e nums da famiglia). (Per quella e per las suandontas parts pareglia cunzun vol. I, pp. 106 ss., 110 ss.).

Mo era autrora ha il romontsch manteniu enzennas evidentas dil lungatg latin dils emprems temps digl imperi. Cuntut vegn ei ad haver cuzzau tochen viaden el 6avel tschentaner ch'ils davos suns e tuns preromans ein sestezs.

2. Orientaziun dalla Rezia viers nord e sera

Pievels germans (Ostrogots, Gotuns e Francons) ein stai ils artavels pli u meins legitims dil domini roman en Rezia. Mo cun lur vegnida ei la romanisaziun aunc buca tschessada. Perencunter ha ella survegniu dacheudenvi ferms accents digl intschess francon (si dall'Italia Aulta e neu digl occident). La Rezia sto sedrizzar ina secunda gada suenter novs patruns, quella gada viers nord e sera/miezdi. Las umbrivas vegnan pli fermas cun il domini francon, dapi 539 suenter Cristus. Igl onn 843 vegn la Rezia distaccada digl arzuestgiu da Milaun. Ella passa ecclesiasticamein sut la tutela da Magonza (Mainz).

Pievels alemans e bajuvars semovan pli e pli nunschenadamein encunter sid alla tscherca da tiara nova. Igl emprem fruntan els egl intschess dalla Raetia Secunda ch'els germaniseschan el decuors dils

tschentaners totalmein. Plaunsiu vegn era la Raetia Prima tuccada dallas invasiuns. Denter ils onns 1000-1500 vegnan grondas parts a nord e nordost surfatgas da colonists germans. La consequenza vegn ad esser stau ina liunga convivenza denter Romans e Germans e silsuenter il passadi d'ina cultura linguistica a l'autra. Dalla germanisaziun progressonta relatan aunc oz las stresas dils nums locals, relicts da plaids romans els dialects tudestgs, mo era tratgs caracteristics da lur fuorma fonetica.

La «Renaschientscha carolingica», quei vul dir il giavisch da Carli il Grond da cultivar e luvrar per la purezia dil latin, ha podà suatiu ils nuders dall'administraziun e las stivas da studi dils conventuals, mo strusch il pievel.

Rhabanus Maurus, igl arzuestg da Magonza, repeta en in messadi quei che anteriurs concils havevan gia stipulau, numnadamein ch'igl evangeli dueigi vegnir intermediaus en sia diocesa aschia ch'il pievel capeschi, pia, sch'ei fetschi da basegns, era els lungatgs dalla tiara. Ins astga supponer che talas decisiuns e directivas hagien fullau via era al romontsch naschent, cuntut che quel haveva lu aunc buca sia propria noda-casa. Denton haveva il latin vulgar fatg ina singulara metamorfosa e fuva zanua sin via da daventar in niev lungatg. Gliestas da plaids manuscrettas dil temps attestan quei. Ils schinumnai glossaris, che scolars premurai han fatg cun cumparegliar lur scazi da plaids latin u latin-vulgar cun las correspondenzas germanas. Ils plaids latins fan endamen resuns dils lungatgs neolatins dad oz, savens schizun atgnadads romontschas.

Documents latins d'impurtonza per la historia dallas Alps e per lur colonisaziun, sco per semeglia il Testament digl uestg Tello (765), la Lex Romana curiensis (da circa 850) ni las Leschas penalas digl uestg Remedius lain gia transparer certas conturas dil romontsch. Ultra da quei sefa valer en els spért e cuntegn german. Quei seresulta aunc pli ferm dils documents retolatins dalla Rezia Bassa da 1000-1200, relaschai frequentamein a Vinomna/Rankweil (damaneivel da Sogn Pieder/Feldkirch) ed a Sogn Gagl. Cheu engart'ins era noziuns ed expressiuns dil dretg german, che van per part vi el romontsch, e che dattan a quel ensemen cun il lungatg da baselgia sia urdadira speciala. (Pareglia vol. I, nr. 6).

IV Il romontsch seregheglia

1. Il pli vegl text

Ils pli vegls texts franzos e talians dateschan dalla fin dil 9avel tschentaner. Igl ei buca falliu da supponer ch'ins havessi era saviu scriver lu il romontsch e duvrar el litterarmein, sche quei basegns fuss staus allerta. Abstrahau da mudestas emprovas plitost casualas e dispiteivlas, entaup'ins pér entuorn 1200 igl emprem schatg scret ch'ins sa qualificar da romontschs. Igl ei in'emprova da translaziun interlineara, anflada en in codex da Nossadunnaun, il sforz d'in conventual (forsa in pader dalla claustra da Faveras) da declarar in priedi latin entras il lungatg dil pievel. Schegie ch'ei ha num esser precauts cun constataziuns, san ins dir ch'il romontsch fuva lu gia dètg conturaus. Il text da Nossadunnaun regorda tschadilà agl idiom sursilvan. Forsa ha quei da far cun la derivonza dil «conventual» u digl autur che ha fatg la versiun. (Pareglia vol. I, p. 108 s.).

La scienzia linguistica, che urenta ils relicts romontschs ed oravontut ils nums locals en las regiuns daditg germanisadas (Vallada dil Rein sut Cuera, Rezia Bassa, Purtenza e Scanvetg), eruescha plitost parallelas cun ils dialects dil Grischun central e cun l'Engiadina. Ensemen cun la versiun interlineara leventa quei gia pil temps medieval il pli tumpriv la damonda, daco ch'igl intschess romontsch ha survegniu sia variaziun idiomatica.

2. Origin dils idioms romontschs

San ins insumma rispunder cunvegnentamein a quella, vul dir pertgei ch'igl ei vegniu tier l'enconuschenta partiziun idiomatica: jauer/vallader (Val Müstair, Engiadina Bassa), puter (Engiadin'Aulta), surmiran (Sur- e Sutses), sutsilvan/sursilvan (Sut- e Surselva)? Quei selai far mo a mesas.

Sco igl ei gia vegniu remarcau sisura, astg'ins supponer ch'ils lungatgs preromans fuvien en las regiuns ualti differents l'in da l'auter. Il schinumnau substrat, la stresa linguistica giufuns e pli veglia, ha influenzau la moda e maniera co recepir ed adattar il latin, co filtrar il vegl scazi da plaids e co pronunziar il niev lungatg. Cunfins administrativs medievals, forsa aunc pli vegls, han susteniu il svilup dils dialects en blocs d'ina certa coherenza. Ad Auas Sparsas denter Trin/Mulin e Flem sesanflava in cunfin medieval marcant. El sparta buca mo la Surdalla Sutselva, mobein era ils idioms dallas duas regiuns. En quei process ha era la configuraziun dallas cuntradas en caums serrai fatg il siu.

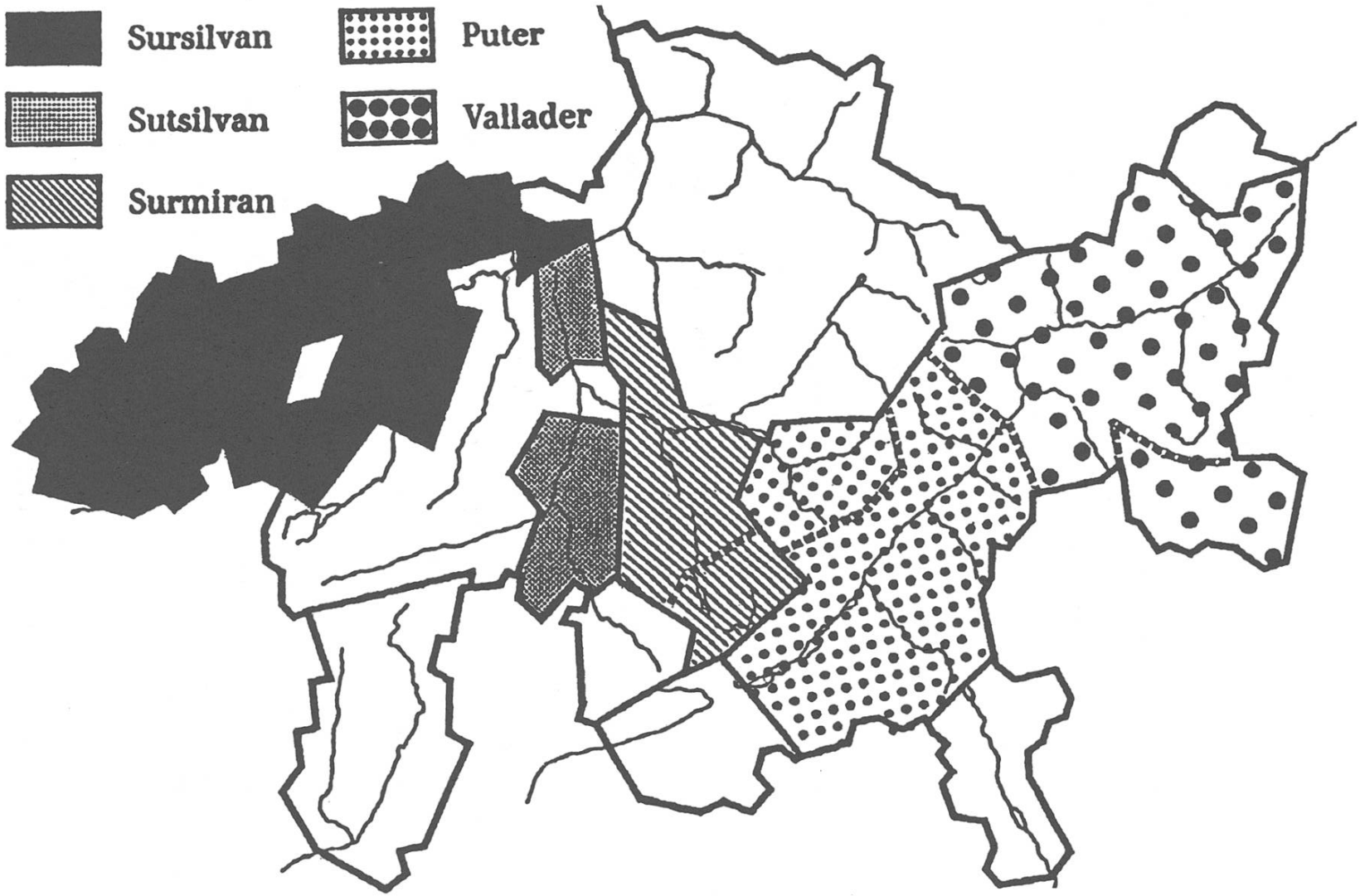

Ils idioms romontschs

Cuntradas sco l'Engiadina Bassa, mo era la Val Müstair, han vischinau ditg e liung cun igl intschess romanisau che deva en la Vallada sura digl En (encunter Danuder, Fuond e Puntina/Innsbruck) ni vi da tschei maun dil Fuorn encunter Damal e Bulsaun (Val Vnuost, Tirol dil sid). Da quellas varts han ellas lu era retschiert pli tard emprests germans en fuormas bavaresas.

L'Engiadin'Aulta, il Surmir e per part era la Val Schons ein valladas unidas muort lur posiziun stretgamein cun la retrotiara latina e pli tard cul lumbard. Influenzas lumbardas ein cheu pli pronunziadas. Cunzun en texts vegls dil 16avel e 17avel tschentaner semuossan las relaziuns cun la vischina Lumbardia en moda eloquenta. (Pli detagliadamein leusura pareglia vol. I, nrs. 3, 5). Tratgs cumineivels partenent il scazi da plaids e la sintaxa tonschan savens dall'Engiadin'Aulta tochen lunsch viaden ella Sutselva.

Svilups historics ein denton el cass da surmuntar cunfins linguistics naturals. Quei vala cunzun per las relaziuns denter la Sur- e Sutselva. Il lungatg dalla Ligia Grischa, il sursilvan, ha dominau tschentaners alla liunga l'expressiun litterara el Grischun central. Omisduas cuntradas han dil reminent resentiu il pli fetg dalla pressiun constanta dil tudestg alemanic u gualser.

Ils stretgs ligioms dalla Surselva cul Surmir ein medemamein sefatgs sin premissas confessiunalas e politicas cumineivlas e cun agid dalla scola e dalla baselgia.

La tripartiziun sbozzada sisura vegn secapescha relativada sch'ins fa ponderaziuns pli manedlas. Regiuns periferas (Val Müstair, Tujetsch e Medel etc.), u meins suttapostas a novs svilups normativs u a nivellaziuns litteraras, han per ordinari manteniu fasas linguisticas pli veglias. Pli fetg ch'ins va anavos el temps e pli fetg ch'il romontsch sepaleisa sco ina tuaglia entira.

V Ils idioms da scartira sefuorman

Nums da loghens els documents latins vegls e circumscripziuns da tals el lungatg dalla tiara, cun scripziuns selvadias e variadas (per semeglia: Rietberg 1354 *sur lag ad awas fortas*; Cuera 1361 *prau da spedal)* tradeschan ch'ins havess gia daditg saviu scriver per romontsch, sch'ins havess giu il basegns.

Che quei ei daventau igl emprem en l'Engiadin'Aulta ei perschuadent e logic. Leu fuva il latin semantenius il pli ditg sco lungatg dils nuders, tochen siaden el 16avel tschentaner, senza ch'ins bratti

el cul tudestg, sco quei ei stau il cass en la part renana. L'emigraziun, il commerci sur ils pass, il survetsch sut crunas e las scharschas pli u meins cuzzeivlas tiegl uestg da Cuera sco signur feudal, havevan procurau per ina beinstonza pulit derasada. Las vischnauncas entscheivan a seformar e seprofilar, il cumin sefa libers plaunsiu dil domini episcopal. L'atgna schientscha crescha, e cun ella era la voluntad da dar expressiun cul mied dil lungatg al scalem pli elevau social e da patratg democratic. Per megliera capientscha dils biars entscheiv'ins a translatar impurtonts documents latins el lungatg dalla vallada. Sto esser che quei mava senza pli gronds incaps. Denter ils vischins ed ella publicitad funcziunava il romontsch gia daditg. La fuorma romontscha scretta fuva denton zaco era gia prefigurada el scazi da plaids ed ella sintaxa dils texts latins che zuppentavan mo malamein lur derivonza. Cumins e vischnauncas entscheivan a nudar e codificar per romontsch lur statuts, las leschas civilas e criminalas, protocols da decisiuns ed uordens locals.

Secapescha ch'ils eveniments historics grischuns han lur part vi da quei process. Las empremas rabantschas cun la casa da Habsburg-Austria, las incursiuns dils Grischuns a Buorm ed en Vuclina, mo oravontut la battaglia da Tgalaveina (1499) han fatg vegnir pertschartas las Treis Ligias da lur forza e pussonza. (Pareglia sutvart p. 202 ss.). Canzuns popularas da quei temps descrivan e decontan il niev sentiment. Ellas daventan probablamein impurtontas sco fuormas precursuras pils idioms da scartira ed oravontut per fuormas poeticas. (Mira p. 121 ss.).

Cun ils onns 1527/28 (Gian Travers) entscheiva ina litteratura manuscretta da noda politica ed historica.

Circa dil medem temps dateschan era emprovas da scriver en Surselva. Il contract d'allianza dils Franzos culs Grischuns digl onn 1549 ei, sco ins sa, vegnius translataus era per romontsch e repartius als menaders respectivs dallas Ligias. Igl ei da dubitar che quei seigi stau l'emprema gada ch'ins fageva in tal sforz. La cuida dils Grischuns fuva era pils auters ambassadurs (Vaniescha, Spagna/Milaun) buca meins impurtonta.

VI Lungatg e cardientscha

La Reformaziun empunescha directamein vid il sulom stagiau sisura. Sias finamiras: il retuorn detschiert alla bibla, als evangelis, e cun quei alla «scartira», ed il patratg e sentiment religius nuncun-

venziunal, anflan tiels humanists ladins (Bifrun, Champel, Gallicius) adherents fervents e promoturs dils cudischs stampai (1552, 1560, 1562). La stampa, il niev purtader dalla cultura linguistica, ei a strada en nossas regiuns. La luschezia da quei fatg s'exprima en biaras prefaziuns.

In miez tschentaner pli tard seregheglia era la Sut- e Surselva (Bonifaci, Calvenzano, Nauli, St. Gabriel). Igl ei il temps dallas scartiras defensivas e cumbattivas (apologeticas) che defendan l'atgna confessiun e che tschercan da mantener per tut prezi las posiziuns contonschidas.

La Cunterreformaziun che suonda en quella undada sepusa vid las decisiuns dil Concil da Trient. Sustenida da vart politica (Austria e Milaun) envia ella la Missiun retica dils paders caputschins da Brescia. Els arrivan ella tiara e vegnan la finala da fitgar pei definitivamein en Surmir, en Sut- e Surselva. Ils paders brins emprendan ils differents idioms ed entscheivan a stampar en Lumbardia ed a Vaniescha ductrinas, cudischs da devoziun e legendaris. En Surmir daventan els ils piuniers digl idiom da scartira. En Surselva contribueschan els ensemen culs conventuals benedictins da Mustér da far penetrar e derasar la cultura religiusa barocca che tschaffa tuts ils camps dalla veta. (Pareglia cheutier vol. I, pp. 138 s.; 162 s.).

Cardientscha e lungatg contonschan el 16avel e 17avel tschentaner ina buglida cun rara vigur. Mo ils sgurdins grischuns entscheivan gia a mischedar da gust la cardientscha culla politica. L'expressiun romontscha resenta da quei el bien ed el schliet.

VII Novs temps, novas ideas

Ina dallas biaras ideas che la Revoluziun franzosa ha formulau ed accentuau ei stau quella dalla naziun e cun quei era dil vehichel che promova ella, dil lungatg. Ideas da quella specia arrivan el Grischun dallas Treis Ligias en in temps da crisa politica e culturala. Il vegl Grischun federativ va en muschna, sedisfa e semida plaun allaga suenter biaras pitgiras en in member e cantun dalla Confederaziun. L'aristocrazia grischuna ei sdernada, la Vuclina piarsa, l'idea dall'atgna forza e pussonza che contrahava cun naziuns europeas mo pli ina crosa vita.

Cul pass sur la sava dalla Confederaziun sesarvan escha e finiastras anoviars e lain entrar da tuttas sorts novs currents e novas influenzas. Il resultat ei denter auter ch'ins entscheiva era a discutar, schebein il romontsch, partius en idioms, seigi propi il dretg instru-

ment per la nova orientaziun ed integraziun politica. Ils patriots, persesez adherents dil progress, ein buca perina. Tgi vul prender la caschun dil niev uorden politic per extirpar ed unfrir il romontsch en favur d'ina unitad grischuna e svizra pli gronda e tgunscha (H. Bansi, Th. Mohr; par. sutvart p. 38 s.). Tgi vul mantener, defender e cultivar el per tut prezi (P. à Spescha, M. Conradi; par. vol. I, p. 347 ss.).

Tonaton han las novas entschattas pil romontsch era varts positivas nunspitgadas. Al sforz dalla baselgia e dalla publicitad s'aschunta suenter 1830 era la scola romontscha. Gl'emprem instituida sin basa privata e communala. Uniuns da scola confessiunalas procuran pils emprems mieds d'instrucziun. A medem temps cun las scolas e cun lur stentas malulivas pil romontsch neschan e svaneschan gasettas romontschas en cadeina. Ellas han il meret da tener allerta la schientscha romontscha e la discussiun sur dil lungatg, mo era da slargiar las pusseivladads d'expressiun sin tuttas varts. (Pareglia vol. I, p. 237 ss.; sutvart p. 144 ss.). Cun las gasettas sederasa era ina mudesta belletristica, per gronda part aunc ina translatada, plaunsiu denton s'annunzian era mussaments poetics e novellistics cun agens tuns.

Viers la fin dil 19avel tschentaner eis ei la finala la scienzia e retscherca linguistica che valetescha e revaletescha il romontsch. (Mira vol. I, p. 28 ss.). Ella accumpogna d'entschatta enneu il moviment romontsch ed ei da buca pintga muntada (Joseph Planta, W. von Humboldt). Ascoli e Gartner spleigan en vasts studis cun caracter da model e muossavia la structura e la historia dil romontsch e da ses dialects. Els scuvieran las lingias da parentella e vischinonza cun il ladin central (dolomitan), cul furlan, mo era culs dialects lumbards.

Sper la scienzia linguistica per propi, che entscheiva a descriver manedlamein ils dialects e camps linguistics dalla cultura materiala, fa era la cultivaziun applicada e tgira pratica progress (vocabularis, grammaticas, cudischs da scola, cudischs da cant; pareglia vol. I, nr. 5, III).

VIII Lungatg e midadas socialas

1. Viafier e turissem

Il tetel «Lungatg e midadas socialas» savess ins maneivel dar a mintgina dallas autras parts dil present studi. Mo per propi vala el per la secunda mesadad dil 19avel tschentaner, cu la roda dallas midadas entscheiva a girar pli e pli spert. Quei semanifestescha verbal-

mein cun las viasfier e cun lur reit che tonscha tochen en las vals pli allontanadas e metta tierm all'isolaziun. Cul binari da fier crescha era il turissem ad egl vesent. Omisdus aspects confruntan il pur e mistergner, mo oravontut il lungatg e sia cultura, cun problems nunspitgai. Cun la construcziun dalla viafier mida in liug da cruschada sco Filisur en temps relativamein cuort maun dil romontsch vi silla vart tudestga. Sogn Murezi, in center da cura gia vivon enconuschents, lai buca dubitar, tgei quitaus ch'il turissem senza cunfins porta pil romontsch. Lu a mintga cass fuv'ins nunpreparaus pil niev svilup e nunprotegius dad eventuals prighels. En auters loghens ei il svilup staus pli tempraus, mo la finala buca meins virulents. Pli che mai ei ins vegnius pertscharts che l'expressiun romontscha stoppi sesarver a novs terrens ed a novas realitads. (Par. vol. I, p. 194 ss.).

2. Il moviment romontsch e sias entschattas

Ei fuva neras uras da ponderar, co ins savessi procurar per ina migliur e riscuder ils prighels.

Quasi sco il resultat d'ina schientscha e cunscienzia enfirmida ei seconstituida 1863 la Società Retorumantscha, l'emprema uniun culturala da tuts ils idioms. Ella iniziescha sin tuts ils camps quei ch'ins savess numnar la defensiun ed illustraziun dil lungatg romontsch: la raccolta e publicaziun dils documents vegls e da litteratura, da studis historics e linguistics. Siu emprem president, Gion Antoni Bühler, resca l'aventura dil lungatg da fusiun. (Pareglia vol. I, p. 352 ss.).

Dils 1896 entscheiva Robert de Planta cun las preparativas pil Dicziunari Rumantsch Grischun, in quitau ch'el surdat 1904 alla tgira dalla Società Retorumantscha, seconcentrond sez sin la raccolta dils nums locals e da lur muntada per la historia culturala e linguistica dallas Alps. Il Cudisch da nums retic che nescha ordlunder vegn elavuraus, redigius e publicaus dad Andrea Schorta pils nums locals e da Konrad Huber per la part dils nums da persunas e da famiglia. (Pareglia vol. I, pp. 106 ss., 290).

Gia avon Robert de Planta fuva Caspar Decurtins semess vidlunder da rimnar il material oral e scret per la Crestomazia retoromontscha en 13 volums. (Mira sutvart p. 106 ss.).

Consideradas silmeins l'entschatta sco lavurs vid il grond monument d'in lungatg en declin, han ellas mobilisau forzas novas e fatg nescher novas speronzas. Ensemen cun la fundaziun dallas uniuns culturalas regiunalas (Romania, Uniun dals Grischs, Renania, Uniung Rumantscha da Surmeir, Renania) han quellas stentas preparau il terren per ina renovaziun (Renaschientscha romontscha).

La litteratura biala ha entschiet a flurir sut las pli diversas influenzas. En l'Engiadina in'expressiun litterara en la tensiun denter patria ed jester, denter idils dalla veglia Engiadina e svilups pli recents (G. Mathis, G.F. Caderas ed S. Caratsch), en Surselva ina litteratura ord la vesta dil mund puril aunc intact ni idealisau, mo era sin via da semidar (G.A. Huonder, G.C. Muoth e G.M. Nay).

La Renaschientscha romontscha ha giu il meret da carschentar il senn pil lungatg e pigl agen silmeins tier ina elita en tuttas las valladas. Auncallura san ins strusch numnar ella in moviment popular.

3. Smanatschas d'anoviars

Rizrazs linguistics ein plitost ina tradiziun dispiteivla dils Romontschs sezs. Mo avon eveniments europès han ins adina saviu far persenn che la latinitad periclitada dils Romontschs sa era vegnir sfruttada sco mied politic. Quei ei stau il cass en ina moda aunc migeivla gia all'entschatta dil 19avel tschentaner cu l'Italia tschercava sia unitad e seregurdava mintgaton dil glacis roman ellas Alps (G. Vegezzi-Ruscalla, R. Bonghi; pareglia vol. I, p. 160 s.).

Oravontut s'annunzia quei prighel cun l'Emprema uiara mundiala. En quei spazi da temps crodan las polemicas hanadas cun linguists e scienziai talians (Salvioni, Del Vecchio) che contestavan al romontsch il caracter da lungatg independent e che vesevan en el nuot auter ch'in dialect alpin-lumbard. Las vuschs han cuntinuau ed ein daventadas manifestamein irredentisticas cun ils activists dil faschissem. Valents auturs han menau la discussiun da vart romontscha. La consequenza ei stau ch'ils Romontschs han patertgau pli e pli fetg sur digl agen origin (J. Jud, K. Jaberg, R. de Planta, Ch. Pult, P. Lansel).

L'Engiadina cun sia liunga vischinonza cul sid ei secapescha tuccada sil viv dils tuns aspers si dall'Italia. Dapi tschentaners ha ella dirigiu ses idioms da scartira suenter canons talians da pronunzia, scripziun e scazi da plaids. Ussa vegn la reacziun, il giavisch bunamein fanatic da sefar liber dil frar grond, il clom pil retuorn allas atgnas ragischs linguisticas (Ch. Pult, P. Lansel). Podà ch'ins ei lu ius empau da lunsch, senza tener quen dil Grischun triling. Oz fussen nus Romontschs leds dad haver il talian sco scut e tschabergal, silmeins sco emprem lungatg jester ellas scolas secundaras e medias e senza dubi era ensemen cun el ina presenza pli gronda, directa ed actuala alla televisiun.

En la part renana fuva lu in'autra smanatscha jastra pli urgenta: la germanisaziun aviarta e zuppada. Ins sedamonda, tgei mesiras che seigien da prender per frenar quei svilup (G.A. Bühler, G.C. Muoth; pareglia sutvart p. 76 ss.).

4. La Ligia Romontscha e sias stentas

Commembers dalla Società Retorumantscha han clamau 1919 alla fundaziun dalla Ligia Romontscha. Siu num regorda vid il stadi federativ grischun, vid las Ligias. Sco lezzas enquera ella dad activar mintga vallada e mintga idiom en in sforz cumineivel. Ella daventa dacheudenvi l'animatura dil moviment linguistic e cultural pratic el Grischun, articulescha dafertontier ils basegns e tegn allerta la publicitad e las instanzas svizras e grischunas. En consequenza sestabiliseschan ils idioms egl intschess da tschep. Il slontsch dall'economia e dil traffic fuva lu aunc en ballontscha. L'agricultura semodernisava, mo aunc senza segls anetgs. Il romontsch haveva da sbatter empau dapertut, mo ei fuva aunc da redember.

La vigelgia dalla Secunda uiara, 1938, consacrescha ina votaziun svizra il romontsch sco quart lungatg naziunal. Igl ei in'enzenna marcanta pils inimitgs externs (irredentists, nazists): En temps da prighel siaran ils Svizzers lur retschas. En l'euforia dil grond mument han ins emblidau ch'ina minoritad viva buca mo da declamaziuns da simpatia. Ins ha tralaschau da veser l'entira problematica dalla damonda d'existenza (definiziun e garanzia dil territori, scolaziun, publicitad)

Cun tuts ses malengasis ha l'uiara dau al romontsch in temps da calma e da flad. (Pareglia la contribuziun vol. I, p. 372 ss.). Mo igl ei stau ina calma enganusa.

5. Novas viultas ed ideas

Ils eveniments seprecipiteschan suenter 1945. Ins fa persenn che la punt denter l'Engiadina e la Surselva, la Sutselva e la Val d'Alvra, ei sin sbuar. Iniziativas originalas e beinmanegiadas han buca midau da num vid la situaziun (concept Gangale cun reit da scolettas egl intschess periclitau).

La conjunctura aulta en cumpleina vigur ha denton era tschaffau autras regiuns tochen ussa pli u meins intactas (Engiadin'Aulta, Domat, Bravuogn) e midau las structuras socialas. Il pur muntagnard, che haveva valiu tochen dacheu sco pli ferma petga dil romontsch, piarda sia muntada centrala. Las famiglias silla tiara daventan sco dapertut pli pintgas. La consequenza ei ch'ins concentrescha las scolas ni ch'ins siara insumma talas. Cun siu «Program da Schlarigna» (1951/53), che recuora dil reminent all'idea dallas Treis Ligias per saver francar meglier igl intschess e promover l'assimilaziun, mo era cun critica murdenta («La renaschentscha dals Patagons» 1949) emprova Reto Caratsch da destadar e sussentar ils Romontschs. Senza success!

Dapi il Secund concil vatican e sias ordras partenent l'evangelisaziun el lungatg matern, ha la baselgia dau impurtonts impuls alla veta dil lungatg. Mo la secularisaziun progressonta smasa igl effect contonschiu. La munconza da spirituals e plevons indigens tucca omisduas confessiuns sensiblamein.

Las meglieras forzas van sin lavur els marcaus ed en centers regiunals. Ei dat da patertgar che gleiti ina tiarza dils Romontschs ein sesents ordeifer igl intschess per propi. La mira da mantener la substanza romontscha egl jester ei ludeivla ed ideala, mo eis ella a pli liunga vesta da contonscher?

Malgrad ch'ins vegn buc unfis da giavischar e reclamar in turissem cun proporziuns dueivlas, sederasa quel ad in sederasar en tuttas direcziuns. Vischnauncas el cor da diversas valladas e regiuns ein oz en cumplein svilup (Scuol, Savognin, Lags, Mustér, Vella). Han ellas la forza d'assimilaziun necessaria e la vigur da cunterballantschar ils facturs desintegronts?

Il sguard egl agen spieghel ei dirs e lubescha buca da far illusiuns.

IX Cuntermesiras e sguard egl avegnir

1. Las appreziaziuns dil romontsch semidan

Sche nus legin quei che nusezs havein scret avon onns sut il tetel «Il romontsch en discussiun» (per semeglia Calender Romontsch 1969, 1973) vegnin nus pertscharts, con fetg che tut ei da cuntin en rocla. Agens patratgs en vesta al destin romontsch semidan e sedifferenzieschan. Nuot meglier che quei! Ins va enconuschentamein mo inaga el Rein cun la medema aua. Gest quellas midadas e novas appreziaziuns ein in'enzenna da veta pil romontsch ed en quei senn positivas.

2. Forzas zuppadas seregheglian

Las vuschs recentas en la pressa e la publicitad suenter ils onns 70 (principi territorial, revendicaziuns romontschas enviers il stadi, lungatg cumineivel interromontsch) han confruntau ils Romontschs cun la damonda d'existenza. Ellas ein vegnidas formuladas cunzun dils giuvens. Quei tut ei buca niev. Mo igl ei l'emprema gada ch'ils cloms vegnan da sutensi e ch'els indicheschan cheutras che la schientscha romontscha ei sederasada. Las pretensiuns van a pèr

cun ils sforzs parallels per la tgira dalla fatscha dils vitgs, dils monuments e baghetgs, per la protecziun digl ambient e dalla natira. Il risguard per las minoritads crescha e la solidarisaziun denter ellas medemamein.

3. Tscherca d'identitad e consequenzas

Il plaid «identitad» vegn duvraus e strapazzaus oz empau dapertut. El circumscriva il stadi dil carstgaun en pasch ed equiliber cun sesez e cun siu contuorn, quel ch'enconuscha danunder ch'el vegn, tgei che ha formau ed accumpignau el naven da sia emprema affonza, en tgei cuminonza ch'el ei carschius.

Mo la schientscha e l'enconuschientscha dall'identitad fan lur pretensiuns ed han lur consequenzas. Buc il davos pil member d'ina minoritad che sto - sch'el vul mantener l'identitad - far e seduvrar dublamein.

Quei sforz vul dir procurar ch'il carstgaun sappi sesviluppar en tuts risguards il meglier pusseivel. E cun quei ch'il lungatg ei il mied che lubescha da s'exprimer, da capir, leger e scriver, pia in svilup cumplein, eis ei mo raschuneivel ch'ins detti a sia cultivaziun dapli peisa.

4. Novas vias

Dapi onns lavur'ins cun sistem per procurar al romontsch ed als Romontschs in meglier fundament d'existenza. Oravontut sesprov'ins da carschentar la fidonza dils Romontschs en lur lungatg. Denter auter setracta ei da turnentar al romontsch sia valur sco mied da communicaziun e da prestige. El cuntegn gie, sco ins sa constatar, tuts ils elements d'in lungatg modern, e sia situaziun denter neolatin e tudestg arva grondamein sias pusseivladads da renovaziun. Mesiras adattadas (planisaziun dil lungatg; neologissems; pressa, programs da radio e televisiun) procuran persuenter. Gnanc da dir: il romontsch ei cheutras era daventaus denton tscheu e leu il lungatg dil paun e buca mo dil cor. Igl esser romontsch sto daventar enzatgei natural, natira, buca enzatgei sfurzau cun téf museal, buca enzatgei dictau da bunamanas e subvenziuns (B. Cathomas).

Ord quella vesta ei l'activitad dil Cantun Grischun e dalla Confederaziun carschida il davos decenni ad in crescher (engaschament da translataders ufficials; cudisch da dretg; elavuraziun da mieds d'instrucziun; instrucziun dalla biologia en las classas superiuras dalla scola primara; cuors da perfecziun per scolasts e carschi; romontsch sco rom da maturitad; professura da romontsch alla Scola politecnica eav.).

La Ligia Romontscha sezza ha slargiau ils pensums e las lavurs sin tuttas varts. Igl ei reussiu ad ella da contonscher en vasts cerchels svizzers ed ordeifer ina respectabla solidarisaziun. Quella survarga en qualitad per dabia quella dil moviment patriotic ed emoziunal da 1938.

Cun ina stedia campagna d'informaziun ha la Ligia Romontscha era luvrau da piunier sil camp d'ina megliera entelgientscha e capientscha dils Grischuns da divers lungatg. D'in clima favoreivel el Grischun sez dependa grondamein la sort e situaziun dil romontsch.

Gnanc dubi: Ins ha fatg lunsch entuorn enconuschientscha cun la problematica dalla minoritad romontscha el Grischun e less gidar dapertut e ton sco selai. Il co e cum ei denton discutaus e discutabels cunzun el Grischun sez: mesiras economicas e finanzialas per tener la glieud els intschess, stabilisar igl intschess sin via legala ni cun ina cunvegnientscha pli lucca (charta dils lungatgs), promoziun d'in lungatg da scartira unitar e d'ina gasetta quotidiana, renconuschientscha dil romontsch sco lungatg ufficial svizzer.

5. In lungatg da scartira unitar

En l'unda d'ina pli gronda solidaritad romontscha ha era l'idea da scaffir in lungatg da scartira unitar puspei survegniu novs impuls. Suenter ils sforzs falli da P. à Spescha (1800), G.A. Bühler (1867) e L. Uffer (1958) e suenter ils svaris endinai ortografics en vesta ad emprovas d'avischinaziun (1957), ei quei gia per sesez buc in pign ughetg.

Il «Rumantsch Grischun», elavuraus dapi 1981 sco sistem (H. Schmid), ei severificaus sco in fundament ponderau e valeivel. El ha surmuntau senza memia gronds incaps ils emprems pass e gudignau ina retscha terrens tochen oz nunoccupai u maloccupai entras ils idioms (formulars da tutta specia, placats, inserats, inscripziuns, cudischs e registers d'informaziun generala etc.). En quei rom ha l'emprova survegniu sia atgna dinamica, ed ei vegn ad esser interessant da persequitar nua ch'ins arriva.

Il «Rumantsch Grischun» ei poninsdir consolidaus sco «lungatg da canzlia». Mo igl ei era semussau ch'il pass da quel al diever general (scret e plidau) ei zun gronds e ch'el cuntegn biars prighels. En quei risguard dependa ei, co ins appreziescha el e tgei spetga ch'ins ha.

Il «Rumantsch Grischun» san ins considerar sco ina finamira lontana, situada denter realitad ed utopia, quasi sco in fanal e simbol per la caussa romontscha che sa mo reussir en stretga uniun da tut las forzas.

Ins sa veser el sco in resultat contonschiu e nunalienabel, sco il «lungatg da canzlia», ch'ins sa baghegiar ora e rinforzar secund sco ils vers basegns sepresentan e leu nua che fuormas idiomaticas ein buca absolutamein necessarias. L'idea ch'il romontsch, ed ils lungatgs minoritars insumma, stoppi esser presents dapertut nua ch'ils lungatgs gronds, en nies cass il tudestg, tonschien, ei nungesta e nunrealistica.

Il «Rumantsch Grischun» san ins denton era considerar sco il lungatg da scartira per propi che duei remplazzar e substituir ils idioms. Sin quei scalem da ponderaziun entra la gronda cesura.

Ils suandonts patratgs (pareglia leutier era sutvart pp. 66 ss., 96 ss.) ein franc giustificai.

Il «Rumantsch Grischun», sez aunc ina enfiarla falombra, che sa viver mo dil suc e schit dils idioms, arriva en in mument da malsegirtad linguistica carschenta ed accentuada. La germanisaziun en sia fuorma zuppada, che s'effectuescha plitost sil spért che sil plaid singul e che tschaffa il maguol: la pronunzia, l'accentuaziun, la dicziun, l'expressiun idiomatica, s'avonza ad in s'avanzar. Ei il «Rumantsch Grischun», e cheu sepresenta la damonda cruciala, el cass da midar quella situaziun essenzialmein? Ins astga e sto dubitar da quei.

Neu dalla scola svizra vegn il giavisch pli e pli ferms d'introducir il franzos (respectiv il talian) gia ellas classas aultas dalla scola primara. Igl ei strusch d'untgir che silmeins la scola tudestga el Grischun vegn a stuer dar sissu ina risposta affirmativa. Mo con differenziada vegn quella risposta ad esser e tgei consequenzas vegn ella ad haver pil romontsch? Risguarda ella ch'ei dat gest als cunfins scolas tudestgas cun ina mudesta instrucziun romontscha che duess vegnir mantenida?

L'avertura politica ed economica viers l'Europa ei ina valur nunenconuschenta. Las declamaziuns europeas per las minoritads cuntrastan cun la catscha all'economia efficienta e cun la tenuta centralistica da tiaras pussentas al tgamun.

Plinavon e per finir: Sch'ins tegn adaquen che la carga, ch'in member d'ina cuminonza linguistica, era e cunzun d'ina tala minoritara, ei dad el anora promts e canlis da prender sin sesez, ei buca senza cunfins, vegn ins a sespruar da dosar sabiamein il diever ed ils pensums dil «Rumantsch Grischun». Scadin sfurzem dad instituziuns, mo era e cunzun da surengiu, sa mo haver in effect cuntrari.

SCHIENTSCHA E CUNSCIENZIA

Placi à Spescha ed il romontsch

(en: Annalas 87, 1974, 15-38)

Cuntegn

I Introducziun

II Sia veta

III Ils sforzs pil romontsch

1. La muntada dil lungatg matern
2. L'idea dalla «naziun» retoromontscha
3. Ortografia e fisiologia dils suns
4. In unic lungatg da scartira
5. Romontsch e latin
6. La derivonza dil romontsch
7. Cartografia e nums locals

IV Conclusiun

2. Placi à Spescha ed il romontsch[1]

I Introducziun

Las scartiras che sefatschentan da Placi à Spescha ein numerusas. Gia dils 1947 (par. nota 8) constatescha Iso Müller denton che sia contribuziun alla historia culturala ed al lungatg romontsch seigi aunc scarplida onz pauc. Ils studis dil medem scienziau e da siu confrar, pader Vigeli Berther, cumpari ils davos onns en las Annalas (par. vol. *77*, 130; *82*, 53ss.), porschan novas informaziuns en quei risguard. Bein ed endretg vegn ins denton a saver far quella lavur pér revegnend sistematicamein ad ina stentusa mo necessaria uatga dils manuscrets che sesanflan oravontut a Mustér ed a Cuera. La presenta skizza corrispunda pressapauc ad in referat, fatgs per tudestg ils 25 da fevrer 1971 el ravugl dil Seminari roman dall'universitad da Berna e per romontsch ils 20 da fevrer 1973 avon la Societad Retoromontscha. Ella ha mudestas miras e vul pli che auter far resortir la schientscha e cunscienzia da pader Placi dil lungatg matern e da sia muntada. Quei para giustificau dil mument ch'ins sesprova da motivar e perschuader il singul Romontsch ch'el stemi e cultiveschi sco'i descha la viarva e cultura artadas.

*

In proverbi di ch'ins deigi ludar ils aults e star ella bassa. El circumscriva dètg bein il respect ch'ils biars muntagnards han giu tschentaners alla liunga dalla pezza. Quei ei nuota da smarvigliar, sch'ins considerescha ils prighels che smanatschan da quellas varts entras bovas, lavinas ed inundaziuns a biars da nos vitgs. Oz ei semidau da rudien en quei risguard. Mo co veseva ei ora avon 200 e varga onns? A mintga cass eisi interessant d'anflar gia da gliez temps in um che haveva buca pli la trembletga ed il sturnez els cuolms, in um che haveva denton era sparunau diember auters tabus sil plantiu: Placi à Spescha, burgheis da Trun. L'originalitad e la curascha dil conventual da Mustér sepaleisan quasi en mintgina da sias scartiras:

> *Nus vein treis inimitgs veseivels en nossa Vishnaunca, che disturban nios ruaus: las lavinas, las auas ed ils paupers. Ussa a qual de quels treis mals deien nus vegnir en agit al emprim? Jou per in vi dir miu meini, e meter mias rashuns speras, e lu sa era scadin dir il siu meini, e meter vitier sias raschuns; ed a la fin lein nus tscharner ora quei, ch'ei il pli necessari, bien, e rashuneivel, e meter glets en ovra...*

[1] Questa lavur sebasa oravontut sin duas ovras, numnadamein: SPESCHA: *Leben und Schriften.* – *DEC 4.* – Ulteriurs studis e tractats vegnan citai en las notas.

Jeu per in hai reflectau, e suenter mia reflecsiun fatga, concludiu, che sche gia quels seien nos gronds inimitgs, e sei necessari, ch'in fetschi uiara enconter els, sche tonaton veien nus en nossa Vishnaunca aunc pli gronds inimitgs, ca bovas, lavinas, e Rheins. E tgi en quels pia? Quels en nos m a r s c h a n e r s de nossa Vishnaunca, pertgei quels en quels, che volen ver maglau, e buca ver luvrau; quels en quels, che uardan tier, co auters en de quitau, e de lavur, e denton staten en lumbriva; quels en quels, che suenter ch'ils auters han giu suau, e mortirau, vegnen, a maglian ora nossas fadigias, e lavurs, e suenter van a cauma, ne volen seser a meisa cu'ls luvrers; quels en quels, che, suenter ver dersentau il pastg, seglian si per nossas spigias, e roien deven il graneth de nies paun de mintga di, ch'in ha stoviu fadigiar noutier cun lavurs, e savurs, e quels en è quels, che studegian di e notg, co enplenir lur venters, e desideris sin don e cust ded auters, e, che suenter esser enpleni aschia, lavuran cun lur malempudada buca enconter quels, ch'han els spisgentau[2].

Igl Engles Graham Brown numna il pader «forsa igl emprem ver alpinist» ed Arnold Lunn, il piunier dil ski alpin, ei dalla medema opiniun[3].

Il Bernes Albrecht von Haller ha fatg avon Spescha ensemen cun Johannes Gessner viadis botanics sur la Gemmi e sur il Brünig, ha decantau las Alps, sco ei sedi lur «sittenreinigende und erzieherische Kraft auf den Menschen», lur grondiusadad e bellezia[4]. In precursur grischun ei senza dubi era il Ladin Niculin Sererhard. Ins patratgi a sia ascensiun dil Tschingel e dalla Scesaplana en Purtenza[5].

Buca ditg suenter quels emprems piuniers fa Spescha pli u meins persuls, senza suga, enzacontas empremas ascensiuns egl intschess dil Rein Anteriur e Posteriur, el massiv dil Tödi e dall'Adula. Per numnar mo enzacons da treimelli: Pez Valrein, Pez Derlun u Scharboden, Pez Terri, Pez Tgietschen, Stocgrond en Russein, Pez Urlaun si Punteglias. El fa viadis crusch e traviers el territori dil Gottard, dalla Grimsel e dil Susten. Spescha ei persunalmein ed a scret en contact cun numerus scienziai, per semeglia cun Jacob Samuel Wyttenbach, cun il miedi Johann Gottfried Ebel, cun Karl Kasthofer, Joseph Görres ed auters. Sias experientschas ed aventuras en l'aulta muntogna, persuls, cun catschadurs u cun pigrers bergamascs robusts

2 Ord il tractat «Disertaziun sur l'envenziun dils Minerals de Ponteglias. D'igl on 1817 e 1818», publicaus da J. Nay en: *Annalas 26*, 216ss., cunzun 217.

3 LUNN, A.: *Pater Placidus, der erste wahre Bergsteiger*, en: *Die Weltwoche, Nr. 1561*, 49, 11. Okt. 1963.

4 *HBLS 4*, 59.

5 SERERHARD, N.: *Einfalte Delineation aller Gemeinden gemeiner dreien Bünden*, 1742, publicau da C.v. Moor, Cur 1872, III, 41ss.; id., publicau e commentau da O. Vasella, p. 190ss.

mo temeletgs, che lain el ella buglia en situaziuns delicatas, u cun hosps stinai e fitgai sco méls, descriva el en in tudestg malgengli, mo en maletgs originals e cun in humor murdent che sueran aunc oz da titgira frestga.

Pli fetg e pli intensivamein che Haller ei Spescha staus in novatur, ina specia da revoluziunari social. Sie devisa «Etsi pereat mundus, tamen fiet justitia» lai sminar ch'el quintava nuot dapli che libertad ed independenza, e plinavon che siu senn per giustia eri fetg sviluppaus. En sias scartiras buglia ei da propostas per novaziuns sils pli differents camps: El vul promover la tgira dil pauperesser, la scola, meglierar l'agricultura e selvicultura, baghegiar vias sur la Greina u sur il Lucmagn tochen Biasca, ereger camonas clubistas, stabiliments da recuver per turists e scienziai sil Lucmagn, sfruttar las auas mineralas e las minieras. Schizun il problem dil celibat fatschenta el intensivamein, schegie ch'el fa valer ch'el sez seigi cun ses onns buca pli interessaus da num vidlunder. Capeivel ch'el ei vegnius ella cavella cun ses superiurs. Spescha haveva buca mo ideas, el vuleva era realisar ellas tonpli spert. Aschia catschava el stitgettas tier suprastonzas, umens dalla politica ed amitgs. Buc adina per siu agen avantatg. Dasperas descriva el la historia e historia culturala dalla Claustra, dil Cumin dalla Cadi, da Tujetsch e.a.v. El ei in dils emprems folclorists cun ina certa tempra e pissiun.

II Sia veta

Cu Spescha ei naschius a Trun igl onn 1752 era ual igl emprem tom dalla Enciclopedia franzosa da D'Alembert e Diderot cumparius. In'ovra ch'ins sa numnar cun certa raschun il spieghel da siu temps. La secunda mesadad dil tschentaner, che ha formau Placi à Spescha, auda las tibas da Rousseau e Voltaire che cloman all'attacca sin las instituziuns tradiziunalas dil stadi e dalla baselgia.

Igl ei enconuschent che las ideas dil sclariment ein sederasadas era en nies stadi confederau. La Republica bernesa, menada d'ina ferma e pussenta aristocrazia, che Montesquieu haveva aunc qualificau sco ina pussonza maluardada digl avegnir[6], ei vegnida scurlada en siu esser ed en ses fundaments gest aschi ferm sco il stadi dallas Treis Ligias. Als Grischuns sfugeva la Vuclina, la tiara subdita, pli e pli per maina pli turnar. Vargaus era il temps dils survetschs jasters cun lur buorsas e pensiuns. La canzun politica dil temps splema cunzun ils

[6] MONTESQUIEU: *Considérations sur la cause de la grandeur des Romains et de leur décadence*. Guilde du Livre, Lausanne 1942, 98.

La cadeina dil Badus cul Lag da Toma, tgina dil Rein da Surselva (Rein Anteriur); skizza cun rispli da P.Placi digl onn 1812

Cuolms (scripziun dad oz)
1 Tschema dil Badus
2 Stgeina dil Badus
3 Nas Aul(t)
4 Tagliola, Péz
5 Péz Tuma
6 Péz Prielet
7 Plauncau(l)ta
8 Fil Tuma
9 Tgiern Nurschalas
10 Péz Ner

Auas e vals
a Lag Tuma, fontauna dil Rein
b Val, ed aua da Tuma
c Val, ed aua da Prielet
d aua, e val da Stgeina
e aua, e val, e Lags dalla Siara
f aua, e val da Palidultscha
g aua da Nurschalas
h aua Dutg
i aua Cuflegl
k aua da Muschaneras
l aua Darvun
m aua Surpalix
n Rein da Tschamut

Neivs e Glatschers
a Neiv, gl. dil Badus
b Neiv, e gl. da Tuma
c Neiv, e gl. da Plauncaulta

aristocrats che duein esser stai la cuolpa dil declin. El Grischun entscheiva l'epoca dil moviment economic-patriotic. Cun ina campagna da sclariment appropriada ed entras la scola vul ins contonscher tier igl um cumin ina tenuta pli cunscienta e critica. Novas metodas da cultivaziun vulan sfurzar il progress e promover ina pli gronda beinstonza.

En quei clima crescha Spescha si. El frequenta la scola (privata) a Trun, va 1768 a scola a Cuera silla Cuort. 1770 scomia el canorta per ir cun siu scolast, Thomas Romanin, a Damal (Mals) e Tartsch en la Val Vnuost. 1772 sesanfla el en la scola claustrala a Mustér e dus onns pli tard vegn el recepius sco noviz en la cuminonza dils conventuals. El ei dil reminent il sulet noviz. La claustra ei dirigida da Columban Sozzi, in Blegnasc da tempra humanistica e d'eleganza latina, mo meins daus per sia carica sco avat. La claustra ei internamein ed externamein afuns. Muort quella raschun vegnan ils giuvens paders collocai per temps autrora. Spescha vegn 1776 a Nossadunnaun nua ch'el fa ses studis en teologia e filosofia. Sch'ins astga crer ad el, eis el entraus en claustra per saver sededicar nundisturbadamein alla retscherca e scienzia. En verdad fugeva el ton sco pusseivel dall'abbazia, nua ch'el piteva, sco el di, en sia cella, che targeva da lien, dils rematissems e nua ch'ils cuschiniers levan buca propi leu cun las pulpidas tratgas grischunas ed eran remplis cun puolpa, schambun e vuclina. La claustra, che gidava dapi tschentaners en la pastoraziun dallas pleivs cunzun en Surselva, ha facilitau las intenziuns da Spescha. Aschia ha era el entschiet vegnend da Nossadunnaun la pastoraziun ordeifer ils mirs claustrals el hospezi da Sogn Gions sil Lucmagn.

> *Gl'on 1782 finiu ils studis, son iou vegnius a kasa da meia profaessiun. Gl aez on en favur d'ils markadons de la fiera de Ligiaun son iou ius kon il servaetsh de Diu al Hospital de s. Gion de Medel, e de lou glauter di sin il pez de la Pozaeta dedens [oz: Pez Cristallina]...*[7].

Quella notizia ei tipica per Spescha. Ella relata con greva che la pesentincla ei stada denter il muntg e pastur dallas olmas ed igl alpinist e retschercader. Dapi S. Gions entscheiva el a viandar d'ina caplania a l'autra, per part per atgna voluntad, per part scatschaus dils parochians che vessen giu pli bugen ch'il confessiunal u la scantschala fussen stai occupai pli savens.

In tagl en sia veta munta igl onn 1798/99 cu ils Franzos dattan en Surselva. Els onns da madironza era el fruntaus en ses studis sillas

[7] *Dec 4*, 675.

ideas dalla Revoluziun franzosa, che havevan influenzau, schegie per part mo suroravi, siu patertgar. Inaga ch'ils Franzos ein ella tiara, sa el buca zuppentar sias simpatias. Ins stueva denton capir ch'ils Sursilvans partevan buca sia opiniun, haveva la Revoluziun gie fatg profundas plagas e darsentau Mustér e la claustra. Grazia a sias relaziuns culs Franzos reussescha ei a Spescha cun pliras caschuns da preservar dil pir. Mo l'aura semida, ils Austriacs vegnan suren, e Spescha ei in dils emprems che sto gihir. Cun biars auters prominents Grischuns vegn Spescha deportaus 1799 ad Innsbruck el Tirol. El ei rabiaus. «Ins ha numnau mei in Franzos! Mo tgei sun jeu staus en verdad? - In ver republican che ha carezau da cor la giustia. In che ha vuliu ch'il mal vegni punius ed il bien demtgaus. Jeu hai buca vuliu l'uiara, mobein la neutralitad. Jeu hai pretendiu ch'ins appartegni a negina partida, mobein entirs ed entratgs alla patria, ch'ei regi libertad ella tiara e che mintgin sappi dir nunschenadamein e francamein siu meini» (par. SPESCHA: *Leben und Schriften*, 102).

Igl onn 1801 tuorna el dalla deportaziun. El ei daventaus disfidus. El sefetga ch'ins fetschi bien cun ina pensiun per l'ingiustia agli fatga. En claustra tegn igl indigen Luregn Cathomen la canna crutscha d'avat. A Placi à Spescha va el cunterpeil: «In pastur premurau e mediocher, pli fetg chignaus ell'oraziun che capavels vid l'administraziun. In um undreivel, gigin e cuschus. El prefereva quels che fagevan oraziun, meditavan, fidavan en Diu ed eran humiliteivels. Arts, scienzias ed erudiziun e glieud da quels roms quintava el pauc. El era adversari dalla novaziun e dils novs cudischs» (par. SPESCHA: *Leben und Schriften*, 69).

Spescha insista ch'ins detti ad el per veta duronta il beneficiat da Rumein en Lumnezia. Igl avat vuleva saver nuot da quei. Perquei sevolva Spescha directamein alla Regenza centrala dalla Helvetica a Berna ed obtegn sur l'instanza a Cuera ch'ins corrispunda a siu giavisch. Mo la claustra dat ad el beinspert in «survigilader» a Rumein, aschia ch'ei va era leu buca ual ditg. El miera a Trun en la vegliadetgna d'81 onns[8].

III Ils sforzs pil romontsch

1. La muntada dil lungatg matern

Considerond ils sforzs da Spescha pil romontsch ston ins serender quen ch'el era in laic. El ha strusch giu a mauns ina lavur valeivla che

[8] MÜLLER, I.: *Pater Placidus Spescha*, en: *Schweizer Rundschau, 46. Jahrgang*, Jan. *1947*, 771ss.

havess dau sclariment davart la historia dil lungatg. Tonaton eisi captivont en vesta historica da far resortir ses principals patratgs sur da quei tema. Grev da dir eisi, schebein Spescha ha entschiet a meditar sur dil romontsch ord ina tenuta da puntili. A mintga cass ha el stuiu endriescher a Nossadunnaun, podà gia a Cuera e pli tard el Tirol «repraehensiuns», q.v.d. reproschas e beffas, muort siu lungatg[9]. Zanua fa el valer buca senza luschezia:

> *Nus schein, ed era cun vusch* [v.d. dad ault] *e detschartadad grischuna, e gradagradora, che nus saveien schi bein plidar e raschunar, prosar e poetisar, viver e murir en nos cunfins cun romontschar* [v.d. plidar romontsch], *sco quels en maiestusas cuorts e castials, che sesaulzan sur las neblas per sbassar ils auters tocca funs...*

Il fundament principal ei:

> *Offender negin, mo era ca suffrir offensiuns nuscheivlas. Dretgs ha mintgin tier il siu, e tgi che vul ni pren quels, ei in raffader*[10].

Franc eisi stau dapli che mo stinonza che ha enviau el al studi dil lungatg. Aunc dils onns 1829, cuort avon sia mort, scriva el: «Jeu ses-marvegliel mez da mia stedia premura da perscrutar quest miu lungatg. Mo quei ei stau mia pli nobla occupaziun, e quei dapi varga 60 onns».

Gia dils 1774/75, pia aunc sco noviz, redegia el ina pintga scartiretta davart «Cultura dellas flurs e dils orts», 1781/82 ina tala dedicada a ses parents da Trun «Doctrina de bein cultivar l'olma, il tgierp e beins temporals». Da quei temps entscheiva el era a far raccoltas da plaids tudestg-romontschas. Oravontut semetta el plaunsiu lundervi da far ponderaziuns davart la valur u nunvalur da siu lungatg. Quei era da lezzas uras tuttavia buca evident. Il temps avon e suenter la Revoluziun franzosa era pauc favoreivels ad ina cultivaziun cunscienta dil lungatg romontsch. Gest ord la vesta dil patriot ed econom stueva il romontsch, scarplius en plirs idioms, parer plitost in scarpetsch silla via dil schinumnau progress. Dafatga eran quels e tschels promts da sragischar el il pli spert pusseivel. Heinric Bansi fuva digl avis ch'ei dessi per la Regenza grischuna buc enzatgei pli urgent e nobel per promover l'unitad e la scolaziun dils Grischuns che da far svanir il romontsch. E schizun igl erudit, fin e differenziau

9 *Dec 4*, 675.

10 *Dec 4*, 729s. Quei citat sco era entgins dils suandonts ein modernisai en lur scripziun e versiun.

Theodor Mohr scriveva aunc 1820 enzatgei semeglionts[11]. Tut auter Placi à Spescha:

Ins ha fatg perquei, e fa aunc ozildi, grond d'entiert da vuler entruidar ni sfurzar ina naziun da prender si in auter lungatg e litteratura che quels ch'ei han artau da lur vegls e Dieus ha cumpartgiu ad els. Las confusiuns ch'ein cheutras daventadas, duessen esser scola sufficienta per stunclar giu diltut tals tentaments e suppriments[12].

Per Spescha ei ina tala tenuta denton buca mo ina damonda da humanitad e toleranza. El sesprova era da cumprovar sia opiniun teologicamein.

Dieus ei gl'autur dils lungatgs, tiu lungatg ei vegls, primars; ti pos crer che ti hagies ina participaziun divina tras quel, pertgei el ei ni voluntariamein ni sfurzadamein a ti vegnius imponius. Sprèzzas quel, sche sappies, che ti cuntrapugnas all'ordinaziun divina, vulent, ch'igl autur vegni enconuschius ed aduraus diversamein[13].

Ei dat perquei, aschia cuntinuescha Spescha, buc in auter fundament pil studi e per las scienzias che la perfetga enconuschientscha da siu agen lungatg matern.

Cun tutta admiraziun dil patratg original da Spescha, tucca ei tuttina da remarcar ch'el era in affon da siu temps, e quei che risguarda il romontsch forsa mo il pli pronunziau portavusch. Las ideas dalla Revoluziun franzosa mavan manifestamein en la direcziun d'ulivar il stan social e cultural d'ina naziun, pia bein era d'unir questa partenent il lungatg. Mo el Grischun cun sia structura federalista per excellenza ein ellas buca fruntadas en tratsch fritgeivel. Mo aschia eisi da capir che ual la «Landes-Reforma» (La Refuorma dalla Tiara) da 1794 stabilescha sil camp politic per l'emprema gada ina specia da Magna Charta dils lungatgs grischuns che definescha d.a.:

«Ils Bundsschreibers deigien translatar ils Abscheids eigl Italian ed ommaduas sorts dil Liungaig Ramonsch usitadas, far squitschar, ê termetter tiers ails Cummins, mintgin suenter siu Liungaig en expressiuns claras entilgenteivlas senza duvrar Plaids iasters...»[14].

11 Pareglia vol. I, p.66.

12 *Dec 4*, 729

13 Ibid. 689.

14 Puings, che la lud. Radunonza extraordinaria mett'avon ails lud. Cumins dellas treis Ligias sin lur approbatiun...1794, p.3, art. 16.

2. L'idea dalla «naziun» retoromontscha

Sentelli che Placi à Spescha sa buca surveser ils idioms romontschs stabili. Aschia sto el s'exprimer el lungatg dalla Cadi. Mo el sedrezza expressivamein: «En teia favur, o naziun, o giuventetgna grischuna», pia bein per l'emprema gada alla «naziun»[15]. En sia «Chanzun da la guerra da Müsch» plaida Gian Travers d'ina «bella Grischunia» e manegia cun quei ils Grischuns en general, v.d. lur schuldada en Vuclina. Pli tard fa Giachen Bifrun appel alla «giuventüna d'Agnedina», Stiafen Gabriel als «Grischuns». Vul ins denton sevolver ad ina entira naziun, sto ins esser capius silmeins enteifer ils cunfins da quella. Ina tala entelgientscha ei cumpromittada, manegia Spescha, e quei en emprema lingia perquei ch'ina differenta pronunzia e barrieras arbitraras da scripziun impedeschan u sminueschan ella. Spescha patratga strusch lundervi ch'ils idioms romontschs savessien sedistinguer el scazi da plaids, en lur muntadas, sil camp sintactic, magari fetg.

3. Ortografia e fisiologia dils suns

Ins ha d'entschatta priu si in litteral: in litteral malperfetg e suenter quei fundament malperfetg scret e prosequiu en il scriver, e da leu ha il lungatg sia malperfetgadad. Tgi vul ina quadratura perfetga, sch'il treicantun ei malregulaus?[16].

Per saver evitar quei malengasi, setracta ei da tschentar la scripziun sin in fundament dil tuttafatg niev. Ses patratgs sur da quei tema noda Spescha 1785 en in tractat che secloma «ABC-Alpin», ina lavur ch'ei disgraziadamein ida a piarder. El revegn denton a quella adina puspei pli tard. Iso Müller manegia che las ideas da Spescha mondien anavos en definitiva sin l'ortografia raziunala dils illuminists franzos. Aschia pretendeva gia Voltaire 1752 «Je suis toujours pourqu'on écrive comme on parle»[17]. Igl onn 1804 publichescha Placidus a Spescha en la revista Isis da J.G. Ebel ina lavuretta cul tetel «Die Rhäto-Hetruskische Sprache. Ein Beitrag zu deren Geschichte». Ella ei vegnida surprida grosso modo era en l'enconuschenta

15 Era quella idea astgass esser in resun neu dalla Frontscha. Quei motiv tuorna adina puspei tier Spescha, per sem. «Cou ei pia la historia de tiu lungatg e de tia naziun...» (*DEC 4,* 728), ni «... in lungatg de literatura kómina paer la naziun grishuna» (= romontscha; ibid. 689). – Pareglia vol. I, p. 347 ss.

16 *DEC 4,* 673.

17 Pareglia nota 8, ibid. 779. Aschia tucca ei d'encurir vinavon il model per propi dils sforzs da Spescha.

ovra dad Ebel «Anleitung... die Schweitz zu bereisen» (1809). Cheu sefatschenta el medemamein dallas stentas ortograficas ed el scriva:

«Umens litterai han fatg persenn che las enzennas (letras) latinas bastien buca per pronunziar scosauda ils suns retics; perquei ein els sespruai da carschentar las letras...»[18].

«Umens litterai», quei sa sereferir mo a Spescha sez. Cunquei eisi detg ch'el s'occupavi gia dils 1782 cun quella materia, dil medem temps pia che Noël-François de Wailly ha giu scret «L'orthographe des dames, ou l'orthographe fondée sur la bonne prononciation démontrée la seule raisonnable». Dil medem autur deriva ina lavur scretta a Paris gia dils 1771, numnadamein «De l'ortographe». Sco Voltaire pretenda era de Wailly ch'ins scrivi sco ins tschontschi. Tier Spescha tuna ei gest tuttina «Mintgin skrivi sco ael plaida»[19].

Las ponderaziuns teoreticas da Spescha sepresentan en in sistem ualti serrau, aschi serrau ch'ei para strusch probabel che Spescha seigi sez igl inventur. Las circa 40 letras (u enzennas) selain cavigliar dètg bein en in dils sistems fonetics enconuschents a nus, per semeglia en quel da Böhmer. Per dar in pèr exempels: il c ei l'enzenna pil tsch, il k pren il post dil c; ç cun ina cédille stat per nies tg; il g cun ina specia da c survart ei l'enzenna pil sch sonor; e ei adina in e serrau; ae, respectiv a cun in c survart corrispunda ad in e aviert, o cun in c survart stat denter o ed u (mumma) e.a.v. Leutier s'aschunta ina enzenna (in streh sut il vocal) per indicar igl accent dil plaid, in'autra per marcar la midada dil vocal accentuau els diftongs.

D'in cert mument naven ha Spescha scret en siu ABC-Alpin. Mo sch'ins legia attentamein siu scartiram, ves'ins ch'el ei buca pipa da tener la dira cun siu sistem. El introducescha plaun allaga novas enzennas, lai curdar da quellas gia introducidas, fa mischeidas[20].

1804 vegn el sco caplon a Rabius. Cheu ha el in lev post, sto denton surprender la scola ni quei ch'ins numnava lu aschia. Il post ei aschi levs ch'el sa notgs ora buca durmir. E cu ins sa buca durmir, duei ins far sco ils Franzos, dumbrar las nuorsas: un mouton, deux moutons etc., ni lu sco Spescha a Rabius, meditar co ils suns sefuorman en bucca e tgei che contribuescha leutier, cun auters plaids studegiar la fisiologia dils suns. Buca da far curvien ch'el frunta cheu sin scopertas sco quellas ch'il Burgheis galantum tier Molière endrie-

18 Ebel, J.G.: *Anleitung... die Schweitz zu bereisen.* Zürich *1809*, I. Teil, 279.

19 *Dec 4*, 688. Las ideas da de Wailly e Spescha partenent la refuorma dalla scripziun secunfan en principi, mo lur sistems ein - da giudicar giu dils pèr fragments da de Wailly da 1771 - zun differents.

20 Tgi che vul sefatschentar pli da rudien cun il schinumnau ABC-Alpin anfla leutier ils elements en: *Dec 4*, 677ss., 691s. Par. era nota 18.

scha da siu maître de philosophie. Per semeglia ch'igl A vegn formaus arvend il pli fetg pusseivel la bucca e grend sc'in parler. Sco nus savein va Molière anavos sin in cudisch digl academic Cordemoy digl onn 1668, intitulaus «Discours physique de la parole», e lez sin in'ovra latina da Galeotus da Narni dil 15avel secul[21]. La carstgaunadad e la scienzia discuvieran sin novas vias adina il medem ed ein surstadas da lur pegliasis sco suenter igl emprem di da scaffiziun.

Vigilonts de notg en miu ruaus, hai iou interqueriu ils suns d'ils vokals, ed ae anflau, ke quaels seien distinktivs tras la qualitat e quantitat de la organisaziun d'il flat e de la gargata. kon pli ke iou, fladont, strinshaeva ne slargiava la gargata, ton pli s'alzavan e sesbassavan ils suns[22].

Ils vokals fan las vushs aultas e bassas; ils konsonants konquorren kun lur divœrsitats formales tras gargata, liaung(a), dens, e labgia; las selbas daten suns plauns, dabots, e medians, las denterpunshiuns mòssan avis, e respiraziuns; il flat vegn d'il lom, va tras la gargata, e shlueta par bòk'ora; quael stausha l'aria, l'aria dat vush, la vush quorr'en nossas Urœglas, las urœglas mainan quaela avon la porta de la palœtsha œn ils gniarvs, ils gniarvs van el tschurvi, e nus entelgin ins l'auters noss sentiments. Admirabel mòssamen, admirable struktura de Diu[23].

4. In unic lungatg da scartira

La reforma dil litteral, lein numnar ella la reforma ortografica, pareva a P. Placi ina caussa impurtonta, mo buca la davosa finamira ch'el leva contonscher. Pil pievel cumin romontsch pudeva ella stgisar.

Va per tia patria romontsch'entuorn, seigies curios, dai adatg sils plaids, enzennas e midadas, e tia cuntentientscha vegn gleiti ad esser cumplenida.

Ti pos esser dalla Cadi, Lumnezza, Foppa, Flem, Trin, dil Plaun, dalla Tumliasca, Sursaissa romontscha, da Schons, ne dalla Giadina, ne da nua che ti vul, prenda or digl arcun dalla litteratura las letras, e teia atgna vusch suenter tiu dialect, ne teia isonza, scriva leusuenter, e quels da lunsch, ed aunc pli tgunsch quels da tier vegnan quei entellir[24].

21 DES GRANGES, CH.-M.: *Molière*, Théâtre choisi, douzième édition, Paris 1947, 834, nota 1.

22 *Dec 4*, 676.

23 *Dec 4*, 683.

24 *Dec 4*, 688s.

Ils «Homens litterai», propi ils tschancs, ein destinai per horizonts pli vasts. Quei dilucidescha Spescha el tractat «Renovaziun pusseivla dil lungatg romontsch precisamein»[25]. Alla damonda «Ei il lungatg litterau cumin dad ina naziun per scadina naziun necessaris e deschents, ni buc?» rispunda el: «El descha ed el ei necessaris». Auters lungatgs dueigien cumprovar quei. La naziun hebraica, greca, latina, franzosa, spagnola e tudestga considereschan il lungatg litterar per nizeivels e dueivels, e nus savein sco propria naziun medemamein daventar participeivels da quei privilegi».

Il factum che differents idioms existan dueigi buca stermentar. «Ils Grecs plidavan en differents dialects, semegliontamein ils Romans ed auters pievels. Ins ha ponderau, ei secunvegnius, ha priu il bien ed adattau dils divers dialects per scaffir in lungatg litterar e commensurau pils scienziai u letrai, e quei ei reussiu ad els perfetgamein».

E plinavon il stupent passadi:

> *Sentiments ulivs, e lungatg tuttina rendan ina naziun patriotica; malulivs e discunvegnents, ella smesada, declinada e spussada. Negin sa inculpar che reformas seigien ca profiteivlas, savens ein ellas necessarias seigi en tgei grau ch'ei vegli; mo ellas ston esser e restar en lur cunfins, e buca, denton ch'ellas fan giu il fulin, spazzar il tgamin*[26].

Tenor Spescha ei il romontsch scars el scazi da plaids. Ina opiniun derasada e nunreflectada dapi ils emprems cronists svizzers. Munconzas dat ei en mintga lungatg. A Spescha para il romontsch dad haver nunsufficienzas oravontut quei che pertucca «plaids da substanzia, plaids dad acziun e plaids da qualitads da substanzias», pia scarsadad en substantivs, verbs ed adjectivs. Ses cussegls en quella direcziun ein raschuneivels: «Scaffîen pia plaids, nus essan gie buca memia perderts, autras naziuns han era stuiu far quei, per perfecziunar lur lungatg, per meglierar lur viarva». Ni ch'el sereferescha sin Cicero che di: «Sch'in pievel ha in lungatg scart, deigi el far empristar expressiuns in auter pievel». Spescha sez ha cu el scriva plirs lungatgs: in natural e popular, cu el s'adressescha a sia famiglia, a ses parents ed alla publicitad.

Il suandont passadi ord il «Testament» a siu frar sin Crestas/Trun (1825) ei buca mo in rar exempel da romontsch genuin da siu temps, mobein era in'expressiun da sia experientscha e savida vivida parte-

25 *Dec 4*, 690.

26 *Dec 4*, 730.

nent il far e demanar dil pur. Ina specia da «Gion actif» ante litteram, cumparius da sia vart per romontsch 1836.

Sur il trer, tarschenar e cultivar la biestga gronda e pintga ed auters tiers manedels, fuss bia de scriver, mo la peda lai buca tier. Fusses ti scolaus pli bein en scartiras e lungatgs, sche savessan ins metter tier cudischs squitschai, che ti pudessas emprender ord quels bia e bien, mo quei maunca a ti, ed a mi il temps de scriver. En quei grau dueian ins procurar biestga e tiers de bun'êra, che seigien tratgs e teni bein, ed hagien neginas mendas. Biestga per nos cuolms ed alps dueigi esser lingiera, de combas satellas e pauc venter; bracca, cuorta e de biala corna e cual alzau. Ella duei esser viva e legra, haver igl iver quader e peil serrau. Las buritschèras sbettan quels de Lumnezia e nus biestga malgleintga e tuppa, cun raschun. Sal ei lur tempra e sch'el ei memia forts, mischeidan ins el cun flux ni crestgas. Daischa sechentada e pisada denter, oravon de quella de geneivra, ei fetg sanadeivla. - Ils nuegls, avon metter en biestga e tiers, dueian esser mundai e schubergiai de teilas e tuffien jester; puns, spartius e pursepens dueien esser en lur uorden e punt per miez fussau en. Las preits dueien esser bein seserradas ni stupadas e l'escha filada. Surtut dueien ins haver adatg, ch'il freid e suffel setili era buc sutsidenasi. Streglias, barschuns e starschuns dueien esser pinai, e savens terschenar ils tiers ei per far prova ton sco sal. Barschuns e starschuns ein per biestga manedla, e buca streglias gruvias e ruhas. Pavels, lavadiras defectadas e rauba defectada insumma, ni marscha ne ded irom e grienspan dueien ins better naven. Era ils pors vulan lur sustentaziun neta e tschernida, sch'ei dueigien far prova; létg e sust duei esser accomodau ad els. Il buntadé duei esser accomodaus; aua buna e sereina ei per glieud e biestga e sin quei vegn dau zun pauc adatg. Figeien bufatg cun tiers, strideien els ni cun pitgar ni cun sglatir ni luvrar, pertgei els ein buca raschuneivels ed entelgieivels, mo tonaton in pli che l'auter, sco la glieud. Pazienzia! Buns mulscheders e perveseders ein de stimar ault e tener en honur; e sch'in bab de casa sa buca quei mistregn, sch'emprendi ni uardi per auters; pertgei de quei dependa bia. Ei vul era dir bia, bein chischar e regular bein il chischament[27].

Era el traffic cugl avat, per semeglia cu el vul per tut prezi vegnir sin pervenda el bogn da Val Tenigia e scaffir «in center da recuver», sa el s'exprimer en moda ualti pulpida ed entelgeivla.

[27] Testament de siu Augsegner, daus a Str. Joseph Spescha de Crestas, gl'onn 1825, en: *Glogn 1935*, 42.

D'il rest perdegia V.G. continuamein, che nus deien ver ferma fidonza enconter El, e de tut schar sur'ad El, pertgei oz il di stopien ins tut far de scus, sch'in vegli far ensitgei de valer: El selauda gie traso, ch'El hagi vendiu, e conprau funs, ed alps cun schi gron profit, saviu prender giu sumas, e far enprestar daners schi deventagiusamein, baghigiau ora, e restaurau, ed aunc longiu Claustra, e Baselgias, mess tier tons vuts, Sontgadats cun cafanuns, feinglis, e schumbers, ed orglas, e quei tut cun siu stupent inschin de rogar, e sil davos aunc podiu obtener de S. Sontgiadat Papa quei gron Perdun, cun il qual nus tuts, mo viver endretg, e gudignar el, pudeien deventar figls de vart dretgia, e quei fatg tut discusmein e persuls, & sche pia quei, ed auter alegau ei cordau ora aschi bein, cuschent e cooperont ils Religius lou tier, sche pertgei duessen Vossa Grazia buc esser ina ga cuntents cul temporal esser, e semeter sin far e schar far bunas ovras cul proxim, ch'ei il ver comond de Diu? Sche tontas miraculusas ovras en deventadas cun quescher, e cooperar d'ils Religius, e schar far vossa Grazia tgei, ch'ha plaschiu, sche pertgei duessen quels buns e humiliteivels Religius ver perds la confidonza tier v.G. ed esser deventai mo fravis de deivets?
Jou per in sun staus 13. ons sin Caplaniaetas, e de vossa Grazia survegniu ne gabla, ne tschadun, gie mo quei pauc, che iou vevel si dies, e tonaton hai iou nuota fraviau. Co tschells han fatg, sai iou buc; quei denton sai iou dir, che quels, ils quals staten en Lur pli gronda favur, seien nuota stai d'ils menders mestergnes en quei grau[28].

Ses tractats a favur dad «Homens litterai» ein lu per la letga pli fasierlis. Ina caussa ei denton adina manifesta: Spescha ei darar el perfetg cun scaffir plaids. El semova sin quei camp dallas gadas cun success, autras gadas senza gronds quitaus e risguards. Il treikantun ei igl anghel (trianghel), la squethsadira (stamparia), vusar (dir Vus), aelar (dir Els), vushar (pronunziar), la denterpunshiun (interpunczіun), la totinadat (ulivadad), romontshar (plidar romontsch), il plovimen, la plievie gronde (diluvi), las mineralèras (minieras).

S'occupond cul lungatg litterar pils «Homens litterai» silpli tard eis el vegnius pertscharts ch'ils idioms ein ualti differents ils ins dils auters. Perquei dat ei, sch'ins vul buca stuer spitgar tochen il giuvenessendi, mo in purgaz: «La mia mira ei tut far regular, per far il

28 *Dec 4*, 645 [Project dil bogn].

lungatg dalla litteratura grischuna regulars en favur dad umens litterai!». Sias propostas vulan:[29]

1. far svanir il scriver consonants dubels: «En general ei la doblezia de consonants inutile».
2. adattar ils plurals irregulars dils substantivs u tenor il singular u tenor il plural. Pia: utschi, utschis, vaschi, vaschis.
3. metter sin pantun ils substantivs feminins cun finiziun consonantica e dar a quels ina noda-casa pli clara. Orda seit, preit, neiv, lavur daventa: seite, neive, lavure, preite.
4. Ils verbs, cunzun ils biars verbs irregulars, vegnan conjugai tenor il tschep digl infinitiv e mantegnan trasatras il post digl accent. Pia voler/vuler; jou v*o*le, ti v*o*les, el v*o*le – nus v*o*len, vus v*o*les, els v*o*len.

Las remarcas concernent la consonanza dubla ein franc gestas. Era partenent l'ulivaziun denter fuormas da declinaziun dil singular e plural selain eruir avunda exempels semeglionts d'idioms e dialects romontschs. Ins s'imagineschi denton, tgei che fuss seresultau ord ils puncts 3 e 4. Denter las lingias sa ins fastisar che Spescha ei sez seperschuadius che sias propostas fussien in «tedius sistem», buns da far vegnir l'aua conna ad in e scadin. E dil reminent fussen cunquei las clasiras dils idioms aunc adina buca stadas surmuntadas.

Gie, ins vegn a remarcar che Spescha survarga mai la risteina digl intschess linguistic sursilvan. Sias propostas per ina integraziun dils idioms e per ina «ulivaziun» da lur structura han aschia pauc substanzia e pauc fundament.

5. Romontsch e latin[30]

Tenor la devisa ch'il carstgaun stoppi enconuscher gl'emprem igl agen lungatg avon che emprender in jester, ha il nunstunclenteivel pader viu clar e bein, con grev ch'ei sto esser pil student romontsch d'emprender il latin neu dil tudestg ni dil talian. Perquei cumpilescha el la «Grammatica Latina Romantschada Gl'on 1815». El gliema vid il manuscret tochen viaden els 1822. En quei opus ei remarcabels il capetel sur dil verb, nua che Spescha fa observaziuns surprendentas, schegie buc adina gestas. Per semeglia relata el - sco dil rest era el tractat romontsch «Litteratura grischuna vedra e nova» - d'in infinitiv futur «fosser» e d'in infinitiv perfect «fover», vegni denton ord moda, mo ch'el hagi aunc udiu avon 50 onns (1760/70) ord la bucca da ses geniturs.

29 *Dec 4*, 691ss.

30 Gadola, G.: *P. Placi a Spescha e ses studis davart il lungatg romontsch*, en: *Glogn 1933*, 116ss.

El exemplifichescha la caussa sco suonda. Ses exempels han buca darar tempra autobiografica e resdan forsa era da ses embrugls psichics, v.d. da ses sentiments latents da persecuziun.

«Cun fover buns, sundel jeu vegnius enterdius savens»

«Cun fosser buns, vegness jeu aunc da cheudenvi enterdius»

Pli probabel eisi che ses infinitivs ein vegni clamai e provocai dil schema latin.

Ina impressiun pli seriusa fa la remarca che las variantas verbalas digl imperfect «fova, fovas, fova» sper «era, eras, era», seigien derivadas dil tschep dil perfect. Spescha vesa denton era ina differenza semantica ed aspectuala denter las duas fuormas, sch'el di:

«Denter igl «era» ed il «fova» vegn cuminamein fatg negin'attenziun e pri omisdus tuttina; mo en sesez eis ei ina differenza, e quella ei questa: «era» v.d. in temps mischedau cun present e vargau, e «fova» ei in temps vargau cura che quei ni tschei existeva».

Dètg interessant ei era quei che Spescha sa da dir dalla relaziun romontsch-latin. Mo donn ch'el illustrescha sias teorias cun exempels plitost problematics. El capetel «Moda dad enconuscher ils plaids latins ord il romontsch» di el: «Per emprender nies lungatg matern ei negina caussa pli avantagiusa che l'enconuschientscha dils plaids romontschs che cunvegnan e semeglian cul latin. Ils biars plaids latins cunvegnan cun il romontsch u en principi ne en descendenza e perquei mass ei ton maneivel dad emprender la latin tras la romontsch». El ei cheu damaneivel da Bifrun che haveva scret: «la leaungia latina, da quaela che la nossa parschenda, dsieua aquêla chi m'pêra nus daien er infurmêr la nossa». E nus savein che era G.A. Bühler fa pli tard ord il principi etimologic in canon per sias emprovas d'unificaziun. (Pareglia vol. I, p. 356).

6. La derivonza dil romontsch

La damonda dalla derivonza dil romontsch ha mai schau ruaus a Spescha. Cu Spescha era sco scolar a Tartsch, era il romontsch podà aunc buca svanius diltut en loghens empau giud via dalla Val Vnuost. A Tuor (Taufers) per semeglia plidavan silpli pauc ils vegls aunc romontsch. E dapli stuevan ils nums locals en la planira els contuorns da Gluorn clamar a memoria la historia dalla romanisaziun. Bia pli tard, duront la deportaziun ad Innsbruck, eis el lu fruntaus empau dapertut sils nums locals, perdetgas dalla veglia Rezia. Sia pli impurtonta occupaziun seigi stau d'intercurir ils fastitgs dalla naziun retica e da siu lungatg. «Dessen wegen bereisste ich das Sillerthal, Stubay, den Patscherberg und das Unterinnthal. Ich fand allenthalben und stellte immer in Rucksicht dessen Beobachtungen und

Nachforschungen an. Ich bemerkte und schloss, dass alle ietzt gedachte (erwähnte) Gegenden vom rhätischen Volk bepflanzt und sich ehemals der rhätischen Sprache bedient haben»[31].

Spescha entaupa denton buca mo relicts romontschs en lungatg ed isonzas, el scuntra era cun glieud ord la Val Gardeina che plaida romontsch. L'idea dil romontsch che va sur ils cunfins grischuns ora era carteivel lu en l'aria. Ei fuss matei pretendiu da memia che Spescha seigi igl emprem che hagi fatg persenn da quei. Ei basta da patertgar vid las veglias relaziuns digl uestgiu da Cuera cun il Tirol dil sid e cun il Vorarlberg. Spescha ei da quei che nus savein eruir denton igl emprem che scriva enzanua l'expressiun «retoromontsch», ina denominaziun che ei lu vegnida consecrada entras Wilhelm von Humboldt e pli tard entras Gartner e che ha giu in tal success.

Ad Innsbruck el Tirol ha Spescha fatg l'enconuschientscha da Mattli Conradi da Schons ch'era ual vidlunder da scriver sia grammatica tudestg-romontscha ed il vocabulari sursilvan. Ei fuss pia stau da supponer ch'il curios ed original pader havessi sin fundament da sias atgnas experientschas e novas vestas sviluppau teorias empau pli realisticas dalla anteriura derasaziun dil romontsch e da sia derivonza. Mo ei sto esser ch'il temps persuenter era aunc buca madirs.

En siu «Codish de Literatura Romantscha: Componius gl'on 1819» sco era el «Mussamen co Leger, Scriver e Raschunar en Moda Romontscha», nua ch'el sefatschenta cun la derivonza dil romontsch, semuossa ei, con ferm che sias ragischs tschaffan en l'ierta barocca. Cheu surpren el senza critica ord las pli differentas fontaunas las pli confusas interpretaziuns. Gie el sforza quellas per la letga viaden egl absurd, vulend dar dapli tarlischur alla idea dalla «Naziun grischuna». Aschia arriva el el ver senn dil plaid adina puspei tier Adam ed Eva.

7. Cartografia e nums locals[32]

La finala dat ei aunc in camp, nua che Spescha ha giu ed ha reals merets: La cartografia e l'inventarisaziun sistematica u casuala dils nums locals. Spescha dessignava cartas d'ina precisiun considerabla. E quei ei denter auter era stau la raschun ch'ins ha suspectau el da-

31 SPESCHA: *Leben und Schriften, 133.* Pil suandont passadi pareglia era vol. I, nr. 2, V. - MÜLLER, I.: *Placidus Spescha und Südtirol*, en: *Schlern 47, 1973*, 470ss.

32 Quella sparta sto vegnir tractada dapersei ed en in connex pli vast. Par. pil suandont passadi: *Die Alpen. Monatschrift des Schweizer Alpenclub 7 (1931)*, 381-83. - Pareglia era vol. I, nr. 12. - MAISSEN, F.: *Alla Tgina dil Rein*, en: *Radioscola, annada 11*, 1. cud., 4ss.

vart austriaca e bandischau el ord la tiara. Dils 1930 han ins anflau la carta «La Cadi e ses confins» che muossa, tgei habilitads ch'el haveva en quei risguard. Igl ei buca ina lavur ord secund maun, mobein ina carta ch'el ha propi fatg sin fundament da sias experientschas ed enconuschientschas. Abstrahau dalla topografia cuntegn ella in pèr tschien nums, fixai en lur pronunzia ed en lur localisaziun. Siu interess cumpeglia evidentamein ils nums dalla regiun alpina, dils cuolms ensiviars. Biars nums ein svani u emblidai, dad auters resultan detagls che ein per part buca nuninteressants per l'interpretaziun.

La raccolta da nums locals ei cunzun per las regiuns da cunfin dalla Cadi cul Tessin d'ina vart, cugl Uri e cun Glaruna da l'autra, impressiunonta. Nus enderschein per sem. ch'il Fellital secloma per romontsch la *Val Valgauna*, il Maderanertal la *Val da Fier* e pli baul *Rentiert* (sco en Val Sumvitg), igl Etzlital la *Val Carauns*[33].

IV Conclusiun

Prof. G. Theobald, che ha per aschidadir discuvretg dils 1861 P. Placi à Spescha per ina publicitad pli gronda, scriva en siu cudischet «Das Bündner Oberland»: «Hätte Spescha auch nur das, was er späterhin in ruhigen Tagen zu Selva und Trons zusammenschrieb, alsbald veröffentlicht, so würde ihm dies einen namhaften Platz unter den Gelehrten der Schweiz verschafft haben»[34]. Quei vala franc e segir per l'activitad da Spescha sco alpinist, geolog e geograf, meins quei che pertucca las stentas ed ils resultats effectivs pil romontsch. Essend che pér Caspar Decurtins ha publicau el tom 4 dalla Crestomazia extracts pli extendi dallas ovras romontschas da Spescha, eisi da dubitar che lur influenza seigi stada da siu temps gronda. Tonaton eisi da dir che la tradiziun orala haveva lu pli bia forza da penetraziun e muntada che oz. L'activitad dil «curios» pader, sia carezia pil romontsch, ei semantenida en la schientscha dil pievel. Ed aschia ei quella vegnida salvada ed ei ida vi en la secunda mesadad dil 19avel tschentaner. La schurnalistica romontscha, il niev medium che cumpara da gliez temps, ha lubiu per l'emprema gada d'empruar ina nova avischinaziun denter ils idioms romontschs. Placi à Spescha ei senza dubi staus in piunier dalla schientscha e cunscienzia romontscha, ina vera, in glei en quella cadeina da Romontschs che van

33 Par. MÜLLER, I.: *Rätische Namen bei P. Placidus Spescha*, en: *BM 1974*, 9/10,228-256.

34 THEOBALD, G.: *Das Bündner Oberland*... Chur 1861, 108.

da Bifrun tochen si a nos dis, da glieud cun ina certa cultura, pils quals la necessitad da cultivar e promover il romontsch ei mai stada en dubi, anzi che han viu en ella la «conditio sine qua non», il fundament tier studis e scienzias, il pugn da partenza per «tuttas nossas sabientschas».

Brustgas romontschas

(en: Ischi sem., ann. 58, nr. 1,1973, 15-22)

3. Brustgas romontschas

Sco il perveseder vid il mundar ora pursepens, aschia dat era il redactur dil Dicziunari Romontsch Grischun beinduras sin costs e brustgas, culs quals el sa buc adina tgei pigliar a mauns. Duei el scartar quels vanzets ni rimnar e tonscher els in auter mument ed en in auter connex? Il grond interess ch'ins demuossa generalmein per damondas che pertuccan il lungatg plaida plitost persuenter ch'ins tegni adaquen mintga patratg e detagl. Mo ils lecturs digl Ischi giudicheschien sezs surlunder.

Qual da nus ei il pli bi?

Fuss in Dante u in Goethe naschius avon onns tier nus en Surmir, lu vessen nus in romontsch da scartira, ina fuorma unificada. Aschia s'exprima Andreia Steier en in referat als scolars cantunals[1]. Vulend far tier nus ina evaluaziun dils idioms, ina specia da «de vulgari eloquentia», havess perfin in Dante giu da schuffa. Qual ei il pugnier, tgeinin il pli bi? Gliez ei hanau da dir!

Mintga Romontsch crei enconuschentamein che siu idiom seigi lunschora il pli bi, il pli sonor, il pli reh, il pli gest, e cunquei era il pli dign ed adattau da daventar il lungatg da scartira romontsch insumma. Quei «spért da clutger», quei campanilissem ei tuttavia simpatics. Tut quei ch'ei spatitschau, sedi ei, ha denton en sesez la tendenza da s'unir. Forsa ha quei schierm intern effectuau ch'ins ha adina puspei dau in techet agra all'unificaziun dils idioms. Mo da l'autra vart ha ual quella buna idea da sesez fatg ch'ins ha nuota propi giu muis da ruchegiar da num tiarms enteifer la Romontschia.

El ladin d'Engiadin'Aulta han ins viu ditg e liung il lungatg romontsch per excellenza. Quei haveva las pli differentas raschuns. Il plaid «romontsch» (romanice loqui) dessegna e cumpeglia ils idioms dall'entira Romontschia. Il tierm «ladin» perencunter pertucca – gia ils pli vegls auturs engiadines fan quella differenza – mo igl idiom engiadines. Tiel predicant e scribent Filip Gallicius per semeglia sa quei plaid «ladin» haver duas muntadas[2]:

1° ladin = lungatg neolatin, pia sviluppaus ord il latin vulgar
2° ladin = lungatg d'Engiadina

Igl ei buca dubi che las expressiuns «romanice» e «latine» per caracterisar la descendenza latina ein stadas zacu equivalentas. L'ina

[1] Steier, A.: *Or d'ena baterlada sur digl rumantsch*, en: *Annalas 49*, 216.

[2] Pareglia tier Bifrun, J.: *«Nuof sainc Testamaint» 1560* ils exempels: ...quella nossa terra (ho) purto hummens cunschieus et ludôs par tuottas las terras tudaistchias et *ladinas* (ibid. IV). ...metter la scrittüra dalg intijr text dalg sainc Euangeli ilg nos *ladin*... (ibid. IV).

sco l'autra dessignavan ellas igl emprem stadi dils lungatgs neolatins. Aschia vegneva era il vegl franzos numnaus il «romanz». Apparentamein ha il «romanice» dumignau il «latine», ha denton sez stuiu suttacumber ad autras denominaziuns, sco «franzos», «talian» etc. Interessant ei che il tierm «ladin» ei sefixaus e secristallisaus sper «romontsch» en l'Engiadina ed en las Dolomitas. En las Dolomitas eis el dil reminent vegnius generalisaus mo plaunet egl entir intschess[3].

Igl ei buca lev da rispunder cun segirtad alla damonda, schebein l'expressiun «ladin» seigi propi veglia ed artada, ni sch'ella seigi in fretg relativamein tardiv. Da giudicar giud la fuorma paress ei da setractar d'enzatgei autentic.

La gronda differenza linguistica denter igl engiadines ed il sursilvan ha fatschentau ils «spérts» gia a bun'ura e leventau da tuttas sorts speculaziuns. Ina da quellas explicaziuns ei en moda simplificada la suandonta: Il sursilvan ed ils Sursilvans representan en vesta da lu per aschidadir ils pievels rets primitivs, ils aborigens, ils descendents dils Etruscs. Ils Engiadines denton ein ils vegnentsuenter directs dils Latins[4]. Da cheu l'idea fetg derasada da gliez temps ch'il ladin seigi superiurs als auters idioms. La gasetta sursilvana «Il Romonsch» scriva, buca senza dar ina da costas en:

> *«quels d'Engiadina crein lur dialect memia sublims per vegnir mess en comparaziun cun ils auters... e perquei numnan els era lur dialect il ladin»*[5].

La vusch dil «Romonsch» ei buca isolada. Il viagiatur engles. W. Coxe, cumpareglia quels d'Engiadina Bassa concernent il lungatg cun ils Doriers (u Spartans), ils d'Engiadin'Aulta denton culs Joniers (u Athenes):

> *«Die Einwohner von Unter=Engadin sprechen einen breitern Accent, wie unter den Griechen die Dorier, die von Ober=Engadin hingegen bedienen sich, gleich den Joniern, einer sanftern Aussprache»*[6].

Il tudestg H.L. Lehmann von Dietershagen va en sia caracterisaziun aunc in pass pli lunsch:

[3] Il num «lading» exista en in intschess restrenschiu dalla Val Badia (Wengen, Kompill, St. Martin). Par. GARTNER: *Gramm.*, XX.

[4] Pareglia vol. I, p. 282 ss.

[5] *Romonsch 1851*, 1 da schaner.

[6] COXE, W.: *Briefe über den natürlichen, bürgerlichen und politischen Zustand der Schweitz*. Zürich 1792, *3. Bd.*, 284.

«Die sogenannte Romansche, oder Churwelsche Sprache hat 2 Hauptmundarten, die ungemein von einander abweichen. Die reinere und cultivirtere nennt man Ladin; die rauhere, verderbtere, ursprünglich ältere aber, Oberländisch Romansch...

Im Obern Engadin ist diese Ladin ungemein polirt und net, und man hört es jedem Worte an, dass sie eine Tochter der Lateinischen Sprache sey»[7].

Sco detg, buca mo fanzegnas, era fatgs reals han gidau a crear l'idea d'ina certa supremazia putera. Ins seregorda dils fundaturs dalla litteratura romontscha: Travers, Bifrun e vid la stedia cultivaziun che quei idiom ha gudiu tochen si els onns 1900. Ins patratga vid ils fundaments socials, economics e politics, vid la muntada dils pass alpins en connex cullas tiaras subditas en Vuclina, Buorm e Clavenna, vid las stretgas relaziuns dall'Engiadin'Aulta cugl uestgiu, vid l'emigraziun ed ils survetschs jasters. La mischeida singulara d'in idiom romontsch lom e bufatg e da fuormas magari italianisadas e latinisadas, in matg striaunas en ina vasa fraschla ed empauet artificiala, stueva far l'impressiun d'enzatgei cultivau e «superiur».

Era Friedlieb Rausch dat en quella crena:

«Es ist überhaupt merkwürdig, wie sehr gegenwärtig der dem Italienischen so geneigte oberengadinische Dialekt in den Vordergrund tritt; es ist allerdings der bei weitem zierlichste und es scheint, als ob er die Literatur demnächst mehr noch beherrschen solle, als er bereits gethan. So würde also das Ladin wieder zum grössten Ansehen gelangen, wie bei seinem ersten Keimen zu Hannibal's Zeiten»[8].

Mo cu Rausch scriva (1870) ei il puter arrivaus sil tgiembel ed entscheiva gia a pender da l'autra vart giu.

Il turissem carschent catscha pli e pli a cantun la veglia Engiadina da Giovannes Mathis, Caratsch, Caderas e dils Pallioppis.

Plaun allaga ein era ils auters idioms sedestadai. Dil quet dils Engiadines saveva sco'i para era il plevon Otto Carisch. En siu vocabulari scriva el:

«Denn das ist doch unverkennbar, dass mit welchem Selbstgefühle auch mancher Engadiner auf das diesseitsbergische Romanische, oder wie er es gewöhnlich mit einem Spitznamen nennt, auf das – Schalauer – herabblicke: sich bei den Oberländern dennoch wenig Neigung zeigt, dem Engadinischen den an-

[7] LEHMANN, H.L.: *Patriotisches Magazin von und für Bündten*. Bern 1790, 113.

[8] RAUSCH: *Literaturg., 159*, N. 6.

gesprochenen Vorzug so kurzweg in Bausch und Bogen einzuräumen»[9].

G.M. Durgiai, professer alla Scola cantunala catolica da Mustér, s'occupava era el cun la redacziun d'in vocabulari. In manual ch'ei buca progredius sur l'emprema artga da stampa ora, essend il fautur, cont de Thun, ius denton finanzialmein rams a Vienna. Durgiai enconuscheva l'introducziun al vocabulari da Carisch ordadora. Astgein nus crer alla tradiziun orala, fuvi la tesa principala da Durgiai:

«Naven cun tuttas dispetas denter ils differents idioms romontschs e si cun in definitiv lungatg de scartira che dueigi esser quel della Cadi!»[10].

P. Baseli Carigiet che vegn els fiars cun ils adherents dil lungatg da fusiun, cun Bühler e ses cumpogns, ei lu aunc per la letga pli agressivs. Per el ei il lungatg da Mustér e Trun, schegie buc en tut, il muster e model dil lungatg romontsch[11]. Quella opiniun ha sias ragischs historicas ed ha da far cun il factum che la Claustra e la Cadi entscheivan a direger il moviment litterar-cultural en Surselva da messa viers la fin dil 17avel secul. Il cronist P. Maurus Wenzin exprima l'emprema gada siu avis davart quella supremazia da Mustér e Trun. P. Baseli Carigiet sestenta d'obtener (1845) entras il Cussegl d'educaziun e las conferenzas scolasticas in verdict en favur dil lungatg dalla Cadi sco model-litterar[12]. Adumbatten! Quei valeva pil sursilvan. Dil ladin scheva Carigiet cumpatg ch'el enconuschi buca in tal[13]. Mo gliez ei pauc probabel. Sia «Ortografia generala, speculativa ramontscha...» cumpara gie in onn suenter «L'ortografia ed ortoëpia» da Zaccaria Pallioppi (1857). Sco A. Vital fa valer ha l'ovra da Pallioppi surviu sco basa pils studis da Carigiet[14].

El concert pil meglier romontsch s'annunzian lu era ils promoturs dil vallader (lungatg d'Engiadina Bassa). In correspondent dil Fögl d'Engiadina valetescha las Annalas dils 1886 e lauda la finala ils sforzs ch'ins fa per arrivar ad in lungatg cuminabel. Mo:

«a nos crajer il romauntsch d'Engiadina bassa ais il pü s-chet, il pü sonor, il meglder da tuots ed ün podess as domander, scha que nu füss il pü adatto dad adopter quel sco lingua litteraria per nus Romauntschs»[15].

9 CARISCH: *Wb.*, IV.

10 *Glogn 1939*, 57 (G.GADOLA).

11 *Ischi 46*, 92 (G. GADOLA).

12 DEPLAZES, G.: *Geschichte der sprachlichen Schulbücher im romanischen Rheingebiet*, Arbeiten zur Psychologie, Pädagogik und Heilpädagogik. Bd. 1. Freiburg 1949, 70ss.

13 *Ischi 46*, 109.

14 *Annalas 15*, 14.

15 *Fögl d'Engiadina 1887*, 4,1.

Il correspondent seconsolescha denton e secamoda cul lungatg fusiunau da Bühler. Quel vegni la finala tuttina ad arrivar pauc si pauc giu damaneivel dil dialect da «Ftaun» e «Guarda».

Mezzofanti ed il surmiran

En la cuorsa ad ina schinumnada supremazia romontscha han ils idioms dil Grischun da miez, cunzun il surmiran, buca sdavalau da num. Tonaton han els obteniu d'anoviars relativamein baul in advocat en la persuna dil cardinal Giuseppe *Mezzofanti*[16]. Tgi era quei prelat e co eis el vegnius en contact cul romontsch? Mezzofanti ei naschius a Bologna (el stadi papal) ils 17 da settember 1774. Gia en giuvens onns semuossa siu talent d'emprender lungatgs. El era plinavon dotaus d'ina memoria extraordinaria che lubeva agli da leger enzatgei ina u duas gadas e da saver retener e repeter il cuntegn plaid per plaid. Cun 15 onns (?!) ha el gia il doctorat en filosofia en gaglioffa. Da tgierp eis el denton aschi cliecs e fleivels ch'el sto interrumper per temps ses studis. Silsuenter sededichescha Mezzofanti alla teologia, mo dasperas cun pli e pli bia pissiun al studi dils lungatgs.

Dils onns 1799 fuvan ils lazarets a Bologna pleins cun schuldada da mesa l'Europa: Tudestgs, Tschecs, Polacs, Russ, Croats, Slovens, Ungares, Rumens. Sco bien samaritan e confessur haveva Mezzofanti cheu ina cucagna per emprender ils lungatgs. Ed el senezegia da quella caschun da gust e da rudien. Igl onn 1803 vegn el eligius sco gidonter alla Biblioteca digl Institut da Bologna e daventa cuort suenter professer dils lungatgs orientals e dil grec. Napoleon vul giavinar il renomau Mezzofanti a Paris. Mo quel resista alla tentaziun. 1814 seferma Pius VII sin siu retuorn dalla Frontscha a Bologna e vul veser igl erudit poliglot. El vuless far el secretari dalla Propaganda Fide. Retgs e prencis cun lur suitas van en ed ora tier Mezzofanti. Il poet romantic, Lord Byron, daventa siu scolar da neogrec. Byron numna siu magister «ina biblioteca ambulonta». Ins vessi maneivel saviu duvrar el sco interpret dil temps dalla Tuor da Babel e dalla confusiun dils lungatgs. La finala selai Mezzofanti pluminar da serender a Ruma (1831). Leu fa el ina anetga carriera, daventa igl emprem custos dalla Biblioteca vaticana (1833) e cardinal (1838). A caschun da sia elecziun sco cardinal han ses alumns dalla Propaganda gratulau ad el en 53 lungatgs e Mezzofanti hagi medemamein engraziau en tons. Mezzofanti ei morts ils 15 da mars 1849. Tenor

16 Par. pil sequent passadi: *Wetzer und Welte, Kirchenlexikon, 1. Ausg., 1893*, Spalte 1475ss. s.v. MEZZOFANTI (comm. da Sur Giusep Pelican, vicari general).

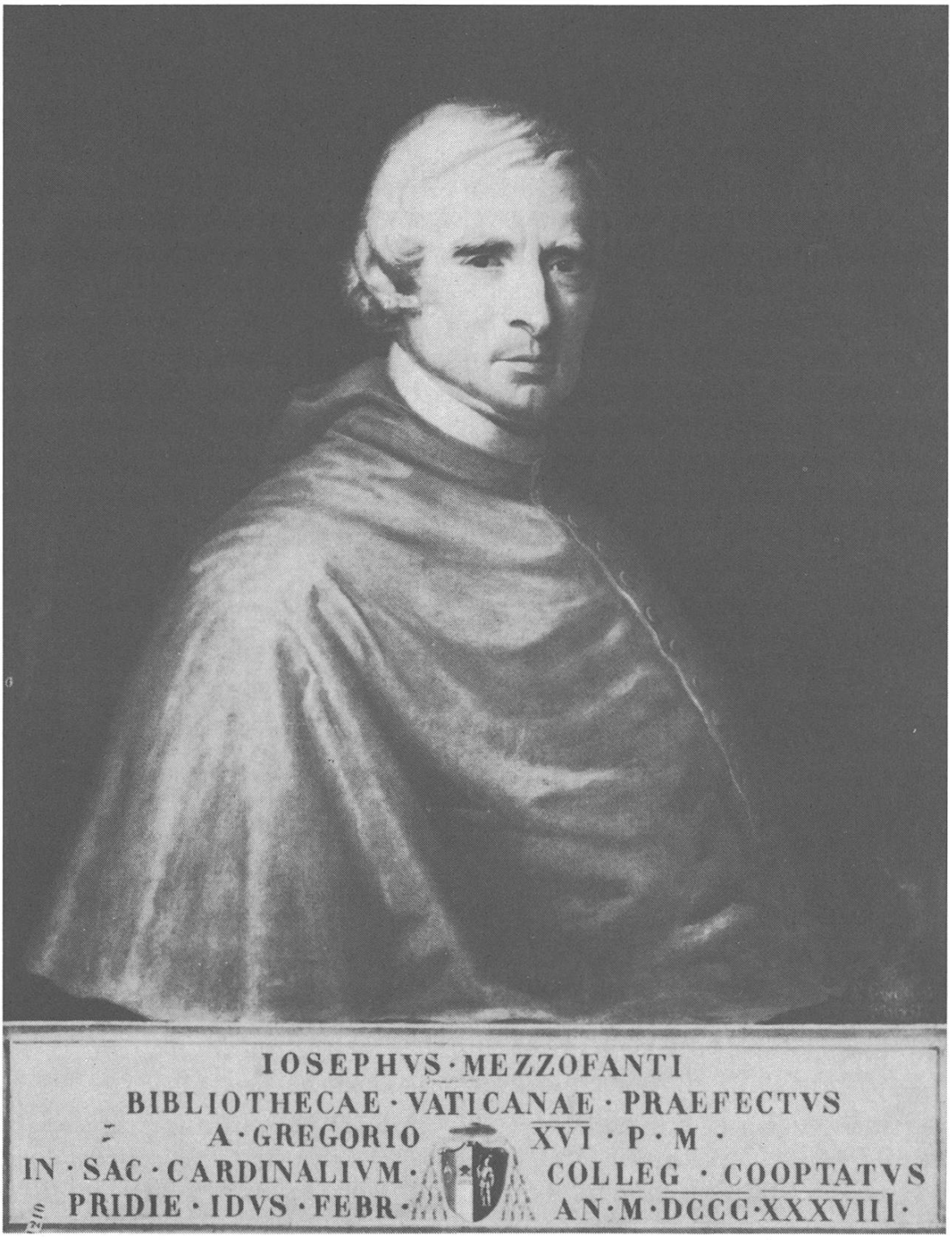

Il cardinal Mezzofanti, in scheni linguistic

in'autra fontauna, l'enciclopedia Herder, dumignava Mezzofanti da quei da 70 lungatgs e dialects[17].

Co setschecher da far ina punt raschuneivla e perschuadenta denter Mezzofanti ed il romontsch. Ins patratga a prema vesta vid ils regiments svizzers en survetsch dil Papa a Bologna. Mo cu quels ein vegni formai e ch'els ein secollocai en la Romagna, sesanflava Mezzofanti gia a Ruma. Aschia paran buca ils de Latours, Ballettas, Peterellis e.a.v. dad esser stai ils informaturs romontschs dil cardinal. Mo tgi pia?

Sco emprem custos dalla Biblioteca vaticana e member dalla Congregaziun generala dalla Propaganda havess Mezzofanti tgunsch saviu fruntar sin stampats sursilvans. Ei basta da far allusiun all'activitad litterara dils caputschins e da lur precursurs. La clav porschan a nus las gasettas sursilvanas veglias dil temps. Ina correspondenza el «Grischun Romonsch» da 1839 sut il tetel «Noviallas» tuna sco suonda:

> *«Per'in exempel, cun tgei dun e spertezza il Cardinal Mezzofante emprendi lungaitgs vegn ei scritt da Roma quei che suonda: Sia eminenza, il Cardinal haveva per accident udiu, che il Caplon della guardia svizzera dil Papa, in Grischun, tschonschi il lungaitg romonsch, il qual lungaitg, sco ins sa, ei sulettamein en entginas valladas dil cantun Grischun de casa. Per quei motiv honorescha il Cardinal il Caplon cun ina visitta per survignir dad el explicaziuns e sche pusseivel in cudisch de quei lungaitg. Il Signur Caplon tut surprius dalla honur dina schi aulta visitta ha saviu survir a sia Eminenza sulettamein cun in pintg cudisch d'oraziuns de sia sora. Sia Eminenza, il Cardinal prenda quei cudisch cun el, lai clomar il Caplon suenter dus dis e presenta ad el ina gramatica dil lungaitg romonsch conponida ord quei cudisch. Suenter che il Cardinal Mezzofante ha giu discurriu 5 ne 6 gadas cun il Caplon sur siu lungaitg mumma ha il grond Philolog saviu quel pli bein che siu mussader»*[18].

Era sche nus enconuschein buc ils detagls, savein nus prender da quei passadi che Mezzofanti – e quei vegn attestau era d'autras varts – haveva in dun tut aparti da tscharner la structura d'in lungatg. Mo tgi ei bein stau siu interlocutur? Negin auter che il dr. jur. et theol. Flurin Decurtins da Trun (1804–1873), staus 33 onns caplon dalla Guardia svizra, cavalier dalla S. Fossa e prelat papal, per finir domprevost a Cuera[19]. Flurin Decurtins era a medem temps agent dil

17 *Der Grosse Herder, 4. Aufl., Bd. 8*, 341.

18 *Grischun Romonsch 1839*, 27, 108.

19 *HBLS 2*, 276, s.v.DECURTINS, nr. 5.

Corpus Catolic tier la S. Sedia ed en quella qualitad in observatur attent dils eveniments e fatgs a Ruma, zun d'engrau a ses amitgs, ils de Latour, cunzun da Pieder Antoni de Latour[20].

Ei fuss ussa interessant d'endriescher, co ils studis romontschs da Mezzofanti ein sesviluppai vinavon. Pér «Il Grischun» da 1862 svela in techet il misteri. Igl ei quei cuort avon che la Societad Retoromontscha seconstitueschi per l'emprema gada sut l'egida dils professers Bühler, Nuth e Sgier. Il bien Mezzofanti era lu gia daditg sut tiara. Mo il romontsch entscheveva a vegnir pli e pli en discussiun. Aschia seregordan ils Romontschs dil grond poliglot. La correspondenza numnada ha suer da spass e sgnocca. Ella plaida dalla proxima partenza dalla missiun svizra (politica) en Giapan. Lu suonda il passadi che leventa nies cudez:

«Era hagi il cussegl federal concludiu, che sch'il fegl official della Confederaziun dovessi enzacu vegnir squitschaus en il lungatg romonsch, sche dovei quei daventar en il dialect de Medel e Tujetsch, perquei che quel tuni pli lom e sei il pli caractristics, essent ch'ins digi en quels locs «tgesa», che sei bia pli poetic, che la gienerala expressiun «casa». Ei gliei de temer, ch'il cussegl federal vegni entras quei conclus en carplina cun il pli grond et erudit Romonsch, nomnadamein cun il «cardinal Mezzofanti», che detti la palma al dialect de Surmir, e che savess provocar differenzas denter la Svizzera e la sedia papala, perquei ch'ins ha ignorau sia sabienscha romonscha»[21].

Pia era cheu ina rabantscha per il pli bi romontsch denter il tuatschin, medelin e surmiran, che han, sco ins sa, ina certa parentella linguistica. En tgei connex e cun tgei criteris ha Mezzofanti consecrau il surmiran? Quei ei displascheivlamein buca stau d'eruir tochen ussa. Andreia Steier, il fuolavia surmiran, sa a mintga cass novas dil giudicat dil cardinal poliglot, sch'el scriva en las Annalas:

«...igl grond filolog Mezzofanti (ò) sustignia tg'igl rumantsch sursetter seia igl pi original digls rumantschs. Sch'el sumeglia la gliout tg'igl discorra, alloura è el franc original»[22].

Seigi sco ch'ei vegli, Mezzofanti, il poliglot, vesa cun tut auters egls e cun gronda calma ils idioms romontschs. Il subdit dil Papa, igl enconuschider da plunas lungatgs, ha nuot danvonz per las ideas centristicas che seregheglian cun ils cumbattants dalla Nova Italia. Tut il cuntrari da siu contemporan turines, Giovenale Vegezzi-Rus-

20 PFISTER, A.: *Il general Caspar Theodosius de Latour 1782-1855*, en: *Annalas 39*, 193, nota **.

21 *Il Grischun 1862*, 43,2.

22 *Annalas 49*, 216.

calla, che dat cun siu artechel «I Romanci» (1858) il signal allas trumbettas irredentisticas, accumpignament nunevitabel dils piuniers dil Risorgiment. (Pareglia vol. I, p. 160 s.).

La Romania e siu vargau

(en: «La reorganisaziun dalla Romania». Ina discussiun ella GR. Stampa separada. Ediziun dalla Romania 1968, 3-6)

4. La Romania e siu vargau

Cu il tschentaner va da rendiu, igl onn 1896, vegn fundada a Trun la Romania. Ella ei sper la Societad Retoromontscha la secunda uniun che semetta els stadals dil moviment romontsch. Da l'autra vart eis ella l'emprema - il piunier - che fa sia lavur egl intschess romontsch per propi, beinsavend ch'ei tuchi per in salvament da gudignar la cuminonza e famiglia romontscha entira. Als sforzs d'ina Societad Retoromontscha sto dar sinzur la lavur en las valladas e silla tiara. Quei patratg ei novs e dapi lu maina contestaus.

Ils statuts d'ina uniun din darar exactamein, tgei ch'ella ei en verdad. Els ein in fasch da principis che vegnan fatgs dretg dallas circumstanzias e dils basegns dil temps.

La Romania metscha buc a questa lescha. Ils emprems statuts fan buc ina classena entuorn l'uniun. «Igl intent dalla Romania ei da mantener e cultivar il romontsch, siu spért, sia historia e litteratura». Els plaidan ni digl idiom sursilvan ni d'ina tenuta e direcziun politica, els plaidan nuotzun da religiun e confessiun. Ins mass nuotatonmeins mal en err, vuless ins buca secumadar cul fatg che gest quels treis elements seigien stai ordvart impurtonts.

Els han dau tempra e tien alla Romania. Mo en tutta objectivadad: Els han era zavrau e clamau la reacziun. Ils emprems Ischis emprovan da tener concernent las contribuziuns ina lingia interromontscha. Lavurs sursilvanas vischinan cun talas d'Engiadina e Surmir. Ils tractats da Caspar Decurtins e Pieder Tuor fan mintgamai igl artg sur la Romontschia. Las enconuschientschas da Giusep Huonder lubeschan d'examinar il lungatg romontsch entir entratg. Da considerar sulettamein siu intent fuss la Romania, sco emprema uniun romontscha cun territori, stada legitimada da plidar sil pli pauc pigl entir intschess renan, da Casti a Tschamut. La realitad ei stada – sco ins sa seperschuader – differenta.

La Romania ha dau e turnau a dar gronds impuls sur siu ravugl ora. Mo igl ei buca reussiu ad ella d'integrar ils Romontschs renans. Ei va buca da siglir sur l'atgna umbriva.

Ils umens che han fundau la Romania, alla testa Caspar Decurtins, han giu experientschas da veta particularas. Il stat da 1848 cun sia ferma noda radicala ei en siala. Ils conservativs che fuorman la minoritad ein catschai a cantun empau dapertut, a mintga cass leu nua ch'ei va per caussas decisivas. Ils Grischuns e Sursilvans catolics ein d'anflar sin universitads tudestgas. Leu fladan las «Ideas romanticas» e lur influenza sin la lavur litterara e historica ei dapertut fastisabla.

Ils Sursilvans a Minca ed autrora fruntan era ella tschaghera dil cumbat culturian. E tschadilà vesa in u l'auter a sesalzond il maun dalla dunna che va en stratscha, dalla damonda sociala. En Tiaratudestga fa l'opposiziun conservativa buca «pusch, pusch». Ella fa da sedumignar cun siu adversari. Sias persunalitads ein profiladas ed influenzeschan ils giuvens Grischuns. Plaun alla ga seregheglia la resistenza en Svizra, rimna ses giuvnals e seriscuda. Caspar Decurtins daventa in da ses menaders.

Ei fuss surprendent sch'il confundatur dalla Romania havess buca dirigiu beinet la carschientscha dall'enfiarla sper igl ischi. Igl onn da fundaziun ei medemamein igl onn ch'igl emprem volum dalla Crestomazia cumpara. Ei quei ina casualitad? Il gries cudisch cuntegn ina part essenziala dil vargau litterar sur- e sutsilvan. El ei ina cumprova eloquenta per quei che Decurtins vul contonscher tier l'elita studentica sursilvana: «La megliera stimulaziun tier il studium dil lungatg matern (ei) ina approfundida ed exacta enconuschientscha dils vegls monuments da quel.» Igl ei l'idea romantica per excellenza: Enconuscher sia ierta culturala e dar vinavon quella en novas fuormas. Cu Decurtins pren cumiau dalla redacziun digl Ischi paleisa el senza retenientschas: «Nies operar litterar era influenzaus da nos principis religius-politics e nus vein mai zuppentau ni encuretg d'affeblir quels.» Critica enconuscha e renconuscha el buc. Franc ei questa concepziun ni stretga ni restrenschida, mo ella effectuescha ch'ils ins ed auters stattan dalla largia. Ils Surmirans collaboreschan da bial'entschatta cun pli u meins veglia, ils protestants sursilvans ein buca cumpigliai. Suenter l'Emprema uiara sededestan las regiuns, per part pér suenter la fundaziun dalla Ligia Romontscha. L'Uniun Rumantscha da Schons, l'Uniung Rumantscha da Surmeir, la Renania romontscha.

Cun sia ovra da veta – quei tucca ei da renconuscher senza resalva – ha Decurtins implantau en ses cumbattants ina idea, per la quala ei valeva lu da lutgar e s'entusiasmar: l'idea naziunala «L'idea naziunala, nua che mintga pievel che ha in lungatg e formescha ina naziun, seunescha pli e pli per dumandar e batter per sia existenza, ei l'idea dominonta da nies temps». Nums sco quels da Rest Giusep Caminada, Flurin Camathias, Maurus Carnot, Giusep Huonder, pli tard Gion Cahannes, Ramun Vieli, Sep Mudest Nay din a nus, tgei ch'ei vegniu scaffiu sut quei impuls. Adina ha igl anim buca cuzzau. Era ella glisch magica dil vargau ha la Romania giu ses aults e ses bass. Vid la retscha digl Ischi selai quella lingia leger cun la pli granda evidenza tochen al di dad oz. Gia Pieder Tuor, il secund e valent redactur scriva : «... el ravugl dalla Romania sezza fuva in cert spért

malsanetsch, in regl per sien e ruaus seslihaus. Ei haveva claramein pigliau digren» (1910).

In tagl tras ils statuts e lur revisiuns, da 1911 tochen ussa, svela ina interessanta tendenza. All'entschatta ei il «student activ» olma ed animatur dalla Romania. El ei coc e center e preferius en tuts risguards. Igl Ischi, la radunonza generala e la fiasta populara fan la punt anoviars, pia cul pievel.

Denton creschan las incumbensas ed ils pensums e cun els il basegns da luvrers e gidonters e da glieud dil rom. La revisiun dils 9 da settember 1928 emprova d'integrar ils activs che han absolviu lur studis (commembers honoraris) ed ils cumpraders d'in u l'auter organ ufficial (commembers passivs). Reglaments pils promoturs e protecturs, la Guardia, il Cussegl dalla Romania cumpleteschan pli tard l'organisaziun e muossan ch'igl accent sesposta pli e pli dil student sils studegiai e silla glieud ella pratica. La radunonza da Rueun (1948) segna mo ina etappa, schegie ina impurtonta sin quella via, subordinond la Romania studentica alla Romania gronda. Las preparativas per la midada da statuts a Rueun havevan denton oriundamein in'autra mira e plidavan gia lu d'ina radunonza da delegai. Igl ei donn che quella idea ha survegniu el schierm ina purginada. Ella havess carteivel spargnau alla Romania silsuenter beinenqual malengasi. Restada ei els tschentaments ed aunc pli fetg el svilup dalla Romania la tendenza democratisonta e scoi para nunevitabla. «Il temps d'in stravagau individualissem ei vargaus, ed il chischlet Romontschs sa buca selubir il luxus da mintgin ir stinadamein sia atgna via.» (Ramun Vieli, 1941). Gia la generaziun dils fundaturs ha viu clar e bein las munconzas da nossa organisaziun. Quei che Pieder Tuor scriva a caschun digl anniversari da 25 onns (Ischi 1921) secuarcla en materia ualti filau cun la midada ch'ins propona oz als Romanians.

La Romania ei stada concepida sco in moviment da paucs, sco ina aristocrazia, beincapiu ina tala dil spért. «Ei selai buca snegar, nossa Romania ha sias ragischs en la societad da students svizzers» (Pieder Tuor, 1921). Ella ha giu biars merets e prestau ina lavur enorma. Era egl avegnir vegn la Romania buc a saver renunziar a quellas forzas. Mo da l'autra vart ston era ils purtaders dil moviment cultural da tochen dacheu esser satisfatgs e leds che lur lavur ha fritgau, ch'igl um cumin ei daventaus pli cunscients da sesez e da sia cultura e ch'el giavischa da colluvrar. La reorganisaziun beinponderada, che la suprastonza dalla Romania propona, porscha tgisà forsa la davosa caschun da tschaffar e schunscher tut las biaras forzas spatitschadas ad in sforz cumineivel. Essan nus stgis e promts da tscharner las enzennas dil temps?

L'idea d'avischinaziun

(en: Ischi sem., ann. 67, 1982, 18-26)

5. L'idea d'avischinaziun *

I Precauziun e stinonza

«Giat sebarschau tema la buglia», sedi ei. Forsa eisi quella verdad populara che ha stimulau la suprastonza da surdar a mi oz d'entrar en materia. Daveras, jeu sun in «giat sebarschau», ed ei caztga buca pli ch'in ton mei dad ir era mo culs barbis damaneivel da buglias che feman. Il «giat» ha denton era autras qualitads. El ei stinaus. Ed enzatgei nundetg: El croda adina sillas atgnas toppas e mai sil dies u emprun.

Quei dueigi valer per nus Romontschs tuts. Haver ina natira da giat, dira e stantiva, dotada da l'autra vart cun precauziun. Ei dat buca donn, sche nus seschein direger en nossa lavur d'avischinaziun da quella natira e da quei cumpurtament. L'avischinaziun dueigi sefar en moda precauta e ponderada. Mo il quitau dueigi buca frenar e schirentar nus e nossas iniziativas.

II Davart l'avischinaziun en general

Revegnin al «giat sebarschau», ni meglier detg al «giat», che savess representar quella gada exemplaricamein il lungatg romontsch e ses basegns raschuneivels e manifests d'avischinaziun.

Ella Romontschia dat ei giattamenta tut in tener: giats, jats e gats, ed ina entira rateina da giattuns e giattins e gattels e jatschins. Denton san ins tschaffar quella genira giattesca da pugn da vesta formal en dus tips: GIAT (variaziun valladra JAT) e GAT.

Il GIAT vala per: l'Engiadin'Aulta, Surmir, Schons, Tumliasca, Cadi, il GAT cuviera mo la Foppa e Lumnezia..

Vess ins giu, duront ch'ins preparava ils vocabularis pratics dalla Ligia Romontscha (suenter 1920/21), ina survesta sur dil romontsch, vess ins giu ina coordinaziun ed ina controlla interna, fuss ins tgunschamein sefixaus pigl entir intschess romontsch sin la fuorma pli derasada: GIAT. Il GAT (vocabulari sursilvan) ei il resultat d'in cum-

* Ei setracta cheu d'in votum introductiv da discussiun el ravugl dalla radunonza da delegai dalla Ligia Romontscha dils 12 da december 1981 a Cuera. Cuort suenter questa radunonza ha la Ligia Romontscha surdau l'incumbensa pil «Rumantsch Grischun» (RG) ed entschiet cun ils emprems pass per sia derasaziun. Il fatg ch'il RG sesanfla ussa e nunditgont considerabels sforzs en ina situaziun critica, regorda ch'ils patratgs che plaidan sin quei camp per raschuneivladad e precauziun ein aunc tuttavia actuals.

Pareglia era las remarcas egl artechel «Il romontsch en discussiun», en: *Cal. Rom. 1973*, 305-313.

promiss regiunal intern. Cun quei essan nus gia biebein sil camp dall'avischinaziun la pli evidenta e palpabla. Gnanc dubi ch'ei dat tschiens e tschiens cass dad apparenta diversitad da pronunzia e da scripziun dils idioms romontschs, che sereducescha, viu pli damaneivel, a pintga caussa. Nus revegnin sin quei pli tard.

«Avischinaziun», quei vul dir el senn il pli vast: ina megliera entelgientscha e capientscha dils Romontschs denter els. Che quella avischinaziun ei sin via gia daditg, ei ina realitad pli ferma che quei che nus cartein e sminein. Cunzun dapi ils onns 50 e 60 eis ella sefatga paleisa ed intensiva, seigi quei sur ed entras la Ligia e sias uniuns, sur ils mieds da massa (pressa, radio e televisiun) ed entras tontas e tontas ediziuns cumineivlas.

Il clom d'avischinaziun enderschein nus era abundontamein d'ordeifer nossa classena. Las campagnas en vesta alla Lescha da lungatgs, ed oravontut partenent la damonda dalla Ligia Romontscha a Berna, han schau sentir ch'ins spetga dils Romontschs ch'ei sviluppeschien buca mo ina pli gronda cunscienzia da sesez, mobein era dapli spért e bunaveglia da secapir e da s'avischinar dapertut nua che quei ei pusseivel e dueivel.

III L'avischinaziun migeivla

Quei ei era stau la raschun che la Ligia Romontscha ha giu fatg ses patratgs ils onns 50, dil mument ch'ins era sil precint da semtgar e publicar a medem temps quater vocabularis romontschs: Surselva, Engiadina, Surmir e Sutselva. Jeu renvieschel per quellas ponderaziuns al plaid da dr. A. Schorta, caporedactur dil Dicziunari, «L'avischinaziun ortografica dals idioms retorumantschs» (*Annalas 75*/1962, 96–102).

Ins sa da dir ch'ei ha setractau lu d'ina avischinaziun migeivla, loma. Tonaton savein nus, silmeins quels dalla generaziun mesauna u pli avanzada, tgei svaris ch'ella ha provocau. E nus savein era capir che la tema ha en consequenza impediu ch'ils postulats, en sesez mudests, exequi cun pulita constanza el vocabulari sursilvan, il fuolavia dalla retscha dils vocabularis, vegnien realisai ulivamein era sil camp ladin e surmiran. Las conclusiuns per nus ston esser quellas:

- Far ordeifer il rom dall'avischinaziun ortografica da 1957 buc in soli sulet ulteriur pass decisiv, senza che quel seigi francaus e fatgs bien sin tuttas varts.
- Procurar ad uras per las structuras, la documentaziun, l'informaziun e la controlla che talas decisiuns e tals pass vegnien fatgs scosauda.

- Definir ensemen cun tut las instanzas necessarias en moda perschuadenta, tgei gremi che decida cumpetentamein en fatgs da lungatg e co quel dueigi secumponer.

IV L'avischinaziun en vesta a novs pensums

Ultra dils motivs che nus vein udiu eisi aunc auters intschess che sforzan nus pli che mai da mantener la lingia d'avischinaziun. Per l'ina tut quei che vegn fatg per adattar il lungatg als basegns dil temps. En quei rom stuein nus veser las lavurs vid neologissems e lungatgs professiunals, lavurs che han obteniu cugl ir dil temps, el vau e sco cumpletaziun dils vocabularis pratics existents, pli e pli bia muntada. Leutier s'aschunta la voluntad carschenta da cultivar il lungatg pli da rudien sils pli differents plauns. Jeu dun mo in pèr cavazzins: Preseminar ladin (cun ina purschida pli gronda d'instrucziun romontscha), biologia romontscha en scola, scola dil Plantahof, scolas professiunalas, adattaziun dils cudischs da scola, ediziuns cantunalas (cudisch da dretg), cuors per emploiai cantunals, cuors per carschi, romontsch sco rom da maturitad, nomenclatura romontscha da vias e casaments, fegl d'informaziun romontsch.

En quei risguard crei jeu che la Ligia Romontscha seigi sin la dretga via, sch'ella sestenta da:

- Mantener e cultivar in stab permanent da persunas qualificadas che persequiteschan en enconuschientscha dils fatgs, cun sistem e cuntinuitad tut las damondas che sepresentan. Ei cunvegn da repeter che nusezs stuein formar las forzas che nus basignein e buca surschar quei alla casualitad.
- Procurar per neologissems che valan ton sco pusseivel pigl entir intschess e che gidan da s'avischinar enstagl da separar, tals che dattan buca vau a mintga caprezi.
- Coordinar ils sforzs cun tut las instanzas, buc il davos cun il partenari il pli ferm ed il davos decenni il pli activ: il Cantun (Departament d'educaziun).

V Plaunsiu viers ina specia da coinè?

Ei para bunamein dad esser ina lescha naturala che quei che ei zavrau, spatitschau e dispareglíau, ha la tendenza da s'unir encunter tuttas difficultads. Mo aschia eisi da capir che la damonda dil lungatg

romontsch uniu da scartira ruaussa buc. Senza ir anavos en la historia dil 19avel secul (Spescha, Bühler) patratg jeu allas propostas dad Uffer, al postulat da prender il surmiran sco lungatg ufficial romontsch, all'idea pauc concretisada dil schinumnau lungatg da canzlia. Ed ins sa esser ton sco segirs che damaun u pusmaun vegnan novas propostas.

Quei malruaus permanent e cumpatg nunevitabel stuess crei jeu stimular nus tier enzacontas ponderaziuns e promover certas mesiras che jeu vi formular cheu mo en in pèr puncts.

Percass che nus renconuschein l'idea d'avischinaziun ed il basegns d'ina tala, fuss ei franc buca mal fatg da far serius silmeins cun l'avischinaziun migeivla. Abstrahau da quei ch'ei vegniu detg sisura davart la lavur vid ils neologissems, vegn ei a setractar concretamein:

a) D'empunir vid las directivas-clav, ils cussegls da 1957. Cheu s'impona en emprema lingia in appel, formulaus en tutta civiltad e demanonza, a tut las instanzas ed a tuts ils Romontschs da renconuscher, risguardar e scriver il romontsch en la fuorma ufficiala dils vocabularis pratics dalla Ligia e dils cudischs da scola.
b) Procurar tier ina futura reediziun e cumpletaziun dils vocabularis ch'ils postulats da 1957 – ei setracta il bia da bagatellas da scripziun – vegnien realisai a fin, ed oravontut che quei vegni controllau dalla Ligia.
c) Affirmar en tut e dapertut la via d'avischinaziun. Enqualga vein nus Romontschs bunamein in plascher sadistic da far resortir, con differents che nus essan: 4–5 lungatgs da scartira, 5 fiblas da scola etc.

La realitad ei denton pli sempla. Per semeglia eisi evident ch'il vallader ed il sursilvan cuvieran sco lungatg da communicaziun (capius ed entelgius) igl entir intschess e ch'ils auters dus u treis idioms (puter, surmiran e sutsilvan) ein tut priu adina participeivels da quels dus fundaments. Senza dubi ein quels dus idioms dil pugn da vesta realistic ils encalchens dall'avischinaziun. Quei sa buc esser auter. En quels dus ein la pli gronda veta dil lungatg, las pli grondas pusseivladads da novas creaziuns, las pli biaras ediziuns. Buca per nuot ch'il Dicziunari tschenta il vallader ed il sursilvan sco tgaus dils artechels.

Ins malcapeschi buca mei. Quei vul buca dir ch'ins dueigi negligir auters idioms originals e cun tradiziun. Plitost ha ei num da veser la realitad e da tschentar tier ovras fundamentalas certas prioritads.

VI Avischinaziun a distanza e formaziun da forzas giuvnas

La lavur per l'avischinaziun savess – e cheu arriv'jeu tier in niev capetel – cumpigliar enzatgei pli cudizzont. Ina avischinaziun, che considerescha mo piculezzas da scripziun, giavina buc in giat orasut pegna. Ei drova finamiras pli attractivas, jeu less bunamein dir «utopias», ni cun plaids pli romontschs: «neglius» u «ninglurs». Jeu stos denton curreger: La mira finala sa e po esser utopica, empau sco il viadi silla glina, mo la via leutier sa e vegness ad esser ordvart profiteivla.

Las experientschas dil vargau muossan che nus Romontschs fagein da cuntin confess e propiests, senza saver exactamein, tgei che nus vulein e nua che nus vulein arrivar.

Il davos temps – e cunzun il davos onn – vein nus curnau abundontamein il tgiern da fiug, tuccau da stuornas e mantunau anoviars entirs ladretschs da beinvulientscha e simpatia. Schizun ils Romontschs havein nus scurlau tschadilà ord la sien.

Denton vegnin nus a sedestadar malamein, cu nus vegnin confruntai cun las damondas concretas che vegnan ord la sensibilisaziun pli gronda. Co s'enschignein nus da cuntentar ils basegns che neschan dafertontier e co da satisfar a tontas pretensiuns che arrivan di per di?

Tenor miu giudicar dat ei per la cuminonza dil lungatg pign cun forzas limitadas mo ina via, quella da serrar las retschas, e quella d'ina *planisaziun* e *coordinaziun* raschuneivla concernent la cultivaziun dil lungatg. Planisaziun ei in tierm che plai buca fetg als Romontschs individualists, mo ella vegn praticada en biars ravugls minoritars sigl entir mund. Beincapiu, ina tala planisaziun tucca e pertucca nuotzun encarnas da creativitad (litteratura, musica, teater etc.). Ella ha da far sulettamein cun semtgar e tgirar ils fundaments absolutamein necessaris per mintga lungatg (vocabularis, grammaticas, cumpendis e muossavias dalla pli differenta specia).

Fravgia romontscha permanenta

Quei sforz d'ina planisaziun perschuadenta e buca d'ina politica dil «beingartetg» sa e sto vegnir realisada dils giuvens ensemen cun l'experientscha e la survesta dils vegls.

En in tal sforz cumineivel, dirigius dalla Ligia Romontscha a liunga vesta, vesess jeu la pusseivladad:

a) Da formar e preparar per lur incumbensas forzas da cader ner basigneivlas, che ein stgisas da tgamunar ed animar il moviment romontsch egl avegnir.

b) L'occasiun – era ella buca da rufidar – da promover il spért d'unitad denter ils giuvens Romontschs cun enfirmir e cultivar quel vid ils fatgs e vid ina experientscha cumineivla.

Tgei munta quei ed en tgei schain ils fatgs, cun ils quals ils luvrers en quella «fravgia romontscha permanenta», en quei «luvratori Romontschia» vegnan confruntai? Ins sa s'imaginar leutier divers scenaris, ed jeu supplicheschel Vus da cumpletar els, percass che Vus veis auters sin rucca.

Divers scenaris

a) Igl emprem e pli maneivel scenari - per part vegn quel gia realisaus dil secretari cun ses gidonters - ei ch'igl um da confidonza e cumpetent dalla Ligia, el meglier cass il linguist, rimna entuorn el aschi savens sco pusseivel forzas giuvnas disponiblas e qualificadas. El ha la survesta da quellas, informescha e formescha ellas, il pli cunvegnent en stretg contact cun il Dicziunari, cun las universitads e cun autras instanzas e centers (cuors da perfecziun tenor basegns). Mo la formaziun da forzas sa impedir che nus deien trasora ella fletga cun nossas incumbensas.
b) In scenari pli giavinont, schegie ch'ils avantatgs ein tier el pli zuppai. El empunescha alla finamira che jeu hai gia numnau inaga e che jeu less situar denter il plaun dils basegns reals e nundispiteivels ed il tierm final, la staziun cun l'inscripziun «brama» u «desideri».

Lein precisar empau! Cu ins ha scaffiu ils vocabularis romontschs dalla Ligia han ins stuiu far igl emprem lavurs preliminaras. Denter auter definir ils criteris che lubevan da normalisar ils idioms partenent scripziuns, fuormas, tempra romontscha genuina, germanissems, structuras sintacticas, muntadas.

Ils pli paucs da nus serendan quen che quei ei stau ina lavur hanada.

Per l'*Engiadina* oravontut il retuorn all'identitad ladina, allas fontaunas dil lungatg, cunzun la renunzia alla scripziun italianisonta ed a fuormas e plaids da semeglionta tempra.

Per la *Surselva* l'unificaziun dils tips da scripziun catolic e reformau, la via da pesentincla denter Cadi, Foppa e Lumnezia partenent scripziun, fuormas e plaids.

Per il *Surmir* la definiziun dil lungatg-muossavia (Mon) en in intschess pulit ticlau da dialects dispareglionts.

Quei ei stau lavurs necessarias ch'ins ha numnau cun in tierm bia memia stretg e gigin: Normas ortograficas.

Co fuss ei – e cheu arriv'jeu en tiaras pli cauldas –, co fuss ei, sche nus instradassen en lavur cumina e sco emprema etappa (absolutamein nunligionta) las «Normas d'avischinaziun»?

Quei gidass nus da veser pli clar e da far pli serius cun l'avischinaziun ed a medem temps da dar slontsch al process sin la via all'identitad romontscha.

Sco detg, il malesser cuntinuau (en nossas retschas ed ordeifer) en vesta ad in lungatg romontsch uniu, pretenda da nus baul ni tard che nus saveien da dir culs fatgs, concretamein, e buca cun ideas e propostas malmadiras, tgei ch'ei pusseivel sil camp dall'avischinaziun linguistica e tgei buc.

Cun auters plaids, nus stuessen ad haver ina survesta ed in inventari cumplet da tut quei che ha da far cun l'avischinaziun: basegns reals (neologissems, lungatg administrativ, inscripziuns ufficialas eav.), ils avantatgs e disavantatgs. Oravontut stuess ins haver in catalog dils fatgs linguistics che reponderescha e valetescha tuts ils elements che s'imponan per ina avischinaziun. Il catalog cunzun mussass che biaras differenzas ein spironta imaginaziun, che autras sereduceschan savens sin silpli dus tips formals e che ulteriuras varietads ein aschi minimas ch'ins savess tgunsch far il quen d'alp d'eventuals sacrifecis vicendeivels.

Il vocabulari d'avischinaziun

Normas d'avischinaziun sco schaluns per las damondas d'avischinaziun ein impurtontas aschia u aschia, era sche nus fagein egl avegnir (per semeglia sil sectur dils neologissems) mo pigns pass. Normas d'avischinaziun fussen – sco tier ils vocabularis pratics – ina lavur preliminara per in: Vocabulari d'avischinaziun, in vocabulari fundamental romontsch che survess a medem temps sco muossavia per l'avischinaziun.

En quei senn, e s'entelli era per las Normas d'avischinaziun, stuess ins elaborar ensemen cun glieud cumpetenta (era cun romanists e linguists d'ordeifer) in concept e definir la via da presentaziun.

Ei quei vocabulari per semeglia in tal sin fundament d'ina reit tudestg-romontscha:

SCHWEIGEN	
Engiadines	*taschair/tascha*
Surmiran	*tascheir/te*
Sutsilvan	*tascher/te*
Sursilvan	*quescher*

Ni ei quei – sco quei che Z. Pallioppi leva far oriundamein, e sco quei che Otto Carisch (1848) ha fatg la finala – ina gatrera romontsch-tudestga? Duei la lavur vegnir fatga, considerond mo il stadi actual dils idioms ni considerond era aspects historics?

Seigi sco'i vegli. Quei vocabulari fundamental d'avischinaziun vess igl avantatg da mussar en moda sempla, concentrada (eventualmein era cun entretschar structuras sintacticas constantas el romontsch, differenzas fundamentalas lexicalas e da muntada, renviaments a sinonims) il stadi linguistic dil romontsch, las parallelas e las differenzas, e quei sil medem plaun.

Cun la presentaziun tudestg-romontscha dil vocabulari, che fuss en l'emprema part in spieghel dil stadi real, tuccass ei d'aschuntar alla fin da mintga artechelet en scartira pintga ina proposta d'avischinaziun (sut circumstanzias cun in pign commentari).

c) Priu ch'ins vegli buca dar memia zun els bargers: in tierz scenari, numnadamein d'activar:
   - las gruppas da lavur menziunadas intensivamein vid la campagna per in lungatg modern (neologissems, mezs adattai d'instrucziun)
   - vid la fasa d'avischinaziun migeivla, instradada gia daditg, mo buca realisada a fin
   - vid il Vocabulari d'avischinaziun pressapauc sco menziunau cun considerar quel plitost sco in manual, che survescha alla megliera enconuschientscha dils Romontschs denter els, buns da gidar sin la via all'identitad.

Jeu hai dau a Vus enzacons oss ed ossets da sbluccar. L'avischinaziun ei sco jeu hai empruau da mussar en bia risguards gia ina realitad ed egl avegnir ina necessitad. Nus havein mo ina letga: dad affirmar ella, vesend lien in svilup positiv, encuraschont e vital, e perquei da sedumandar, co pigliar cantun, secapescha senza temer l'atgna umbriva.

Nies cumpurtament en vesta all'influenza dil tudestg

(Votum fatgs el ravugl dils scolasts romontschs da scola media a Mustér, ils 5 da settember 1980)

6. Nies cumpurtament en vesta all'influenza dil tudestg

I Remarcas generalas

«Germanissems», il tema che Vus haveis surdau a mi da scarplir ei, – silmeins sco'l ei formulaus – empau da nius. Darar che jeu hai fatg da sedumignar cun in tema aschi hanau e burgaliu.

Sco representants interessai directamein vid l'instrucziun romontscha sil plaun dalla scola media suppon jeu che Vus spitgeies in muossavia.

E ton sai jeu dir da bial'entschatta: Pauc auter ch'in muossavia, co secuntener enviers ils numerus dutgs e pluscheins germanisonts che sestorschan e sefuretgan tras la cultira romontscha per buca calar. Dallas gadas aviartamein e veseivlamein, autras gadas, ed il pli savens, el zuppau e tschelau, en fuormas che fan a nus dètgas difficultads da tschaffar, penetrar e valetar.

En quei senn ei la cunzina franc buca quella da far a Vus in «bi» exposé, mobein plitost in tal duvreivel, q.v.d. da formular enzacons patratgs che pon survir alla discussiun. Ponderaziuns che san muentar e promover ina megliera entelgientscha, co s'enschignar da vegnir a frida cun quei che nus numnein cuminamein ils «germanissems», ni sche Vus preferis «l'influenza multifaria dil tudestg sil romontsch».

Sto ei che jeu accentueschi, con grev e problematic ch'igl ei da plidar sur da quei tema ord la vesta buca dil romontsch senz'auter, mobein da plirs idioms romontschs, mintgin, ual en la relaziun cul tudestg, cun in vargau ed ina convivenza magari differents.

E lu aunc in auter punct impurtont. Vus essas confruntai pli directamein che jeu cun il stadi actual dil romontsch, Vus enconuscheis la cumpetenza e las munconzas linguisticas da Vos scolars e saveis perquei contribuir meglier d'arrivar ad in gest e raschuneivel cumpurtament da dustonza.

II Il pugn da partenza

Pigl emprem eisi crei jeu impurtont che nus partîen en l'instrucziun romontscha buca d'opiniuns fatgas, mobein da talas reflectadas e reponderadas.

Senza vuler far en quest liug la historia dalla schientscha e cunscienzia romontscha, eisi da dir che questa ei semarmenida e seprofilada gest fagend la risteina enviers il tudestg, e per l'Engiadina plinavon enviers il talian. La tenuta ideala e classica ei la finala quella cuntenida en la devisa da Lansel «Ni Taliauns ni Tudais-chs». Denter quellas risteinas schai la tempra, l'urdadira romontscha.

La tenuta da Muoth: «Tiu spért, tiu cor ein umbrivai dil vierv matern / e vegnan mai a concepir in auter senn, / a parturir in niev talent!» e quella da Lansel ein stadas capeivlas en certas circumstanzias: il retuorn allas fontaunas dil lungatg (texts vegls e lungatg dil pievel), ils svaris partenent las tendenzas irredentisticas talianas, la damonda dalla autenticitad dil romontsch enviers ils dialects lumbards, ed en quei connex lu la consecraziun dil romontsch sco quart lungatg naziunal.

Oz sedamond'ins – e per part ei quei gia il cass – sch'ei setracta buca d'anflar ina posiziun meins sfurzada, pli sluccada. Ils sforzs da Lansel e Pult (Meis testamaint) han giu in bi success. Mo sch'els han liberau il ladin dil derschalet talian, importaus per part el decuors dils tschentaners entras l'emigraziun carschenta, han els buca preservau l'Engiadin'Aulta dall'inundaziun tudestga. Quei vul bein dir che la germanisaziun ha en quei context «Ni Taliauns ni Tudais-chs» ina tut autra art e part, in'autra qualitad, forza e pussonza.

Quei significhescha era ch'ella ei nundetg pli maluardada. Ferton che l'italianisaziun ei stada in svilup plitost da surengiu, ina vernisch, schegie ferma, alla surfatscha, tucca e tacca la germanisaziun las ragischs.

III Ei dat buca lungatgs nunmischedai

Dapi igl onn 537 (la Rezia sut il domini dils Merovings), scadin cass dapi il tractat da Verdun (843), ei il mund retic viults ed orientaus viers il nord. E quei en tuts graus: organisaziun politica ed ecclesiastica, commerci ed economia. Buca da smarvigliar ch'ei ha dau consequentamein e cuntinuadamein entirs flems ed uals d'emprests da tuttas sorts. Pareglia leutier vol. I, p. 172 ss.

Graziadio Ascoli, che ha fundau ils onns denter 1873/83 la linguistica romontscha, ei dall'opiniun ch'il resultat da quella penetraziun tudestga seigi la finala in lungatg ton sco dubel, in tgierp che piardi si'olma vera e propria per retscheiver in'autra, jastra a siu esser. Quei ei la vusch dil linguist talian e descendent latin, al qual ina maridaglia denter il latin e tudestg ei ina sgarschur, ina caussa perversa

e pervertida. Igl ei lu in credo ch'ins endriescha silsuenter cun pli e pli bia insistenza si dall'Italia. La cardientscha en in pievel uniu da raz e lungatg, ina visiun che secumporta mo mal cun la realitad dalla Peninsla sezza cun sias biaras minoritads.

Ins patratga buca pli che la confruntaziun dil mund german e roman ei stada grondamein decisiva per la via che l'Europa medievala ha priu silsuenter. Jeu manegel la successiun e sromaziun dils divers reginavels suenter la curdada digl imperi roman e la finala il sesviluppar dils pievels, dallas naziuns e dils lungatgs. Igl engles, il bugl d'in lungatg german (anglosaxon) cun in tal neolatin (il vegl franzos) ni il franzos che vegn cundiziunaus en siu svilup dil francon, muossan ch'igl element tudestg ei per aschidadir quel che distingua il niev lungatg en la reit latina. Pli fetg ch'ins arriva viers il sid dalla Romania (v.d. digl intschess neolatin) e pli fetg che quella presenza tschessa e sespiarda, notabene per far plaz ad autras influenzas.

Pertgei pia buca considerar quei stadi sco ina realitad, ordeifer preoccupaziuns da natira naziunalistica ed extremamein puristica. Ei dat buca lungatgs nunmischedai. E cun la mischeida eisi buca piars l'olma ni brattau quella cun in'autra, jastra che va buc a prau.

En quei schai podà in'emprema constataziun: Il tudestg, era sch'el ei buca cuntenius en las denominaziuns «romontsch», «ladin» u «retoromontsch», ei in element constitutiv da nies lungatg.

Ina secunda observaziun che dat sin la vart positiva ei ch'il tudestg ha contribuiu d'enrihir il romontsch. Il lungatg quasi dubel (Ascoli) porscha ina infinitad da pusseivladads ch'ins astga buca sutvaletar, cunzun sch'ins patratga ad ina cultivaziun linguistica da rudien.

E lu in'autra caussa positiva: La confruntaziun german-romana e sias consequenzas sils lungatgs e silla cultura han scaffiu cunzun en las Alps orientalas in glacis da valurs che fuorman in passadi natural denter nord e sid cun statgnas e muossavias dalla pli differenta tempra.

IV Enzacons sguards en la tempra dils germanissems

Nus possedein enconuschentamein diversas lavurs che s'occupeschan dils germanissems el romontsch. Ascoli, Gartner, Brandstetter, Genelin, Gamillscheg, Szadrowski per la vart plitost lexicologica, Sartorius von Waltershausen, Weinreich, Cavigelli, Cathomas per la vart ideologica, socioculturala e sociolinguistica. Nuotatonmeins maunca ina lavur cumpleta che lubess a nus da quantificar e qualificar era mo per la letga las influenzas dil tudestg sil ro-

montsch. La munconza sepaleisa mintgamai, cu nus lein survegnir rispostas ed informaziuns pli precisas. Ei fuss giavischeivel d'arrivar en quei risguard sin in pigiament pli stagn. Cass cuntrari ris-chein nus dad haver en casa l'uiara da tuts encunter tuts, il retuorn anavos el temps dils process da strias. El mund da quels tgagiadubis sa la finala mo lez romontsch scosauda ch'ei gest sil precint da criticar e sclamar tschels.

Dat ei en quei lungatg dubel differenzas essenzialas (el diever, affectivas, stilisticas eav.) denter *odiar* e *hassegiar*, denter *insister* e *haregiar*, denter *hirundella* e *schualma*, denter *conceder* e *dar tier*, denter *buonder, as dar da buonder* e *schmüravaglia, as schmüravgliar*?

Ei basta da mussar cun enzacons exempels, con essenziala e varionta che la qualitad dils emprests tudestgs ei. Interessant ei per semeglia ch'in element aschi central da nossa cuntrada muntagnarda ha in num empristau: *Igl uaul (god)*. Ins capescha che novaziuns tecnicas tier in isegl u cundrez, per sem. tiel carr, vegnidas d'autras regiuns, han purtau novs tiarms, savens tals tudestgs: *il languit* 'Langwied', *la laitra* 'Leiter', *il rischit* 'Richtscheit'. Tiegl uaul para quei meins capeivel. Pertgei e cu ein ils tips SILVA ni il germanic *BUSK, *BOSK, ch'ins anfla aunc els nums locals, vegni catschai a cantun? A mintga cass fetg baul egl ault temps miez. D'in temps che signurs feudals sfruttavan e gudevan ils uauls per las minieras eav., gidai leutier da luvrers jasters. Il plaid german *Wald* ei penetraus en la fuorma latinisada *gualdus, -um* gia da bunura el vegl franzos, provenzal e tochen giuaden ella Toscana (nums locals: *Gualdo*). Mo quei *gualdum* sa buc esser il model pil romontsch. Lez ha surpriu il plaid dils Alemans. Ferton che *gualdum* ei praticamein svanius ellas tiaras numnadas, ei *uaul* s'imponius tier nus en moda absoluta. Tgi less remplazzar el?

Enzatgei semegliont sepresenta tier il tierm *la glieud* che ha substituiu GENS, -NTE 'pievel' ni POPULUS (fr. *les gens*, tal. *la gente*, span. *la gente*, friul. *la înt*, dolom. *la jent*). El cumpeglia da vegl enneu igl entir intschess romontsch e va da miu saver buca sur quel ora. Ch'el ei vegls sco paun e buglia muossa il svilup fonetic, q.v.d. il tud. mesaun (mhd. LIUT) va cun pintgas excepziuns a pei ed a pèr cun MOLITU > *miult, miout* da *moler*. Ei fuss passiunont d'endriescher enzatgei perschuadent buca mo davart il temps e las vias d'emprest, mobein era davart ils motivs e las cundiziuns psicologicas che han menau leutier. Quei vala buc il davos pils schinumnai emprests da muntada ni da cuntegn che fan ora – senza che nus gnanc sminein ni ditgein da quei – ina buna part da nossa cultura da lungatg.

In dils pli eloquents ei senz'auter il romontsch *la lètg*, engiadines *la lai*. Igl ei puspei in da quels che resta fixaus el territori romontsch. Tenor sia derivonza corrispunda el al latin LEGE 'lescha', mo en sia significaziun va el directamein anavos sil tudestg mesaun *ë* 'Gesetz, Ehe'. In nuschel tudestg *ë* ha pia obteniu ina crosa latina u romontscha (LEGE). *La lètg*, ch'ins sa numnar ina tipica innovaziun romontscha, fa matei part da quella terminologia da natira giuridica, sviluppada sut impuls dil dretg german. (Pareglia vol. I, nr. 6, IV, 4.1.2.2).

Igl ei zun probabel ch'era il lungatg da baselgia ha resentiu da quei. Jeu numnel cheu mo in pèr tiarms, sco *giuvnal* 'Jünger', *giuvenessendi* 'Jüngste Tag', *aultsacerdot* 'Hohepriester', il tierm reformau *mussauscartira* 'Schriftgelehrte'.

Cun ina minuziusa retscherca fuss ei pusseivel da far persenn, con afuns che gest questa moda e maniera d'adaptaziun ed integraziun tonscha. Leinsa e saveinsa far catscha sin *dar* en la cumbinaziun impersunala, pia al tip *ei dat, i dà* (il y a, c'è), perquei ch'el ei motivaus ed umbrivaus dil tudestg? Cert, connexiuns sco: *ei dat bia izuns uonn; ei vess prest dau ina disgrazia* eav. savein nus remplazzar el mender cass. Mo aschi sempla ei la caussa buc. Scadin cass dumandassen nus adumbatten ad Andri Peer da midar sia poesia «I dà ögliadas chi strendschan sco chadainas» en in' autra fuorma e cadenza. Lein nus eliminar, cunzun ella construcziun predicativa negada, oravontut en Surselva il verb *duvrar* sco auxiliar modal? *Ti drovas percass nuota vegnir, nus essan glieud avunda!* Eisi fatg cun bandischar senz'auter *astgar* en la medema funcziun modala e savens damaneivel dil tud. «dürfen»? E va ei da remplazzar el adina cun *puder* sco quei che J.U. Gaudenz manegia (Fögl 1977, 40, suppl. 2.4)? E co stat ei cun *survegnir, surgnir* 'obtener', sut e sura ina copia dil tudestg svizzer *übercho?*

Jeu vi e sai buca rispunder a tut quellas damondas ed a biaras autras che jeu savess aschunscher. Las damondas dueigien denton mussar empau en tgei bostga che nus fruntein. Gnanc el Dicziunari Romontsch Grischun anflein nus adina ina informaziun ed analisa bastonta. Quei ei tuttavia significativ. Era ils lexicografs ein stai ditg e liung sin quei baun cun la noda «Ni Taliauns ni Tudais-chs». Cun far resortir cun raschun igl agen e genuin, croda igl auter abandun. Mo quei che vegn scatschau fa lu vendetga e semuossa els simtoms psicosomatics, el mal il venter da quels che ston instruir il romontsch.

Gia daditg han ins viu ch'ils mecanissems, che tschaffan ed integreschan ils emprests, lavuran ton meglier, pli dalunsch ch'il pievel u ils plidaders sesanflan dil lungatg jester. Expressiuns sco Breil *sin*

bolcrot 'aufs Geratewohl' (sv. tud. *wohl grate*^{n}), sursilv. *dir si il bor*, friulan *al lasimponer* 'Eisenbahner', ni il friulan *al climbain* 'Glühwein' dattan d'entellir, tgei forzas che schischevan en quellas molas. Gnanc tgisà ch'ils temps d'ina assimilaziun naturala ein vargai cun la bilinguitad progressonta e cun l'omnipresenza era dil tudestg da scartira. Mo franc eis eis ei era che l'influenza tudestga tschessa buca perquei, anzi ch'ella secatscha en vaus aunc pli prigulus. Quei che sederasa oz pli e pli ei gest per quella raschun ed ord ina tenuta puristica sbagliada, la translaziun stedia e cuntinuonta da schemas tudestgs.

V Camps periclitai e discutai

Nus essan bein pertscharts che l'influenza tudestga sefa valer pli u meins ferm sin tuts ils camps linguistics. Ins savess entscheiver cun damondas da scripziun dils idioms, ina sparta oramai pauc discutada, nua ch'ins ha imitau d'entschatta enneu abundontamein models tudestgs. Pli gronds quitaus vegn a far a Vus la pronunzia, in plaun exponiu allas mangognas, restrenschidas antruras al cunfin linguistic per propi. Difficultads da pronunziar ils enconuschents suns *gl, gn, tg, ge, gi* per jasters ed indigens, perquei ch'il tudestg posseda buc els en sia scala ni ch'el lavaga il sentiment e l'udida per quellas nianzas foneticas. Il medem vala, sco ins sa seperschuader di per di era per l'accentuaziun ed intunaziun. Patertgeien cunzun als adjectivs da pliras silbas dil tip *cantunal, naziunal, regiunal, regular* etc. Buca d'emblidar ils nums da famiglia *Cadurisch, Derungs*. Jeu renvieschel en quei risguard alla lavur hectografada d'Arnold Spescha (Entruidament davart la pronunzia dil romontsch sursilvan, 11 p.; novissimamein a sia Grammatica sursilvana, 1989).

Il pli cunvegnent eisi sche nus zavrein dil lamburin da problems enzacons pli maneivels. Ton per buca sespiarder memiazun. Per semeglia:

a) Il diever dallas preposiziuns

Zanua di Ramun Vieli: «Las preposiziuns ein e restan in pugn da cumprova pil damogn d'in lungatg. Jeu hai experimentau quei pér memia, el tudestg, franzos e talian, en ed ord scola, sco redactur digl Ischi e dil Tschespet eav.» La caussa ei buca sempla. Cahannes en sias «Brevs da Crestault» (1912, Ischi 14, 81) resda, co el ei fruntaus dado Sagogn sin dus buobets. A sia damonda, nua ch'ei mondien,

survegn el per risposta «O, tochen giu sil bahnhof». E Cahannes curregia allegramein «Jeu mond giu silla staziun». Pli tard, en la «Grammatica» (1924) vess el detg senz'auter «ir alla staziun», eventualmein «ir giu la staziun». Ei ha apparentamein dau in svilup, naven dil stadi popular dil diever viers la cultivaziun dil lungatg cunscienta, dirigida magari ferm dil parameter latinisont.

Cheu entscheivan carteivel nossas pitgiras. Tgei ei bien, e tgei ei meins bien sco Cahannes ha per moda da dir, ni tgei ei insumma buca lubiu? «Ir alla staziun» ni «ir sin la staziun», «patertgar ad enzatgi, d'enzatgi, vid enzatgi», «s'occupar d'enzatgei» ni «s'occupar cun enzatgei»? Sch'igl ei gest da dir «spitgar enzatgi», eisi forsa buca tut falliu da dir en certas circumstanzias «spetga sin mei!», «jeu spetgel sillas nuorsas». In sguard era mo en texts sursilvans da nos dis muossan che la pratia e la grammatica van tuttavia pulit ina sper l'autra ora. «Ins ha cartiu sin Ruodi», «currend giu da cuolm sin uras da gientar», «d'in di sin l'auter», «sin damaun marvegl», «sin Pastgas». En l'Engiadina para il diever dallas preposiziuns da far meins quitaus. Velleman tracta da quei che jeu sai insumma buca las preposiziuns. Ganzoni (Grammatica Ladina 154) dat, probabel sin fundament dil vocabulari, in bienton exempels pil diever. La problematisaziun ei denton mo skizzada tschadilà. Ina cumparegliaziun cun nies material lai buca dubitar che las difficultads ein pli grondas. Quei vala era per Ramun Vieli en sia biala contribuziun «Davart il diever dellas preposiziuns» (Ischi 37, 172-184). Nus vulein era buc emblidar ch'ils vocabularis romontschs-tudestgs pratics dalla LR cuntegnan interessantas indicaziuns.

b) La damonda dils verbs cumponi: verb + preposiziun/adverb

Ei vegn ad esser in triep onns ch'il virus «far cun» (mitmachen) ei sesviluppaus zanua en Surselva e sederasaus en moda epidemica e contagiusa. Igl origin schai podà en l'activitad sportiva carschenta, nua che la devisa dil «far part», «separticipar» ei predominonta. «Far cun ei quei che quenta, buca gudignar!». Tier ina generaziun pli avanzada pareva quei «far cun» sco ina scurlada. Mo aschi tanien s'ei buca cun quei schoc, eisi gie aschia ch'il «far cun» (mitmachen) s'inquadra en ina roschada da formaziuns identicas, ni meglieras ni mendras. Aschia per semeglia il «metter avon» u «semetter avon» (sich vorstellen), buc uera vegls e ch'ins auda schizun en la fuorma exclamativa/interjectiva *mett'avon!* (stell dir vor! denk dir!).
Ina ductrina duvrabla e manischabla ei era en quei risguard strusch d'anflar en nos manuals grammaticals. G.A. Bühler numna els en las

Annalas (10, 303) «Ils periculus germanismus». «Questas verbalas translaziuns da verbs tudescs han quasi totalmein ruinau nos dialects». Siu panzieri ei che ils verbs artai mondien cheutras a digren u spareschien. Pli tard dat ei ina viulta. Ils linguists e dialectologs (Melcher 1905; Pult 1913) vegnan buc unfis da mussar ch'il romontsch ei buca persuls cun quellas formaziuns. Dialects talians ed il talian da scartira fan amplamein diever da fuormas analiticas (tal. buttar fuori, mettere su, levar via). Velleman en las Annalas (45, 1931, 94) dat ulteriuramein exempels dalla litteratura veglia. Cun tuts crutschs e curschins va'i vess da surveser ch'il tudestg ha leventau e leventa vinavon formaziuns da quella specia. Ellas ein denton aschi frequentas che perfin il purist cultivau abdichescha. J.U. Gaudenz scriva: «Vis l'adöver uschè derasà da las fuormas analiticas, nu pudain nus far oter co conclüder: quai es rumantsch! Quistas fuormas nu derivan *primariamaing* dal tudais-ch, anzi dal latin vulgar ed as chattan p.ex. eir aint ils dialects italians». Sia critica va enviers in maldiever, jeu supponel en direcziun d'exempels che jeu dun cheu sco schatgs ord gasettas sursilvanas dils onns 40, exempels che fan strusch pli mal als auturs.

curdar si 'auffallen'

Ei croda si ch'ins ha surdau las spesas alla accusada

fierer si puorla 'Staub aufwerfen'

... ina ovra pedagogica che ha *fiers si bia puorla*

fierer avon 'vorwerfen'

Savens vegn ei *fiers avon* ch'ils purs seigien sezs la cuolpa...

ir entuorn cul patratg

Sco ins auda *va* il president districtual seriusamein *entuorn cul patratg* de demissionar.

menar si 'aufführen'

Wolf de Falkenstein da Kafer ... ch'il Chor viril ... ha *menau si* cun grond success.

passar si 'auftreten'

Il passar si della rugada de fulin (Russtau)

ir suenter alla lavur 'der Arbeit nachgehen'

Ellas [las persunas] astgan buca conversar cun tschels avdonts della casa ed *ir suenter a negina lavur.*

ir encunter alla fin 'dem Ende entgegengehen'

Las lavurs dil hotel «Adula» *van encunter a lur fin.*

scher allontanau 'fernliegen'

Ei schai a mi allontanau de vuler tuccar enzatgi pli datier.

esser tschentau(s) en 'eingestellt sein'

Oz il di *ei* tut *tschentaus en* sin sport.

setener si 'sich aufhalten'

Biars *setegnan si* ch'ils rehs ed ils emploiai survegnan era rentas.

Quei ei mo in pèr exempels empau da gross che lain sminar, condanavon che las fuormas tudestgas cudezzan. Tgeinin fuss oz il resultat dall'uatga cun repassar il gasettam romontsch ni cun tedlar las emissiuns romontschas? Abstrahau da talas ponderaziuns criticas, tucca ei da veser che talas cumbinaziuns san cuntener ina semantica zun varionta e differenziada. Per semeglia verbs cumponi cun 'ensemen/insembel':

dar ensemen / far ensemen / ir ensemen / prender ensemen / seprender ensemen / trer ensemen/ setrer ensemen / vegnir ensemen.

Ni forsa aunc pli eloquentamein verbs uni cun tier. En l'Engiadina Bassa corrispunda oz pil pli pro a tier(s).

dar tier / aschuntar, denton era conceder

ir tier / *quei va tier a* ti nuot; *ei mava tier* sco en ina tauna da morders

metter tier / aschuntar

mirar tier / assister, denton era tgirar, ladin guardar pro 'far adatg'

prender tier / far prova

puder tier / contonscher

tener tier / intimar

c) Davart la posiziun dils adjectivs attributivs

Avon che scuntrar quen havein nus aunc empau peda da dar in sguard en in auter capetel, medemamein el tschetsch dil tudestg «La posiziun dils adjectivs attributivs». Ils Ladins cheu presents san ch'ei ha dau el Fögl dils 1974 ina liunga e viva discussiun sur dalla damonda, nua plazzar ils adjectivs aschuntai a substantivs. Clo Duri Bezzola, che dat l'entschatta, fa valer ch'il diever el ladin (scret) stetti zun fetg sut l'influenza dil tudestg. El manegia schizun che fuormas sco «Nouv Testamaint», «Gran Cussagl», «Pitschen Cussagl» seigien d'attribuir a talas influenzas. Quei vul dir, ils translaturs seigien sesanflai u bein avon in model latin (Bifrun) u bein avon in tudestg. Sch'ins consulteschi per semeglia ils nums locals, l'expressiun vera e verdeivla dil pievel, constateschi ins ch'igl adjectiv stetti tras-

atras suenter il substantiv. Jachen Ulrich Gaudenz cun sia gronda experientscha replica lu cun buns arguments:

«Ina regla stringenta dat ei buc en quei risguard. E negin sa formular ina tala, essend ch'igl adjectiv ha, silmeins en biars cass buc in post definiu». La discussiun setila vinavon, senza ch'ins arrivi ad ina entelgientscha, ei seigi la lecziun ch'il vuler fixar tut ord la vesta ni mo en la relaziun cul tudestg seigi in nonsens, la lecziun era ch'il problem daventa ton pli cumplicaus pli bia material da mussaments che stat a disposiziun.

Il latin dat a nus la regla generala ch'igl adjectiv stetti suenter il substantiv. Mo gia el latin ei quei buc ina regla absoluta. El talian modern eisi tuttavia pusseivel d'anflar ina relaziun dad 1:1, pia la stadera denter posiziun avon e posiziun suenter il substantiv. Il franzos presenta schizun ina pluralitad da cass cun adjectiv anteponiu. Igl ei pusseivel che quei che J.U. Gaudenz di, la nunpusseivladad da fixar ina regla stringenta, ei gest. Mo tgi che sto instruir il romontsch e curreger manuscrets sa buc entscheiver massa cuntut. E quei che nossas grammaticas din surlunder ei medemamein da valur discutabla. Ellas mischeidan il bia differents criteris da definiziun. Per saver far ina migliur dat ei buc in auter mied che d'examinar il diever sin fundament da mussaments abundonts ord il lungatg scret actual ed a medem temps ord il lungatg plidau pli elevau. Haver a disposiziun ina documentaziun che lubescha cun metodas appropriadas dad eruir certas constantas. In da quels corpus ha signur Winzap scaffiu sche jeu sbagliel buc. In da mes scolars a Friburg, Kurt Jeitziner, s'occupescha en ina lavur da licenziat pli extendida dil tema «Zur Stellung des attributiven Adjektivs in der neueren surselvischen Prosa». El furnescha in grond corpus d'exempels u d'excerpts ed analisescha quels ord l'enconuschientscha d'ina gronda litteratura scientifica sur da quei tema, oravontut cun la metoda che A.G. Sciarone ha applicau en sia lavur «La place de l'adjectif en italien moderne» (1970). El ei el cass da cumprovar che quella metoda, ni meglier detg quella teoria, secunfa dètg bein cul diever sursilvan. Secapescha tschaffa el era ils facturs jasters e denter quels sco empau dapertut l'influenza tudestga. Senza che Jeitziner arrivi a resultats dil tuttafatg spectaculars ni nunspitgai, ei sia lavur, sco dil reminent aunc autras, in muossavia, co nus savessen proceder per saver redember munconzas da nossas enconuschientschas dil romontsch, senza stuer spitgar tochen ch'enzatgi procura a nus quella grammatica romontscha, quella sintaxa romontscha historica e descriptiva. Denton ei la stupenta «Grammatica sursilvana» dad A. Spescha (1989) cumparida che risguarda la documentaziun e presenta en

moda differenziada ils fatgs. Senza dubi vegn ei era ad esser l'incumbensa da futurs vocabularis idiomatics romontschs da considerar pli gestamein la contribuziun tudestga a nies lungatg.

VI Per conclusiun

Als camps periclitai, che jeu hai numnau, savess jeu aschuntar diember auters. Mo ei setracta d'arrivar alla fin. Ei fuss stau miu intent da fitgar per conclusiun in pèr schaluns che savessen survir a nus d'orientaziun. Mo quei para a mi empau da bienmarcau e podà buc el senn dalla discussiun che duei suandar. In pèr observaziuns da natira generala ein denton giustificadas.

1° La profunda influenza dil tudestg sil romontsch ei ina realitad. Vuler ignorar ella ha num nuot.

2° Quella influenza ha buca mo enrihiu il romontsch, patertgein al vocabulari, mobein era provocau numerusas innovaziuns da tempra sintactica ed autra.

3° Nies cumpurtament enviers l'influenza tudestga sil romontsch sa vegnir definius per propi pér sin fundament d'ina enconuschientscha aschi cumpleta sco mo pusseivel da lezza contribuziun. Quei che nus basignein ein lavurs descriptivas che muossan pils differents camps, nua che las varts positivas da quellas interferenzas ein d'anflar e nua che prighels smanatschan.

4° Cun quei essan nus gia per la letga sil plaun dalla dustonza. Oz pli che mai ha'i num promover e sustener las saunas e bunas structuras dil romontsch scret e plidau: Mieds d'instrucziun, ediziuns, pressa radio etc.

Preziai collegas! Nus essan tuts d'accord che la dustonza romontscha, cunzun enviers quei schani che P.A. Lozza numnava «igl scarschantia ma bel lungatg tudestg» ei buca mo in nobile officium, mobein in grev buordi. Mo cun coordinar tut nossas forzas essan nus stgis da levgiar quei buordi e da bardigliar el leu nua che nus vulein, ad ina cultivaziun raschuneivla e profiteivla da nossa viarva.

Il romontsch – in sguard egl avegnir

(en: Cal. Rom. 126, 1985, 96-106)

7. Il romontsch – in sguard egl avegnir

I Prognosas han lur crutschs

Scienzia-fanzegna u scienzia-ficziun ei oz alla moda. L'«uiara dallas steilas» ed ils films cun las aventuras da James Bond han savens dapli cuida che tocs cun quitaus da mintgadi.

Cun dar in'egliada egl avegnir dil romontsch arriv'ins buca gest viado els spazis dils planets. Tonaton ei la resca gronda ch'ins mondi vias puleinas e detti el fantisem. Da quei vulein nus untgir ton sco pusseivel.

II In milleni romontsch – Ei la miracla da cuoz?

Igl onn 15 avon l'era cristiana ei buca staus igl onn da naschientscha per propi dil romontsch. Quei onn ha denton aviert la Rezia pér da dretg alla influenza ed alla derasaziun dil latin e cun el dil patratg e dalla cultura da Ruma. Ei ha cuzzau tschentaners entochen ch'il romontsch ei semarmenius e s'enfirmius sco enfiarla neolatina, quei vul dir, entochen ch'el ei passaus dil latin dil pievel al romontsch cun ses divers roms (sursilvan, sutsilvan, surmiran, ladin), mantenend da tuttas sorts fastitgs da temps e lungatgs vargai. Mo dapi lu eis el allerta, ha el cuntinuau sia via nuninterruttamein tochen oz, ei daventaus igl instrument da communicaziun e conversaziun. El ei vegnius raffinaus e slargiaus pli e pli fetg a pei ed a pass cun ina cultura muntagnarda sempla e surveseivla, ch'ei per cletg mai seserrada anoviars. Ch'il romontsch ei restaus per tontas generaziuns ligiom e punt denter ils carstgauns, ch'el ha teniu pétg sur varga in milleni (considerau naven dalla fasa neolatina), ei ina vera e propria miracla.

Sia historia (descretta autrora; pareglia nr. 1) ha giu aults e bass. La Rezia ei daventada baul enzatgei sco in cuolm da glatsch en ina gronda mar, cun auas resviultas ed agitadas da currents da nord e sid. Midadas cuntinuadas da clima politic, economic e cultural, han mulau, empitschniu, magliau e slavau el. Ed ei fa tutta pareta sco sche quella lavur dil temps e dallas auras fuss aunc buca a tierm. Con gronda ei la part dil cuolm da glatsch sut il nivel dall'aua? Con ferms ei il postament? Quei ei grev da dir! La mar ei oz buca pli mo ina continentala, mobein in ocean, il mund modern cun tut ses connexs e sias implicaziuns, cun tut ses prighels, mo era cun ses avantatgs e sias untgidas. Nus essan – e quei ei per biars ina nova enconuschientscha – per dabia buca persuls cun nossa sort. La solidaritad dallas minoritads ei a strada.

Veglias pitgiras e novas speronzas

Las reacziuns murdentas ed agressivas en la pressa e publicitad grischuna e svizra suenter ils onns 70, cunzun en la secunda mesadad dil decenni, davart il pigiurament e cal dil lungatg, han fatg patertgar ils Romontschs sur da lur art e part en la Svizra quadrilingua e sur da lur exeistenza. Niev ei apparentamein che la schientscha romontscha ei sederasada, ch'ella ha tschaffau pli e pli biars Romontschs e ch'ella ei s'unida cun ils sforzs parallels per la tgira dils monuments e baghetgs, per la protecziun da natira ed ambient e per in risguard pli grond per scadina minoritad. Il simbol da «Tamangur» da Lansel ei oz pli che mo palpabels. Sco igl uaul da schiembra entadem S-charl, che sedosta al cunfin dalla vegetaziun (ed oz als mals da surengiu), aschia era ils Romontschs. Cu ina plonta ei en prighel catscha ella tut a dubel e rimna sias davosas forzas per scampar dalla malsogna. Leu nua ch'in lungatg ei en prighel semuossa ei, sco quei ch'ins ha fatg valer gia savens, con fetg ch'el ei ligiaus cun ses purtaders e con afuns ch'el tonscha. Ei vegn denton ad esser impurtont che nossa activitad actuala seigi buca ina tala fatga mo en panica, mobein urdida e realisada en moda ponderada e coherenta.

La tscherca carschenta dall'identitad, sco nus havein caracterisau ella sisura (mira nr. 1, IX, 9.3) fa sias pretensiuns als Romontschs cunzun sil camp dalla cultivaziun dil lungatg. E cun quei ch'il lungatg, la pusseivladad da s'exprimer ni da capir, da scriver ni da leger, lubescha pér in tal svilup cumplein, eis ei mo raschuneivel ch'ins detti ad el dapli peisa. Vul ins per in motiv u l'auter buca acceptar quei, sminuend adina dapli la cultivaziun cunscienta dil romontsch, lu san ins garantir, tgeinin ch'il destin dils Romontschs sco pievelet cun atgnas ragischs ed atgna tempra vegn ad esser. La tema da «buc esser dallas varts», da vegnir alla cuorta, da buca tener tila cun las pretensiuns dil mintgadi, ha fatg ch'il romontsch ha piars terren sin tuts il camps. Mo cun surmuntar quellas temas e resalvas vegn ei ad esser pusseivel d'astgar mirar cun fidonza egl avegnir.

Ins dat buca fetg sperasgiu cun pretender che la pressiun d'anoviars, il sforz dallas circumstanzias, seigien stai la raschun dils biars malengasis. Els han tuccau en diversas fasas ina minoritad, che haveva adina en bucca il plaid «dustonza», mo che fuva la finala nunpreparada per seriscuder scosauda.

L'economia ed il turissem en stedia carschen han promoviu la mobilitad e sgurdinau las structuras serradas d'antruras. Glieud vegn neutier, indigens van naven per raschuns da gudogn. L'agricultura semida. Las difficultads d'assimilar ils hindersess sepresentan gest leu, nua che la dustonza stuess esser la pli ferma, els centers regiu-

nals. La resca che la malsogna sepegli gest da quels centers anora ei buca pintga.

Turissem ed economia en svilup, quei vul per ordinari era dir activitads e purschidas culturalas pli intensivas (gallarias d'art, concerts, folclora etc.). Mo enqualgadas sedamond'ins, sche quei ei buca plitost dictau da motivs propagandistics e sche quei sa remplazzar la forza e vertit carschida organicamein da nos vitgs d'antruras.

La publicitad e la baselgia fan ils emprems pass viers ils jasters: la vischnaunca, ils priedis, las affischas e communicaziuns, las inscripziuns. Ins vul risguardar tuts e tut. A liunga vesta constatesch'ins denton ch'il binari biling ei ordvart stentus. La consequenza ei lu ch'il lungatg che tuts capeschan, il tudestg, ha il damogn, che siu diever daventa pli e pli exclusivs. Cun ils medems motivs sedrezzan l'administraziun cantunala, quellas communalas e las dertgiras tenor il schema cantunal, v.d. tudestg. Quei ei pli capeivel, pli sempel e pli raziunal. Il romontsch vegn alla cuorta.

En scola san ins constatar naven dalla Secunda uiara tochen els onns 70 ina stedia digren dalla part romontscha. Capeivel: cun cargar la scola cun pli e pli bia materias e cun direger ella tenor ils basegns dalla scola tudestga, sto la qualitad dalla romontscha piarder en substanzia.

Novas vias

Rinforzar la scola e la scolaziun

Ina migliur dat ei mo lu, sche l'instrucziun romontscha survegn dapli peisa e sch'ella vegn buca scavazzada dafertontier per tema da buca puder satiuer ils auters; mo lu, sche la scola secundara e las scolas professiunalas e medias prendan effectivamein risguard d'ina eventuala nova orientaziun.

Igl ei legreivel ch'il Cantun ha realisau dapi entgins onns ch'ei dat buc in'untgida. Il plan d'instrucziun cantunal circumscriva claramein las finamiras generalas e las vias leutier sils camps «Romontsch sco lungatg matern» e «Tudestg en scolas romontschas». La voluntad da midar il trutg ei avonmaun. Ils cudischs da scola vegnan refatgs ed adattai als novs basegns, antologias da texts informativs ein cumparidas, ina historia dalla litteratura ei sin via, in manual grammatical ei avonmaun, la historia naturala (biologia) vegn cumpartgida per romontsch. Quella instrucziun seschass era extender senza sefar mal sin roms sco la historia, la historia dalla patria e l'instrucziun civica, dond aschia al romontsch in spazi da semover, s'enfirmir e secum-

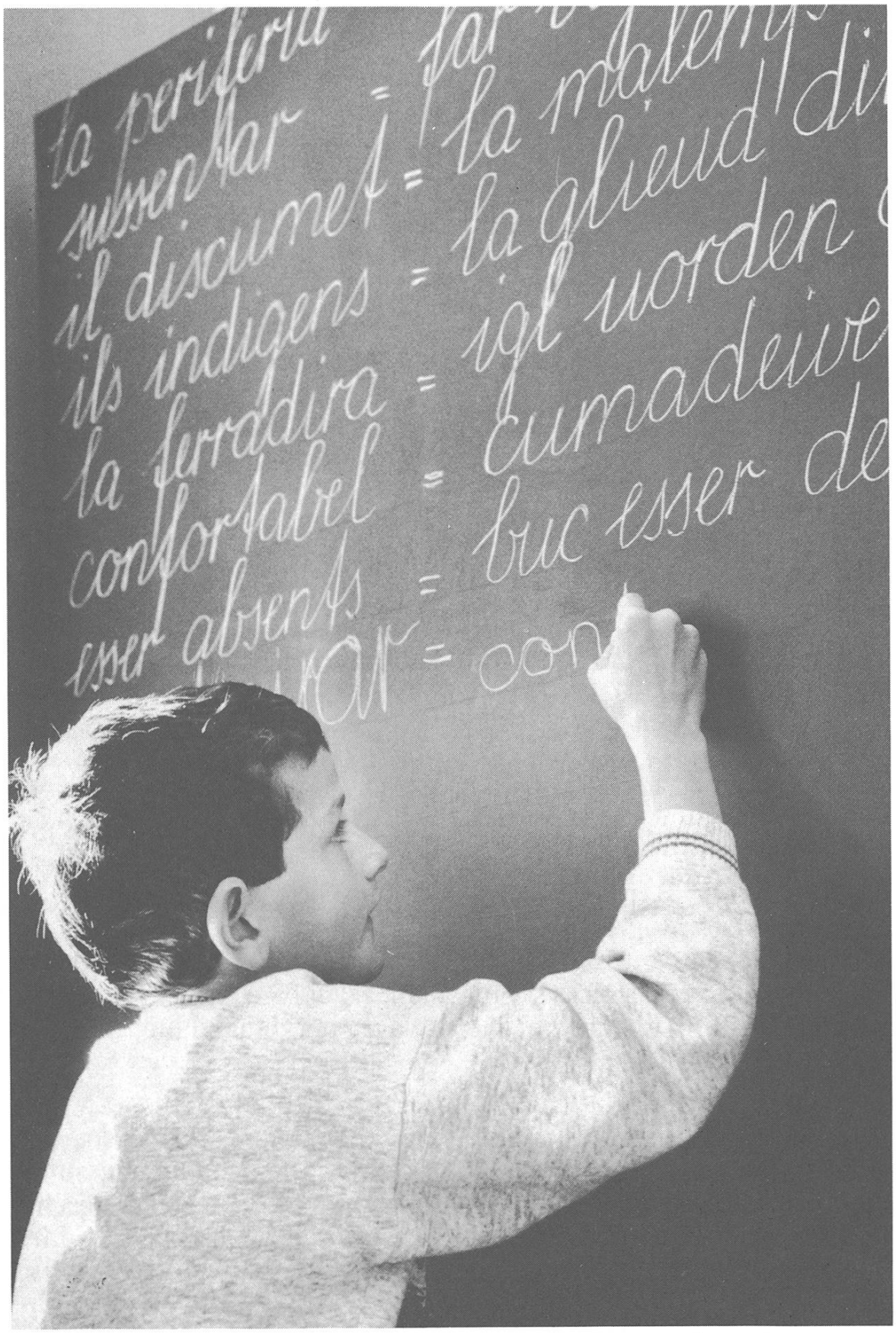

Il romontsch en scola

provar d'emprema qualitad. Denton emprov'ins era da daventar activs cul romontsch en las scolas professiunalas. Il romontsch sco rom da maturitad che quenta vegn a pretender dapli en las scolas medias e per consequenza era allas universitads. Aschia sesiara plaunet in fasch da mesiras che fan ch'ins banduna il cumpurtament da dustonza d'antruras per arrivar ad ina cultivaziun activa e positiva.

L'animaziun culturala

Las jamnas culturalas en l'Engiadina bassa a Scuol e contuorns cun il carr cultural dalla Pro Helvetia dattan d'entellir cun lur resultats e resuns, en tgei direcziun che la cultivaziun savess ir, tschaffond e muentond pli e pli biars Romontschs e cun els ensemen ils cumpatriots tudestgs e talians en las cuminonzas. Quei fa endamen, con impurtonta che la missiun dils animaturs regiunals savess daventar, sch'ei reussescha ad els da trer pil dretg schliep. Gia dils onns 50 fuv'ins vidlunder tier las uniuns culturalas da propagar l'idea d'animaturs regiunals. Las finanzas, mo era la tema latenta da survegnir en cass pigns «ugaus da cultura» han la finala terrau la proposta. Uss ein ils animaturs a post e han entschiet gl'atun lur activitads. Ei vegn ad esser captivont da mirar, tgei experientschas ch'els fan. Il moviment romontsch, era sch'el ha fatg enqualgadas il davondavos, ha merets ch'ins sa buca appreziar avunda. Ins s'imaginescha mo mal nua che nus fussen senza el. Oz han ils animaturs buca mo la pusseivladad da saver sefundar sin solidas structuras (Ligia Romontscha, Dicziunari Romontsch Grischun, uniuns regiunalas, instituziuns privatas, las baselgias), els san coordinar ils sforzs, dar impuls ed ideas, enviar e carschentar la formaziun dils carschi, promover bibliotecas e canortas da sentupada, insumma instradar activitads culturalas che survargan la cunvenziun. Oravontut era esser allerts e vigilonts leu nua che situaziuns criticas sepresentan. Igl ei bien, sch'els tegnan en egl che la cultura ei enzatgei che survarga per dabia il lungatg.

La litteratura

La litteratura vegn considerada oz pli che mai sco ina experientscha humana denter autras, sco in camp da retscherca cun auters mezs e sin autras vias. Scriver vul dir s'exprimer per enconuscher meglier sesez, per anflar siu post en la societad e convivenza, gidar a scarplir tons e tons problems che pertuccan nus tuts. Il tierm «belletristica» (litteratura biala) ei passaus empau el secund plaun, la litteratura ei daventada engaschada ed engaschonta. Co savess ei esser auter cun tut las resviultas ch'ei ha dau ils davos decennis? Sco il lun-

gatg, fagend part intimamein da lez, ei e sa la litteratura el pli vast senn dil plaid esser ina aventura adina nova e frestga. In spieghel cul qual il carstgaun sa s'identificar, sch'el empren igl amuleins da leger, da tuchegiar e da seconfruntar. Mo per ch'ella seigi e resti quei, tucca ei da schar reger gronda toleranza, da buca gest scavalcar las barricadas per mintga vierv u patratg che dispareglia da quei ch'ins ei disaus d'udir e da leger. Mo aschia sa la litteratura esser in levon, nizeivels e prospereivels la finala per tuts.

Il Rumantsch Grischun

El moviment romontsch dils davos onns muntan l'idea e las entschattas dil Rumantsch Grischun senza dubi enzatgei fascinont. Cun quei manegel jeu gnanc il fatg sco tal ch'igl ei reussiu en cuort temps d'anflar in pigiament sil qual tuts ils Romontschs san s'unir cun bunaveglia, mobein plitost ils contuorns. La capientscha romontscha vicendeivla, il process d'identificaziun, ha contonschiu in tal scalem ch'enzatgei semegliont ei insumma stau pusseival, che l'idea ei vegnida acceptada silmeins cul tschurvi empau dapertut. Il siemi da P. à Spescha e G.A. Bühler ei serealisaus a siu temps. Beincapiu, il Rumantsch Grischun ei aunc buca sur l'aua vi. Mo ils emprems pass el sturtariel ein empermettents. Dacheudenvi dat ei buca da sestrer e sepitgar, tgei idiom che vegni en damonda per in text che sedrezza a tuts. Mo dapli ei il Rumantsch Grischun daventaus in punct da cristallisaziun, quei astg'ins buc emblidar, in fanal forsa aunc empau dalunsch a biars che dat direcziun e finamira. Zaco lubescha quella untgida era da sefar libers dil derschalet da patertgar adina mo en categorias idiomaticas, da star a garnugl en l'umbriva digl agen clutger. Il Rumantsch Grischun vegn a pretender ch'ins coordineschi dapli ils sforzs sil plaun dils idioms, buc il davos ils sforzs per ils neologissems. Ed in'autra valur para dad esser contonschida oz: il fatg che las forzas animadras romontschas (ch'ins vegn a stuer carschentar sistematicamein) ein generalmein disponiblas, ch'ellas ein buca fitgadas e fixadas en caums idiomatics e confessiunals. Quei ei nundetg impurtont tier in pievel pign e sch'ins vul buca riscar ch'ils biars programs leventai restien letra morta.

Las discussiuns animadas e passiunadas davart il Rumantsch Grischun dapi 1987 fan endamen che sia cuorsa ei tut auter che grada. Par. perquei era pp. 26 s., 96 ss.

Per concluder

Als patratgs che jeu hai splegau fuss ei pusseivel d'aschuntar aunc biars auters. Els muossan a mintga cass ch'igl avegnir dil romontsch

ei tuttavia buc aschi stgirs sco quei ch'ins pudess crer. In niev spért da vera lavur cumina para dad esser a strada denter ils Romontschs e denter lezs e lur vischins d'auter lungatg. Ils mieds d'informaziun: gasettas, radio e televisiun lavuran cun pli bia esit per l'integraziun culturala. La Ligia Romontscha accentuescha pli e pli fetg l'acziun, il Cantun ei semuentaus giu dil piedestal d'administratur ed observatur distant, la politica cantunala e federala ha fatg enconuschientscha cun las damondas minoritaras. Igl ei bien aschia, pertgei che la smanatscha per la minoritad romontscha ei denton buca vegnida dil meins. Bia vegn a depender, schebein ei reussescha egl avegnir da promover in turissem migeivel e da qualitad che dat paun e gudogn, mo che planescha buca la veta e cultura indigena. Ils segns alarmonts en la natira vegnan podà en agid ch'ins fetschi giudezi empau dapertut.

Votum davart il «Rumantsch Grischun»

(fatgs el ravugl dalla Romania a Trun, ils 18 da november 1989)

8. Votum davart il «Rumantsch Grischun»

(Ins paregli en quei connex era las ponderaziuns sut ils nrs. 5 e 7; plinavon vol. I, p. 342 ss.)

I

Avon biebein in onn ha Theo Candinas curnau d'alarm a Sagogn partenent il «Rumantsch Grischun». Sche jeu fuss lu buca staus fatschentaus cun metter giudamaun arbagias – la Romania haveva gest numnau mei commember d'honur – vess jeu vuliu e forsa era duiu dir miu meini. E cun quel pigl emprem in detschiert avertiment. Il giavisch, naschius ord atgnas experienzas, numnadamein: Da gie buca curdar anavos els embrugls dils onns sissonta. Tals svaris surveschan a negin nuot. Anzi, lunschora il meglier fuss d'entscheiver e mantener ina discussiun aviarta mo raschuneivla.

II

Cunquei che nus essan dacasa tier la Romania, cunvegn ei dad accentuar, che ella – sias suprastonzas e sias radunonzas da delegai – hagien fatg bien, ensemen cun las autras societads affiliadas alla Ligia Romontscha, dafertontier ils pass e las preparativas pil lungatg da canzlia, numnaus «Rumantsch Grischun». Ins sa pia cun la megliera veglia buca far, sco sche la Ligia Romontscha vess fatg mo tschettabiget.

Ch'ins seigi scaldaus u meins scaldaus pil resultat, duas caussas ston ins renconuscher: Il professer Heinrich Schmid, che ha survegniu l'incumbensa leutier, ha fatg e dau il meglier pusseivel. In mied coherent, schegie per l'ins e l'auters quadrellaus empau da gagl, buc adina tgunschs en bucca ni stunonts per l'ureglia.

Secundo: Tonaton ins legia e capescha il «Rumantsch Grischun». El ademplescha las funcziuns placativas ed autras ch'ins spitgava dad el. La Ligia Romontscha e ses organs, gidada da biars, e tenor miu gust da memia biars predicaturs jasters, quei ch'ei carteivel buca stau pauc cuntraproductiv, ha procurau cun success ch'il «Rumantsch Grischun» ha fitgau pei en quels 7–8 onns en moda evidenta e statisticamein palpabla.

Jeu tralaschel cheu da far la reit da presenza romontscha nova, naven dil cudisch da telefon, ni naven dil telefon che dedesta la damaun sur ils avertiments sin vias e straduns, sillas preits da reclama eav.

Buca dubi! Quella presenza telegrammatica per aschidadir ei per nus a medem temps ina petga ed in aspect da prestige che nus possedevan avon buc. In prestige pils Romontschs en las regiuns ed in signal positiv per quels d'ordeifer che vegnan aschia confruntai cuntinuadamein cun nies lungatg.

III

Quella sperta accoglientscha sco lungatg placativ - cunzun en cerchels intellectuals - ed il giavisch da batter il fier schiditg ch'el ei caulds, han podà effectuau ch'ins ha piars la ballontscha. Vitier ei vegnius igl agid spontan d'anoviars per l'idea (economia e pressa, instituziuns da tutta specia.). Tenor miu giudicar han ins dau liber il «Rumantsch Grischun» memia baul per camps e terrens che fuvan aunc buca promts persuenter. Onz baul en quei senn ch'ins ha stuiu improvisar, ch'ei ha muncau l'infrastructura persuenter, ils fundaments, l'informaziun e la finala il pli impurtont: l'acceptanza dils Romontschs sezs che dueigien vegnir confruntai cun il niev mied.

Jeu fuss per mia part buca surstaus sche quella cuorsa nuncontrollada al «Rumantsch Grischun» tschentass nus en in proxim avegnir pli che mai avon la damonda da nossas forzas. Ord quella vesta eis ei bien da buca scumbigliar la loialitad magari derasada enviers l'idea d'in lungatg cumineivel cun ina acceptanza viva, resentida ed activa dils biars Romontschs.

IV

Dad in cert mument naven hai jeu giu la guessa impressiun che la campagna pil «Rumantsch Grischun» detti dad ina idea buna e valeivla en ina idea fixa, ni sch'ins vul en ina «ideologia». Forsa meins dils iniziants anora sco da persunas e da giuvnals entusiasmai ed engaschai che din: «Cul romontsch stat ei mal, nunditgont ils sforzs ch'ins fa. Il «Rumantsch Grischun» ei ina nova perspectiva, la suletta che sa midar la situaziun per dabia».

En quei risguard sund jeu plitost reservaus. Jeu dubetel zun fetg ch'ins sappi zanistrar en fatgs da lungatg las valurs. Senz'auter ch'ei drova planisaziun. Mo dad in lungatg administrau tegn jeu mez pauc. La damonda cardinala ei quella: Duei ins considerar il moviment dil tratsch ensi, en siu svilup natural, ni plitost dalla structura e dalla tempra bein aunc falombra dil «Rumantsch Grischun» engiu?

V

El Grischun, ed el Grischun romontsch en special, ei la cultura, cunzun la cultura linguistica, sesviluppada en regiuns ni en caums. Ils idioms da scartira, che cuarclan faschas dialectalas d'ina certa coherenza (ins patratgi per semeglia al diftong -au-, ni al caracteristic -s predicativ en Surselva), ein sefatgs en tschiens e tschiens onns e carschi a lungatgs tuttavia cumplets e bastonts pils basegns da communicaziun, ad idioms ch'ein vegni slargiai da cuntin.

Per la glieud digl intschess ein els daventai en famiglia, ella publicitad, en scola e baselgia ina part dad ella sezza. Instruments, megliers u menders, ch'ella damogna. Quei vala en nossa regiun pil da Medel sco per quel da Tujetsch, pil da Trun sco pil da Breil, per quel da Pigniu sco per quel da Vrin ni da Duin. La glieud s'identifichescha cugl agen idiom, era sche il dialect dil liug cuchegia ord biaras sgremas.

Cunquei eisi detg - e ton hai jeu empriu dil temps dils svaris dil «de» e «da», che fuva cumparegliaus cun il «Rumantsch Grischun» pintga caussa - che ligioms emoziunals giogan ina rolla ch'ins fa bein da buca sutvaletar, senza ch'ins mondi gest sin las barricadas.

VI

En quei equiliber relativ e nunperfetg rabetscha il «Rumantsch Grischun» ina nova dimensiun. Ina dimensiun che renda in cert malruaus ed ina desorientaziun, sche quella vegn buca reflectada e tuchegiada. E quei cunzun tier plidaders che han buca la disa sco nus-auters, che mein d'in idiom a l'auter senza difficultads. Autras scripziuns sepresentan, auters suns, autras fuormas, e lu sequenzas ch'ein pli u meins identicas cugl agen idiom.

Mintgin da nus che dat scola u che ha dau scola sa che la cultivaziun dil romontsch (en ses idioms) ei gia per sesezza tut auter che leva e ch'ella fa il meglier pusseivel en circumstanzias maldadas.

Pretender ch'il plidader, che sesenta zaco dacasa en siu idiom, fetschi en quella situaziun linguistica, gia cargada, da sesez anora ulteriurs sforzs per ina nova fuorma da romontsch, per in niev idiom, ei in'interpresa silpli pauc discutabla.

Ina proposta savess pia esser quella da buca insister memiazun cul «Rumantsch Grischun» leu nua ch'ils idioms funcziuneschan e fan il survetsch bein ed endretg.

Infrastructura moderna d'informaziun linguistica tier la Ligia Romontscha

VII

Cheu arrivein nus tenor miu giudicar ad in secund punct, al qual jeu hai gia fatg allusiun. Sche nus cuntinuein cul «Rumantsch Grischun» cul medem ritmus sco tochen dacheu, sche nus tschentein buca claras prioritads, ris-chein nus buca mo da destabilisar intschess per la letga aunc intacts, mobein era da smesar nossas forzas e da sviar ellas ordeifer las regiuns.

Igl ei enconuschent ch'ils basegns pil «Rumantsch Grischun», savens buca dictai e giavischai dils Romontschs sezs, creschan ad in crescher. Sch'ins lai denton valer ch'il «Rumantsch Grischun» sa la finfinala mo viver e senutrir dallas ragischs dils idioms enneu, va ei buc autruisa che da luvrar sils dus ers enina. Sin quel tradiziunal dils

idioms e sil gir nui, sigl er niev dil lungatg unitar. Cun auters plaids: la resca che quei damondi da nus e da nies potenzial da memia, ei buca nunprobabla.

Ina secunda proposta concreta en nossa discussiun fuss quella da definir, sche pusseivel ensemen cul Cantun, la part da mintgin. Da scaffir forsa era ina cumissiun paritetica, buca memia gronda cun ina certa distanza, che cusseglia, co applicar il «Rumantsch Grischun» senza seschar en aventuras senza funs e riva e senza senn.

Per finir: Ideas, bunas ideas san ins buca mazzar. Il «Rumantsch Grischun» ei en divers graus ina tala e per sesezza in pass anavon. Nus periclitein denton bia, sche nus surestimein el e pretendein dad el dapli che quei ch'el sa porscher.

HISTORIA LINGUISTICA E CULTURALA

EN GENERAL

Entgins patratgs davart la Crestomazia e siu editur

(en: GR, nr. 55, 12.7.1966, suppl. «Il Pompalus»)

Il reprint dalla Crestomazia entras la Casa editura OCTOPUS, Cuera, 1983-86, cuntegn ultra dil niev volum 14 (Tradiziun da Schons) era in volum 15 (Registers) elavuraus da P. Egloff e J. Mathieu per incumbensa dalla Società Retorumantscha.

9. Entgins patratgs davart la Crestomazia e siu editur

I

«Ils davos decennis han purtau in resvegl dil romontsch ch'ei senza paregl ell'historia da nies lungatg. Dapertut in frestg plidar, scriver e cantar. Il resvegl ei d'engraziar ultra d'a nos poets e scribents dil novissim temps, principalmein al pussent impuls che la tradiziun populara ha dau, sco quella ei rimnada ella Crestomazia da Decurtins.»

Aschia scriva la Gasetta Romontscha digl onn 1914. Il passadi dat d'entellir ch'ins ha viu e sentiu bien e baul la muntada da questa ovra. P. Maurus Carnot di cun raschun ch'ins vegni ad appreziar e stimar quei monument retic duidamein pér dil mument ch'il lungatg romontsch, malscultschanaus e catschaus a cantun, hagi schau resunar siu davos plaid e sia davosa canzun.

En quest liug lein nus buca far resortir il ferm catsch che la Crestomazia ha dau al moviment romontsch en Surselva ed alla litteratura insumma alla sava dil niev tschentaner, biaronz plidar dall'ovra sezza e da siu autur ed editur.

Ils contemporans dil «Liun da Trun», che han viu a nescher e crescher la Crestomazia, han carteivel constatau cun smarvegl sco gliez pur sursilvan: «Jeu havess maina tertgau che nus Romontschs possedeien in tal scazi». Il num dil scaffider e construider ed il tetel da sia ovra ein bein aunc oz nunseparabels. L'in leventa l'auter. Cun quei eisi denton bi e bein finiu. La Crestomazia sco arcun dil lungatg, sco fontauna regiuvinonta, ei, cun excepziun podà tier in u l'auter specialist u particularmein interessau, emblidada.

II

Crestomazia, quei tierm pauc usitau vul dir ton sco «ina raccolta dil meglier», en nies cass ina tscharna dils pli valeivels documents stampai, screts ed orals da nies lungatg.

Caspar Decurtins fuva orientaus ferm sin la vart dalla historia culturala. Sia professura a Friburg (1905-1914) ei stada ina tardiva mo significativa distincziun da sias enconuschientschas e qualitads sin quei camp. Ord quella vesta eisi capeivel ch'el ha buca concepiu sia ovra sco ina «Musa romontscha», sco ina zavrada dils megliers documents litterars e belletristics. «Igl ei buca stau mia finamira», scriva el sez, «da presentar mo ils texts linguistics ils pli interessants, mo-

bein da dar, gruppond els e fagend in'elecziun, in gest maletg dil svilup dalla cultura e litteratura da nies pievel insumma.» El vul pia porscher in ver e propri panorama dalla historia culturala romontscha schond plidar ils documents sezs.

Daco ha Decurtins patertgau vid ina tala ovra? Nus savein ch'il regl da rimnar e collectar ils scazis dil lungatg romontsch ha tschaffau el gia sco gimnasiast e scolar cantunal. In pugn da partenza persuenter - schebi buc il sulet - ei staus il ravugl studentic dalla «Rhätia» (uniun affiliada alla «Zofingia») a Cuera, nua ch'el fuva entraus. El ei aunc student dalla 5avla gimnasi ch'el sepresenta cun in referat «Davart las detgas, ils usits e la poesia dils Sursilvans». La lavur dat perdetga ch'el ha legiu da detschiert la litteratura tudestga partenent las tradiziuns ed isonzas popularas. Ella flada atmosfera, spért e sentiment romantic tut in tener. «Stimulaus entras la «Mythologie» da Grimm e Simrock, hai jeu entschiet a rimnar sco gimnasiast e cartiu da fastisar dapertut las restonzas da mitos germans.» Curios ei ch'el fa mai allusiun ad J. Vonbun che ha giu publicau a Cuera tier Leonh. Hitz 1862 sias «Contribuziuns alla mitologia germana, rimnadas sigl intschess retic.» Strusch da crer ch'il magliacudischs hagi buca giu senta da lezza lavur. Cumpatg ch'el semetta gest quels onns pli da rudien vid il rimnar. Siu amitg e commiliton (ed adversari da pli tard en la damonda da scola), Andrea Vital, ei siu pli fideivel gidonter. Il carstgaun, era sch'el ei genials e sedistingua dils auters, ei ina vera en ina cadeina. Quei vala era per Decurtins. El ei buc igl emprem e sulet che rimna e publichescha ils scazis romontschs. Alfons de Flugi ha per sem. giu ediu gia els onns 60 la «Guerra da Müsch» da Travers e la «Cronica rimada» da Gioerin Wietzel, silsuenter las canzuns popularas d'Engiadina. Flugi ei en in cert grau il precursur da Lansel, il poet e fin estet che zavra il graun dalla paglia. El vesa buc ils «carfunchels» zuppai el tratsch renan, che Decurtins vegn a scuvierer sco il scazi ella praula. Decurtins ha in'autra urdadira ed auters intents. Igl aristocrat ladin serestrenscha sigl intschess da siu idiom. Il pregiudezi dil temps che quel seigi da preferir a tschels grazia a sia litteratura pli veglia cumparta era Flugi. Decurtins da sia vart trai per l'emprema gada igl arviul sur l'entira Romontschia, in fatg che ha giu las pli favoreivlas consequenzas per si'ovra. Entras sia raccolta cumprova el che ual ils pli vegls e venerabels documents dalla litteratura orala ein da casa en l'entira tiara romontscha. (Davart Decurtins e Flugi par. era p. 117 ss.).

Cuort suenter la maturitad (1875) plaida Decurtins en la Societad Retoromontscha sur da «La canzun populara dils Rätoromontschs». Il motto, ch'el empresta da Flugi, exprima bein avunda sin tgei su-

lom ch'el baghegia vinavon, e dapli, tgei influenza che Flugi, il «Zofingian» d'antruras, ha giu sin el (silmeins entras sias publicaziuns). Siu discuors sebasa sin in'atgna collecziun d'in pèr tschien canzuns popularas. In bien ton dil material dils volums 2 e 9 dalla Crestomazia ei gia avonmaun. Praulas rimnadas da Decurtins e translatadas per tudestg anflein nus per l'emprema gada 1874 en l'enconuschenta raccolta da D. Jecklin, igl anteriur conservatur dil Museum retic. Allas universitads da Minca, Heidelberg e Strassburg ei siu talien vegnius enfirmius. Cunzun prof. Ed. Böhmer a Strassburg ha segir e franc stimulau il giuven student. 1876 publichescha quel en sia revista «Romanische Studien» in tschuppel praulas sursilvanas, secapescha per romontsch. En la cuorta introducziun che Decurtins fa, quet'ins d'udir il futur editur dalla Crestomazia, sch'el remarca: «Die Herausgabe einer grösseren Sammlung älterer rätoromanischer Sprachdenkmäler... behalte ich mir vor». In stausch decisiv viers l'ovra ei a mintga cass stada la «Rhätoromanische Chrestomathie» dil romanist J. Ulrich, cumparida dils 1882. Questa ponderaziun para evidenta, sch'ins fa stem dil datum e dil num. Eisi buca remarcabel che Decurtins surpren il tetel tale quale enzacons onns pli tard? Igl ei sco sch'el less documentar cheutras che sia raccolta seigi la vera crestomazia, il ver tresor dil lungatg romontsch. Ina cumparegliaziun denter las duas ovras ei buca pusseivla e fuss era buca gesta. Il scienziau turitges vul oravontut dar entamaun als students dalla filologia romana in manual duvreivel sco entruidament els idioms romontschs. Siu opus cumpeglia dus cudischs (in sursilvan ed in ladin). Ils texts - ei setracta surtut da texts stampai, per part era da canzuns popularas - ein ordinai tenor idioms e dialects, plinavon ein els lugai cronologicamein.

Schinavon ei Ulrich in muossavia per Decurtins. Exteriuramein planisescha el enzatgei semegliont. Igl onn 1887 derasa el in prospect che annunzia in'ovra en dus volums. L'in duei cuntener la litteratura da Sur- e Sutselva, da Sur- e Sutsés, l'auter quella d'Engiadina, Bergugn e Val Müstair. Denton ha el tarmess a ses gidonters, collaboraturs ed amitgs igl aschinumnau «Questionari volksloristik Rätoromonsch»[1]. En 13 capetels vegnan fatgas damondas che pertuccan las isonzas e tradiziuns popularas. Cuorts exempels illustreschan tgei ch'igl autur manegia. Ensemen cul cudischet ein ligiai fegls vits che lubeschan al collaboratur da nudar mintgamai quei

[1] Per la caracterisaziun ed in commentari critic d'ina tala enquista par. COLLENBERG, CH./EGLOFF, P.: *Tradiziuns popularas a Veulden, Sched e Tran*, en: *Annalas 99*, 1986, 117-155, ibid. *101*, 1988, 143-172.

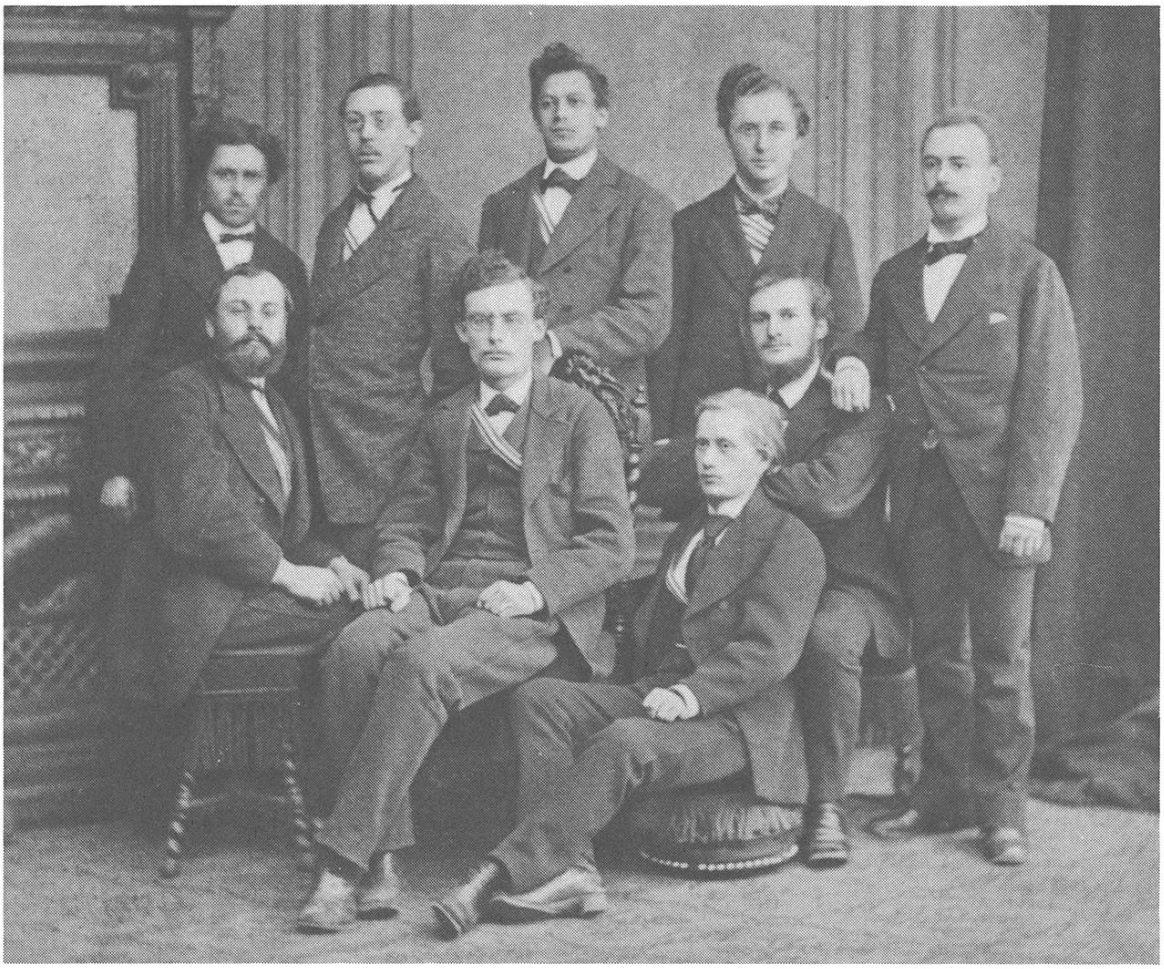

Caspar Decurtins, davontier enamiez, cun commilitons svizzers a Strassburg, semester d'unviern 1876/77

ch'el endriescha. Il «Questionari» ha giu in success nunspitgau. La metoda da Decurtins ei quella dils frars Grimm, numnadamein dirigida en direcziun dalla historia e dil lungatg, pia historic-filologica. En general eisi da dir ch'ils merets da Decurtins per la scienzia folcloristica en Svizra ein tochen oz strusch vegni valetai ed accentuai sco ei descha. Sch'ins considerescha sia metoda da lavur en vesta alla Crestomazia, la qualitad da sia raccolta e la finfinala era differents da ses commentaris e studis, ston ins vegnir adaquella da veser en el in impurtont piunier, gie in precursur d'in Hoffmann-Krayer[2].

En definitiva contonscha l'ovra enstagl dils 2 volums projectai, 13 volums, en tut 7260 paginas text e 120 paginas introducziuns e commentaris. La Crestomazia cumpara en carnets u fascichels, igl emprem da quels 1888. Il volum 1 ei finius pér 1896. Decurtins sto se-

2 Ina appreziaziun entras Roman Kleinhut e Bettina Büsser en: *Sagenerzähler und Sagensammler der Schweiz*. (Hsg.) R. Schenda und H. ten Doornkaat. Verlag Paul Haupt Bern und Stuttgart 1988, 419-439.

cumadar da midar siu plan. La raccolta fatga ei tala ch'ei va dapertut surora.

Gia igl emprem volum dalla Crestomazia gauda en ed ordeifer la tiara gronda accoglientscha. Quei vegn ad esser stau decisiv che Decurtins ha riscau da sviar da siu plan d'ediziun. Il Cussegl federal s'oblighescha da cumprar 200 exemplars (Caminada plaida pli tard mo da 100) da mintga volum ch'ins vul reparter ton sco pusseivel allas vischnauncas romontschas per mauns dallas bibliotecas da scola. Igl autur fa particulara menziun dil sustegn da cuss.fed. Schenk, el engrazia d.a. era a cuss.fed. Lachenal che procura agli sin via diplomatica igl autograf da P. Baseli Carigiet ord la Biblioteca regala da Berlin.

Las introducziuns als singuls volums relatan che Decurtins ha giu numerus gidonters per l'entira tiara romontscha entuorn. Igl ei propi stau ina lavur cumina el ver senn dil plaid. Ei basta d'allegar in pèr nums pli marcants: Flurin Berther (siu amitg da studi), Giachen Giusep Condrau, Dunna Julie Lombriser-Stöcklin (che ha nudau las melodias dallas canzuns popularas), cuss. dils stans Peter Romedi, Florian Grand, Chasper Bardola, cuss. dils stans Remigi Peterelli, Andreia Steier ed Andreia Grisch, Giusep Huonder (il filolog) e.a.v.

III

La gronda valur dalla Crestomazia schai senza dubi en las parts che cuntegnan e tschaffan la litteratura orala e las tradiziuns popularas. Igl ei ina fontauna che staliva mai. Impurtontas ein denton era las publicaziuns da manuscrets nunedi, cunzun sin terren sursilvan. Ins patratgi alla litteratura, tochen lu pauc enconuschenta, dil 18avel tschentaner. In post preferiu ha scadin cass il volum supplementar giu tier igl editur. Las passiuns romontschas e la Dertgira nauscha han numnadamein occupau Decurtins gia avon la Crestomazia intensivamein. Cun la carschientscha dall'ovra semadira era il patratg dils commentaris pli e pli. Decurtins che vesa all'entschatta aunc en mintga cafuglia ina deitad germana, giudichescha pli tard la caussa cun pli gronda resalva. «Ual tiels Romontschs, che avdan sper ils vegliuords passadis transalpins, ha ei num esser precauts cun hipotesas davart igl origin da detgas, praulas, da canzuns e versets.»

La Crestomazia ei buc in model da sistematica ed uorden. Mo quei ei buca d'attribuir diltut a Decurtins. A pei ed a pèr cun la raccolta vegnan scuvretgs novs manuscrets e documents ch'igl editur sa buca ignorar. Ina structura consequenta fuss stada pusseivla pér suenter che la miass entira entratga fuss stada sut tetg. Igl ei ina ven-

tira ch'igl impulsiv Decurtins ha entschiet a publicar, senza vuler contonscher la perfecziun per tut prezi.

Decurtins punctuava adina puspei ch'el rendi ils manuscrets e texts (abstrahau d'aspects nunessenzials) cun «minuziusadad diplomatica». Che quei giavisch ei buc adina ius en vigur - cunzun tier manuscrets ord ils idioms surmirans e ladins - ei buca da far curvien, sch'ins patratga vid ils biars mauns che han gidau a construir l'ovra. La menda la pli sensibla dalla Crestomazia ei la munconza d'in register d'auturs e materias. Gia Msgr. Caminada, che ha ediu ensemen cun la consorta da Caspar Decurtins ils dus davos volums (11 e 12), ha viu che pér in tal instrument arvess la Crestomazia scosauda. En la concepziun da Decurtins fuss ei bein era stau da dar canorta alla reha tradiziun populara da Schons. Sia mort prematura ha denton impediu quei[3]. Ina damonda spinusa ei quella dils manuscrets e cudischs ch'ein stai a disposiziun a Decurtins. Nua sesanflan els oz e tgeinins ein buca pli fastisabels? Aschia parevan ils catechissems da Calvenzano dils 1611 e 1615, dils quals la Crestomazia presenta excerpts extendi, dad esser svani senza fastitgs. Ina lectura da ses commentaris ed ina retscherca a Milaun han denton mussau ch'els ein tuttavia avonmaun[4]. Era pils manuscrets ei da constatar ina nuncapeivla largia. Cun tut quellas pintgas munconzas resplenda la Crestomazia, la pli stabla ovra dil «Liun da Trun», oz pli clar che mai. «Ella porta», sco Pieder Tuor scriva «la stampa dil caracter da siu autur, originalitad ella idea, grondiusadad ella concepziun e genialitad en la realisaziun». «Nua», aschia stuess ins s'exclamar cun Richard Weiss, «posseda in pievel pign, ina cuminonza linguistica e culturala, ina tala rihezia da monuments culturals e linguistics, sco quei ch'els ein cunteni en la Crestomazia!»

Caspar Decurtins ha contribuiu sco buc in ch'ina buna part da questa ierta ei vegnida preservada d'ina segira mort e malura.

3 Quella lavur ei denton vegnida realisada da P. Egloff e J. Mathieu; par. p. 105.

4 Pareglia leusura la notizia en: *GR 1966*, nr. 86, 28.10., 2.3.

Observaziuns d'in linguist davart veglias canzuns popularas

(en: Annalas 96, 1983, 75-92)

Cuntegn

I Introducziun
Legitimaziun
Finamira
II Davart la noziun «canzun populara»
Differentas opiniuns
III La retscherca dalla «canzun populara romontscha»
Tgi ha entschiet a rimnar e perscrutar?
IV Destin e funcziun dalla «canzun populara romontscha»
V Enzacontas canzuns sut la marella
VI Per conclusiun

10. Observaziuns d'in linguist davart veglias canzuns popularas romontschas[1]

I Introducziun

1.1. Legitimaziun

Il tetel circumscriva neu da tgei vart che jeu quentel s'avischinar alla canzun populara romontscha veglia. Buca sco in specialist dalla materia, ch'enconuscha quella da rudien, ses temas, igl inventari da fuormas, las melodias e lur variaziuns, ils connexs cun la canzun populara europea, u era mo cun quella dils proxims vischins a nord e sid digl intschess romontsch. Era buca sco il professiunist che disponа da vias e models da retscherca appropriai. Plitost sco linguist, confruntaus cunzun sco redactur dil Dicziunari ni sco docent adina puspei cun il mund variau e savens misterius dalla canzun populara.

Co ei in passadi meins entelgeivel d'ina canzun populara u d'in verset d'interpretar, en tgei rom pli vast eis el da lugar?[2] Co arriva ins cumparegliond ed analisond alla fuorma la pli veglia e genuina d'ina canzun? Co ei siu origin, sia derasaziun e migraziun da declarar?

Ultra da quei vegn igl impuls per franc era dil plascher persunal. Dapi biars onns possed jeu in prezius exemplar da «Il plaz da filar» da P. Lansel e Ch. Faller (Genevra 1916) cun las enconuschentas canzuns popularas engiadinesas, bergagliottas e cun saults vegls. All'excepziun dalla «Stiva da filar» da T. Dolf e G. Fontana cun las

[1] Questa contribuziun deriva d'in referat, fatgs el ravugl dalla Societad Retoromontscha a Cuera, ils 18 da mars 1981, a caschun dalla radunonza generala. Men Steiner ha illustrau ed accumpignau ella cun canzuns alla ghitara.

[2] Enzacons exempels: a) Davart l'entschatta d'ina canzun ladina che G. Mathis alleghescha *(Adduritschenta ma gillina naira / Scha tü nun ovast vegn cun tai a faira)* fan ils redacturs dil Dicziunari (1, 109) remarcas interessantas, mo carteivel buca dil tut gestas. Tenor il register-incipit, che A. Schorta ha instradau pli tard pil diever dalla redacziun, san ins fastisar ina varianta da Sent *(Duri tschinta, n'ai jalina bruna / Scha tü nun ovast sblut a tai la plüma)*. Apparentamein pia in verset d'affons enconuschents en l'Engiadina. *«Duri tschinta»* savess tgunsch esser, sco en biars auters cass, in prenum u num da famiglia, veritabels u fingius. Il num *Tschinta, Tschent* cumpara egl intschess romontsch. - b) A Riom vul *«cantar la Concetta»* dir *cantar ina canzun religiusa*. Nies material fa da saver ch'ei setractava d'in himni marian che va anavos sin ina versiun taliana *«O Concetta Immacolata»*, introducida dils caputschins en las dutregnas brescianas (1774, 1788) ed ida vi en fuorma sursilvana en la Consolaziun (*ed. crit., 2,* 248). Tenor G.D. Simeon (comm. orala) vegn la «Concetta» cantada aunc oz per talian a Lantsch. - c) Tgei vul il plaid *«parmarols»* dir el verset surmiran beffegiont: *Agls Mulegns fonigl furmantegns / Ed or a Rona stat igl parmarols?* Quei capin nus gia empau meglier ord il proverbi surmiran: *Tgora parmarola, donna plazzarola ed erva marzarola porta betg buna prova*. Numnadamein: Caura che ha fatg l'emprema ga ansiel, dunna che va adina a vitg (paterliera) ed jarva da mars, ein buca d'avantatg. - Ils *Parmarols* da Rona ein caurettas aunc giuvnas, carteivel animalets aunc empau selvadis e da pign giudezi. Els che vivan sin la terrassa da Surgôt vegnan era numnai ils *Tgamutschs*.

canzuns da Schons, cumparida pli tard, eisi stau l'emprema gada che jeu hai realisau era culs senns e cul sentiment, tgei biala ierta che nus Romontschs havein. Oravontut era il fatg ch'igl ei pusseivel d'arranschar las canzuns aschia che era il laic ed amatur ha tschaffen da cantar u da sunar ellas al clavazin.

1.2. Finamira

Mia finamira savess pia esser el meglier cass quella d'empruar da dar vinavon in ton da quei cudez per la retscherca dalla canzun populara, restrenschend mias observaziuns sin in plaun surveseivel e sperond ch'ellas seigien, silmeins per part, frestgas e buca stantivas.

II Davart la noziun «canzun populara»

2.1. Differentas opiniuns

En nossas Annalas ha Gudench Barblan scret a siu temps:

«Quai es tschert, cha'l pövel es il plü vegl ed eir il meglder poet. Perque avain nus nels raquints populars ün inesauribel tesor da vaira, s-chetta poesia, d'üna poesia, chi mai non stüfchainta, chi diverta e daletta l'infant sco'l giuven, e l'hom sco'l vegl e chanuoss»[3].

2.1.1. Sch'ins sa tgunsch ir d'accord cun Barblan per la secunda part da sia constataziun, ei quei bein pli hanau partenent il pievel sco poet.

Tgei ei litteratura populara, tgei ei poesia e canzun populara? Sur da quei tema ha ei dau tras ils tschentaners, e dat ei vinavon, discussiuns senza fin e misericordia. Nus vegnessen buc aschi spert a riva da splegar e pesentar quellas els detagls. Enzacons patratgs pon bastar per nies intent.

2.1.2. In dils emprems scienziai cun ina nova vesta ei bein staus il filosof talian Giambattista V i c o (1668–1744). Ferton che la romanistica ha fastisau e fatg dretg sias ideas gia dapi decennis, ei la scienzia davart las tradiziuns popularas pér vidlunder da discuvierer il grond Napolitan[4]. Enconuschenta ei cunzun sia ovra «Principis d'ina

[3] BARBLAN, G.: *Parablas, mitos religius, mitos eroics, legendas e da tuotta sort requints populars in Engiadina bassa*, en: *Annalas 24 (1909)*, 227.

[4] BAUMER, I.: *Erkenntnis in der Volkskunde. Die Bedeutung von Giambattista Vico für die Theorie- und Methodendiskussion*, en: *OeZV.*, Neue Serie, *Band 31.* Gesamtserie, *Band 80 (1977)*, 3-23.

nova scienzia sur dalla natira dallas naziuns» (1724). En quella eruescha el ina lescha generala pil svilup dalla veta che s'exprima aschibein en la historia dalla cuminonza (communitad) sco era tiel singul carstgaun. Al stadi primitiv, al stadi d'affonza, suonda il plaun heroic, dall'activitad, ed a quest il temps da reflexiun, digl intelletg, dil giudezi. Igl ei stadis che serepetan en la historia sin differents scalems da perfecziun. Igl ei bein evident che la creaziun populara ei plitost da casa sils scalems 1 e 2. Giambattista Vico fa ina punt spirtala denter la metafisica dil temps medieval e la vesta dils temps novs, pli critica, reflectada, raziunala.

2.1.3. Silsuenter vegn ins a numnar ils romanticists tudestgs (Herder, ils frars Grimm ed Uhland) che buglian talas ideas, cun agid era dil precursur J.J. Rousseau, en ina concepziun serrada, numnadamein: la poesia dil pievel sco simbol d'ina concepziun estetica, politica e morala. Poesia dil pievel sco simbol d'ina cuminonza (collectivitad) idealisada.

2.1.4. Per in auter Talian, e Napolitan da predilecziun, per Benedetto C r o c e (1866–1952), ha la poesia ina valur per sesezza. Ei dat buc in foss denter poesia populara e poesia artistica. Ei dat mo vera poesia ni nunpoesia.

2.1.5. Buca d'emblidar ein ils marxists, Marx sez e ses giuvnals, tochen si tier Antonio Gramsci e Pier Paolo Pasolini[5]. Els sesprovan da cavigliar il fenomen «litteratura e tradiziuns popularas» sin la panera da lur ideologia. En la litteratura populara vesan els l'expressiun da stadis da svilup socials particulars, il spieghel dil conflict denter differentas stresas, ed en general l'expressiun dil pievel agl ur, sbittau. Il bandun dalla tiara, l'urbanisaziun progressonta, il mund modern dalla tecnica ed economia, il mund dil consum, tut quei fa che las tradiziuns popularas sco expressiun d'ina societad dada, sespiardan e sesvidan da lur senn e da lur funcziun[6].

2.1.6. Oz ein ins generalmein perina che litteratura populara, ed en nies cass canzuns popularas, ein vegnidas creadas ni dil pievel ni aposta pil pievel. Ellas ein naschidas (e neschan) en quei ambient e

[5] BAUMER, I.: *Antonio Gramsci - «eine irreversible Kehrtwendung in der Ausrichtung der volkskundlichen Studien in Italien und anderswo»*, en: *Schw. Arch. Volksk. 72 (1976)*, 171-190. - Par. plinavon PASOLINI, P.P.: *Canzoniere italiano, antologia della poesia popolare*, 2 vol., Garzanti 1972, cunzun vol. I (introd.).

[6] Las midadas socialas en nossas regiuns han catschau a cantun tontas e tontas isonzas e lur cuntegn. Patertgeien per sem. mo al svanir dallas grondas processiuns e dallas canzuns ligiadas cun questas. - Senza ils ers, il graun ed il strom, stat igl usit digl «Hom strom» a Scuol, che Cla Biert ha descret aschi bein, sin terren che sbova.

clima che nus havein definiu sisura, ed ein vegnidas recepidas, acceptadas, adattadas e variadas sco enzatgei che va tut specialmein a prau cun la moda e maniera d'ina cuminonza da veser e cumprender las caussas, il mund, ina maniera che secunfa cun siu sentir e patertgar.

2.2. Lai ins valer in tal principi, lu seslargia la noziun da litteratura populara, e cunzun da canzun populara, per dabia. Mo per nossa finamira eisi cunvegnent e prudent da prender in model pli nies, pli agen, e da sedumandar en vesta alla canzun populara,
– schebein ella ha ina derasaziun pli gronda
– sch'ella selai persequitar anavos en pliras generaziuns
– sch'ella ei vegnida derasada oravontut sin via orala u a bucca[7].

III La retscherca dalla «canzun populara romontscha»

Tgi ha entschiet a rimnar e perscrutar?

3.1. Alfons de Flugi (1823–1890), descendent d'ina veglia famiglia ladina, che, suenter cuorta activitad el commerci, haveva giu studegiau a Basilea, Lipsia e Berlin, ei senza dubi staus il piunier. Dils 1861 ha el semtgau ina lavur davart las canzuns popularas d'Engiadina ch'el suttametta a negin auter che a Ludwig Uhland. Che sia raccolta sebasa plitost sin anfladas en manuscrets che sin atgnas retschercas a bucca, para evident pil poet e litterat Flugi, gnivaus viaden en ina parentella distinguida che dat ad el via libra e naturala tier documents vegls[8]. Grazia alla translaziun tudestga dallas canzuns aschuntadas, ha Uhland saviu capir e valetar cun sias enconuschientschas la muntada da quella contribuziun. Siu pareri ei zun positivs. Sulettamein ils numerus «uoi's» (exclamaziuns affectivas), che Flugi ha secapescha buca scartau el text dallas canzuns, fan empau breigia ad Uhland.

Igl ei tipic pil precaut Flugi ch'el fa bufatg cun la publicaziun. Igl emprem cumparan mo 2-3 canzuns en la revista illustrada «Die Schweiz». Lu dils 1872 finalmein en la «Illustrierte Schweiz» la raccolta da 1861, augmentada e meglierada. Dils 1873 a Strassburg «Die Volkslieder des Engadin» (cun translaziuns), ed il medem onn en la revista «Romanische Studien» da E. Böhmer 36 ulteriuras canzuns

[7] Pareglia COLLENBERG: *Volksl.*, 4.

[8] FEDERSPIEL, J.: *Alfons von Flugi*. Zürich 1912, 59.

(quellaga senza translaziuns). Quellas duas publicaziuns han contonschiu ils cerchels europès da retscherca dallas canzuns popularas.

3.2. Il secund che batta vinavon la via da Flugi ei Caspar Decurtins (1855–1916)[9]. En in referat fatgs cuort suenter la maturitad fa el valer ch'el hagi rimnau sez e cun agid da biars amitgs ord tut las valladas romontschas varga 500 canzuns. Pli tard en la Crestomazia fa el menziun dils nums d'enzacons gidonters: Florian Berther, dunna Lombriser-Stöcklin, Andreia Grisch, Remigi Peterelli, P. Ursicin Simeon, Florian Grand, Chasper Bardola, Peter Romedi, Andrea Vital.

Igl ei buca dubi, sin tgei sulom ch'el baghegia vinavon e da tgi ch'el ei influenzaus directamein u indirectamein: da Flugi, il conzofinghian. Sco Flugi provegnents d'ina famiglia cun tradiziun, fa Decurtins en la raccolta in bien sbargat metodic vinavon. El dat peisa era e cunzun alla raccolta orala ed instradescha quella per l'entira tiara romontscha e per la Bergaglia. Enviers il precaut Flugi ei Decurtins igl um dil project grond cun tut la resca che quei cumporta.

3.3. Dils 1913 trai in niev vent. Igl ei igl onn che las polemicas entscheivan encunter C. Salvioni e G. Del Vecchio davart la damonda fundamentala: Ein ils Romontschs in pievel cun agen lungatg, ni ei quel la finala mo in dialect lumbard-talian? En quella campagna ha Peider L a n s e l (1863–1943) fitgau certas stagias d'orientaziun cun sia lavur «Chi sun e che vöglian ils Romanschs?». Ils 22 d'uost dil medem onn, duront ils cuors academics da Zuoz, sepresenta Lansel cun in chor da 16 giuvnas, vestgidas cul vegl costum giadines, e plaida sur da «La poesia populara romanscha». Quella conferenza, aschia savein nus leger, ei semidada en ina vera fiasta ladina cun varga 300 auditurs[10].

Suenter Decurtins dat Lansel, che fuva dil reminent ina testa ualti cuntraria al Sursilvan, ina nova dimensiun alla raccolta e retscherca dalla canzun populara.

Buca mo la poesia populara, mobein la poesia en fuorma da canzun per propi interessescha el, la canzun nudada, l'audiziun. Da quei che Lansel relata, san ins concluder, nua ch'el vuleva arrivar. El insista sissu da registrar las melodias, da cumparegliar ed identificar ellas silsuenter. Ins sa mo deplorar ch'ils gronds sforzs da Lansel, buca mo las melodias ch'el ha registrau, mobein era texts interessants e rars, cupidan aunc en manuscrets buca publicai ni dorman la sien dils

[9] Par. leutier e pil suandont oravontut FRY, C.: *Caspar Decurtins, 1855-1916, il campiun della renaschientscha romontscha*. Ed. Ligia Romontscha, Cuera [1955].

[10] *Fögl 1913*, 35, 2.2.

Rimnaders ed interprets romontschs da canzuns popularas

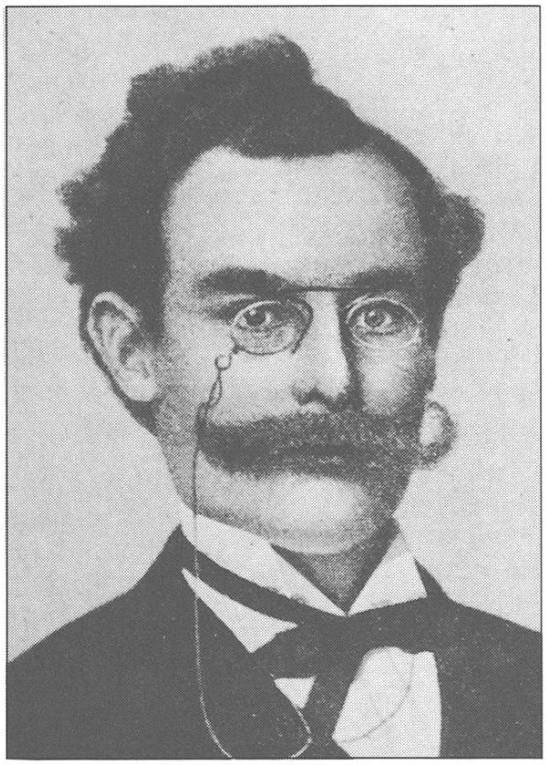

Decurtins, C.

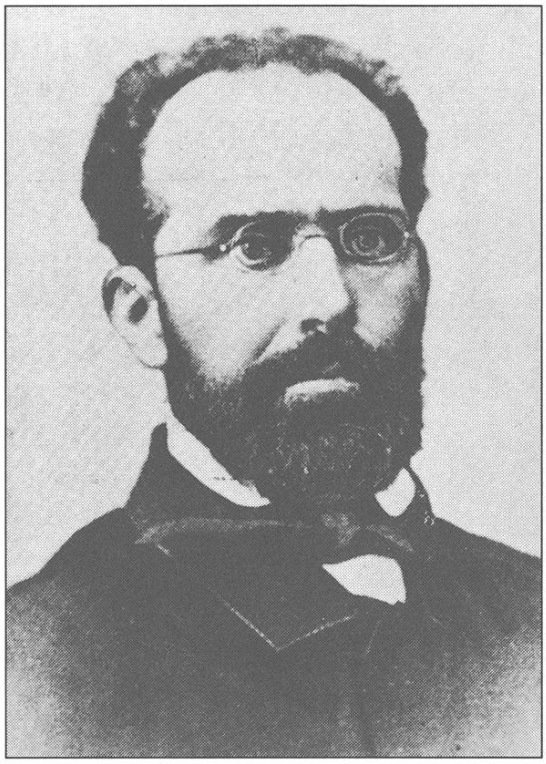

Flugi, A.

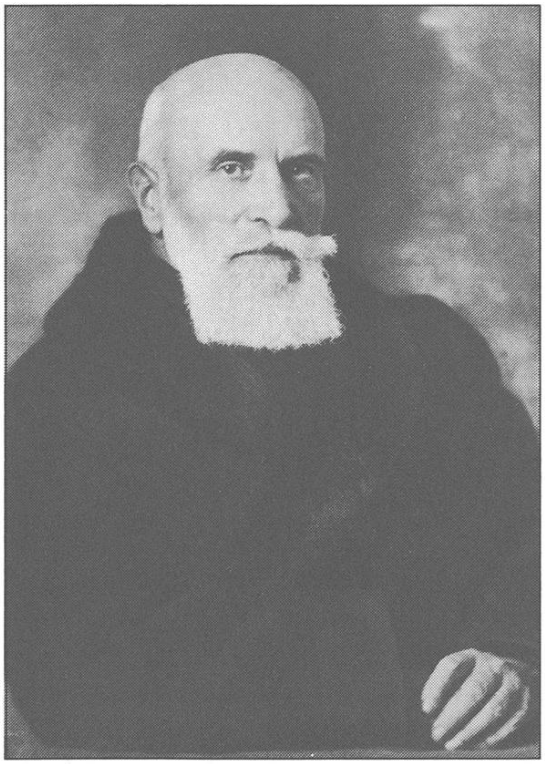

Lansel, P.

Dolf, T.

gests sin cilenders fonografics. Lansel ha denton survegniu la trembletga suenter haver publicau «Il plaz da filar». Neu dils musicists (R. Cantieni) e d'auters vegn pli tard critica murdenta sin sias publicaziuns da canzuns. La notaziun musicala mondi pei ziep, igl arranschament seigi buca adina conforms.

1913 ei era schiglioc in tierm impurtont per la canzun populara. Lu cumparan independentamein da Lansel las «Chanzunettas da temp vegl» da Lina Lium e Martina Badrutt («Eau sun üna giuvnetta», «Ad eir'üna vouta ün bandirel», «Il cumand ais gnieu da Cuira»). Quellas canzuns nunpretensiusas sereinas, arranschadas dètg bein, lain sminar, tgei tempra e consistenza che la cultura romontscha haveva aunc alla fin dil 19avel tschentaner en l'Engiadin'Aulta.

Il schul dalla viafier, daditg desiderada, vegni ad esser per la poesia populara, sco il tun dil zenn per las dialas nordicas, haveva C. Decurtins scret el tom 2 da sia Crestomazia. Viafier e turissem han daveras fatg rucli cuntut dapi lur vegnida gest en l'Engiadin'Aulta.

3.4. Ord vesta romontscha tucca ei aunc da numnar specialmein Tumasch D o l f (1886–1963). Cun Stiafen Loringett ensemen eis el staus il rimnader dalla tradiziun populara da Schons. Suenter 1913 ein ils dus amitgs vidlunder da rimnar per incumbensa da C. Decurtins e per sia Crestomazia. Els fan quei buca mo en ina regiun-punt denter la Surselva, il Surmir e la Giadina, mobein en in intschess che ha forsa pitiu il meins da tuts dils sforzs dalla scolarisaziun ed evangelisaziun. Omisdus facturs che han per franc lur significaziun e lur avantatgs, mo che promovan buca senz'auter la fantasia e la creativitad. La situaziun da Schons, empau giud via da currents culturals pli giuvens, vegn ad haver effectuau che quella vallada ha manteniu la canzun populara sco paucas autras (Par. p. 300 ss.).

Sez musicist e cumponist, ei T. Dolf staus tut specialmein igl um qualificau da nudar ils miedis e d'arranschar las canzuns popularas.

3.5. Ei fuss il mument d'urdir vinavon quei ch'ei schabegiau sil camp dalla canzun populara dapi ils onns 30 respectiv dapi 1931. Lu s'engascha la Societad svizra per las tradiziuns popularas tenor in vast concept per entscheiver ina raccolta sistematica. Gl'emprem cun Hanns in der Gand, lu cun Tumasch Dolf, Werner Wehrli ed Alfons Maissen. Ins patratga en quei risguard scochemai alla raccolta e publicaziun dalla Consolaziun, quella pli populara cun Fry/Sialm e quella scientifica cun Maissen/Wehrli e Maissen/Schorta. Repassond il concept d'entschatta, ils plans e projects d'ediziun e cumparegliond culs resultats palpabels, ston ins constatar: In bastiment partius cun vent favoreivel e cun teilas splegadas, mo fruntaus en auas

tgeuas u dafatga en spessa tschaghera[11]. Auncallura vegn ins buc ad emblidar che la raccolta ei gronda e ch'ella ensiara per scadin retschercader lavur e scopertas a tgiembel.

IV Destin e funcziun dalla «canzun populara romontscha»

4.1. La tradiziun litterara orala, quei ei ina verdad dallas caglias, preceda cronologicamein ed en principi la litteratura scretta e stampada e s'entelli era la schinumnada litteratura biala u belletristica.

4.2. En quei senn ein la Refuorma e Cunterrefuorma, dirigidas da quitaus religius e moralisonts, carteivel buca stadas ton favoreivlas alla canzun populara, silmeins buc a quella da tempra profana. Tier Duri Champel savein nus leger, tgei funcziun che las novas canzuns religiusas (las «chiantzuns da Deis») dueigien haver, numnadamein far emblidar e scatschar las autras («incuntra Deis»). El precisescha tgeininas:

> *«Las chiantzuns mundaunas, schbarlaffadas, pittanaischkias, sturpgiusas, èd eir las pappalas èd antichristianaisas; da la quala soart d'chiantzuns sa soula lg pustütt chiantar sün ls cunuiuis è par las uias, cur la lgieut ais aiwra...»*[12].

Cert, las biaras canzuns d'amur, da sulaz, las canzuns d'uiara, da battaglias e «battostas», las canzuns politicas ed ils pasquils, savevan strusch esser d'engrau a quels che vulevan salvar las olmas dalla perdiziun. Il caputschin Clemente da Brescia scriva 1702 sur dils Sursilvans ch'els

> *«passentavan duront las solemnitads dallas perdanonzas ni dils sogns patruns-baselgia il temps suenter las messas ed ils survetschs divins mo cun far bagordas e saltar, di e notg plirs dis alla liunga»*[13].

4.3. En ina collecziun da canzuns religiusas tolerava ins silpli ina canzun sco quella famusa «Dispeta denter l'aua ed il vin», schegie ch'ella cudizzava empau il rir, perquei ch'ella cunteneva ina biala

11 Par. MAISSEN, A.: *Il resvegl della canzun populara romontscha*, en: *Ischi 30*, 3–54, cunzun 12s. – Cun sia lavur da licenziat (par. survart nota 7) e cunzun cun la contribuziun: *Wandel im Volkslied.* Langfristige Veränderungen in der Zusammensetzung eines Volksliedbestandes, dargestellt am rätoromanischen Volksliedkorpus. Universitätsverlag Freiburg Schweiz 1986, ha CH. COLLENBERG dau niev fundament e mussau novas vias per la retscherca.

12 CHAMPEL: *Psalms,* Introd. XXII.

13 Par. il citat talian en vol. I, p. 392. – C. Decurtins (*DEC 9*, VIII) manegia da sia vart che la Refuorma hagi buca giu ina influenza aschi negativa sin la canzun populara sco quei ch'ins creigi.

ductrina religiusa e morala[14]. La canzun dils tschun cumpogns buedruns e magliadruns, la schinumnada «Festa da Bacchus» en la Philomela (1684) fa buc ora la secunda ediziun da 1702 en sia fuorma frestga e gagliarda, e quei era sch'ella siara cun ina severa admoniziun da star lischents da tals vezis[15].

4.4. Il cumpurtament dalla baselgia enviers la canzun profana ei schinavon capeivels. Meins capeivels eis el denton tiel humanist e historiograf Champel che ha tuttavia la distanza necessaria dallas caussas ch'el relata a nus. Champel ei quel che ha nudau ils prezius fragments da canzuns epicas dalla fin dil 15avel tschentaner. Canzuns ch'el sez ha aunc udiu a cantar e recitar. Las bravuras dall'«Uiara dallas gaglinas» (1475) e dalla «Campagna da Buorm» (1486) han survegniu fuorma en la canzun populara[16].

4.5. Champel ha, sco nus savein, stuiu desister da presentar en siu cudisch da psalms las notas, la musica. El sligia il nuv aschia ch'el fa, sco dil rest savens da gliez temps, mintgamai attent ch'ins deigi cantar la canzun tenor ina melodia enconuschenta tudestga u latina. Dallas gadas sereferescha el era a canzuns popularas existentas. Ei basta da regurdar a quella dils mercenaris el survetsch «sut crunas», en nies cass sut il retg da Frontscha, frestga e cadenzada partenent viarva, ritmus e rema[17].

4.6. Tier Champel anflein nus denton aunc biars auters elements dalla tradiziun populara. Reglas ritmisadas dall'aura, filosofia u sabientscha purila. Per semeglia:

> *«Da spisa raeschgiudada, e medschina mal tamprada; / dad amich infendschüd e fadiv in grazgia ngüd, / e da füoergia da poevel, ins oasta Deis a tschaever»*[18].

Ni:

> *«Da foergia da poevel s'parchiüra lg minchiun, / u ch'el stoua ruir ün dür buccun»*[19].

4.7. Gnanc dubi – e cheu arrivein nus ad ina ulteriura impurtonta constataziun – questa veta ed activitad «prelitterara», questa «poe-

14 CHAMPEL: *Psalms*, 504, nr. 92.

15 GAUDENZ, O.: *Referat e meditaziuns religiusas sur chanzuns vel materias della Philomela...* Samaden 1899, 67ss.

16 Par. sutvart p. 202 ss.

17 Par. sutvart p. 239.

18 CAMPELL: *Hist. 2*, 93.

19 Ibid. 93.

sia populara», ei stada dalla pli gronda impurtonza pil semarmenir e pil svilup dil lungatg scret. Tier Gian Travers (Guerra da Müsch) e Gioerin Wiezel (Guerra da Vuclina) cuntinuescha la tradiziun populara senza cusadiras, cuntut ch'els fan diever d'auters ritmus e ch'els han buca ina vesta legendara dils fatgs, mobein ton sco pusseivel ina «verdeivla» e persunala. La tradiziun populara porscha ed ha purschiu en quei risguard in inventari, in arsenal da fuormas, locuziuns e ritmus tut fatgs e fini[20].

4.8. Caspar Decurtins, il pli aviert dils retschercaders, mo era quel che haveva la megliera documentaziun, ha adina puspei fatg valer che ual las pli veglias canzuns fetschien part d'ina teila romontscha cumineivla[21]. Ellas ein il pli savens derasadas d'in cantun a l'auter dalla Romontschia. Per nusauters Romontschs, oz pli che mai alla tscherca da ligioms che savessen unir nus pli fetg, eisi captivont da veser che gest il mund romontsch dalla litteratura populara ed orala, il pli vegl en sias ragischs, ei d'ina unitad surprendenta. Canzuns sco quellas dil «Salep e la furmicla»[22], «Donna, donna ve a chà», «Calger fa ina miur», per numnar mo in pèr tetels, dattan perdetga da quei.

V Enzacontas canzuns sut la marella

5.1. El suandont vulein nus dedicar nossa attenziun ad enzacontas autras canzuns, verificond u relativond quei ch'ei vegniu detg tochen dacheu.

5.1.1. Ina da quellas, la pli veglia, ei la «Canzun da sontga Margriata». Gest ils davos onns eis ella daventada enconuschenta pli che zacu, aschia ch'ei cunvegn buca da vuler descriver ella els detagls.

La canzun urdescha il fil da pliras detgas ad in ponn uniu en sia structura ed en siu dessegn. Las detgas dalla «Alp devastada», «La jarva smaledida» (jarva s. Margriata), e «La Segnessa soncha» (La signuna sontga) semidan en ina ballada alpina che buglia ils pli divers elements ad ina expressiun da plasticitad narrativa, movimentada dil drama che sespleiga e bugnada dalla glisch lirica migeivla ed elegica[23].

20 Tier Travers *(Müsch)*, en: *Annalas 56*, 56, v. 631s. *Per taunt s'inchiüra inminch'ün, / Chia cuntanter nun s'pô scodün...* fa endamen zaco il *«Da foergia da poevel s'parchiüra lg minchiun...»*

21 *Dec 9*, VIII.

22 Dolf, T.: *La canzun dil salep e la furmicla*, en: *Cal. Gi 29 (1950)*, 115-122.

23 Par. leutier vol. I, p. 398 ss.

5.1.2. La canzun ei sesviluppada fetg probabel en la part centrala dil Grischun romontsch, entuorn il Cunclas e Calanda. Da cheu anora eis ella sederasada tras las valladas romontschas, fruntond empau dapertut sin las detgas u sin ils mits fundamentals menziunai survart.

Ser Andrea Mohr (oriunds da Susch) scriva dils 1902 ch'el hagi aunc udiu en sia affonza la «Canzun» en l'Engiadina Bassa sco parabla[24] ed el citescha ils famus vers dil paster petschen:

«Tras mai il signun a savair vain, / Ch'üna giuventschella nus qui avain.»

Il cumiau dalla «Sontga Margriata», passond sper la fontauna ora:

«Fontana d'fontaniva / Tuott'ova in tai staliva.»
«Costera, costeretta / Spassir dess ti'erbetta.»

E per finir, mond sper la caplutta da «St. Gierg» ora, il:

«Tin, tin, tin, / Chal battagl saglia oura alla fin.»

En quei connex sepresentan pliras damondas. Tgei spazi da temps ha ei bein duvrau per arrivar dallas detgas alla canzun, e da questa al tip dalla varianta valladra, cun ses vers d'ina purezia da lungatg e da rema, che penda gia viers in sforz estetic cunscient? E tgei vias e tgei vehichels han lubiu la migraziun avon (u suenter?) la Refuorma[25]. Nus stein en quei risguard en mulin cun aua tratga, mo senza graun en la tarmosa.

5.2. El medem vau savess ins far attent al «Stai si scarvon Gion Paul marvegl!», da quella canzun che fa diever melodicamein dils tuns naturals dalla tiba. Sco la «sontga Margriata», mo senza dubi pli giuvna, ha era quella da far cun il Segnes e cul Cunclas, cun las incursiuns dils Glarunes ellas alps da Flem, cun dispetas da tiarms d'alp che semischeidan cun la detga dil Crap da Flem e sia aveina brin-cotschna el grep.

Era quella canzun selai persequitar tochen en l'Engiadina Bassa. E puspei eisi plevon A. Mohr che seregorda d'in fragment vallader:

«Stat sü, stat sü, vus paurs da Flem, / cha tuot las vossas vachas van davent»[26],

Il professer Jacob Poult da Zuoz sa da relatar ch'ina dunna da Cinuos-chel cantavi dils 1880 questa canzun sco canzun da tgina[27]. La

[24] MOHR: *Survista,* 22.

[25] Andrea Mohr deriva d'ina famiglia da teologs. Sclaus eis ei buc che la varianta valladra ei sesviluppada zanua ella stiva d'in predicant d'Engiadina Bassa che fuva staus en Surselva. Quei plidass persuenter che la Refuorma seigi buca adina stada schi reservada enviers la canzun profana.

[26] MOHR: *Survista,* 50.

[27] POULT, J.: *Ein romanisches Wiegenlied*, en: *BM 1939*, 23s.

varianta ch'el ha nudau secunfa cun ina da Bergugn, registrada da A. Mohr. Sin basa dil material dil Dicziunari savein nus persequitar anavos la canzun, il text, sur Bergugn tochen a Flem.

Igl itinerari ei pia d'eruir bia meglier che quel dalla «Canzun da sontga Margriata». Cunzun la varianta da Cinuos-chel ei significativa muort l'expressiun, muort las vias da recepziun, presenta ella gie (sco quei ei dil reminent savens il cass) in lungatg mischedau: sursilvan, bergugnasc e puter. In ver e propi «rumantsch grischun», sesviluppaus tut naturalmein.

5.3. Cun quei vulein nus passar ad in motiv che C. Decurtins tracta sut il tetel «La ballada dil fideivel pèr»[28].

5.3.1. Ella ei enconuschenta era sut auters nums, per sem. «Canzun da fideivladat» (T. Dolf), ni «O bab, o babbe» (C. Decurtins). Era da questa canzun existan ina entira retscha da variantas. Per l'Engiadina d.a. d'Engiadin'Aulta, da Vna, Ramosch, Tschlin e Strada-Sclamischot.

5.3.2. La canzun va anavos sin in tip formalmein pli concentrau e neutral che stat sil plaun d'in motiv europè: Il spus che survegn la nova che sia amada seigi sin malmort. Ils sforzs ch'ins fa per scompentar ella cun mantinadas, giuventetgna, cun vin e biscutins, la finala cun arver la trucca dalla dota cun scazis. Tut adumbatten! Ils dus amants mieran, anflan in l'auter pér en fossa e s'uneschan en fuorma da duas gelgias (Schons), ni en la canzun ladina, en fuorma da flur da chaminella (flur camella) e da flur nusch-miscat.

5.3.3. In tema e motiv, sco allegau, enconuschents e da casa tier biars pievels: tudestg, talian, spagnol, catalan e serb. Il fatg singular ei che quei motiv survegn en Schons el decuors dil temps tempra e colorit romontsch. Ins savess bunamein dir: Pli fetg ch'ina varianta deriva d'in liug bein definiu, per sem. la varianta da Schons/Farrera, e pli colurada ch'ella ei. L'isolaziun da quella vallada promova gnanc tgisà il process d'identificaziun. Igl ei ualvess aschia sco quei che Dolf manegia ch'il text serefereschi sin in eveniment veramein schabegiau[29]. S'entelli ch'ei ha adina dau maridaglias e che tontas spusas han stuiu bandunar lur da casa per serender egl jester, savens da Schons en Surselva. Mo la maridaglia en questiun ei strusch d'individuar. Ver eis ei ch'il text ha obteniu en Schons sia fuorma tipica

28 DECURTINS, C.: *La ballada dil fideivel pèr*, en: *Ischi 4 (1900)*, 5–16. – Dil medem autur: *Eine rätoromanische Ballade*, en: *Schw. Arch. Volksk. 20 (1916)*, 86–96.

29 DOLF, T.: *La chanzun populara ladina*, en: *Fögl 1963*, 49, *Il Sain Pitschen*, nr. 3.

cun detagls e tratgs socioculturals profilai: la localisaziun en Schons, il viadi en etappas verificablas (Punt da miez = Viamala; Punt Zol = punt da Farschnò/Tumliasca), la caracterisaziun dalla Surselva sco vallada freida viers la biala Val Schons, il spus sursilvan sfurzaus si, macorts, mo rehs, enviers l'amur da Schons, la structura psichica dallas persunas che ageschan, elements surterresters (il taglier che saulta), il ritual da salids, cumiaus e beinvegnis.

5.3.4. Era questa canzun era derasada ultra da Schons en Surmir, Engiadina Bassa, Val Müstair e Bergaglia, mo, sche jeu vesel la caussa scosauda, buca en Surselva. Las spinas eran memia gitas per saver guder la canzun senz'auter si Surselva.

5.3.5. Igl ei in triep variantas che lain sminar, tgeinin ch'ei staus igl origin ed ulteriur svilup dalla canzun. Cunzun versiuns che semovan sin divers plauns socioculturals e sociolinguistics. Cumparegliond ils texts senza sespiarder en detagls, savess ins arrivar ad in tip primar da Schons, ch'entscheiva culs plaids:

> *«O bab, o babbe, il miu car babbe, / O digl grond puccaue, ca vus cun mei veits fatge. / Ei, da far schnagare mia car amur da Schonse / A da far pigliare quel trid da Surselva»*[30].

5.3.6. Caspar Decurtins ha viu e constatau cun raschun che la «Canzun da fideivladat» ei lugada viaden el ritus dil cumiau dalla spusa da casa e dalla cumpignia da mats e mattauns, q.v.d. el rom dallas mantinadas. Il cumiau che s'exprima en sia fuorma tipisada forsa il meglier en l'enconuschenta «Mintineda» da Marmorera[31].

5.4. Per finir quei capetel vulein nus dedicar enzacons patratgs alla veglia ballada ladina dils «Trais cumpagns chi giaivan a la punt s. Jachen». Caspar Decurtins, il Sursilvan, ha publicau ina varianta valladra en la «Historia dalla litteratura romontscha» (1901)[32]. Displascheivlamein relata Decurtins buca danunder ch'el ha siu text, era enconuscha el buca la melodia[33]. Igl ei bein ina singulara sort dalla

30 Dolf, T.: *Canzuns popularas da Schons*, en: *Annalas 33*, 136.

31 Simeon, G.D.: *Las Mintinedas, an text e musica*, en: *Sulom 1953*, 32 – 36.

32 Decurtins, C.: *Geschichte der rätoromanischen Litteratur*, en: *Gröbers Grundriss der romanischen Philologie, vol. II*, 3, 224s.

33 Fuss ei pusseivel che C. Decurtins havess giu a disposiziun il manuscret d'Andrea Vital, che lez ha publicau 1896 en las *Annalas 11*, 175, nr. 9? Vital (par. l'introducziun op.cit. 162) sefutrava da stampar in manuscret tale quale, senza adattar l'ortografia e «remediar» il text.

34 Steiner, M.: *Duos chanzuns da temp vegl*, en: *Chal. lad. 70 (1980)*, 127s. - En la varianta da Sent secruschan las canzuns dils *«Trais compagns cun trais barettas cotschnas»* e quella dils *«Trais sudats chi gnivan dalla guerra»*.

canzun ch'igl ei reussiu a Men Steiner, biars decennis suenter Decurtins, da fastisar la melodia a Sent[34].

5.4.1. Secapescha ha Decurtins intuiu che la ballada stat en stretg connex cul pelegrinadi a s. Giachen da Compostela en Galicia (Spagna)[35]. La veneraziun dil sogn era enconuschenta era tier nus el Grischun suenter il 12avel tschentaner. Per sem. san ins novas dil patrocini da s. Giachen d'ina anteriura caplutta da 1178 a Sent e Ramosch[36], ed en Surselva d'ina entira roscha da baselgias e capluttas[37]. Ei deva confraternitads che fagevan il vut da pelegrinar silmeins inagada duront lur veta a Compostela, sco ins sa s'imaginar cun prighels per tgierp ed olma.

Aschia remarcan ils anniversaris dallas pleivs laconicamein sco 1643 el cass dils 5 vischins da Breil[38]:

> «dum peregrinarentur ad S. Jacobum, ex nostris vicinis in Domino obierunt – (tals e tals) da nos vischins ein morts el Segner sil pelegrinadi a s. Giachen».

Il plevon da Surcuolm noda 1678:

> «Sepelivi Jacobum Lugii sive Jacum Parlaer ... peregrinatus erat Romam et Compostellam, gestabat Rosarium tribus ulnis longum variis madalglis ornatum – jeu hai satrau (oz) J.L., numnaus era J.P. ... ch'era staus sin pelegrinadi a Ruma e Compostela e mava entuorn cun in rusariun da treis sponas, ornaus cun diversas medaglias...»

Da Champel (ed era da Stiafen Gabriel) savein nus ch'el era buca fetg scaldaus per talas cuorsas.

> «Tuott büttasch uschlgoe uia / Cun yr aint a Gallitzi, bain / Danaers éd eir fadigia – tut sfarlatas ti schiglioc cun ir a Galizi, beins, gudogn e fadigia»[39].

Champel sa era dalla melodia dalla canzun che lezs cantavan che mavan «a Gallitzi» a tschercar «Saing(k) Iachiam».

5.4.2. Per turnar anavos tier nossa ballada: Tgi selai buca fascinar dad ella? Pervia dil lungatg, dil ritmus, dalla concentraziun dil drama che sefa?

En vesta alla canzun sepresentan pliras damondas spinusas. Eisi

35 Par. GONZALEZ: *Santiago,* 16–25.

36 Par. FARNER: *Kirchenpatr.,* 115 e sutvart nota 37.

37 MÜLLER, I.: *Bündner Fern-Wallfahrten des 16.-18. Jahrhunderts*, en: *BM 1956*, 20ss.

38 Ibid. 23s.

39 CHAMPEL: *Psalms*, 463.

aschia ch'il humus da cardientscha e dil pelegrinadi romontsch a Sogn Giachen ha schendrau questa canzun? Quei para strusch pusseivel, sch'ins patratga alla historia ed aventura dils treis giuvens, ina historia cun pregnanza da medaglia, sco d'in cul. Quei motiv ei bein vegnius neu d'autras varts, mo tgisà forsa tuttina vegnius intermediaus da quels che pelegrinavan a s. Giachen.

5.4.3. Enviers ils tips da canzuns sisura eisi remarcabel da constatar che la ballada era enconuschenta mo en l'Engiadina. Mo gest d'ina tala ballada, che va anavos en siu coc avon la Refuorma, spitgass ins ina derasaziun pli vasta. Il fatg ch'ella ei buca viagiada egl intschess romontsch plaida per in emprest.

5.4.4. Quei che jeu hai saviu eruir en quei connex tochen ussa ei il suandont: La ballada cuntegn, sco ella sepresenta, ina part evidenta dalla legenda da s. Giachen, ina da sias miraclas. Ei cunvegn da retener ella en quest liug:

> «Bab e fegl en pelegrinadi a Compostela prendan albiert en in'ustria da Santo Domingo della Calzada. Ina fumitgasa s'inamurescha el giuven. Ella vegn renviada da quel e fa vendetga, mettend in buccal d'aur ella valischa dil giuven. Las guardias dattan suenter als dus pelegrins, engartan il buccal tiel giuven e surdattan quest alla dertgira. Lezza truescha el alla mort vid la fuortga. Il bab cuntinuescha siu pelegrinadi. Turnond anavos suenter 36 dis, anfla el siu fegl aunc vivs vid la fuortga. Sogn Giachen haveva gidau. Il bab porta la nova al derschader. Lez, tut surstaus, crei nuotzun e di: Il giuven ei stagn morts, gest sco las gaglinas che jeu sun sil precint da barsar. En quei mument ein las gaglinas sguladas ord la cazzetta e si e naven. Ina enzenna ch'il giuven seigi innocents e ch'ei seigi uras da liberar el dalla fuortga»[40].

Nus stuein saver che questa legenda, che sepresta zun bein per la pictura d'episodas, ei vegnida malegiada diember gadas sin tablas d'altars per l'entira Europa entuorn. Secapescha ha ella era anflau expressiun verbala cunzun en praulas e raquens en las pli diversas fuormas, mo era en poesias che accumpignavan las episodas illustradas. Ina da quellas ei vegnida ad egl a mi pér dacuort e stat en relaziun cun in renomau liug da pelegrinadi da Maria Luschari (Lu-

[40] Tenor GONZALEZ: *Santiago, 16.*

[41] SCHMIDT, L.: *Die Volksverehrung des hl. Jacobus major als Pilgerpatron mit besonderer Berücksichtigung Österreichs*, en: *OeZV.*, Neue Serie, *Bd. 31*, Gesamtserie *Bd. 80 (1977)*, 69-99, cunzun 89ss.

schariberg) sper Tarvis (Cargna)[41]. En questa sepresenta il bab cun treis fegls en l'ustria, dils quals il pli giuven fuva il pli bi ed attractiv («von denen der jüngste ein bildsauberer Bursche war»).

Sco quei che nus savein seperschuader, arriv'ins aschia pli e pli datier dil cuntegn dalla ballada ladina. Mo denter quel e la fuorma ligiada dalla ballada dat ei per franc aunc diversas fasas intermediaras ch'ei tucca d'encurir vinavon cun pazienzia. Ei vegn ad esser plitost ina casualitad, sch'ins frunta gest silla canzun ch'ei stada il pugn da partenza e model per la versiun ladina

VI Per conclusiun

6.1. Il spazi a disposiziun lubescha buca da trer auters registers ord l'experientscha dil linguist. Per semeglia da relatar dalla diversitad dalla canzun romontscha en las differentas valladas u regiuns, dallas influenzas jastras e.a.v.[42].

6.2. S'occupond dalla canzun populara ein ins nuotzun surstaus ch'ils cunfins denter canzun populara per propi e canzun d'autur cun tempra populara ein nundetg movibels, gie dallas gadas grevs d'eruir. Mo sur da quei podà in'autra gada.

6.3. Cun questa gronda libertad da cursar, cun questa movibladad, ei ligiada la gronda forza d'identificaziun dalla canzun populara el pli vast senn dil plaid. Aschia eisi da capir che canzuns dafatga artisticas sco quellas dalla «Chara lingua» (Lingua materna) e dil «Pur suveran» ein daventadas enzatgei sco in possess cumineivel. Mintgin che resenta ch'ellas caracteriseschan e tuccan enzatgei dil pli agen da nus Romontschs.

6.4. Tgei forza d'identificaziun che schai en la canzun populara gest per cuminonzas minoritaras seschass documentar sereferend ad auters pievels. El Friul caracterisescha la «villotta» (4 vers d'otg silbas cun rema cruschada) sco pauc auter l'atgna tempra dalla cuminonza linguistica denter la Cargna e la Mar Adriatica[43]. Enzatgei semegliont eis ei da dir dils Provenzals u Occitans. Ils dialects occitans al sid dalla Loire ein ton sco spari. Quei ch'ils Occitans han manteniu ei il tipic accent franzos dils Meridiunals, ed el scazi da plaids ed en

[42] COLLENBERG: *Volksl.*

[43] CHIURLO, B.: *Antologia della letteratura friulana*. Udine 1927, 19 «Le villotte ... sono senza dubbio la parte più originale della letteratura popolare del Friuli».

la sintaxa ein semanteni certs tratgs regiunals. Pigl auter endriesch'ins strusch en in marcau dil miezdi dalla Frontscha duas construcziuns occitanas ina suenter l'autra, all'excepziun ch'ei vegnien cantadas. La canzun dil buccal «Cançoun de la coupo» ni «Aquelas Montanhas» ein aunc oz in bein cumineivel da tut las regiuns occitanas[44].

[44] ABEL, F.: *«Aquelas Montanhas», tradition et vitalité d'une chanson populaire occitane*, en: *Romania cantat, Lieder in alten und neuen Chorsätzen mit sprachlichen, literarischen und musikwissenschaftlichen Interpretationen*, editur F.J. Oroz Arizcuren et al., Tübingen 1980, *2*, 363ss.

Atgnadads dil romontsch lumnezian

(en: GR 37, 1967, 9.5., suppl. «Il Pompalus»,
dedicaus a prof. E. Montalta pils sissonta)

Par. tier quei tema: COLLENBERG, B.: *Vrin (Lumnezia), Bauernarbeit, Sach- und Sprachkultur einer bündnerischen Gemeinde*. Diss., Fribourg 1972, (hektographiert).
- SOLÈR, C.: *Sprachgebrauch und Sprachwandel.* Eine theoretische Faktorenanalyse bei den Rätoromanen von Lumbrein. Mit einem Vergleich der Germanisierung in Präz und Sarn. Diss., Zürich 1983.

11. Atgnadads dil romontsch lumnezian

I

Nies giubilar, signur professer Montalta, quei ei buc in misteri, ha gronds, gie decisivs merets ch'igl ei reussiu avon 10 onns d'ereger all'universitad da Friburg ina docentura pil romontsch.

Tgi che ha giu zacu la cuida d'ina paterlada cun il giubilar u d'ina viseta en sia casa silla spunda da Murissen, vegn a conceder che sia iniziativa seigi naschida d'ina profunda e viva schientscha e capientscha per las valurs ord l'ierta dils perdavons.

In bein prezius dil carstgaun, vegn ei detg, ei u ein, quei che vonza agli adina ed en moda nunsmesada: sias regurdientschas. La psicologia e sias disciplinas parentadas din a nus che quellas e bia auter digl apparentamein vargau e satrau ein tut auter ch'in mund da fanzegnas, biaronz in mund real, da gronda muntada pil carstgaun sin la senda da madironza e perfecziun.

Alla sava dils sissonta, suenter in tschancun da via curclada d'iniziativas, sforzs e quitaus, eisi buca da donn, sche las regurdientschas s'annunzian en cadeina.

Las suandontas lingias dedicadas al lungatg, ch'il giubilar ha carteivel udiu e tschaffau en lezs onns clav d'affonza, vulan pauc auter che gidar ch'il flem numnau culi tut a fil.

II

Ina sperta egliada el sursilvan da scartira, sco nus enconuschein el dalla pressa, dalla belletristica, dils cudischs da scola e da devoziun, dat a nus l'impressiun d'in idiom pli u meins uniu, senza grondas differenzas d'ina vallada a l'autra en suns e fuormas, plaids ed expressiuns.

Ina semeglionta constataziun ei denton superficiala. Ei basta d'intercurir pli da rudien ils lungatgs dils singuls scribents sursilvans ed ins fa persenn che las divergenzas ein, gia sil plaun dil lungatg da scartira, grondas. Il scazi da plaids e la moda e maniera da s'exprimer d'in Muoth ein buca ils medems sco quels d'in G.M.Nay. Flurin Camathias e R.G. Caminada ein en quei grau da lur vart ualti lunsch in da l'auter.

Quels svaris ein d'attribuir als pli divers facturs. «Le style c'est l'homme», di il Franzos cun in ton raschun. El manegia cunquei il bul, la tempra persunala ed atgna ch'il ver scribent dat a siu lungatg entras sia intuiziun e forza artistica ed entras siu temperament. Ina

Vesta sin Lumbrein e silla cadeina dil Signina da S. Andriu anora

lavur creativa che fa che sia expressiun selai buca confunder cun quella d'in auter.

Auncallura ei il scribent buca suverans, anzi gnivaus viaden en ina cuminonza particulara, alla quala el metscha buca senz'auter. En tgei milieu e clima eis el naschius e carschius, nua e co ha el acquistau e slargiau sias enconuschientschas dil lungatg, quels factums resplendan zaco medemamein da sia expressiun. Tgi ch'enconuscha era mo per la letga, co il scazi da plaids sursilvan secumpona, vegn a metter a casa ualti bein in scribent, era sch'el enconuscha buca siu num. Las concurrenzas litteraras cun lavurs anonimas cumprovan quei adina danovamein. Il ligiom vicendeivel denter lungatg regiunal - u sch'ins preferescha: lungatg plidau d'ina regiun u singula vallada - ed igl organissem dil lungatg da scartira ei en nies romontsch specialmein stretgs e sensibels.

III

D'ina regiun empau allontanada sco la Lumnezia astg'ins spitgar quasi a priori ch'ella porschi ina differenziaziun dialectala relativamein gronda ed ina tempra arcaica da siu lungatg. Da quei ei il poet Alfons Tuor staus pertscharts, rimnond duront ina dimora da convalescenza el Bogn da Peiden «Il romontsch dalla Lumnezia» giud la bucca dil pievel e publicond 1903 sia raccolta en las Annalas dalla Societad Retoromontscha (vol. 17). «Nos scazis linguistics ein starschai dapertut. Pér ina gada che quels ein rimnai ed explicai en in cudisch, sa nies romontsch sesviluppar endretg.»

Igl ei bein enconuschent che nossas vischnauncas, antruras pigns stadis suverans el stadi, documentavan bugen anoviars lur atgna urdadira. En Lumnezia caracterisescha in verset las vischnauncas sin la costa seniastra dalla val cun allusiuns che van dalla configuraziun dil terren ad aspects da caracter social e moral:

«Cauld Peiden, teis Cumbel, freid Morissen, losch Vella, plaun Degen, tschuf Vignogn, niebel Lumbrein, canaglia da Surin, striadira da Vrin»

Sche quels predicats ein era da prender cun resalva, resorta tuttina lundrora in basegns da differenziaziun. A Sevgein vegneva quei verset sco'i para cantaus per spass sin la cantilena dallas antifonas da viaspras. Podà che vicari episc. M. Rensch patratga ad in tal verset spassus, sch'el plaida en quei connex dalla «canzun dils Gniabatschs», pia quasi d'in himni naziunal lumnezian. «Gnabatsch, gnabatsch da Lumnezza» introducescha in niev tierm, cun auters plaids in surnum che vegn daus als Lumnezians. El ha probabel giu il di-

scletg da secruschar e s'identificar cun il plaid «sgnap, sgnappun» (v.d. tappalori), schegie ch'el ha da far oriundamein nuot dil tut cun quel. A mintga cass han ils Lumnezians buca pitiu uera fetg en lur schientscha da sesez pervia da quella malentelgientscha. Cass cuntrari fuss il verset sutvart strusch pusseivels:

«Gnabatsch jeu sun da Vella,
portel sidretg la plema
tumer drovel negin!»

Cuntut che la psicanalisa sto pia buca liberar ils «gnabatschs» d'in cumplex, eisi forsa bien da splegar igl origin dil plaid. Ei sto ch'ils Lumnezians duvravan pli baul fetg savens «gnabatsch!» sco ina specia d'exclamaziun da smarvegl e curvien, el senn da pusseivel! buca ver! tgei caussas!

Forsa ch'igl accent schischeva oriundamein sin igl emprem *a* (gnàbatsch) sco quei che Tuor pretenda. In surnum tenor in plaid preferiu e particular ei caussa tuttavia buca rara. Nus savein ch'ils da Domat vegnan era numnai ils «échers», perquei ch'els drovan la negaziun «ecca, becca» enstagl da «bucca». Sur da quei tema pareglia pli da rudien vol. I, p. 300.

In pèr bials exempels, co in plaid preferiu e pli curios ei stgis da provocar in surnum noda C. Fry. El plaida zanua dil «Minò» da Mustér, che era staus en Frontscha ed haveva per moda da repeter trasora «mais non», lu dil «Schusa da Milaun» che scheva cumpatg adina «chose de Milan» e buca d'emblidar il «Pas-che» (dil franzos parce que). Nus savein novas dil «Radío» che pronunziava falliu quei emprem utschac tecnic, plinavon dil «Codins-chi» che scheva cuntinuadamein «co di ins».

Ella Cadi secloman ils vischins da tschei maun dil Mundaun semplamein «quels da luén». Quei fatg circumscriva la moda e maniera da certas vischnauncas lumnezianas da serrar igl *e* (per sem.: marénda, parénts) ch'ei schiglioc egl ulteriur intschess sursilvan aviarts. Aschia fussen nus semtgai da schar passar en revista e gruppar in tschuppel atgnadads linguisticas lumnezianas.

IV

Ina retscherca minuziusa vegness ad affirmar ch'era il svilup dils suns ei en Lumnezia buca fetg ulivs e monotons. Gia Tuor ha udiu dètg bein la reha scala da suns e tuns. Circa 40 onns pli tard ha scol. Anton Derungs da Surcasti scret in interessant commentari alla lavur da Tuor, e quei per giavisch da Ramun Vieli ed en favur dil Vocabulari sursilvan e dil Dicziunari Romontsch Grischun. Capeivel

che las duas contribuziuns, fatgas en differents temps, dispareglian meinsvart.

Derungs ha caracterisau propi en moda originala la fonetica lumneziana. Cunquei che sias remarcas ein mai vegnidas publicadas para ei a nus in act da pietad da dar ad el il plaid en quest liug concernent ils suns tipics. Nus cumpletein quellas notizias tscheu e leu, nua che quei para d'engrau cun ulteriurs detagls.

«Sche nus tedlein la fonetica, dat ei ina midada ualti radicala naven d'oradem la val tochen entadem. Ferton ch'ils da Peiden e Cumbel stattan avon «basélgia» a «sulégl», van Murissen e Vella en «basailgia» e lain dar «sulaigl»; stagl «fein» cresch'ei si leu «fagn», stagl «vegn» eis ei «vagn», e mintga -ein ei in -agn. Leutier tegn Murissen sc'ina rascha vid siu «iu»; perquei vegn ins si Murissen mai «sissu» zatgei, adina mo «sissiu».

Vella e specialmein Degen han sco Tuor scriva in agen -aun final; leu ei igl -aun adina -emm, aschia il pemm, il plemm, il tgemm, il gremm». Era il material dil Dicziunari attesta quei culs versets:

(Degen): Il tgem da Bistgem maglia buca mo pem.

(Vella): Vella fuss in marcau sco Milem, sch'ei muncass buca il pem.

«Mo era -un fa la medema finiziun. Aschia stat ina femna da Degen mai cul maun sin calun, mobein cul «memm sin calumm».

A Vignogn entscheiv'ins gia a sentir igl au caracteristic da Lumbrein e Vrin. «Jeu fetsch paun». Lumbrein e Vrin ein daveras empau da lur persei. Igl uo svanescha leu dil tuttafatg.

Enstagl «stuorn» aud'ins leu «sturn», enstagl «entuorn» «enturn». Vrin ha in'atgna tschontscha. Igl u ei ordinariamein ü, igl iu ei io, e leutier enqual expressiun che nus da tscheu ora vein e savein nuot. Ins vul far valer, era Tuor aschia, ch'ei seigi influenza taliana che hagi dau a lur natiral ed a lur tschontscha in'atgna tempra (Tuor plaida d'influenza entras emigrants dil Milanes). In quex! Agens tgaus eis ei stau da vegl enneu entadem nossa val, ed agens tgaus vegn ei a restar. Ual perquei dattan ei nuota schi tgunsch la cua, ni suenter Tudestgs ni suenter Talians.

Dus da Vrin purtavan in sontget tier ina processiun. Mond d'in rieven si, ei il sontget vegnius libers e ruclaus dil rieven giu. Tunschend il purtader a siu cumpar, che scheva paternos, di quel davos: «Tschau, tegn ti quei demütsch toc jau mun gio lau per tschai giavelet!» - Podà ch'il proverbi ha raschun partenent la tempra dils da Vrin: «Striadira da Vrin tochen giu Surin».

«Lein nus perscrutar e precisar nossa tschontscha da Surcasti, savein nus far quei il meglier culla tatta da Degen che scheva: «Na, na,

schi plat sco quels da Surcasti tschintschein nous da Degen lou tuttoina buc.»

Ed empau raschun haveva quella. Lein nus impunder mesiras foneticas vid nies discuors, sche dat ei en quel tuns e suns, che nus cattein nuot egl alfabet, e lu eis ei buca bi dar expressiun a quels.

Denter o ed e ed i secatta en nies lungatg in cert sun, ch'ei ni o ni e, ni ö, ni i, e lu tuna igl i buc i; igl ei in êi aparti che mo in da Surcasti sa far tunar endretg. Tuor vul far esser quei in ö, ed ei buc. Igl ei era buc in ei, insumma; igl ei zatgei da Surcasti.

Degen e Vella fan tut lur pusseivel da buca star anavos cun la stendida da quei i, mo schi gronds e bials «leiters» sco ei dat giu «Surchistei» dat ei negliu». Tuor fa era attents alla stendida u diftongaziun digl u liung (empau semeglionta sco a Sumvitg). Per ex. Ils signöurs cugliöunan ils pöurs.

En auters graus essan nus «gnabatschs» ualti parents. Igl iu final en -ziun etc. obtegn adina il tun plitost sigl i e buca sigl u. La finiziun sin -zia daventa adina -ztga, aschia: belleztga, careztga, maleztga, fleivleztga, sguoztga, fineztga, fermeztga e.a.v. Medemamein daventa la finiziun -ia bunamein adina -gia: plievgia gievgia, fravgia, savgia, misergia, umbrivgia, tievgia.»

Bandunein nus ussa, per buca trer memia alla liunga, la fonetica (ils suns) per las fuormas, sepresentan oravontut dus impurtonts aspects. Igl imperativ (secunda persuna) finescha en Lumnezia buca sin -a mobein sin -i (Cali da rigiar! = cala da bargir! Metti quei en salv! Dormi ussa! etc.). Ei fa tutta pareta – in sguard en documents romontschs pli vegls cumprova quei – che la fuorma -i ei pli veglia e genuina che quella sin -a, adoptada la finala dil sursilvan scret. La vallada dil Glogn ha consequentamein manteniu in stadi linguistic pli arcaic. Il medem san ins dir dalla desinenza dil conjunctiv cun numerusas sromaziuns (par. Tuor). Per sem.: el ha getg ch'el stettitg (stetgi) aunc in pèr jamnas, ... chels monditgen, ... ch'els agitgen (u ageten). Digl imperativ sin -i sco era dil conjunctiv san ins eruir fastitgs aunc oz era dadora Porclas, mo il punct da gravitaziun ei senz'auter dadensvart.

Cun risguard als suffixs tucca ei da remarcar che -égn fa en certs loghens (cunzun a Lumbrein) ferma concurrenza ad -em. Per sem. mattitschegn enstagl mattitschem, purtgegn enstagl purtgem.

En la formaziun da plaids cumponi dil tip «buglia da meila» san ins constatar che la preposiziun ei semantenida meglier che autrora. Il gnabatsch di: «Ti eis in bugliatlatg!» e lai udir clar ed entelgeivel la preposiziun reducida.

Tuor relata – e quei ei ualti picant – che glieud veglia deigi avon buca biars onns (pia aunc avon 1900) haver duvrau il narrativ. Ei se-

tracta dil perfect historic (franzos: passé défini, talian: passato remoto), ch'ins anfla en fuorma fragmentarica oravontut tier auturs sursilvans dil 17avel secul (ed aunc oz en Engiadina). Per ex.: El mà (ir), els funnen (esser), el schet (dir) etc. Picant eisi en quei senn ch'il humorist e satiricher Tuor haveva tundiu paucs onns avon il romanist da Friburg, Giusep Huonder, che duei esser ius per pedes apostolorum alla tscherca da quei schani en Lumnezia. Nus dein cheu mo in pèr schatgs:

«Vesas gl'um en rassa nera
Co el marscha tard la sera
Leu entuorn cun tgau pensiv?
El enquer'il narrativ!

Filologs da tiaras jastras,
Mond sin vias fetg seniastras,
Oz pretendan positiv:
«Els han mai giu narrativ!»

Ina veglia dalla schlappa
Lura si pil docter giappa:
«Bein nus vein en nies igniv
Aunc segir in narr nativ!»

Buca meins eloquents che las fuormas ei il scazi da plaids. En la lavuretta «La fontauna sgurghiglionta da nies lungatg» (pareglia sutvart p. 150 ss.) havein nus empruau da mussar che biars scazis linguistics ein aunc d'anflar en nossas valladas. Cheu lein nus, per motivs da spazi, sulettamein aunc menziunar in pèr auters, da casa en Lumnezia. Ils «arpagauns» ein ils pursanavels d'alp, la «scherptga» il purmen, il «splagher» la traversa en vias d'uaul u da funs per menar naven l'aua, la «cutscha» la grefla (ed il sgreffel), il «teras, la terasada, terasar» la pasculaziun cumina, il dar per tras u per bual, la «baila» (Duin) il sughet da biestga, la «passera» ils pass digl altar, ils «fenadurs», ils umens che bardeglian il fein a pastg giu dils maders. Era tiels verbs dat ei da tuttas sorts sentupadas e surpresas. «artgavar» vul per semeglia dir d.a. «ugliar in crap etc. ord siu letg», «buserar» daventar malruasseivels, sestentar, bassegiar, «raschunar» vegn duvrau en la muntada da «appreziar, quintar», «zamischlar» significhescha ton sco «barschar, rischlir».

Alfons Tuor lai percorscher zanua cun buna raschun ch'ina regiun sco la Lumnezia fussi per in scrutatur da lungatg «cun bunas combas» in camp da lavur engrazieivel e fritgeivel. Igl ei buca da dubitar ch'ella fuss quei aunc oz.

VOCABULARIS, DICZIUNARIS E TIARMS SPECIALS

Nos dicziunaris e la pressa romontscha

(en: GR 1956, nr. 27, ediz. giubilara, fegl 10)

12. Nos dicziunaris e la pressa romontscha

I

La pressa ei daventada gia daditg in'arma impurtonta en quei che nus numnein la formaziun dall'opiniun u dil patertgar public. Quei vala per tut ils roms dalla veta e segiramein buc il davos sin terren cultural romontsch. Neu e neu ha ella giu ina muntada speciala en la lutga pil manteniment da nossa ierta. Ina buna idea da quella contribuziun valeivla dat la lavur da prof. Gadola davart la schurnalistica sursilvana. Ei fuss daveras in'impresa passiunonta da far passar en revista il bufatg tschancun da tschien onns che la «Gasetta Romontscha» ha percurriu sut certs aspects dil lungatg. Quei siglientass denton aspramein il rom d'in sempel artechel.

Il redactur, il tschentader, il currigider ed il singul correspondent han sco paucs la pusseivladad dad enfirmir ed enrihir, mo era da svaletar e sfalsificar nossa faviala. Lur responsabladad ei gronda, tonpli che la schurnalistica moderna cun siu pass anetg e svelt ensiara en sesezza il prighel da far las caussas mo a mesas e dad ir ton sco pusseivel la via meins carpusa.

Nus Romontschs sesin cramados a duas culturas: la romontscha e la tudestga. La resca ch'il singul sappi buca tscharner scosauda il sulom eifer e vieifer la risteina crescha da di en di. Ella crescha cun las enconuschientschas progressontas dil tudestg da scartira e cunzun dils dialects svizzers-tudestgs.

II

Nus savein strusch untgir quei dubi cuntinuau. Beinduras selai el sligiar en moda cuntenteivla mo cun revegnir ad ina mesira detscharta dil lungatg, a nos vocabularis ed a nossas grammaticas.

Ils umens che han procurau a nus quels mezs: Sur Cahannes, prof. R. Vieli e S.M. Nay ein seschai empalar da quei fatg. Ord quella vesta han lur lavurs survegniu ina tempra solida e buna. Po ina u l'autra damonda d'ortografia, da lexicologia e grammatica aunc restar aviarta, a mintga cass ha la cudria sigl èr sursilvan enviau il criec cun maun segir en la buna zulcada. Els han risguardau cun vasta egliada la fontauna sgurghiglionta dils dialects ed idioms, ils stretgs ligioms ch'existan denter lungatg plidau e lungatg da scartira. Els han viu ils basegns urgents dils lungatgs da mistregn e professiun.

Aschia ha il sursilvan da scartira obteniu ina stupenta unitad da fuorma grammaticala.

Lectura regulara e beinvegnida: las gasettas romontschas

Ei tucca denton era da mantener allertamein il cuntegn da quella fuorma: Nos vocabularis ein ils arcuns tgemblai che lubeschan a nus adina puspei da far quei.

La muntada dil Vocabulari scursaniu (oz ina raritad!) ei stada da metter sin pantun ina buna part dil scazi da plaids da mintgadi e da fixar sia scripziun. Dapli ha quei bien manual gidau beinenqualin en ses emprems pass malsegirs per emprender tudestg, per biars il lungatg dil paun.

Il vocabulari tudestg-romontsch ha giu ed ha sia biala valur forsa buca ton pigl um cumin sco pils studegiai: ils augsegners, scolasts, academics e glieud dil rom mercantil. D'in pugn da vesta tudestg anora presenta el roschas da construcziuns proverbialas e da bunas locuziuns romontschas. El vegn duvraus da biars stediamein sco ina specia da Duden tudestg e romontsch. Sin intschess da novs plaids, cunzun dalla tecnica e dils mistregns, ha el sco fuolavia ina missiun zun exprimida.

Displascheivlamein eis ei tochen ussa mai reussiu da presentar igl entir scazi sursilvan da plaids en ina fuorma rodunda e cumpleta. Nus stuein deplorar quei en bia graus. Pertgei ina investa en l'ovra da veta da Ramun Vieli, e surtut en sia cartoteca romontscha, paleisa ina caussa surprendenta: ina rihezia nundetga dalla viarva sursilvana. Con liunga ei la via da seriusa retscherca scientifica dil vocabulari dil premurau, mo dilettant P. Baseli Carigiet, al manual ussa en redacziun! Il conventual da Mustér en sia lavur per «riscuder nossa venerabla mumma, la Ramontsch della Cà-Di», vul dar ad ella in vestgiu da noblezia enstagl da mantener sia urdadira sereina da muntogna. El risguarda plaids sco «milady, milord, Minerva» ed emblida auters da meglier tien sco «bov, èr, graun, frina, pischada». En siu plaid sin viadi, screts cun siu cor sursilvan, engartein nus sin in pign spazi buca meins che 12 plaids che nus tscherchein adumbatten en siu agen vocabulari.

III

Als redacturs fa ei - tut priu - buca gronds fastedis co metter giudamaun ils scazis rimnai. Perencunter ston ins sedumandar: co selain quels arcuns generus puspei reactivar per nies lungatg, dil mument ch'ils pli paucs Romontschs enconuschan ils beins zuppai? In'autra damonda: La raccolta da plaids ed expressiuns sursilvanas secumponan per duas tiarzas dall'ierta purila. Mo gest il menaschi da purs ei semidaus grondamein ils davos decennis. Roda da filar, rucca, taler e plutgiera siemian si surcombras sut la bumbascha da teilas-fa-

lien. Il scuder a maun e sia poesia ein biebein emblidai. Biara vischala da lenn ei bandischada pils mises e las tegias dad alp entuorn. Tscheu e leu cupida aunc in vegl criec en in'acla isolada. Tontas e tontas caussas ein svanidas u vegnidas ord diever... e cun ellas ils plaids e las expressiuns persuenter.

Cert, negin sa e negin vul metter pals ellas rodas dil temps. Ina da nossas pli urgentas emprovas stuess denton esser quella da fladar en las bialas veglias expressiuns novas muntadas, avon che schar ir tut a smerscha. Gest en la tecnica moderna savess ins surprender tgunsch e maneivel vegls plaids, parentai en lur significaziun cun la caussa nova. Aschia per sem. per 'Skilift' il plaid 'runal' (da runar, runel), 'lievgia, manviala' per 'Hebel', 'titgira' per 'Schminke', 'gavegl, gaveglia' per 'Felge' (velo), 'fis, fiset' per 'Speiche', 'uder' per 'Schlauch', 'crutschas' per 'Lenkstange' e.a.v. Igl ei ualti evident che la pressa ed ils scribents han en quei pensum da spostar la muntada, e cheutras da salvar in bienton digl agen, duers specials.

En quei senn han ils redacturs lugau biaras expressiuns el niev vocabulari. Mo tgi sa ch'ellas sesanflan leu, e tgi vegn a duvrar ellas? Quei ei in auter quitau che dat da patertgar. Da P. Baseli Carigiet savein nus ch'el haveva introduciu en siu manual entiras retschas da novs plaids. Els ein bein strusch vegni duvrai zacu. Quella experientscha pauc encuraschonta pudess serepeter cul niev vocabulari, sche nus sestentein buca dasperas dad ir autras vias.

Nus astgein bein spitgar da nos scribents ch'els repassien cun rispli e carnet entamaun il scazi dil vocabulari. Igl ei ina veglia historia ch'il poet sto adina puspei encurir da slargiar sias enconuschientschas dil lungatg, vul el haver in resun buca mo en si'atgna vischnaunca u regiun. G.H. Muoth, F. Camathias e S.M. Nay, G. Gadola ein forsa nos representants ils pli tipics sin quella via d'assimilar plaids vegls ed atgnadads dialectalas a lur lungatg. Differenta ei la situaziun pils buca-scribents u per quels senza interess litterars pli exprimi. Els enconuschan sin terren dil lungatg da mistregn pli tgunsch l'expressiun tudestga, aschia ch'il niev dicziunari romontsch-tudestg savess esser per els da quellas varts buca da grond agid. Cheu ha ei num remediar cun publicar in pign vocabulari tecnic tudestg-romontsch, ordinaus tenor mistregns u temas. En quels anflan ils mistergners, ils luvrers, las masseras ed auters quei ch'els/ellas basegnan.

Denton eis ei buca sufficient ch'in lungatg mantegni quei ch'el posseda, ch'el vegni a frida cun las novas expressiuns dalla tecnica.

Il lungatg ei buc in museum, ina mumia balsamada, mobein in tgierp che viva, crescha e creescha. Forsa ein nos scribents tochen dacheu seschai imponer memia fetg dils linguists ed umens dalla grammatica, seserrond en in claus ch'ils paucs ughegian da scavalcar ord atgna forza.

Il lungatg persunal, pulpiu e popular d'in Nauli, d'in Stiafen Gabriel, d'in Duitg Balletta e d'in Theodor de Castelberg tschaffa e fascinescha nus aunc oz. Buca da far curvien che era G. Gadola, che passa sapientivamein en lezs scavazs, enconuscha tier il pievel in bufatg success. Crear e recrear il lungatg cun empau fantasia e bien gust, quei ei in appel ch'ins astga buca vegnir unfis da drizzar a nos giuvens scribents.

IV

Nies vocabulari sursilvan muossa aunc in'autra interessanta vart: l'unitad da sulom dils idioms romontschs, sescagliada empau alla gada el decuors dils tschentaners, entras la spartgida confessiunala u l'isolaziun dallas valladas romontschas. Schegie buc en diever, ein biaras expressiuns cuminas aunc avonmaun. Fuss ei buca pli perdert da cultivar ed activar ellas per ina megliera capientscha vicendeivla dils idioms romontschs che da patertgar en moda pauc perschuadenta al «Dante romontsch vegnent» che duess unir ils fargliuns spatitschai? Scribents sco T. Halter ed A. Peer fan buca linlogn per duvrar plaids ladins u sursilvans nua che tals mauncan egl agen idiom u nua ch'els paran dad esser pli expressivs. Ils filologs han gia daditg dau quei exempel. Buc il davos R. Vieli che ha recaltgau gest da sia patria pli stretga, il Plaun, mo era dalla Sutselva ed Engiadina bia bien material.

Il niev vocabulari vegn a lubir da far cun buna cunscienzia ina campagna serrada per la buna tschontscha sursilvana. Negin dubi che la «Gasetta Romontscha» e la pressa romontscha insumma vegnan ad esser en quella retscherca da nossa vart!

La fontauna sgurghiglionta da nies lungatg

(en: Il Piogn 2, 1959, 112-116)

13. La fontauna sgurghiglionta da nies lungatg

I

Tgi che ha caschun da percuorer las valladas romontschas, era quellas empau giud via, fa spert persenn che las forzas che regian e nutreschan nossa faviala ein aunc nundetg fermas. Igl interess e la carezia che nossa glieud portan a lur viarva ei admirabla. Co sesarvan nos purs e mistergners, nos scolasts ed augsegners, cu ins plidenta els en fatgs dil scazi da nies romontsch. Forsa tucca ei tscheu e leu igl emprem da tschercar ed arver bufatg il bural, da far curdar la fatschada sceptica visavi dil romontsch. Inagada surmuntaus quei punct, ein ins denton savens surstaus dallas enconuschientschas che paran da simar ord lagugns zuppai. Biars, dils pli originals ed endinai, han schizun sviluppau ina specia da summa, ina «filosofia» u atgna concepziun dil lungatg. Els ein pia era buc el perfetg concernent la derivonza dils plaids, e buc il davos arisguard la provegnientscha dils nums locals. Paupra il linguist che rufidass lur cumbinaziuns, beinduras gestas, il pli savens perencunter curiosas e pauc probablas!

Igl optimissem en vesta allas forzas e reservas da nossa tschontscha ei denton buca giustificaus sin l'entira lingia. Denter ina generaziun pli veglia e mesauna d'ina vart e quella giuvna da l'autra, s'encugna ina troma che para da sparter tradiziun e temps niev. Plaids, expressiuns e locuziuns enconuschents e currents a lezs, vegnan dil meins tier ils giuvens. Ei setracta buca mo da caussas, iseglia, carpians, vischala etc., ch'ein vegnidas ord diever e cun ellas lur denominaziuns, mobein d'in entir scazi da plaids che fuss aunc oz stgis da colurar e profilar buca mo la tschontscha da mintgadi, mo era il lungatg da nos scribents.

Nos idioms ein e restan la fontauna viva dil lungatg. Quei han nos pli gronds poets viu clar e bein. Sper l'attaschonza alla musa han els, schegie laics, fatg tuts cun anim da filologs. G.M. Nay ha rimnau tschiens e tschiens plaids e locuziuns pil Dicziunari Romontsch Grischun; G.C. Muoth ha sfegliau e sfugliau ella litteratura veglia ed els vegls documents; Alfons Tuor ha mess en quels graus in tierm impurtont cun sia critica «La Fabiola en romontsch», mo era cun siu interessant studi sur dil «Romontsch dalla Lumnezia». Il medem vala per Gian Fontana, per S.M. Nay ed auters. Els tuts han viu ch'il scribent sto haver a disposiziun in instrumentari sviluppau, sch'el vul saver dar expressiun a quei che muenta siu spért e si'olma.

Oz ei quei retuorn al buntadé da nossa faviala curdaus tier biars en emblidonza. Nua va il romontsch a finir sche quella sclavinada dil patrimoni linguistic sa buca vegnir retenida e quella sperdita da saung stinentada? Nus lein nuota far prognosas. Il prighel denton che nies lungatg serestrenschi pli e pli ad in esperanto senza mur e savur, selai buca scartar. Igl ei perquei il duer d'in e scadin da procurar cun agen sforz per ina carschen da sias enconuschientschas dil lungatg, sinaquei che la fontauna, aunc abundonta, stalivi mai.

II

Dils 1956, la stad, vein nus fatg ina cuorsetta da controlla pil Vocabulari sursilvan-tudestg tras la Surselva. A caschun da quella essan nus vegni pertscharts pir che mai ch'ei fussi aunc bein bia da rimnar, gie da reactivar. El suandont dein nus enzacons schatgs da quellas «scopertas» en in pign catalog alfabetic. Quei daventa buca per intents scientifics, biaronz per far talien ad in e l'auter da sez sefatschentar culs arcuns misterius dil lungatg. Als plaids dialectals havein nus dau ina fuorma ufficiala.

antevgia *f* (Vella), *quei ei in d'antevgias*, in carstgaun spir malezias, sperts e spirtus culla replica.

baguos selvadi (Sevgein, Degen), ei setracta dil Chenopodium album (Weisser Gänsefuss); a Lags senumna la plonta *rebisch*.

balein *adj* (Vrin), *balein* schev'ins cu las teilas eran buca stendidas uliv; varianta da *balentg* 'verbogen, verzogen, schief'.

ballaria *m* (Curaglia), in sprer pign (crivel 'Weihe, Turmfalke'), capavels da star eri duront il sgol, grondezia d'in cucu; plaid cumponiu da *ballar* 'in der Luft schweben' ed *aria*.

bludra *f* (Surcuolm), izun piertg u selvadi (Vaccinium uliginosum); il plaid deriva dil tudestg grischun *Bludere, Blodere* che vul dir ton sco 'culla, fretg en fuorma da rucla'.

buloma *f* (Breil), *bulomas* vein nus sillas alps, best pli gries ch'ina lingiala, feglia sco lieunga-bov, tussegau pils tiers; ei setracta dil 'Weisser Germer' (Veratrum album); il respect visavi da quella plonta ha forsa schizun fatg anflar canorta ella en il preludi nunclar dall'Avemaria dils signuns, che entscheiva culs plaids: *«Hotsch la baloma!»* En auters loghens (Lumnezia) dessegna *buloma, vilomi* feglia e fretg dalla tschentaloscha (Colchicum autumnale).

canistriala *f/coll.* (Lumnezia) 'Alpenjohannisbeere'; il plaid vegn registraus gia da Carisch en siu vocabulari (1848); el dat sinzur sur

las cadeinas da cuolms neu si dils contuorns da Como ed astgass per quella raschun esser in relict da temps fetg vegls (par. *DRG 3*, 49).

catischar *v. intr.* (Vrin, Rueras), interessant co dus loghens spatitschai enconuschan la medema expressiun che v.d. 'cuchegiar, pruir, parer mo levet'; Rueras: *la flur catischa* (cuchegia neuado dil tratsch), *in che va catischond* (a spiunond); Vrin: *ei catischa* = ei para dis; deriva d'in sun e tschep imitativ (lautmalend) *kat-* = far sguezia, che cumpara era autrora en la Romania.

dannus *adj* (Vella), *in dannus*, carstgaun u tier che fa not, che mira mo per siu interess; *ina vacca dannusa*, che pastga giu da mintga pastget, era leu nua ch'ella duess buc; deriva bein da DAMNUM donn.

daschamai(s) *m* (Razén), Taxus baccata L. 'Eibe'; il Plaun posseda insumma ina entira retscha expressiuns che savessen cumpletar ed enrihir en biala moda nies scazi linguistic. Ins patratgi a: lavartgic (Waldrebe, Niele), vestga (Mistel), scarvatg (Hirschkäfer, bau giavel), canorta (Stammplatz) etc.

duss *adj* (Razén, Panaduz), in che dat bugen, in carstgaun generus; quei interessant plaid ei bein formaus sil model dil tudestg svizzer 'gäbig', pia *dar, duss*, sco magliar, magliuss.

fersira *f* (Duin, Rueras), stresa da meffa che vegn sur il ladretsch vi, suenter ch'il fein ei secotgs; tud. svizzer «Duft»; il plaid vegn a star en connex cun *fiers, forz* FORTIS 'stark, kräftig, scharf' (per sem. *tschagrun fiers*, leutier par. *Tschespet 36*, 212); Vrin enconuscha era il verb *sefarsar* equivalents a *secalmar, sepadimar*; eis ei lubiu d'empunir quel a nies *fiers, forz*, resp. a *fersira*; la muntada schai buc aschi dalunsch: ins ei *sefarsaus* dil mument ch'il process da *fersira* (Gärung) ei vargaus. - Il Dicziunari (*DRG 6*, 220) fa denton valer cun raschun ch'ins sto partir per *fersira* da *fers* 'glühend heiss', respectiv da *FERSURA, in derivat da FERVERE 'sieden' e buca da FORTIS.

fisarola *f* (Medel), canal/vau che meina il latg tras il tèt dalla vacca; deriva bein da *fis* 'Spindel'; a Breil numn'ins quei canal u quella bubrola la *rusa*.

flutschetsch(a) *m, f* (Duin) 'Steinnelke'; tgi sminass davos quei plaid la *flur tschetscha* (da tschitschar, tschetscha), che vegn numnada en auters loghens era la *flur da mèl*.

giaccun *m*, Luzula campestris 'Weisse Wegebreitewurzel'. Duin: ragischs dultschas che secattan els ers; sco tier *catischar* anflein nus

puspei sisum il Tujetsch ed enta Medel in plaid corrispundent, numnadamain *ils giucs*, ragischettas sco detta ch'ils affons maglian; el tschep havein nus in **jokk* che pudess esser parentaus cul ladin *gioc*, *giocca* 'caglias da geneivra'. - Par. denton partenent ils connexs semantics ed etimologics nunclars igl artechel dil *DRG 7*, 321 (F. GIGER).

jarva pardaunca (Breil), = fils da fein che tarlischan, fein manedel da prada, cuntegn empau medischina; Ulrich (Beiträge zur bündnerischen Volksbotanik) documentescha il plaid per la Muntogna ed identifichescha el cul Bromus sterilis 'Trespe' (rom. era: tschintschigniva); a Breil vegn ei a setractar d'in auter fein, da tgeinin?

lem; Rueun ei in terren favoreivel per nughers e collera; ins pretenda ch'ins enconuschi ils da Rueun vid lur mauns ners dil sparatschar las nuschs e nitscholas; quella occupaziun numn'ins cheu *far lem*; derivonza nunenconuschenta.

lenscher *v* (Medel ed autrora), cunzun en l'expressiun *dar da lenscher*, sch'ei vegn dau a cauras e nuorsas graun, aveina, e pli baul las borlas seccas (dil glin) mischedau cun sal, pia engarschau; la muntada primara ei denton *dar sal, dar da litgar*; ella cumpara el sursilvan *lenscha, lenschera* (liug nua ch'ils camutschs serimnan per litgar sal natural u exponiu a posta), engiadines *lanschins*; ch'il plaid fuva antruras derasaus egl entir Grischun romontsch muossa Bifrun (1560): mu er l's chiauns gnivan et *lanschaivan* ses bignuns (biergnas; Lucas 16, 21).

lestga *f* (Vrin) 'Reitgras'; pastg buca segau u buca rustgau, crescha vinavon en puschels liungs e zais; A Vrin senumna el *lestga*, plaid che deriva dil tudestg vallisan (Val) Lisch, lisca 'pastg liung che penda sur la greppa giu'; quei pastg ha pliras denominaziuns: arclina, peilalv, pissun, puschanada.

peratatsch *m* (Medel), duas raunas ch'ein serentadas, a Trun: catsch (raunas); probabel da pèr a tatsch (Klumpen)?!

preisa *f* (Medel), *ina preisa fein*, in quantum fein sco quei ch'ins pren inaga dil toc fein; bein dil particip PREHENSA (da prehendere), PRENSA preisa (sviluppau sco MENSA meisa).

pustemia *f* (Mustér), quei che passa da tgierp cura ch'enzatgi ei morts; dil grecolatin APOSTEMA 'abscess' (Geschwür); in bien exempel co in tierm da medischina empau jester ei vegnius fatgs dretgs ed assimilaus al lungatg; *l'apustemia* ha resultau cun distaccar faulsamein igl artechel: *la pustemia* (par. *DRG 1*, 316)

ricla *f* (Breil, Rueun), *ir tocca ricla* = far enzatgei per puntili, per caprezi; *el va tocca ricla*, el ceda buc avon che s'enriclar.

scherptga *f/coll.* (Duin, Sevgein, Flond, Castrisch), il purment; *ir per la scherptga*, ir pil purment; dil latin DE+EX+*ALPICARE schelptgar, scherptgar; la scherptga ei pia in deverbal; las vischnauncas romontschas protestantas han muort lur isolaziun manteniu meinsvart vegls plaids sursilvans ch'ein curdai autrora en emblidonza; enqualgadas sa ei era setractar d'emprests ladins, intermediai entras ils predicants e lur famiglias; en nies cass denton strusch, han ins gie derivau da *ALPICARE era il plaid *arpagauns* 'pursanavels', vitals a Flond ed en l'entira Lumnezia.

selisch *m* (Vrin), crap ch'ins sa duvrar da gliemar; tals craps anfl'ins allas rivas dil Glogn; deriva bein da SILEX, -ICE 'Kiesel, Kieselstein', talian selce.

spenscher *v* (Rueras), *la vacca spenscha*, stauscha, dat enzennas avon che far vadi; (Curaglia) ina vacca che spenscha ei scuflada; dil latin EXPINGERE 'stuschar'.

spirar *v* (Medel), sparter, tscharner; *spirar il bien naven dil schliet; ins spira il graun dallas mummas da graun*; buca sclaus ei ch'il plaid seigi prius dallas lavurs da scuder e vannar, ch'el munti pia sparter cun suflar, culla forza dil vent; lu savess ins patertgar ad EX +SPIRARE 'suflar ora'; pusseivla ei denton era ina varianta da SEPARARE sparar/spirar empei digl enconuschent e pli vegl zavrar, vegl franzos sevrer.

surfrida *f* (Vella, Vrin, Breil, Rueun), *dar ina surfrida*, dar in'egliada mo suroravi.

tendariala *f/coll.* (Razén), ils catschs clarverds dalla pignola; ina stupenta expressiun che deriva senza dubi da TENER 'castg, lom'.

tschenta *f*, **1.** (Breil) *tschenta, era tschenta s. Gion* 'Johannisgürtel, Beifuss', jarva aulta, grischa cun fliec; pors e cavals maglian buca quella; vegn avon per las aclas entuorn, cunzun encunter Vuorz. - **2.** (Curaglia, Breil, Rueun) tschenta ha denton pil pur aunc in'autra significaziun; cu in tier ha la pelegna che sesburretscha entuorn veta (buca pervia dil freid u dil beiber), ei quei in simtom ualti segir da malsogna (cunauras, missigninadad etc.), in'enzenna ch'ins numna *tschenta*.

uriec *m* (Breil) *dar uriec* = dar ina mislada; (Medel) *uritar* = ugliar ch'ei mondi vinavon; l'expressiun ei prida dil transport da lenna; *dar uriec u uriet* v.d. strenscher ina carga (cadeina, tretscha) cun in

uriet (clavella da lenn u stuera da fier); dil tudestg 'Reitel', mo aunc da sclarir en siu svilup fonetic.

vermanir *v* (Medel), *l'aua vermanescha*, v.d. passa dil stan liquid al glatsch; derivonza nunenconuschenta; stat il plaid en connex cun *marmenir, semarmenir ora* 'sesviluppar'. Il passadi da *v-m* ad *m-m* (pareglia vermaneglia marmaneglia) ei ualti frequents.

In spughigliun dil Dicziunari Romontsch Grischun

(en: GR 1968, 24, suppl. «Il Pompalus» 3, dedicaus a Gion Deplazes pils tschunconta)

14. In spughigliun dil Dicziunari Romontsch Grischun

I

Igl amitg Gion Deplazes ha dau e dat vinavon al Dicziunari Romontsch Grischun, a quei arcun ed interpret dalla tradiziun linguistica romontscha, ina dubla contribuziun. President dalla Societad Retoromontscha dapi ina partida onns, procura el cun success che quei institut sappi luvrar en las meglieras cundiziuns scientificas e humanas pusseivlas. Sco poet e scribent cun ina retscha imponenta dad ovras en poesia e prosa eis el gia daditg in hosp permanent en las rubricas dil Dicziunari. Siu lungatg che fa buca concessiuns, mo ch'ei verdeivels e che nescha ord l'enconuschientscha ed experientscha persunala dils fatgs e da nossa glieud, ei sco daus per dar maguol als artechels dalla gronda ovra.

Ils abonnents dil Dicziunari – els daventan pli e pli numerus – han remarcau la prestaziun carschenta dils davos onns. En buca ton ditg sa la redacziun presentar il davos carnet dil quart volum, e cun quei la fin dalla letra C. Per tuts quels che lavuran en ina moda u l'autra vidlunder munta quei in tierm psicologic impurtont. La perseveronza e la moda e maniera, co ins ha imponiu e dirigiu l'interpresa portan lur fretgs e dattan curascha e slontsch era pigl avegnir.

II

Il quart volum dil Dicziunari ei sco ils auters aschi stignaus cun detagls e vestas interessantas ch'ins vegness buc aschi spert a frida da cumpigliar els. Perquei eisi indicau da tschaffar a bien gartetg in s p u g h i g l i u n . Il prighel ch'ins hagi entamaun ina setga ei pigns. Dapertut nua ch'ins peglia cantun, entruidescha il Dicziunari el mund variau e surprendent dil lungatg romontsch e spleiga in toc da sia historia.

Fagein la cumprova cun in plaid che para dadoravi buca fetg cudizzonts.

Per l'expressiun tudestga 'das Kaninchen' recamondan nos vocabularis e nossas scolas ils plaids: *cunegl* (Surselva), *cunigl* (Engiadina). Mo la scola e la grammatica ein enconuschentamein buca la pratica. La scola astga e sto semplificar per varias raschuns. Cu Planta e Melcher han dumandau a sias uras lur glieud da confidonza, co ins numni quei animal, e quei egl entir intschess romontsch, han els ob-

teniu tut in auter maletg. Els han buca mo relevau las pli differentas fuormas, mobein era plirs tips da plaids. Nus semplifichein per la letga:

1. *cunigl* (Engiadina, Grischun central)
2. *cunil, cunili* (Mulins, Vrin, Tujetsch)
3. *canign, canin* (Surmir, Vignogn, Breil etc.)
4. *chìnchel* (Foppa, Lumnezia)
5. *chinghel, chingli* (Grischun central, Surselva)
6. *canìnchel*

Quella surabundonza da fuormas e tips da plaids paleisa a nus il suandont. Il «cunegl», sco animal da casa silmeins, ei vegnius importaus relativamein tard, adina puspei, e quei sin differentas vias. In sguard egl Atlas linguistic Italia-Svizra muossa quei cun evidenza. Aschibein il tip *cunil, cunili* (enstagl da *cunegl*), ch'ins anfla u anflava els Mulins, en Surselva a Tujetsch e Vrin, sco era il tip *canin, canign* (documentaus per Surmir, Surcasti, Breil e Pitasch) ein derasai en Lumbardia. Ins patratgi a passadis alpins sco la Greina, il Lucmagn, il Set, allas impurtontas fieras vieifer nos cuolms, lu capesch'ins ch'in tal contact ha giu sias consequenzas pil scomi cultural. Forsa san ils pli paucs da nos lecturs che la fuorma *cunili* ha era empruau da penetrar el lungatg da scartira. Egl *Ischi* (*8*, 49) secatta ina translaziun d'ina novella e leu denter auter il passadi: «En nuegl pigliava el (il buob) *cunilis* giuvens». Ins ei nuotzun surstaus d'eruir el translatader in vischin lumnezian, cudischius cul lungatg da Vrin, monsignur uestg Caminada permiert.

Ils vocabularis confirmeschan per la Surselva in auter aspect dallas fuormas foneticas. Otto Carisch - el ei carschius si per part a Duin - noda en siu vocabulari per la Surselva la fuorma *canin* (sco a Vignogn). Pader Giovanni da Rieti propona en sia grammatica (1904) il tierm *canin*. Danunder ha el quel? Giovanni da Rieti ha pastorau da 1902-1905 a Cumbel. Igl ei pia da presumar ch'el ha recaltgau l'expressiun el liug sez ni en siu contuorn.

P. Baseli Carigiet, che ha ediu da sia vart in vocabulari sursilvan-tudestg cun ferma tempra cadiana, sa apparentamein nuot dil lumnezian *canin*. Perquei fuorma el cun siu bien sentiment pil lungatg il plaid *cugnell*, plural *cugneuls*. El parta dil tschep *cun-* e fuorma quel sco igl enconuschent *cagniel* (plural *cagneuls*) 'il pign dil tgaun'.

Pér Cahannes e Vieli introduceschan *cunegl* el lungatg da scartira. Igl emprem mussament persuenter ei d'anflar el «Miu cudisch da IV. classa, 1932, 61»: «...la muntaniala ei pli gronda ch'il cunegl» (scol. A. Derungs). Per evitar l'expressiun tudestga, mo bein era per anflar in tierm cumineivel romontsch, han els dau la preferenza al plaid la-

din u dil Grischun central. Quei exempel dat ina interessanta lecziun. Il cavazzin dil lungatg da scartira, *cunegl* en Surselva, quei vegn ins a conceder, zuppenta a nus la veta per propi dil lungatg. L'incumbensa dil Dicziunari eisi da svelar quei pulsar dil lungatg en ses detagls. Mo cun quei eis ei aunc per dabia buc a fin.

III

Co stat ei numnadamein cun *cunigl* en l'Engiadina. Ei quei in plaid autentic romontsch, carschius e sesviluppaus sin nies agen tschespet, ni eis el cun igl animal ensemen in import dil talian. Dil pugn da vesta dil svilup organic dils suns savess *cunigl* derivar en directa lingia dil latin CUNICULUS. En quei cass stuess ins supponer ch'il cunegl hagi existiu en nossas regiuns antruras era sco selvaschina, sco animal selvadi. Quei ei tuttavia buca nunprobabel. Il historiograf Duri C h a m p e l (Topografia 75) scriva denter auter: «Diese Tiere kommen auch in Rätien an einigen Orten, nicht überall, in hervorragend grosser Zahl vor, und dort werden sie, wie in deutscher Sprache *Künigle* so in der rätischen *cunigls* geheissen, nach den Gängen *(cuniculi)*, die sie unter dem Boden ziehen». Il Cudisch da nums retic, ils nums locals, para da confirmar en sia maniera l'observaziun da Champel. Quel noda per Claustra (Purtenza) il num local «Chüngellochwald», igl uaul cun la cavorgia dils cunegls.

Historia culturala dil cunegl. Quella sa era esser pli recenta e buca meins interessanta. Per nusauters che stein di per di avon vanauns tgiemblas tuna ei tut curios d'endriescher dil material dil Dicziunari ch'ins propagava cun patos patriotic duront la davosa uiara la tratga da cunegls en l'Engiadina Aulta, oz danovamein la cucagna dil forestier ed il pursepen surabundont dil dumiesti ed indigen. Ei tuna bunamein sco sin la buora da cumin: «Scha nus pensain a la provisiun da nos pajais cun geners nudritivs e scha nus dschain: «charn da cunigl dess dvantar nudritüra populara», schi ans mettain nus la dumanda: nu dess e pudess l'allevaziun da cunigls as metter illa lingia da defaisa economica da nos pajais? Eu craj da stuvair respuonder quaista dumanda cun ün persvas schì! Scha nus eschan Svizzers schi vulain nus, eir in quaist reguard, ans metter a disposiziun a nossa patria... Nus vulain ans muossar ferms, degns descendents da noss babuns, chi mai nu cedettan in greivas uras. Nossa devisa «cun curaschi e perseveranza» inavant sto avair valur sco her, uschè hoz e daman».

Ella scatlera dil Dicziunari: Arcun e tschurvi romontsch e liug da scopertas e sentupadas

IV

Suenter quei toc da bravura lein nus puspei returnar tier Champel. El fa valer plinavon ch'il *cunegl* hagi survegniu siu num dils *vaus* u *staups* ch'el fetschi el terren. Quella remarca lubescha a nus da far la punt ad ina nova investa el lungatg.

Il latin CUNICULUS munta buca mo igl «animal quoddam lepori simile», igl animal semeglionts alla lieur. Fetg derasada ei gia el latin la muntada «caverna, foramen», ton sco «tauna, ruosna, turera, tumbin, vau sutterran».

Considerond la tempra arcaica (veglia) dil romontsch, essan nus buca surpri d'anflar resuns era da quella significaziun latina en tiara romontscha. Sco appellativ, v.d. sco plaid duvraus aunc oz el lungatg da mintgadi, eis el da casa en l'Engiadina sco «cunigl» ed el Grischun central (Schons e Muntogna) sco «cunegl». Las muntadas ein las suandontas:

1. a) *Vau* (sutterran, curclau) per menar naven auas; en nuegl per trer ora puschina (Engiadina)
   b) *Traversa* en vias da funs e da cuolm cul medem intent
2. *Ruosna dil tèt* (en Surselva 'la rusa'), il canal (vau) dil latg.

Ils nums locals resistan, sco ins sa, il pli ditg al miers dil temps. Quei vala era per *cunegl* en la muntada da «vau sutterran». El ei semantenius era en Surselva en nums locals sco *Cunel* (uclaun spariu a Mustér), *Carnil* u *Canil* en Val s. Pieder.

Ins savess ussa examinar il lungatg dil pugn da vesta sinonimic anora, v.d. plaids da different origin, mo da medema u semeglionta muntada, ed ins fruntass lu sin bialas parallelas. Il cundrez che vegn numnaus en Schons *cunegl*, il lenn u ils lenns da traversa en vias da cuolm, secloma en Surselva: *splagher, spilger, spiger*. Quella expressiun parta accurat dalla medema idea sco *cunegl. Spilger* ei ina derivaziun sin *-èr* dil latin *spelunca* che significhescha en emprema lingia «tauna, grotta», pia era ina specia da vau. Dil temps ch'ils lungatgs neolatins ein sesviluppai sto haver existiu ina varianta latina *speluca* (enstagl da *spelunca*). Da questa derivan nums locals sco *Spligia*, forsa *Splìet* (Peiden), *Splecs* (Trun) e lu sco detg nies «splagher».

V

En l'introducziun al Dicziunari Romontsch Grischun scriva monsignur uestg C a m i n a d a : «Gia en in vocabulari scursaniu pulsescha in ton dall'olma communabla d'ina populaziun; mo nies Dicziunari presenta lavur aunc pli vasta e pli profunda... Negligir quei studi fuss ton sco dad esser tschocs... Igl origin, la naschientscha, svi-

luppaziun, veta e mort dils singuls plaids, lur variaziuns dattan glisch alla historia culturala dil pievel e lain capir las atgnadads naziunalas, las qualas ein nos scazis e nossa luschezia ed uneschan ils Romontschs malgrad las differenzas dialectalas».

Ein nossas pèr paginas buc ina cumprova eloquenta persuenter? Ed eis ella buca biala la missiun dil scribent romontsch da defender, illustrar e recrear adina danovamein la veta misteriusa dil vierv artau?

Co nos babuns caschavan

(en: Cal. Rom. 103, 1962, 221-234)

15. Co nos babuns caschavan

I Empau historia

Excavaziuns da culegnas che dateschan dil temps da bronz (ca. 1800-800 a.Cr.) el territori dallas Alps han denter auter scuvretg dabia ossa d'animals dumiastis. Igl inventari dalla culegna da Crestaulta/Lumnezia (1400 m sur mar) dumbra ossa da ver 450 nuorsas, 175 armauls e 150 cauras. Ins astga pia supponer ch'ils avdonts da nossa tiara da lezs temps hagien era giu enconuschientschas davart il tarschinar las latgiras. Ei fuss denton empau riscau da vuler fixar tgei stan che talas han contonschiu. Fuvan els per sem. gia stgis da far caschiel, tschagrun e pischada? In enconuschent archeolog ha vuliu fastisar turschets e cundrezs da far pischada en objects anflai en la culegna da Robenhausen (Cantun Turitg). La scienzia mantegn perencunter ina reserva prudenta enviers questas observaziuns aunc buca cumprovadas scosauda.

L'experientscha ha forsa dau d'entellir a nos antenats ch'il latg che stat pli ditg daventa aschs, ch'el setscharna e ch'el selai conservar meglier en quei stadi. Pli tard han ins podà remarcau che las parts grassas dil latg sezeivran da tschellas cun star, ch'ins sa sgarmar e sbatter la groma, fagend lunderora pischada. Il scribent latin Tacitus (50-120 s.Cr.) relata enzanua ch'il latg tscharniu (lac concretum) fuvi la spisa preferida dils Germans.

La via dil latg tscharniu tochen tiel caschiel, dalla groma alla pischada, ei denton ualti liunga. A mintga cass eis ei in fatg ch'ils pievels preromans, retic-alpins e celts, ston haver contonschiu ina certa perfecziun en l'elavuraziun dil latg. Ils nums dils cundrezs ch'ins drova en las alps per caschar, sco era il caschar sez, paleisan in considereivel pertschien da plaids ord lungatgs preromans. Da l'autra vart ston ins renconuscher che gest ils nums romontschs ein bullai ualti fetg dil latin (caschiel = caseolu; tschaghegna = ciconia, cigogna; fatguir = factoriu etc.).

Ei quei in indezi che pér ils Romans han purtau als pievels alpins la tecnica da caschar per propi? Ualvess! Differents scribents latins demuossan en lur scartiras in interess special pil caschiel alpin (alpin el senn il pli vast). Il geograf Strabo (naschius igl onn 63 a.Cr.) menziunescha ch'ils pievels alpins brattien da preferenza lur caschiel cun quels dalla Bassa per auters products. Plinius il Vegl (morts igl onn 79 s.Cr.) lauda la qualitad dallas pastiras muntagnardas e da lur caschiel e manegia cun quei ils products savoiards e dalmazians. Pli

tard muncava ina buna buccada caschiel da purs muntagnard gnanc sin la meisa digl imperatur roman. In tal magnuc (forsa empau da giuvens) duei haver caschunau la mort dil bien imperatur Antoninus Pius (138-161 s.Cr.), havend quel priu en la balla memia dil chezer enguord duront tscheina (cum alpinum caseum in cena edisset avidius).

Abstrahau da questas notizias ord il temps roman, ei la historia dil «bien» caschiel alpin plitost magra. Giachen Bifrun, igl emprem translatur dil Niev Testament, ha scret 1563 pil scienziau turitges Conrad Gesner in pign tractat latin che descriva, co ins caschava a sias uras ell'Engiadina. Tenor sias indicaziuns han ils Engiadines introduciu il «caschar grass» si dall'Italia pér entuorn igl onn 1526. Sco ei para cun success. Il caschiel grass d'Engiadina Aulta fuvi zun renomaus, scriva Bifrun, e vegnevi exportaus en grondas quantitads a Como ed en Tiaratudestga.

Quei po valer per l'Engiadina. La claustra da Mustér perinaga pretendeva dils fittadins da sias alps carteivel gia pli baul bunas magnuccas grassas. Ina decisiun da 1579 fa attents ils fittadins dallas alps Giuv e Val Giuv (Tujetsch) ch'els stoppien schar bardigliar mintg'onn 5 tscheners caschiel grass ord lur tschalers, e quei avon ch'els repartien denter els il purment. Daventai suverans han ils purs cun buna raschun dau la preferenza a spisas pli grassas e pulpidas e consequentamein alla pischada e buca al caschiel grass. La tecnica dil caschar grass ei curdada en emblidonza. Aunc avon paucs decennis fuva gliez signun il capavel che recaltgava il pli bia pischada e buca il pli bia caschiel. Scarpetschs sin la via d'arrivar ad ina migliur tiel purment fuvan oravontut ils «stiarls da Ligiaun», quei vul dir ils animals ch'ins catschava sur il Lucmagn sin fiera, che scugliavan naven il latg, lu era la generusadad dalla fumeglia dad alp cul consum da latgiras e cun lur amogna als pursanavels ed jasters. Alla sava dil 19avel tschentaner sefan valer era en nossas muntognas las ideas dil schinumnau progress che visescha ina nova direcziun per l'economia. Ins fa persenn ch'il caschiel da purs grischun fa buca ina buna pareta sper il caschiel dalla Subsilvania, dalla Val dalla Saana ed oravontut il caschiel da marca talian e hollandes. Quei nunditgont las savurusas ed excellentas pastiras muntagnardas. Las revistas grischunas «Der (Alte) Neue Sammler» tinglan questa situaziun cun plaids ualti nauschs. «Il pur grischun, che hagi il pli grond interess da recavar da siu latg il pli grond avantatg, patratgi aschi pauc sco sia panaglia da remediar ils sbagls en l'elavuraziun da quel e dad empruar cun novas metodas da producziun.»

Cuntut havessen ins saviu emprender enzatgei dils mudests pasturs bergamascs che affittavan in bien ton da nossas alps, e che fagevan cun latg mischedau da nuorsas e vaccas, malgrad cundrezs primitivs, in bien caschiel grass ed in tschagrun da nui, la schinumnada «puina». Aunc viaden el 19avel tschentaner vegneva caschau «asch» sin diversas alps grischunas. Ins targeva il latg aschi ditg, ch'il latg s'encugliava gia els curters. Quei spargnava lu da dar cuagl.

Cussegls da puspei entscheiver cul «caschar grass» sco antruras han buca muncau. Mo ei vuleva buca leu. In stampat sursilvan da 1866 scriva aunc clar ed entelgeivel: «Tgi che quenta sil viver bienmarcau e tonaton star ual aschi bein, vegn buc a cussegliar da magliar bia caschiel, mobein setener pli vid il pieun». Renomaus fuva nuotatonmeins il caschiel grass da Cristallina. El figurescha els guids turistics da tschels onns sco delicatessa. Denton era quei caschiel cun «sias ruosnas ulivas sco la roma d'ina preit da schiember» viva dapi ca. 100 onns sulettamein en la memoria dil pievel. «El eri aschi exquisits per motiv ch'il latg vegnevi buca mischedaus cun latg caura e frevi brumbels cotschens. Ils Durgiais (da Mustér) cargavan p.ex. 20 vaccas ad onn en Cristallina per diever da hosps e turists».

Crappa e bovas, forsa era ina partida signuns tartogns han la finala dau la cambrola all'alp da vaccas da Cristallina ed a siu famus caschiel.

II La veglia tecnica da caschar

a) Remarcas generalas

«Il caschiel fan ils signuns, e buc ils professers grischuns». Aschia s'exprima enzanua nies poet G.C. Muoth. Sco professer e signun enina ei siu giudicat matei verdeivels. Mo cun quei che era ils menaschis alpesters semoderniseschan onn per onn, eis ei denton tgunsch pusseivel ch'ins vegn a stuer spluntar in di tiels professers, vul ins obtener sclariment davart la veglia tecnica da caschar. Ina fontauna persuenter ei nies Dicziunari Romontsch Grischun cun sia reha documentaziun, dalla quala nus havein recaltgau il material suandont che dat in'idea, co ins caschava u co ei vegn magari aunc caschau per nos mises entuorn. Ei setracta pil pli da metodas e da cundrezs semanteni da haheias enneu. Il cussegliader puril vegn strusch a dar sia benedicziun a tut las metodas sviluppadas sutvart. Ellas muntan nuotatonmeins in toc da nossa historia culturala.

Igl ei adina stau l'opiniun ch'ei drovi streh per caschar bein. In signun che caschava mal haveva per ordinari «caschau ora» per la pro-

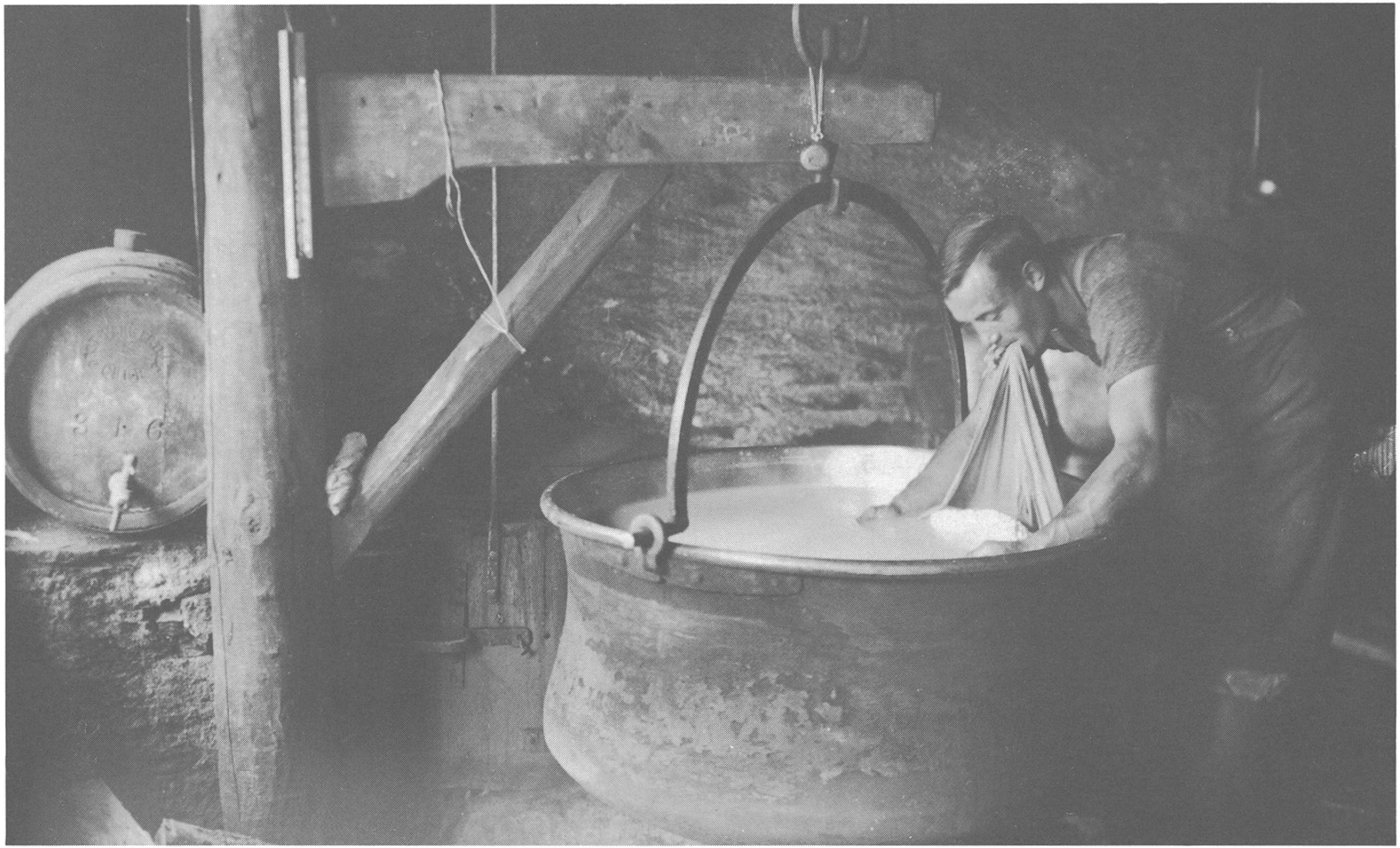

Il signun da tschels onns aulza il mignuc culla blaha ord la caldera. Foto Chr. Lorez

xima stad. Paupra pia quel che mava dalla scargada cun la «cogna». Deien ussa ina egliada co ei vegneva caschau antruras, repasseien las lavurs, naven dil metter ora latg entochen tier il purment!

b) Il metter ora e trer il latg

Il latg mulsch vegn pesaus e purtaus en meltras el tschaler da latg, situaus encunter munt. Ins metta ora il latg, v.d. ins cula el tras il cul dad alp els curters. Il schar scher el en ils curters, ni sco ins di «il trer il latg», effectuescha che la groma sezeivra e vegn alla surfatscha. La fuorma bassa dils curters cun lur surfatscha relativamein gronda promova quest process. Antruras fuva ei generala isonza da trer il latg fetg vegl (= ditg) per recavar da quel ton pli bia purment; pauca letga che quel curdavi ora buns ni schliats.

Ils Surmirans appreziavan buc uera ch'ei tuni e camegi daferton ch'els targevan il latg. Da favugn e cauld vegneva il latg tratgs giuvens, silpli 3 tschaveras (36 uras), dad aura freida vegnev'ei tratg tochen 6 tschaveras (72 uras) u aunc pli vegl. Gia duront igl emprem miezdi sezeivra ina fina cozza da groma. «Il latg fa u dat si groma». Questa emprema groma ei la «féffa» u «flur-féffa», pia, sco ins drova el senn figurativ, mo il meglier dil meglier. In signun da Lumbrein - forsa per smesar igl appetit a visetas memia enguordas - plidava buca dalla féffa. El scheva ch'el stoppi gest prender surora empau il «tschuf» ed haver amogna alla glieud. Ils pursanavels han sias remarcas ualvess stermentau!

Pli ditg ch'ins tila il latg e pli bia groma che sezeivra. Ella fuorma lu in «madrat groma» ni «ina groma sc'ina scorsa». Tilan ins memia ditg, ni che l'aura ei steppa, po ei capitar ch'il cucu catscha sia cua els curters. Il latg daventa aschs u stenscha (latg stetg). Siu suer pauc cuspireivel va era vi sil purment.

La cozza da groma allontanescha il signun cun la «binera» u «sgarmera». Igl emprem fa el liber la groma, mond cun in cunti da lenn entuorn il curter. Silsuenter stauscha el la cozza empau d'ina vart. Els cuolms suflav'ins per finir schizun sul latg vi, rimnond da tala maniera mintga flur. La groma svid'ins en in vischi da lenn special: «il sgarmer». El ei tscherclaus cun 1-3 tscherchels lads, va d'ina vart ora en péz ed ha duas dubas cun ureglia (manetschas).

c) Il trer panaglia e la pischada

Pli baul targev'ins panaglia cun la «panaglia liunga», a maun u cun agid d'in tuorn cun bratsch movibel. Ella ei vegnida substituida dalla panaglia stuorna (rodunda). Per saver trer panaglia cun success

munglass la temperatura endadens la panaglia esser da ca. 10° R. Cass cuntrari resc'ins propi da «trer panaglia», vul dir da tardivar la lavur senza fin e misericordia. Tut secund l'aura vegn ins pia a stuer temprar u sferdentar la panaglia cun aua caulda u freida. Suenter haver retratg l'aua ord la spina, dersch'ins la groma (tras in «dartguir») en la panaglia e staupa cun in piez e cul bandun. La panaglia vegn tratga ulivamein, entochen ch'ins auda in tschallatem, sco sch'in catschun raunas sigliess per la panaglia entuorn. In'enzenna ch'ei seigi rut e che la pischada sezeivri dil «penn». Cun trer empau pli temprau seligian ils «barnagls» pischada. Per prender ora la pischada, fixesch'ins la panaglia en ina posiziun adequata. Il bandun vegn allontanaus, la pischada, fermada vid las aissettas internas, prida ora cun maun. Dallas ga vegn il penn spinaus per part gia avon che allontanar la pischada. Senodan suenter questa operaziun aunc ulteriurs barnagls pil penn entuorn, siar'ins la panaglia e tila aunc in pèr gadas.

d) Il far pischada

En certs loghens tschent'ins la pischada in mument en tschaler per far vegnir ella pli stagna. Lu vegn ella messa en in curter schuber, il curter da pischada, in vischi da lenn cun in funs neidi, sinaquei che la pischada renti buca vidlunder. Il signun strocla (smacca u smuglia) la pischada en quel per far sortir il penn restont. Sillas alps sursilvanas, nua ch'ins fa si quantums da 4–7 kilos, vegn quei fatg el ster, ina mesira cavortga, dalla quala il ster pieun u pischada ha obteniu siu num. Survarga il quantum pischada la mesira, vegn ella strihada surora cun la «streha», in cunti da lenn. Cun quantitads pli pintgas fuorma ins in stiec (2–4 kilos) u ina panazun (1/2–1 ed 1/2 kilos). En Surmir fagevan divers purs diever da grondas paluttas da lenn per far si pischada. Els stuevan aschia buca tuccar il custeivel product culs mauns. La pischada formada vegn zugliada en in piez schuber, ussa era en pupi da pergament. Sil «stan da pieun» vegnan tenor plaz treis u quater sters emplunai in sin l'auter. Glieud pli veglia san seregurdar ch'ins salvava la pischada en l'alp tochen il davos dalla stad. Capeivel che la stera haveva lu ina surfatscha grisch-verda e ch'ella fuva onz redeivla. Ussa han ins sorts. A Mustér per semeglia dattan las alps ora dua stera per vacca en duas ga (tenor la sort), e quei duront la stad, cu la pischada ei aunc frestga.

e) Dil caschar

Il latg sgarmau vegn svidaus dils curters en la «caldera» che penda vid il bratsch dil «tuorn». Ella ei per ad interim spostada naven dil

fiug. Cun lenna satella fan ils dad alp fiug en fueina per «temprar il latg». Ei sto numnadamein esser in fiug moderau. Il signun fa liber il tuorn e tila la caldera neu sura fiug. Cun la sgarmera truscha el il latg ad in turschar. Aschia vegn era il latg giufuns en moviment. Il latg sgarmau duei vegnir tempraus sin 24–26° R, ca. la temperatura dil latg gest mulsch. Ei il latg plitost giuvens, vegn'ins a temprar el anzi dapli, magari tochen sin 28°. Dil temps ch'il termometer fuva aunc buca penetraus en mintga encarna, sfundrav'ins semplamein il maun tochen cumbel el latg per eruir sia temperatura.

Il mument ei arrivaus ch'ei tucca da «dar cuagl». Il cuagl fa sezavrar las parts da caschiel da quellas da scharun. Era arisguard il cuagl ha ei dau in cert svilup. Il caschar asch sco el vegneva praticaus tschels onns fuva, sco detg, buca dependents dil cuagl. Latg asch ei gia sez el process da «sencugliada». La sezavrada dil latg dultsch perencunter ston ins muentar artificialmein. Ditg e liung ein nos signuns e purs sesurvi persuenter dil «cuagl d'ansiel u da vadi».

Cura ch'ins mazzava in ansiel u in vadi da latg, prendev'ins naven igl entir magun e pendeva quel en tgaminada. D'in di a l'auter mettev'ins in tec da quei (mo dil cuntegn) en aua u scharun, aschuntava in pèr garnins sal ed in pèr miulas paun e schava trer. Ussa derschev'ins quei en ina scrotta e smaccava ora quella en la binera (sgarmera) gronda. Lu mav'ins cun quella en fuorma da turmegl enzacontas gadas tras il latg. Ina fermada anetga cun la binera fermava il sbuorfel dil latg. La binera sezza schav'ins senudar vita sin quel. Il cuagl da «vischigias» (carteivel perquei ch'el vegneva conservaus en scuflas) savev'ins era cumprar en stizun. Ozildi lavuran ins cun puorla da cuagl. Ella ha igl avantatg ch'ins sa dosar il cuagl exactamein. Novissimamein recamond'ins las schinumnadas culturas da scharun.

Ha il signun dau cuagl bein ed endrètg, sto el allontanar la caldera naven dil fiug. Il latg entscheiva a «s'encugliar». Il cuoz da quei process dependa dalla madironza dil latg, mo lu era dalla purziun cuagl ch'ins ha aschuntau. Ei il latg buns, s'encuaglia el suenter mes'ura; eis el schliats, succeda quei gia suenter 10 minutas. Empau alla gada semuossa ina sdrema scharun entuorn la spunda dalla caldera. La binera vita ei denton sefermada. Il latg ei s'encugliaus. En la caldera vesan ins ina cozza da cugliada. Quella vegn tagliada (fendida u rutta) cun in cunti da lenn, cun ina corda etc. per liung e per lad en finas talgias. Il «turschet» vegn en acziun. Il signun truscha cun quel che la caldera rampluna, e manezza pli e pli la cugliada. La cugliada, che vesa ora sco neiv da freid, vegn scaldada. Ins lai, sco ins di en Surselva, «envernar il magnuc». Il signun tegn turschau adina en la medema direcziun. La cugliada fina sesiara tras igl envernar pli e pli.

Dil schar envernar dependa ei, schebein il magnuc vegn gruls e buns, ni stantivs sco curom u smulus sco resgem. Vul ins buca ch'il magnuc mondi pli tard a spass, ha ei num da schar envernar pulitamein. Cun 28°R han ins il bia miseria, cunzun vid stad cu l'aura ei cametscha.

Danovamein vegn la caldera tratga naven dil fiug. Aunc in mument truscha il signun, sinaquei ch'ils flocs sesiarien sco sablun, il davos pli e pli dabot, fagend in turnighel e retargend il turschet. Il magnuc setschenta e sesiara. Lu tonscha il signun cun omisdus mauns precautamein ella caldera e «fa ensemen il magnuc», quei vul dir el smacca ensemen quel tier ina culla e mira che las parts pli levas metschien buca dallas varts. Lu vegn la zuola viulta. Cun la «blaha da caschiel» va il signun sut il magnuc ed aulza quel ord la caldera. Parts dil magnuc, ch'ins rabetscha buca l'emprema ga en la blaha, vegnan pescadas la secunda gada. Quei magnuc vegn numnaus il «strighel», ni en Giadina la «pais-cha» (pesca). Igl ei buca gest ina pesca miraculusa, pertgei ch'il «strighel» vala per secunda e tiarza qualitad. Antruras fuv'ei il privilegi dils signuns da formar lunderora in magnuc per els.

Il magnuc digront obtegn sia fuorma el «fatguir» (in vischi da lenn cun ruosnas per schar digrar il scharun) ni lu en ina «rischa». Rischas tagliav'ins pli da vegl directamein ord scorsa-pégn. Fatguir u rischa tschent'ins sin la meisa da caschiel cun siu plat empau pendent cun crenas e turera, che diregian il scharun ella buot da scotga. Per saver dar al magnuc dad omisduas varts la fuorma adequata, ston ins volver el. Quei bien e savens, entochen ch'il magnuc ei sesferdaus. Lu survegn la fuorma in uvierchel da lenn sissu, ch'ins smacca empau afuns u che vegn «pundaus» cun in crap. Il magnuc viagescha ussa en tschaler. La rischa lai ins vidlunder, entochen ch'ins ei segirs ch'el mantegn la fuorma. Per magnucs da dimensiuns pli grondas, per sem. en cascharias d'alp u communalas, ein era cundrezs mecanics da pressiar en diever.

Ei cuoza aunc in pulit temps entochen ch'il caschiel ei promts per magliar. Sal, ina temperatura constanta da ca. 12-15° en tschaler ed ina buna tgira promovan sia madiraziun. Il tierz di san ins gia entscheiver ad ensalar cun sal pisaus fin. Tschadilà fan ins era in bogn da sal cul magnuc, mo ston ins far adatg che l'aua hagi ina temperatura andanta. Egl interval d'in meins (en tschaler lom) ei il caschiel madirs. En tschalers schetgs va ei pli ditg. In tec alla gada en quei decuors sesiara il caschiel, fuorma ina crusta leischna e fiera silsuenter glietta e scamada. Da temps en temps sto il signun mundar quella. Il caschiel ei lu, sco ins di, «seturnaus», vul dir madiraus.

Buc adina succeda la fermentaziun senza scarpetschs. Memia bia cuagl, ni aura da favugn, catscha ils magnucs tut empaglia, ch'els escuflan e serasan e mettan en arma signun e zezen.

f) Il far tschagrun

Cul scharun en la caldera vegn fabricaus il tschagrun. Ins leventa ina secunda zavrada. Il far tschagrun si d'alp ei pil solit la lavur dil zezen. Al scharun vanzaus en la caldera aschunta lez il penn ord la panaglia, meinsvart era in quantum latg frestg. La caldera vegn sura fiug, il scharun vegn scaldaus sin buglir. Lu sferdenta il zezen cun scharun freid u aua, cul schinumnau «sferdament». Il sferdament derscha el entuorn la spunda caldera. Ins vul contonscher ch'il tschagrun vegni fins. Accurat suenter questa lavur aschunt'ins la «scotgascha». Ei fuva scotga buglida e culada ch'ins conservava en ina buotetta u en in butschin. Ella vegneva fermentada cun sal, cun ina pugnada schulas, magari era cun urticlas. Il post dalla buot da scotgascha fuva a cauld sper la caldera.

A Tarasp dev'ins sin 100 l scharun ca. 2 ed in 1/2 l scotgascha, darar era ischiu ni essenza d'ischiu. La scotgascha fa sezavrar il scharun en la caldera. Ins numna il scharun suenter l'aschunta era igl «alv» u il «latgé». Il tschagrun rumpa ora. Ina gronda cozza da «schuffa» cuviera tut il cuntegn dalla caldera. Sut la cozza vesein nus la scotga, in liquid pér da dretg serein. Ei il latg denton buca staus buns, ni damogna il signun buca siu mistregn, dat ei buca si schuffa. Ei dat ina turbellada e sezeivra pauc, e quei pauc dat afuns e resulta sulettamein in bubradi pils salvanoris. Tschagrun lavagau numn'ins «bruffa» u «tscharbotta».

Cun il caz furau tonscha il zezen il tschagrun ord la caldera e metta la tocca el «mistrer» u en la «scuossa», in vischi semeglionts al fatguir. Magari vegn il tschagrun era mo lugaus en in piez ch'ins ligia ensemen e penda si. Il tschagrun vegneva era fimentaus sur la fueina e silsuenter tschentaus sillas crunas en tschaler, nua ch'el seornava ualti spert cun in peil grisch che fuva beinduras pli liungs che la barba dils signuns.

Era la «scotga», che resta anavos en la caldera suenter las duas zavradas, ha sia biala muntada pils dad alp. Ella survescha sco bubronda pils pors, sco mied da lavar ils curters etc.

Cun quei havein nus fatg alla sperta ina cuorsa tras las lavurs dil caschar. Ei dess aunc quei e tschei da relatar sur da praulas, cardientschas blauas, proverbis e locuziuns che stattan en connex cul caschar e che muossan che questas lavurs han fatschentau zun fetg il

sentir e patertgar da nossa glieud. Tgi che ha queidas da quellas varts sfegli il Dicziunari Romontsch Grischun. Ins vegn ad endriescher leu dabia e vegn buca meins a sedivertir.

Quei e tschei da capricorns e camutschs

(en: Il Piogn 4, 1961, 82-90)

16. Quei e tschei da capricorns e camutschs

I In simbol grischun

Igl uoppen grischun ed il capricorn, ton sa mintga affon, ein nunseparabels. Empau dapertut paradescha il gagliard animal cun sia corna sturschida: vid sigils e buls ufficials, vid enzennas da fatschentas e firmas ed oravontut els uoppens. Igl emprem cumpara il capricorn egl uoppen digl uestgiu da Cuera, numnadamein sin bracteats (q.v.d. sin daners en stuors d'argien) ord l'epoca dils Hohenstaufen (1183–1254). En l'arma dil marcau da Cuera fastisein nus el entuorn la mesadad dil 14avel tschentaner, el sigil dalla Ligia dalla Casa da Diu els onns denter 1526–1549.

Dapi la fin dil temps miez, carteivel en connex cun la carschenta libertad dallas Treis Ligias, contonschida en l'Uiara sueva, ei il capricorn plaunsiu daventaus il simbol dall'independenza e forza grischuna. Cunzun ils scribents plaidan bien e baul dil Capricorn. En «Il Tgiet dils Grischuns» (1665), la veglia canzun che relata las aventuras dalla uiara da Vnuost (Tgalaveina), fa Luci Gabriel sentir co il Capricorn ha splimau il losch Pivun austriac:

«Cur il Steinbuc vesette
Vegnend quei losch Pivun,
Da gretta el gli schette:
O pauper ti narrun! …
Il Steinbuc ha fetg spuentau
Quei losch Pivun pigl uaul,
Las plemas ha'l starschau.»

Pader Maurus scriva tschentaners pli tard sia enconuschenta novella «Capricorn ed evla» (Ischi 7, 140) e manegia cun quei, sco vivon Gabriel, las lutgas dil Grischun cun l'Austria. Siu scolar, Flurin Camathias, dedichescha da sia vart ina poesia als «Heroxs da Tgalaveina» che han battiu ils Austriacs e fatg cotschnir il Rom, il flum dalla Val Müstair:

«Sgarscheivel va il flum da saung tras la vallada.
Il capricorn ha triblamein pugnau!»

Il capricorn en posiziun d'attacca sils peis davos, cun sia corna liunga e curvada, ei buca mo in simbol dils «pugniers grischuns», mobein era in stupent motiv decorativ. Contas gadas han artists e mistergners variau quella figura ornamentala vid la fatschada da casas veglias, vid truccas ed arcuns. Ina entira muntanera dess ei da stavlar ensemen tuts quels schanis: gross e graschels, bracs e stendi.

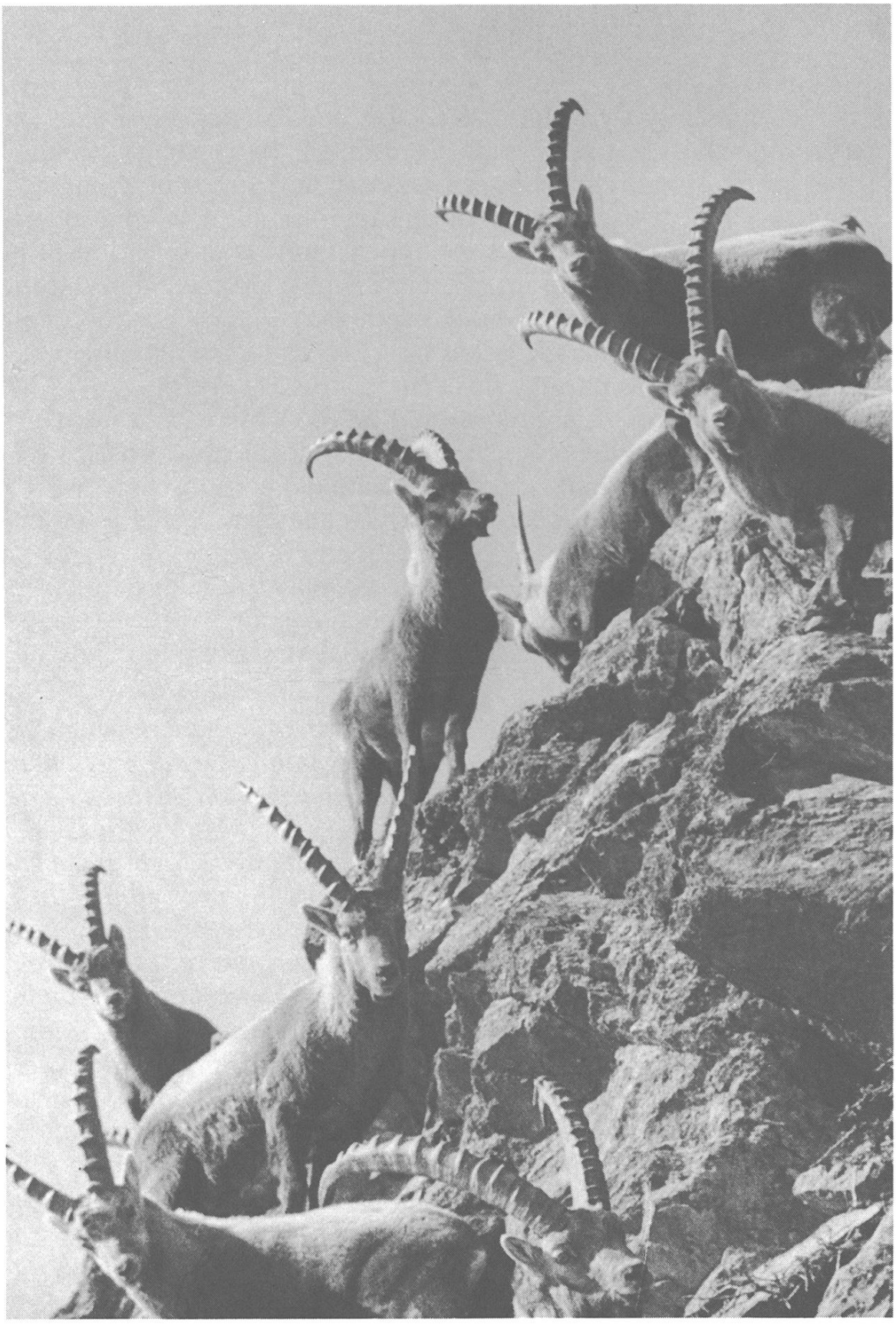

Il capricorn u stambuoch populescha puspei las alps grischunas

II La selvaschina imposanta

Insumma, tochen avon cuort temps ei il capricorn staus ina figura heraldica, in simbol grischun. Pér avon decennis eis el, gidaus da biars amitgs dalla natira, sortius dils uoppens per turnar a popular puspei las muntognas grischunas che fuvan antruras siu reginavel.

Ualvess ch'il capricorn fuss daventaus in simbol dil pievel grischun, igl animal preferiu en ses uoppens, havess el buca leventau zacu sco selvaschina imposanta l'admiraziun ed il cudez dil catschadur. Gia Plinius, il scribent latin, posseda dètg bunas enconuschientschas dil capricorn en las Alps, da sia spertadad e lingieradad, schegie che sias remarcas paran a nus empau stravagadas.

«Quels» (capricorns, aschia scriva Plinius) «han combas ordvart genglias, cuntut che lur tgau ei cargaus cun terments corns sco teigias da spadas. Cugl agid da quellas (combas) contonschan els, sco sittai d'in catapult, la greppa... ed arrivan cheutras el segl e cun ina spertadad nundetga nua ch'ei para e plai ad els.»

Avon la vegnida dallas armas da fiug fuva la catscha da capricorns ualti malmaneivla, cunzun sch'il catschadur sefitgava da terrar la selvaschina tenor la metoda che Champel descriva els davos detagls.

«Ils catschadurs persequiteschan (ils capricorns), entochen ch'els han rabitschau quels sin in plattiu u grep talmein neidi e leischen, ch'els pon ni anavon ni anavos pli. Lu attaccan els la selvaschina da costas en, enqualgadas schizun seschond giu vid sugas. Catschaus aschia a cantun, privaus da scadina pusseivladad da fugir, stat il capricorn eri e spetga tremblond il catschadur che s'avischina. Ferton che quel sesgrefla pil grep entuorn, fa la selvaschina bein adatg, sch'ella engartass in spazi vit (in'orva) denter igl um ed il grep, aschia ch'ella pudess veser sur il catschadur viado el lontan; ei quei il cass, lu sefa il capricorn neutier cun in segl anetg, tscherca immediat da mitschar e vargar da quella ruosna ora, stuschond il carstgaun... naven dil grep tgaumaler giuaden en la profunditad. Glieud che van alla catscha da quella selvaschina ston pia esser capavels da star cul dies e cun la part davos aschi datier dil grep sco mo pusseivel, sinaquei ch'ina sdrema da glisch semuossi buc als buns egls dil capricorn. La catscha sin quella selvaschina, schegie ligiada a gronds strapazs ed anguoschas, gie cumpigliada cun prighel da veta, ei in ver deletg».

Igl ei buca da suppponer ch'ina catscha unida a talas pitgiras havessi extirpau aschispert il capricorn. Mo quei ch'ei buca reussiu alla

temerariadad e curascha dil catschadur, ha l'arma da fiug (il cargadavon etc.) contonschiu en buca ditg. Gia il cronist Champel (fin dil 16avel secul) ei dall'idea ch'il capricorn seigi biebein sragischaus en Rezia e ch'el seigi d'anflar mo aunc en enzacons scars loghens: ella part encunter sera dallas Alpiglias (sper Segl en l'Engiadina), plinavon tscheu e leu en Bergaglia, en la cadeina dalla Adula ed alla fontauna dils dus Reins.

Il scamond relaschaus dalla dieta dallas Treis Ligias, radunada 1558 a Tavau, che stipulava

«...dass man weder in unser noch unser undrethanen landen keine Steinböckh schiessen solle zuo kheinerley zeit by buoss von jedem stückh 50Δ»

ei vegnius onz tard per far fin alla digren dil capricorn. En general pretendan ins che questa selvaschina fuvi extirpada el Grischun el secund tierz dil 17avel tschentaner. Tonaton remarca aunc Sprecher von Bernegg en sia Cronica retica:

«Leu (q.v.d. en Val s. Pieder) ei ina val, tras la quala ins va viers la Val Bregn, nua ch'ei vegn sittau beinsavens capricorns e camutschs, sco era aunc en Bergaglia ed en l'Engiadina Aulta».

A quei passadi dat per part triev ina notizia el register dils mortoris da Vrin digl onn 1751 che secloma: obyt Martin Caviezel ibices seu rupicapras venaturus in summis alpibus (1751), ei sedisgraziaus M.C. alla catscha da capricorns u camutschs en las pli aultas muntognas. Plaidan quels «ibices» persuenter ch'il territori dalla Greina seigi staus alla liunga in refugi da capricorns? Quei para era A. Castelmur (par. BM 1931, 312–316) da cumprovar, che documentescha per 1492 capricorns pigliai vivs zanua en Surselva, probabel entadem la Lumnezia.

III Davart siu num

Patratga ins ch'il capricorn ha inagada existiu en grond diember en nies Grischun, gie ch'el ei daventaus in simbol e motiv heraldic, lu fan ins curvien che siu num suera aschi fetg da pupi. Il num u la denominaziun «capricorn» (in plaid cumponiu da capra = caura e corn/tgiern), pia in plaid miez latinisau, ei daveras vegnius alla moda pér suenter 1800, e quei oravontut entras l'enzenna calendarica. Avon secuntentav'ins (era els calenders) cul tudestg «Steinbock» en differentas fuormas pli u meins romontschadas. Da quellas ha il plaid ladin «stambuoch» perfin anflau il dretg da burgheis el vocabulari ufficial.

Zacu ha il romontsch segiramein era possediu in agen plaid persuenter. Mo tgeinin? Ei quei stau in derivat dil latin ibex, -icis, semeglionts all'expressiun che Conrad Gesner ha relevau tier nos cumpatriots grischuns da lungatg talian, numnadamein «vesina» (q.v.d. capra ibicina). Quei ei grev da dir. La fantasia poetica d'in Men Rauch, alla tscherca dil vegl plaid romontsch pil capricorn, ha cartiu dad haver fatg in pegliasis cun il num local Macun d'Engiadina Bassa (num d'ina alp e d'in péz) ed ha silsuenter duvrau «macun» per capricorn senza retenientschas. Libertad poetica e latin da catschadurs!

IV Il camutsch, l'antilopa dallas Alps

Il camutsch, la suletta antilopa da nossas alps (buca parentada cun las cauras), ha resistiu meglier allas armas explosivas. Il fatg ch'el ei buc aschi pursanius e grevs e ch'el viva en selvadis e loghens situai aunc pli ad ault ch'igl intschess dil capricorn, han forsa preservau el dalla sort da siu cumpogn dalla greppa. Dil camutsch udin nus per l'emprema gada enzatgei en in document dils 1313 che determinescha d.a. ils tscheins e las entradas digl uestg en l'Engiadina Aulta, nua ch'ei stat scret:

«debemus tamen habere pisces in Engadina et nostram (scilicet partem) de venationibus gamuscharum» (plinavon stuein nus ad haver ils pèschs e nossa (part) dalla catscha da camutschs).

In indezi che la Cuort rufidava nuotzun in bien calun ni in furtemcamutsch. La claustra da Mustér possedeva ses agens catschadurs (1-2), che havevan mintgamai il dretg da salvar per els certas parts dalla selvaschina (tocs dil culiez, seiv e pial). Sco il capricorn, aschia sto era il camutsch esser staus inagada bia pli derasaus che oz. Ton selai concluder da Champel che scriva en sia Topografia:

«Cuntut ch'els ein da casa els pli aults selvadis muntagnards, dev'ei antruras aschi da ried camutschs ch'els vegnevan, da quei ch'ins sa seregurdar, mazzai publicamein e ch'ins vendeva lur carn gest aschi bienmarcau sco la carn nuorsa u carn vadi.»

Ils statuts d'Engiadina Bassa dils 1806 obligheschan ils «catschadurs da vender la carn da selvaschina en emprema lingia als vischins dil cumin per il prezi fixaus dallas vischnauncas, numnadamein la carn camutsch pil prezi da 3 rizzers la noda (glivra).»

La remarca da Champel ch'ins mazzavi ils camutschs publicamein ei interessanta e dat d'entellir che tals vegnevien per part pigliai vivs, seigi quei cun fallas da differenta specia u cun latschs. Renomadas el

schliet senn ein stadas las aschinumnadas «clavigliadas», vers cundrezs da turment che Hans Plattner descriva detagliadamein el Bündner Kalender 1945, p. 49ss. Las clavigliadas devan la semegliadetgna d'in pursepen per tiers manedels ch'ins construeva avon in cuvel (per ordinari ina lenschera u salina) d'in ur a l'auter. Davostier, dalla vart dil cuvel, metteva ins sal en lingia cun la purteglia. Il camutsch stendeva siu tgau tras las duas tromas dalla purteglia da vart dretga e litgava il sal adina pli fetg alla seniastra, arvend las fallas, moviblas mo sin in maun, che seserravan suenter siu passadi. Vegnend il spazi adina pli e pli stretgs era ei buca raschieni pli da retrer tgau e corna. Tenor ils «Statuts e decrets dalla Cadi» era il tender fallas sin camutschs e muntanialas lubius igl entir onn. En auters loghens havev'ins scumandau il tender fallas gia baul; apparentamein senza grond success.

Las ballas-camutsch e lur apparenta forza magica

Abstrahau dalla aventura e dalla carn existeva a sias uras aunc in'autra raschun che fageva attironta la catscha da camutschs: numnadamein las ballas ch'ins anflava el buttatsch dalla selvaschina. A quellas ballas-camutsch, ruclas consistentas da ragischs, peil, mescals e rascha nuntuchegiabels, attribueva la cardientscha blaua dil temps ina pussenta vertit magica ed ina gronda forza sco cuntertissi. Denter auter levgiavan ellas il part ad ina pigliaunca e rendevan – e quei fuva bein aunc pli impurtont – (tenor Anhorn) il tgierp nunvulnerabels per sittoms. Las ballas, aschia declarav'ins la caussa, derivien dalla ragisch-camutsch (Doronicum grandiflorum) ch'ils camutschs maglien per instinct e che preservi els dil sturnez (schuingli) cu els reivien per la greppa entuorn. Niculin Sererhard fa attent en sia cronica (18avel secul) ch'ils buralers (luvrers d'uaul) tiroles en Val Buffalora (Pass dil Fuorn) sittavien per quei intent «eine unglaubliche Quantitaet Gämss-Thiere». Ina balla camutsch, tondanavon retschercada, valevi ina ducata e dapli.

Protecziun dalla selvaschina

Las schliatas experientschas, fatgas cun l'emprova da mantener il capricorn el 16avel tschentaner, han giu per consequenza ch'ins ha stabiliu ad uras en las leschas da catscha temps da schanetg pil camutsch.

La dieta dallas Treis Ligias dils 1612 a Tavau scamonda la catscha da camutschs naven da Daniev tochen s. Gion stad. Denton eis ei pauc probabel ch'ins hagi fatg prescha cun dar suatientscha a talas

prescripziuns. P. Placi à Spescha ei perinaga buca fetg perschuadius da quei scrivend:

«En Tujetsch dat ei aunc ualti bia camutschs. Ins ha scumandau la catscha da camutschs naven da s. Martin (11 da november) entochen s. Giachen (25 da fenadur). Denton fan ins pauc stem da questa ordonnanza, e la polizia dorma.»

Empau alla gada entscheivan las prescripziuns a daventar pli e pli rigurusas. 1848 scamonda il Cantun la catscha cun tgauns sin «camuotschs». Pér il project per la lescha da catscha da 1877 cuntegn finalmein las determinaziuns che ein tut priu aunc oz en vigur. Ils artechels 21 e 22 da lezza lescha secloman:

«La catscha sin camuotschs, tschervs e cavriuls ei limitada sin il meins da september... Camuotschs giuvens dil medem onn (anzauls de camuotschs) e las mummas, che quels compognan (latontas cauras de camuotschs) astgan ins ni pigliar ni sittar»

La catscha en general e la catscha da camutschs en special han ins dapi il temps dallas Treis Ligias considerau neu e neu per in privilegi grischun. Statuts da 1839 proclameschan perquei aunc cun detschartadad e cun ina certa luschezia:

«La catscha da camutschs ei scumandada a tuts jasters, era (ad jasters) domiciliai el Cantun. Ella ei reservada mo als naziunals Grischuns.»

La corna ha dau il num

Cun quei ch'il camutsch ei mai vegnius ragischaus ora sco il capricorn, ha el era manteniu siu vegl num. Il plaid «camutsch» ei enconuschents (en differentas fuormas) egl entir territori dallas Alps (dalla Slovenia tochen en Frontscha). El ei era ius vi el tudestg (vegl-tudestg gamiza, tud. Gemse). Il spagnol ha atgnas expressiuns pil camutsch (isart e rebeco). La varianta spagnola «gamuza» vegn ad esser in plaid d'emprest, derasaus oravontut entras la fiera da pials camutsch e curom-murtetsch. «Camutsch» ei in plaid alpin prelatin e vegn derivaus dils filologs d'in tschep «kam-» u «gam-» che vul dir denter auter era «tgiern». Quei tschep vegn buc a star dalunsch dil latin «camurus» cun la muntada da «sturschiu, curvau». Il camutsch ha pia obteniu siu num da ses bials corns.

Plontas, jarvas e flurs alpinas

(en: Cal. Rom. 108, 1967, 265-272, resp. 294)

Tier quei tema par. ussa: BUNDI, L.: *Plontas e caglias*.
Casa editura cantunala per stampats e mieds d'instrucziun
Cuera 1979.

17. Plontas, jarvas e flurs alpinas

I Nus e la natira

Il carstgaun da nos dis ei a tut puder alla tscherca d'in niev ligiom cun la natira. In basegns intern catscha el mintga mument liber els uauls, sur las cultiras e pastiras e siado sils sumfils dallas muntognas. Ligiaus vid ina maschina u rentaus dis en e dis ora vid ina sutga da biro, sfurzaus en in ambient artificial da veider e beton, senta el ch'el ei sez ina plonta sragischada. Cons sederschan perquei sonda e dumengia e duront las vacanzas viado en la natira! E tgi che tegn mirau, fa persenn ch'era nossa glieud els vitgs entscheiva a semover. Igl ei in cuors normal. La natira, dalla quala nus fagein part sco creatiras, fa valer ses dretgs ed emprova da metter en siu esser in equiliber sgurdinau.

In mund, che accumpogna nus da cuntin ella natira, ei denter auter la vegetaziun, il «reginavel dalla flora». Tschiens e tschiens fuormas e colurs cudezzan trasora il carstgaun: «Enconuschas Ti mei? Sas Ti tgi che jeu sun e co jeu hai num? Tgeininas ein mias vertits e mias mangognas?»

Contanavon che nies pievel sa aunc rispunder a quellas damondas ei bein grev da dir. Mo pertgei semetter culs mauns a calun? Pertgei buca acquistar e reconquistar danovamein las enconuschientschas piarsas, seigi quei en scola, seigi quei cun atgna lavur e studi, insumma cun ina educaziun bein dirigida?

En in liug, che ha bandunau il lungatg romontsch avon zatgei decennis, sa la giuventetgna buca distinguer pli ina da l'autra las differentas plontas els uauls da guilas. Senza dramatisar ston ins dir che quei ei ina perdita spirtala e linguistica senza paregl. Ei fuss da deplorar sche nus arrivassen in di per negligientscha ad in tal scalem. Nus savein untgir quei malpass, sche nus salvein e cultivein l'ierta che nus havein obteniu.

Ina spassegiada a bunfin atras la flora alpina di a nus a medem temps, con reha ed abundonta che la viarva romontscha ei en tiarms e nums significativs. Secapescha fuss ei l'incumbensa d'in botanist u amatur dalla natira da svelar buca mo ils nums, mobein era ils misteris cumpigliai cul pruir e crescher dalla vegetaziun. Mo en munconza d'in tal guid, lein nus sespruar da dar empau veta al vocabulari aschuntaus en quest artechel.

II Plontas da guilas

La conifera (plonta da dascha) che dat per propi la tempra alla Surselva ei senza dubi il *pégn* cun sias tendas da colur stgirverda. La «selva», semantenida tscheu e leu els nums locals, ei en verdad ina selva da pégns. Il laic sa strusch ch'ei dat pliras sorts che sedifferenzieschan entras lur miscalcas, lur scorsa e dascha. Silla pastira sepresenta il pégn forsa a nus sco in *tschaffun* (smuttaus suro onns alla liunga da cauras e selvaschinas), osum in grugn sco *truscal*, tuccaus dil cametg sco in *cavriu* u *sitschin* (sec), sdernaus d'in turmegl sco in *ragau*, giudem in muletg sco ina plonta rasada e bracca: in *pégn d'untgida*. E mintgonn cun la medema fideivladad dat el a nus il pigniel da Nadal cun sias guilas semperverdas, il simbol dalla speronza.

El vast manti da pégns svanescha bunamein in auter representant da guilas: il *viez*. Tonaton eis el d'anflar en roschs empau dapertut. Sia dischauna ha la fuorma regulara d'ina palma, las guilas ein sutvart grischverdas. Buca per nuot numna ins el era il *palmer*. Sia dascha vegn rimnada en differents loghens per la Dumengia da palmas. Ch'el ei buca pli derasaus ei forsa d'attribuir al fatg che siu lenn vegn buca quintaus ton sco quel dil pégn.

In hosp aunc pli rar ch'il viez, che ha da sia vart manteniu il plaid latin 'abies', ei il *larisch*. Cun sia dascha clarverda e fina termaglia el cul sulegl e culla glisch. El mida siu vestgiu da guilas tenor la stagiun e tarlischa d'atun cun siu viv tgietschen sco in tizun ardent, avon che sespiarder en in mellen falein e fierer las cazzinas. Dil larisch deriva oriundamein il *largau* (rascha larisch), in num che vegn denton era duvraus ussa tier nus per la rascha pégn che cula. Il largau ei in bien mied per schubergiar plagas. Ei vegn detg dil larisch ch'el seigi «duas ga lenn», cun auters plaids, ch'el vali dapli ch'il lenn stgein. Deriva l'enconuschenta locuziun «schar dar l'aura pils larischs» da sia resistenza?

Il lenn da brisch per excellenza ei il *tieu*. Avon onns duvrav'ins cun preferenza stialas da lennteigia (lenn tieu) per far fiug e clar. Il tieu ha ina varianta nanina e bassa d'aulta muntogna: la *zundra* (En Surmir: *zundrigna*). Sils aults stenda il *schiember*, il piunier e solitari, sia dascha sburritschida. Midadas da clima, mo carteivel era il carstgaun, han catschau la plonta malamein a cantun. Siu lenn lom e lonzi ei il material preferiu dils entagliaders. Oz eisi prighel ch'ils davos schiembers svaneschien els tschiens tablegiaus, che orneschan las stivas dallas casas da vacanzas, ni en mobiglias e puffets alla veglia. Il tablegiau da schiember derasa in fried da nui, ton pli beinvegnius ch'el dosta era la vermaneglia.

Els contuorns dil Plaun, mo era plinensi, per semeglia denter Glion e Flond, cumpara sporadicamein il *tasch* u *daschamais* (per tud. Eibe). Sia dascha ei sco fatga pil Di da palmas.

Guilas ha la finfinala era la *caglia-geneiver* cun sias coclas stgirblauas, duvradas da far vinars, sco medischina ni sco cungiment en cuschina. Il geneiver vegn era numnaus dallas gadas (ensemen cun la bostga da *striaunas*) il *burschin* u *giep*. Al burschin attribueva la fumeglia d'alp antruras forzas misteriusas. Vuleva ella buca vegnir mudergiada da vipras, stueva la fumeglia recitar mintga sera tiels paternos: «O ti buna s. Margriata, mazza las strias; car s. Valentin, gida cun tiu burschin».

III Igl uaul da feglia

Il cagliom e bostgam da feglia ei per dabia buc aschi serraus sco igl uaul per propi. La raschun ei denter auter bein quella ch'el ha stuiu ceder sco emprem alla sigir e cugnada dil carstgaun colonisatur. Leu nua ch'el s'extenda en rais pli spess vegn el numnaus la «caglia», in tierm che dessegna aunc oz en Lumnezia igl uaul da feglia. El suandont cunvegn ei da numnar gest mo enzacons dils pli impurtonts representants da feglia, enconuschents als biars: *badugn, ban, fau, fraissen, ischi, ogn, ruver, salisch, triembel, uolm*. Dad in pèr da quels anflein nus fastitgs els nums locals. Igl ischi ei d'engartar en nums sco Ascharinas, Nascharinas, Aschera (Schiers), il ruver en Ruvriu e Luvriu, il badugn en Bugnei, igl ogn en Igniu e Ligniu, il fau en Fieu e Figiu, la caglia en Chiglina, Caglianatscha etc.

Ils cussadents en muschnas e sper vias

Pli vess va ei da scarplir ils cussadents dallas muschnas, ils cumpogns fideivels da gassas e cavas. Igl ei perquei franc indicau, sche nus aschuntein dacheudenvi il tierm botanic latin. In che croda en egl cun sia pumpa la primavera e cun sia carga cotschna igl atun, ei il *sterpin* u *vinatscher* (Berberis vulgaris). «Esser mellens sc'in sterpin» ei ina locuziun sursilvana che basegna buca explicaziuns. Ella ha sia historia. Antruras duvrav'ins las ragischs dil sterpin per far titgira melna per las teilas. Ord il lenn fa il ristaler dents da ristials. Culla vinatscha fa la massera – schinavon ch'il zucher tonscha – ina stupenta tuargia. Parada fa primavera ed atun era il *ruser selvadi* u *frosler* (Rosa canina). Il legn romontsch d'affons caracterisescha dètg bein la tempra da siu fretg, la frosla: «In buobet cun in manti tgietschen, ina capetscha nera, panetscha el venter, ed in pal el tg...».

Il tè da froslas ei daventaus oz in bubradi alla moda, in mied adattau cunzun encunter malsognas dall'aua.

Enten far risdiv reiva la mattatschaglia sils *laussers* (Prunus padus) e maglia laussas dil bi e dil bein. Emporta pauc che la gula raspa silsuenter sc'ina gartirola. Il lenn vegn duvraus per far stueras, monis da sigirs, giuvs da purtar. Sin il cries dalla laussa vesa ins Niessegner vid la crusch. Buca da smarvigliar ch'ins attribuescha al lenn speciala vertit. Si cuolm metteva ins lenn lausser els tschalers da latg per tener naven las musteilas. Il lenn duei era dustar schliata glieud e striegn.

Sco il lausser aschia ha era la *caglia coller* in vargau misterius. Igl ei la caglia ch'ins drova da tener naven siarps ni per «dar sin striegn» (duas vaccas en ina cadeina; buttatsch cun egls). Sut ina caglia coller duei Nossadunna haver ruassau, cu ella ei fugida en Egipta. Auters manegian ch'ella hagi giu in fest coller, cu ella seigi ida sur il cuolm per visitar s. Elisabet. In curios apiestel ei il *cagliastretg* (Crataegus oxyacantha). Siu num per propi fuss «tgagiastretg». Ei sto esser ch'el vegneva duvraus pli baul en ina moda u l'autra per far ina medischina restringenta, pia per far serrar da tgierp. Sco il lausser, il frosler, aschia ha era il *culeischen* (Sorbus aucuparia) in num vegl sco paun e latg. Sia feglia semeglia quella dil fraissen. Sias troclas colur scarlatta, la puma caura, ein ina cucagna per l'utschleglia. Ina plonta cun lenn diraglia sco corns ei, sco siu num lai percorscher, il *curnal* (Cornus sanguinea, Hartriegel). El furneva oravontut stueras. Cun la denominaziun *cagliamorta* cumpeglia il pievel principalmein la famiglia dallas *loniceras* (Geissblatt). Ellas han coclas cotschnas, blauas u neras ch'ins sa ca magliar. Tschadilà vegnan las loniceras numnadas simplamein las *caglias da tissi*. Tut autra cuida ha da vegl enneu il *suitg* (Sambucus nigra) u *suitger*. Il proverbi sursilvan di cun raschun: «In suitg duess ins plantar sper mintga casa». Ins capescha pia ch'el ei aschi frequents ellas cuorts ed els contuorns da nos vitgs. Cun las flurs d'in'odur penetronta fan ins limonadas che siglientan bunamein ils arviuls dils tschalers; ins fa era ordlunder sirup e tè. La suitga dat ina tuargia exquisita e lubescha als affons da selenar ch'igl ei in plascher. Egl uaul, en orts ed en aclas, sesanfla il *suitg selvadi* (Sambucus racemosa) cun la suitga cotschna, era questa tschercada per far tuargia. Auters avdonts dil cagliom ein: il *lantagen* (Viburnum lantana) cun las rimigias (coclas ner-blauas). El dat fests lonzis pil giug da mazzas, mo ei era sco fatgs per sbatter il tapun a buobanaglia maldarpada. Il *fignicler* (Sorbus aria) ha coclas cotschnas u melnaunas, las figneclas; il *parmuglier* (Prunus spinosa), coclas ner-blauas, las schinumnadas parmuglias.

Per finir quei capetel lein nus aunc dar in'egliada sin in pèr caglias sturtigliontas. La pli enconuschenta ei bein il *startugl* ch'ins numna el Plaun il *lavartgic* (Clematis vitalba). Siu lenn sec feman ils buobs davos aura da gust, tochen ch'il stumi entscheiva a dar is. In bi mirar ein las sromaziuns sturtigliontas dalla *vertit* (Humulus lupulus) cun sias misaroclas verd-melnas. Ella ei oravontut da casa els caglioms sper l'aua u sin terrens che tilan da lien. La vertit drova ins d.a. da far biera. In startugl ei era la *fegliadella* (Hedera helix) u *feglia leller*, in semperverd, che ha ual per quella raschun grond criedi vid fatschadas da mirs eav.

Igl atun, cu la feglia ei curdada, paradescha la *vestga* (Viscum, Mistel). Ella viva sco miez parasit sin plontas da feglia pli grondas. Interessantamein varga ella strusch siadora da num il Plaun e la Tumliasca.

IV Jarvas e flurs

Ei basta d'emparar el dretg liug per obtener in bi tschuppel expressiuns romontschas da flurs e jarvas. Aschia ha igl affon tschaffau cul lungatg siu agen mund vegetal. La massera podà s'interessescha dallas plontas muort lur forza medicinala. Il pur, parder e pastur, perquei ch'els valeteschan las jarvas sco bien u schliet pavel, gie schizun sco nuscheivlas e prigulusas. Cheu setracta ei da far ina pintga tscharna, ton per far queida a quel u tschel dad ir pli afuns.

La *flur piertg* (Taraxacum officinale) ei buc aschi ordinaria e sbittada sco quei che siu num fa parer. Cun ses costs cavortgs fan ils affons cadeinas. Da cheu il num: *flur-cadeina*. Buca meins misteriusas ein las cazzolas, ils fretgs ch'ins sa suflar e spatitschar en in hui el vent. Secapescha san ils affons era ch'ins sa far delicata salata culla feglia da nossa flur, la cicoria.

Scarpond permiez la feglia dil *plantagen* (Plantago major) vegn ei ora, tgi che ha detg las pli grossas tschaguolas. Els contuorns da mirs e baghetgs van ils rotlis alla tscherca dalla *feglia magnucca* (Malva vulgaris) cun sias rudialas, las magnuccas. En loghens umbrivauns digl uaul da feglia e guilas cudezza il *paun cucu* (Oxalis acetosella) cun sias flurettas alvas, il caschiel cucu. La feglia ei aschi ascha sco las *schulas* (Rumex acetosa etc.) o sil prau. Las *darvenas* (Heracleum sphondylium), meglier detg ils fretgs da lezzas, furneschan ils raps da «far stizun». Dis da cauld duront la stad vegnan las *squetras* (Angelica) en acziun, ina plonta che semeglia la darvena. Con legher eisi la finala da secumblidar cun ils *schlops* (Silene inflata) u *schluppets*.

Dumandein nus il pur, tgei ch'el sa aunc dallas carschientschas sin ses praus e cuolms, lu vegn el forsa a far attents ad jarvas che plain agli meins bein. Denter quellas la *carsiala* (Alectorolophus) e la *salvgia* (Salvia pratensis). Omisduas ein per ordinari gia sin daventar passas, cu la faultsch fuola via, e dattan in pavel da num nuot. La carsiala, per tud. 'Klappertopf', ha siu num dalla canera ch'ils sems rodunds e plats fan en lur calischs. Senz'auter enconuscha il pur il *scutel* (Briza media) e la *lucerna* u *treifegl* che valan per in bien pavel. Las *lavazzas* (Rumex alpinus), che sederasan damaneivel da lidimers e sin terren surengarschau, resalva il pur pils «franzos» giun nuegl. Cul di da s. Frena va el a far empau fletga. Il sursilvan distingua duas sorts: la *pervesa* (Alpenmittelfarn) u *rassa-siarp* e la *fletga ordinaria*.

Onns cun pauc fein vegneva quel recuvraus cun *netsch, nitschun* (Nardus stricta) u cun *arclina* (Calamagrostis epigeios).

Il paster si d'alp di cun in verset, tgei ch'ei bien e tgei ch'ei meins valeivel per sia biestga: «Muot e ruaneida caldera pleina/Peilalv e pervesa caldera mesa». La *ruaneida* (Alchemilla vulgaris) vegn era numnada la jarva rugada. Il *peilalv* corrispunda al netsch. Il *culem* (Lycopodium clavatum) duvrava il signun da metter el dartguir sco cul pil latg. Alla fumeglia fan quitaus ils cumpogns tussegai dils muletgs: la *buloma* (Veratrum album) e la *favapiertg* (Aconitum napellus etc.). Ils aults ein il reginavel dall'*iva* (Achillea moschata) che dat il renomau liquor. Il cavaragischs sbaglia ualvess la *ragisch d'ansauna* (Gentiana lutea) cun la buloma. Las ragischs, rehas da substanzias amaras, furneschan in vinars che scaulda la coraglia.

La massera sa ch'ils *urteis mangauns* (Chenopodium Bonus Henricus) ein in spinat cun mur e savur. Secapescha ch'ella enconuscha las jarvas medicinalas: *l'arnica*, il *peipulein* (Tussilago farfara) cun sia forza calmonta per plagas, ils *rucs* (Chelidonium majus), la *flur s. Gion* (Hypericum perforatum), ils *issiens* (Artemisia absinthium), la *menta* (Mentha) e la *jarva s. Margriata* (Cetraria islandica) che dat in tè che scatscha catars e ragognas.

La zerclunza ha da sbatter els ers culs *spasadurs* (Galeopsis tetrahit) e culla *trebla* (Agropyron repens), culla *riua* (Galium aparine) e culla *vetscha* (Convolvulus arvensis etc.).

Ei fuss interessant da far aunc in pèr matgs da fantasia tschentai ensemen cun las pli differentas flurs da praus e pastiras. Quei dess danovamein colurs e nums tut insurin. Mo per quella gada lein nus schar stgisar.

En ses «Flurems e zerclems» di plevon Künzle ch'el seigi engrazieivels si'entira veta a siu professer da botanica «perquei ch'el ha

mussau a nus la natira ed ha declarau e numnau mintga jarva che nus anflavan mond a spass suentermiezdi». Tgei che Künzle ha fatg silsuenter cun sias enconuschientschas e cons ch'el ha gidau cuntut ei paleis a mintgin. Ed el scriva d.a.: «Ils scolasts e professers... havessen segiramein in grond meret, sch'ei mussassen als scolars las jarvas, tgei num e tgei forza medicinala ch'ellas han, nua ch'ins anfla e co ins rimna ellas. Els daventassen benefacturs d'entiras vischnauncas».

Auncallura, era sch'ins legia buc el cudisch dalla natira per motivs materials, la scaffiziun ei e resta adina ina gronda mussadra. Ir atras la natira senza enconuscher ella e numnar ses cussadents ei denton sco da viagiar ina tiara jastra senza plidar il lungatg da lezza. Tonpli tucca ei a nus da far nies pusseivel da penetrar e tschaffar cul lungatg la natira.

Nums sursilvans da plontas

(Il present glossari tudestg - sursilvan cumpeglia en successiun alfabetica ils principals nums da plontas. El ei nuotzun cumplets e vul esser nuot auter ch'in agid per quels che s'interesseschan pils nums romontschs da nossa flora).

Ackerdistel	cardun
Ackerlattich	latitschun
Ackersenf	senav, la
Ackerwinde	parvengla, vetscha, zandegl
Ahlbaum	lausser
Ahlkirsche	laussa
Ahorn	ischi, coll. ischala
Alpenerle	draus, coll. draussa
Alpen-Gemskresse	carschun da cuolm
Alpenglöckchen	soldanella
Alpenrose	crestatgiet, flur striauna
Alpenwegerich	plantagen alpin
Anemone	anemona alpina, plumatsch Niessegner
Arve	schiember
Augentrost	flur tschagrun
Baldrian	tamar, il
Bärenklau	darvena
Bärentraube	garveia

Bärlapp	culem
Bergampfer	lavazza
Bergwacholder	giep, burschin (caglia)
Bibernelle	ragisch-buc
Bocksbart	flur spelada, lantschetta
Birke	badugn, coll. badugna
Blakte	lavazza
Blumenkohl	carflur, il
Bohne	fav, coll. fava
Bohne, Grüne B.	bliuscha
Borstgras	netsch, nitschun, peilalv, puschanada
Brennessel	urticla
Buche	fau, coll. faua
Distel	punschun
Dornbusch	spinatsch
Dotterblume	flur pieun, flur d'ual
Eberreis	caglia frontscha
Echte Kamille	camella
Edelweiss	steilalva, la
Efeu	fegliadella, feglia leller
Ehrenpreis	veronica
Eibe	tasch, il, daschamais, il
Eiche	ruver, coll. ruvra
Einbeere	parisetta
Eisenhut	favapiertg, la
Enzian	ansauna
Erbse	arvegl, coll. arveglia
Erle	ogn, coll. ogna
Farn	felisch, faletga, pervesa, rassa-siarp
Felsenmispel	suspidauna
Fenchel	finotg, fignoc
Feuerlilie	mitgegia alpina, gelgia cotschna
Fichte	pégn
Fingerkraut	potentilla
Föhre	tieu, coll. tieua
Frauenmänteli	ruaneida ordinaria
Frauenschuh	scalfins da Nossadunna
Frühlingsenzian	flur camutsch, clavetta

Gänseblümchen	flur da mintga meins
Geissblatt	cagliamorta
Gelber Enzian	ragisch d'ansauna
Gemeiner Beifuss	tschenta, – s. Gion
Gemeine Wegwarte	cicoria blaua
Germer	buloma
Gletscher-Hahnenfuss	flur-glatscha
Glockenblume	bransin
Goldklee	curnichel
Gurke	cucumera
Guter Heinrich	mangaun, urteis – s
Habichtskraut	pelusetta
Hagebutte	frosla, frosler (caglia)
Hahnenfuss	ranunchel
Hauhechel	restabov
Hauswurz	flur dil tun, semperviva, il
Heidekraut	brutg
Herbstzeitlose	tschentaloscha, cavazzola
Hirtentäschchen	tastga pastur
Hohlzahn	spasadur
Hopfen	vertit, la
Hornstrauch	curnal, il
Huflattich	peipulein, patlauna
Hundsrosenstrauch	frosler, frosla (fretg)
Immergrün	semperverd
Ingwer	schentsch, il
Isländisch Moos	jarva s. Margriata
Johanniskraut	jarva s. Gion
Kabis	baguos
Kabiskopf	tiasta
Karotte	riebla, carotta
Käsekraut	feglia magnucca
Kerbel	tscherfegl
Klappertopf	scarsiala, carsiala
Klatschnelke	schluppets, ils, schlops, ils
Klebkraut	riua, la
Klee	treifegl
Klette	barger

Knabenkraut	flur Sontgilcrest
Köhl	baguos tschuor
Kohlrabe	colrava
Königskerze	muleina, flur da Rein
Kornblume	flur da graun
Kornrade	flur segal, scheli
Krätzlikraut	scabiosa
Krauseminze	jarva tschuora
Kresse	carschun
Kümmel	curetg
Kürbis	zetga
Labkraut	jarva cuagl
Langhaariges Habichtskraut	pelusetta
Lärche	larisch
Lauch	por
Lavendel	fandra, la
Leberblümchen	flur-mars
Legföhre	zundra
Lilie	gelgia
Linse	lentelgia
Lolch	logl
Löwenzahn	flur piertg, cicoria (feglia), cazzolas (sems)
Maiglöckchen	glaina, flur s. Gieri
Malve	feglia magnucca
Mangold	urteis, ils
Männertreu	flur cuolm, – tschugalata
Massliebchen	flur da mintga meins
Mauerpfeffer	flur mir
Majoran	miseron
Margritli	flur s. Gion, margrita
Maulbeere	mura
Maulbeerbaum	murer
Mehlbeerbaum	fignicler, fignecla (fretg)
Meisterwurz	ragisch rena
Minze	menta
Mistel	vestga
Mohn	papaver
Mohnblume, Rote	mitgegia
Moosbeere	muschin, bludra, izun piertg
Mutterkorn	mumma da graun
Muttern	muot, il

Nachtschatten	schloppapiertg
Narzisse	narcissa, flur bogn
Natternkopf	raspacots
Niele	lavartgic, startugl
Nüsslisalat	(salata da) rampuniala
Pestwurz	patlaunas
Petersilie	peterschin
Pfefferkraut	peiverella
Primel	clav s. Pieder
Quecke	trebla
Raigras	logl
Rainfarn	taneida, la
Rapunzel	grefla dil giavel
Rauschbeere vgl. Moosbeere	
Raute	ruta
Reitgras	arclina, lestga
Resede	reseda
Rettich, Radieschen	ravani, plur. ravanials
Riedgras	cariet, caretsch
Ringelblume	flur rudiala, flur madrun
Rispengras	baus s. Gion
Rosenkohl	baguosets, ils
Rosmarin	rosmarin
Rottanne	pégn
Safran	safrauna
Salbei	salvgia
Sanddorn	spinagrava
Sauerampfer	schula
Sauerdorn	vinatscher, spinatsch, sterpin
Sauerklee	paun cucu
Schachtelhalm	cua-gat, spuriala
Schafgarbe	iva dumiastia
Scharbockskraut	ranunchel primavaun
Schellkraut	jarva da rucs
Schierling	tgitgida, squetra
Schilfrohr	canna, garda
Schlehe	parmuglia

Schliessgras	trebla
Schlüsselblume	clav s. Pieder
Schneeglöckchen	flur da neiv
Schnittlauch	tschagugliuns
Schwarzdornstrauch	parmuglier
Schwarzwurzel	scorsanera
Sellerie	sèller, il
Silberdistel	barschun, cardun
Silbermänteli	ruaneida alpina
Soldanelle	bransina da neiv
Sonnenröschen	gravirola, rosa d'aur
Spargel	spargla
Spinat	spinat
Steinbeere	tscherschetta
Steinmispel	frinarsa da Nossadunna
Stengelloser Enzian	caultschas-quac
Stiefmütterchen	flur madregna
Storchenschnabel	furtgettas, flur maljarva
Sumpfdotterblume	cuppa-paliu, flur da puoz
Tollkirsche	belladonna
Trespe	tschintschigniva
Trollblume	cups, ils, cuppa-pieun
Veilchen	viola
Vergissmeinnicht	calamandrins, egls blaus
Vogelbeerbaum	culeischen
Vogelknöterich	gaglinut
Vogelmiere	zanduscal
Waldrebe	lavartgic
Wegerich	plantagen (feglia-manzegnas)
Weidenröschen	veschla-caura
Weissdorn	cagliastretg, il
Weisser Gänsefuss	baguos selvadi
Weisse Wucherblume	flur s. Gion, margrita
Weisstanne	viez, coll. viaza
Wermut	issiens
Wicke	vetscha
Wolfsmilch	latg-musteila, euforbia
Wollgras	minas, misaroclas-paliu
Wolliger Schneeball	lantagen

Zittergras	scutel, larmas da Nossadunna
Zitterpappel	triembel, coll. triembla

Armas, barunias e felonias

(Entgins tiarms militars dil vegl romontsch)

(en: Annalas 81, 1968, 170-207;
dedicau a prof. R.R. Bezzola pils siatonta)

Cuntegn

I *Entruidament*

II *Fontaunas romontschas ed uiaras*

III *Si vis pacem...*

IV *L'armada e sia formaziun*
1. Bandiera e bandierel
2. Autras formaziuns
3. Scharschas e grads

V *Camp e quatier*

VI *Udis il clom!*

VII *Famas, spiuns e mess*

VIII *Guerriers*

IX *Mercenaris*

X *Urgiamenta*

XI *Uniformas*

XII *Armas*
1. En general
2. Artg e ballester
3. Armas da tagliom
4. Armas da fiug

XIII *Muniziun e sittoms*

XIV *Cavallaria*

XV *Artillaria*

XVI *Cun schumbers e fiffas*

XVII *Avon la battaglia*

XVIII *Campagna e battaglia*

XIX *Rempars*

XX *Assedi u bloccada*

XXI *Butin e preda*

XXII *Tradiment, perschunia*

XXIII *Armistezi e pasch*

XXIV *Canzuns*

18. Armas, barunias e felonias

(Entgins tiarms militars dil vegl romontsch[1])

I Entruidament

Cu appuntai s'empatschan da fatgs d'uiara daventa la caussa u fetg prigulusa ni el meglier cass tragicomica. La puorla da sittar – la bumba atomica – els mauns dil stroli da maseinas malinschigneivel ei ina visiun pauc legreivla da nos dis. Tochen dacuort han gronds umens saviu descriver l'uiara, certins da ses aspects silmeins, sco in levon pil progress cultural. Dacheudenvi e cun ils mieds destructivs avonmaun vegn quei ad esser pli hanau[2].

In'egliada en nos cudischs da scola pudess far crer che la historia insumma, quella mundiala e quella da nossa patria, seigi nuot auter ch'ina cadeina nuninterrutta da lutgas e sgurdins. La scienzia moderna sesprova da far capeivel a nus ch'il regl d'agressiun dil carstgaun resorti da sia natira. Zaco e zanua sto el sesfugar. La historiografia ei da sia vart vidlunder da «humanisar» l'uiara, da dar als fatgs d'armas ed als urregiaders glisch pli differenziada. Ils heroxs d'antruras han piars per la letga lur posa. W. Schaufelberger ha mussau cun sia lavur ch'ils vegls Svizzers fuvan en l'uiara pugniers malmaneivels[3]. Christian Padrutt ha eruiu enzatgei semegliont pil Grischun da tschels onns[4]. Ei descha da renconuscher ch'el ha fatg diever era da fontaunas romontschas. Mo igl ei gnanc tgisà ch'ina lectura pli approfundada da questas fuss el cass da cumpletar tschadilà il maletg, da variar e colurar quel pli fetg.

*

Il suandont studi ha pli mudestas miras che las lavurs menziunadas. Siu intent eisi – schinavon ch'ina materia talmein explosiva lubescha – da divertir. E per saver contonscher quei tucca ei bein era

[1] Per lavurs partenent la terminologia en auters lungatgs neolatins par. *RH 37*, 264 (B. Quadri) s.v. *Waffen*. – In interessant renviament ad in'ovra taliana manuscretta en la revista L i n g u a n o s t r a (Sansoni), anno I, giugno 1939 – XVII, 66. – Partenent armas ed armadira par. MARTIN, P.: *Waffen und Rüstungen von Karl dem Grossen bis zu Ludwig XIV.* Office du Livre, Fribourg 1967.

[2] TOYNBEE, A.: *Krieg und Kultur, der Militarismus im Leben der Völker.* Fischer Bücherei Nr. 235, 1958.

[3] SCHAUFELBERGER, W.: *Der Alte Schweizer und sein Krieg.* Europa Verlag Zürich 1952.

[4] PADRUTT: *Staat und Krieg.* Per la bibliografia tudestga renviein nus en principi a questa lavur.

d'arranschar empau. Forsa va igl original E. Friedell memia lunsch, sch'el manegia che la differenza dil historiograf e dil poet seigi mo ina graduala[5]. Mo per ton savess ins schar valer, che lavurs historicas e linguisticas vegnan legidas, mo sch'ellas han era ina tempra subjectiva, q.v.d. mo sch'ins senta ord il smugl dil material il sforz persunal.

Ils lexicografs e dialectologs ein ni historichers ni poets. Denton eisi franc legitim che quels luvrers en las vegnas dils «idioticons» svizzers, ch'ins savess numnar ils «cavaliers dil detagl», resentan mintgaton il basegns d'ina vesta panoramica. Stedi en la cavella cun igl alfabet, che atomisescha il lungatg, vulan els podà sgular alla conquista dil spazi, d'in spazi dau. Nies giubilar vegn ultra da quei a confirmar: Il filolog romontsch fa bien da patertgar ad uras vid il mund miffus digl arsenal. Baul u tard sto el tonscher il spadun dil curschin, sussentaus dil tgiern «d'uiaras ortograficas».

*

«La forza da romontschar ha il pievel» aud'ins meinsvart. Quei ei gest e nunprecis enina. Ver eisi ch'il scazi da plaids il pli genuin da nossa tschontscha deriva dalla cultura purila el pli vast senn dil plaid, dalla ierta la pli vivida e tochen dacuort la meins exponida ad influenzas jastras. Auncallura han diember auters facturs (emigraziun, survetschs jasters, baselgia, scola etc.) contribuiu il lur ch'il romontsch ei daventaus igl instrument relativamein lingier e variau ch'el ei.

Da considerar in camp linguistic empau agl ur, cunzun in tal orientaus silla vart tecnica e perquei dictaus oravontut da forzas jastras, ei ina resca. Quei vala senza dubi per la terminologia militara. Questa resplenda il fatg ch'il Grischun ei staus duront ils tschentaners 15–19 in termagl cuntinuau dallas grondas pussonzas. Plaids jasters tudestgs, talians e franzos semischeidan u van a pei ed a pèr cun bunas expressiuns romontschas. Mo era aschia eisi interessant, gie passiunont da persequitar, co in pign lungatg ei vegnius a frida d'assimilar ed integrar ina buna part da quei material ch'ei fruntaus en siu vau.

En questa lavur eisi buca pusseivel e buca giavischeivel da dar tuts ils excerpts da nossa raccolta. Gnanc da plidar dil vast material dil Dicziunari Romontsch Grischun[6]. Nus stuein far ina tscharna, grup-

[5] FRIEDELL, E.: *Kulturgeschichte der Neuzeit.* C.H. Beck, München. Introd.

[6] Ins consulteschi ils registers da materias dil DRG sut il cavazzin «Wehrwesen», medemamein ils glossaris aschuntai allas ediziuns da Bifrun (Gartner; par. era Fermin), Champel (Ulrich) etc.

par ils mussaments per sluccar sut divers capetels (ch'ins savess tgunsch augmentar ni midar), sespruar d'untgir ton sco selai repetiziuns. Als citats havein nus buca vuliu renunziar. Meglier ch'ina descripziun indirecta gidan els a scaffir clima ed atmosfera e quei era sch'els derivan dils pli differents temps ed eveniments. Il tierm en damonda vegn daus leu nua che quei s'impona (armas, guerriers, rempars etc.) en scartira cursiva. Expressiuns dil medem cuntegn havein nus buca spartiu. Notas e commentaris ein restrenschi agl essenzial. Accents ed enzennas buca disponibels en la stampa havein nus stuiu tralaschar els citats.

Ch'igl ei problematic da stender igl artg sur plirs tschentaners, da quei essan nus bein pertscharts. Nua che quei resorta buca dil num digl autur, havein nus pil solit situau ils citats el temps. Plaids anflai en cudischs da devoziun (CHAMPEL: *Psalms;* MARTINUS: *Philomela*) han savens ina muntada figurativa (per sem. *friungk, schküdt*). Lur valur el rom d'ina «terminologia militara» ei pia relativa e discutabla. Talas fontaunas illustreschan denton da lur vart igl instrumentari e las pusseivladads dil lungatg. Partenent scursanidas buca claras vegli ins recuorer allas gliestas dil Dicziunari. Ulteriuras indicaziuns ein cuntenidas el suandont capetel.

II Fontaunas romontschas ed uiaras

Per saver recaltgar era mo pressapauc ils tiarms militars ston ins ir alla tscherca da documents adattai. Quei ei buc aschi lev. A nus mauncan descripziuns precisas e vividas sco per sem. quellas d'in «maresciallo di campo» Ulisse de Salis-Marschlins (SALIS: *Memorie*) che relatan ord la vesta digl ufficial e strateg dallas campagnas en Vuclina, el Venezian, en Flandra ed el Piemont[7].

In aspect ei da scartar da bial'entschatta: l'influenza dallas cuorts medievalas[8]. Cu las Ligias entscheivan a sesalzar ed a s'unir ad in stadi federativ ein ils castials – ils biars – daditg sballunai. La «cavallaria» appartegn tiel fier veder. Expressiuns relativas a questa vegnan introducidas el romontsch pér pli tard culs cudischs da scola (Nibelungs, historia svizra) ni entras poems epics sco quels da Muoth (Il cumin d'Ursera) e da Camathias (Historias dil Munt s. Gieri), en l'Engiadina cun Barblan e Bardola. Nus insistin perquei

[7] SALIS: *Memorie.*

[8] Par. BEZZOLA, R.R.: *Abbozzo di una storia dei gallicismi italiani nei primi secoli (750-1300).* Saggio storico-linguistico. Zurigo 1924. Cunzun il capetel «I nobili e la guerra» (p. 147ss.).

buca specialmein sin plaids sco *balfrid, cappellina, casca, chamischöla, cuirass*[9], *cuissarda, mazza* etc.

Las «res gestae» dallas Ligias sezzas anflan perencunter scochemai lur cantadurs. Igl jauer Schimun Lemm, che sefutra bi e bein dils dretgs d'autur, sestenta da far emblidar ses malpass litterars giuvenils cun la «Raeteis», la cantada epica el stil virgilian, che conta dils Rets e cunzun da lur ovras alla Battaglia da Tgalaveina. Lemm scriva aunc dil meglier latin classic. Las hostilitads romontschas entscheivan denton pli baul. Ellas s'annunzian cun ina savur da caduscal barsau. Igl onn 1475 prorumpa la «Guerra da las giallinas» denter igl uestg da Cuera, resp. denter quels d'Engiadina Bassa e l'Austria. Ils Valladers sedostan da stuer schar svanir denter auter sur la Punt Martina la dieschma dallas «gaglinas da tscheiver». Las barunias (opras) da Bart Gualgelm e da ses valerus cumpogns ein idas vi ella canzun populara. Duri Champel ha reteniu la «cantilena quaedam» ch'el ha aunc udiu a cantar dils vegls[10].

Quell da Schlander e d'Unuder a chiavalg,
Haun dritzad queus ün mal cussalg.
E ha ho par daschdrür la val d'Ingiadina
Che nun chiaunta ne gial ne gialgina[11].
Marti-Joan diss: Mütscha, mütscha, tü Bart Gualgelm,
La vita t'cuosta, schilt *ed* helm;
Diss el, sch'la mia vita dess a mai custar,
Voelg eug hunur e laud chiattar.
'lg pilgaa la vita, doet in'lg chiamp fadiff[12] *da soart,*
Ch'l'ha undesch glids *ruott aunt la moart...*
La bandêra *dad Halla quaa bain fuo*
Tzuond schdrammada da metz ingiuo.

Donn e puccau che Champel lai stgisar cun in etcetera alla fin e ch'el dat buc a nus in'idea dall'entira canzun. L'uiara entscheiva en enconuschenta maniera. Las parts inimitgas envidan ora ina l'autra, circa sco ils mats fan denter els la notg cun ir a mattauns. Lu suonda la «monomachia», il duel denter ils dus tschancs Bart Gualgelm e Mar-

9 Per in lungatg pign eisi nundetg grev da sedecider per in tierm e setener vida quel. Quei muossa d.a. il cass da «cuirass» cun las suandontas expressiuns: *curaschina* (Bifrun), *corazza, curassa* (Palliopi), *cuirass, cuirassa* (Muoth), *curass* (Surselva), *guaret, guret, harnisch, panzer.*

10 CAMPELL: *Hist. 1*, 562ss.

11 Quei para d'esser stau in schema litterar. Duront l'Uiara sueva selaudan ils Austriacs puspei «ch'els fatschessen cun Ingiadina, chia quaa, maa plü, nun chiantass ne giall ne gialgina» (CAMPELL: *Hist. 1*, 693).

12 Derivau da *FAIHIDA «carplina» (vegl francon dil nord) ch'il vegl engiadines ha manteniu. Par. v. franz. *faidiu* (ennemi juré), v. provenz. *faidiu* «banni, exilé». *FEW 3*, 375.

ti-Joan, silsuenter la «battosta» denter ils dus camps adversaris e la conquista dalla bandiera.

Era las empremas campagnas en Vuclina ha la canzun populara tschaffau. Dils onns 1486/87 (Buorm) ein las Ligias pulit unitas. Ellas han aunc zanistrau il proverbi romontsch che cusseglia «Bod a la faira e tard a la guerra» e festginan d'arrivar ad uras ed ensemen el camp. Il ritmus dalla canzun renda quella prescha e legria ch'ils Grischs han da conquistar la Vuclina «quel deng bell paravis», la tiara dils sgnaffers.

Las Ligias trais rivavan, ils Burmins tuts a mütschar,
'ls prüms botts *ch'las Ligias davan, 'ls Burmins d'temm'a tramlar.*
Als Grischuns pu(s)chiad ven d'las dunauns:
«Mattauns turnad vuo pouvras, proa'ls pitschens voass uffaunts.»
(CAMPELL: Hist. 1, 597)

Sil tgiembel da sia gloria ei il Capricorn cun l'Uiara sueva[13] e culla Battaglia da Tgalaveina[14]. Benedetg Fontana ei in dils davos heroxs dalla urdadira d'in Winkelried ed Uli Rotach che sedistacca dalla scena. Las pitgiras entscheivan denton per buca calar cun las uiaras da Müsch encunter quei scroc fatgs si cun pugn d'in Medeghin[15] che envida ora ils Grischuns «per ova et per terra» (terra marique). «La chianzun dalla guerra dagl chiaste da Müs»[16] da Joan Travers, «primus qui barbarici bellum indixit et affricatam innocuae linguae maculam abstersit», ei in'apologia ord atgna experientscha ed enconuschientscha dil decuors dall'uiara. La canzun politica, il pasquint, ha cumpatg ugliau il capitani da Vuclina e leventau sia reacziun. Tgi ei la cuolpa dalla terrada? Il pievel vul sias unfrendas.

Silsuenter van las caussas da mal en pir. La Reformaziun zavra ils Grischuns, Cappel sparta ils Svizzers, la Cunterrefuorma alla fin dil 16avel secul slargia il foss. Las pussonzas jastras (Spagna/Austria, Frontscha, Vaniescha) carmalan cun lur pensiuns e smanatschan cun lur armas e cun lur politica. Sper muments ideologics dicteschan oravontut motivs da daners e stumi las allianzas. Las experientschas da Bifrun e Champel ein stadas significativas. Duront «la guerra da la

13 Ella vegn era numnada «la guerra dalla bastia» (Vulpius 31).

14 MUOTH: *Eberh. II,* 180 numna ella la battaglia «sin il brutg de Mals», ina translaziun verbala da «Malserheide».

15 GIANZUN, R.A.: *Il Medeghin,* en: *Annalas 30,* 1.

16 Ils citats en questa lavur serefereschan adina all'ediziun da A. e B. SCHORTA-GANTENBEIN en: *Annalas 56,* 17ss.

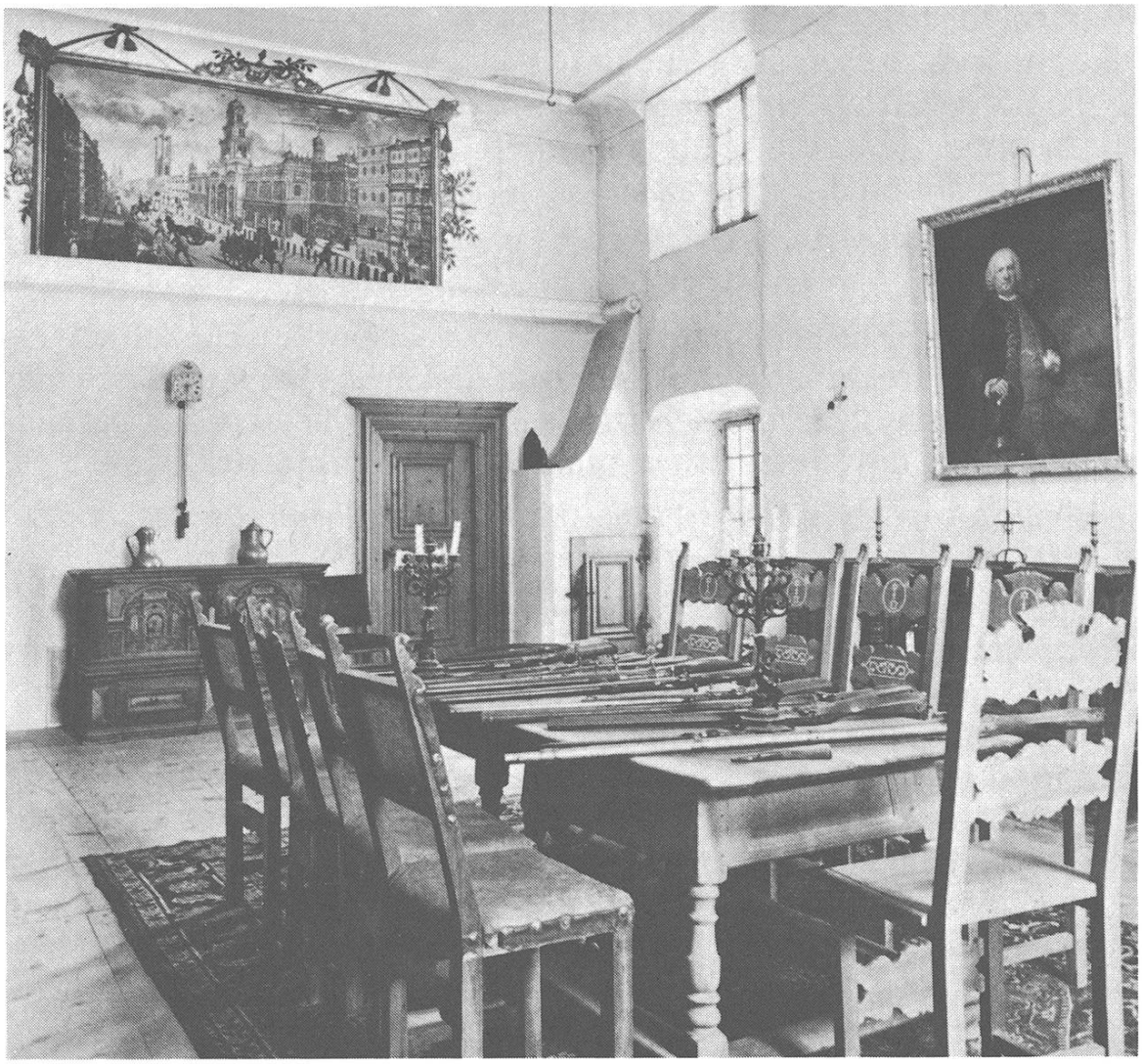

Stanza dils mercenaris en la Casa Poult a Zuoz

chiarn d'poerc» (1565)[17], nua ch'els propagavan la ligia cun la Frontscha, han els sutestimau il regl da viver da lur convischins. Lezs savevan beinavunda che la tiara cunfineschi culla reha Planira padana e buca cun la Frontscha. Ils mantuns carn secca «suillae carnis vel laridi, ex vetustate nimia jam rancidi», ch'ils schuldaus valladers han scugliau naven denter Calandamars e Pastgas en l'Engiadin'Aulta a caschun da quella sullevada, han zaco valur simbolica. Cun tgi tener? Quei era buc aschi sempel.

Da trer cun l'g raig d'Francia ls plüs acusglien (Travers 18).
Siond chia l bülg da Fraunscha eira massa stret
et alg ngif da iminchiün nun gniva dret,
schi s ha alchiüns vlü inschignar
alg rai da Spogna da tattar (DEC 6, 269, Cronica rim.)

17 CAMPELL: *Hist.* 2, 441. - Par. JECKLIN, F.: *Der Engadiner Aufruhr des Jahres 1565*, en: *JHAGG 1904*, 34.

In calvinist sco Stiafen Gabriel veseva il mund plein «Spangiers a dimunnis cha lessan nus strunglare».

Cu ins secattava en situaziuns desperadas, magari sin in viadi en Tiarasontga denter bargada dil Grond Terc, cunvegneva ei da trer sco Grischun pil dretg cavazzin.

Nus essen Grischuns, et essen sut à gli reig de Fronscha; quel ei nies patrun et signiur (AGl 7, 187, 1591)[18].

Tut mo rosas ha la tgatga culs Franzos buca purtau, cunzun sch'ins patratga alla restituziun munchentada dalla cucagna vuclinasca vidvart la stgeina dils cuolms. Aschia ei il refrain dalla canzun populara sursilvana daventaus proverbials[19] che schumbra:

Quel sanrigla silg davoss, quel ca safida dilg Frantzoss (DEC 2, 354).

Zacu vegnan ils Spagners e demunis lu daveras. Il Baldirun u Valdirun che rumpa cun sia soldatesca en Engiadina Bassa ed en Purtenza fa ovras da sgarschur. Il resun tuna en la Cronica rimada «Dalg fatt da Deis»[20]. L'ironia vul che Baldirun era in «Romontsch» dil Trentino.

Tschien onns pli tard anfla Travers in giuvnal e convischin, Gioerin Wietzel, che descriva a sia maniera la «Memoria da que ais passo in Engadina et in Vuclinna a^{o} 1635», v.d. la campagna dil Duca de Rohan[21]. Nus astgein lu buc emblidar las duas cronicas romontschas, quella da J.A. Vulpius, la Historia Raetica (VULPIUS)[22], e quella da Not da Porta (1742), la Chronica Rhetica (DA PORTA)[23]. Sch'igl onn 1705 vala pil manuscret da Vulpius, ston ins supponer che N. da Porta hagi duvrau aspramein lezza fontauna. Mo sch'ins cumpareglia ellas cun Sprecher (Rhetische Cronica 1672) e Juvalta (Beschreibung der Geschichte Gemeiner drey Bünde 1781), lu cunzun cun Champel, fan ins persenn ch'ellas ein buca fetg originalas.

La finala ei in auter temps da travaglias documentaus ualti bein oravontut per la Surselva: il temps dils Franzos (1798/99)[24]. Cun els

18 Ei setracta dil viadi a Jerusalem da Giachen Bundi, interprius igl onn 1591, descrets per tudestg e translataus pli tard (ca. 1700) en romontsch.

19 *DEC 1*, 403, Diari de Berchter.

20 Par. *Annalas 18*, 79 e *DEC 6*, 260.

21 Nus citein tenor l'ediziun da FLUGI, A.: *Zwei historische Gedichte in ladinischer Sprache aus dem 16. und 17. Jahrhundert.* Chur 1865.

22 VULPIUS: *Hist. Raet.* Coira 1866.

23 DA PORTA: *Chronica Rhetica.* Scuol 1742.

24 Par. *DEC 1*, 403 (Diari de Berchter); *DEC 4*, 579-613. - *Annalas 1*, 87–139, Protochol dilg ludeivel Cosselg d'ujarra pro anno 1798 etc. - *Annalas 2*, 163-194, Documents per l'historia digl onn 1799. – *Annalas 7*, 225ss., Balletta. – *Ischi 3*, 97 DECURTINS, C.: *L'Ujarra della Surselva encunter ils Franzos.*

han ils sgurdins grischuns contonschiu lur cumpleina mesira. La tiara dallas Treis Ligias haveva per tschentaners stuiu far enconuschientscha cun quei ch'igl ambassadur franzos Gueffier haveva predetg: «Les Grisons veulent de la guerre, par la mort de Dieu, je leur en feray avoir tout leur saoul, tant que de terre...»[25]. Sco la detga raquenta duei in schuldau franzos, mond tras Trun suenter la terrada dils Sursilvans a Rehanau haver dau in siet sil vegl Ischi ch'igl ei culau saung «dil mal ch'igl ischi haveva ch'ils Grischuns hagien piars la libertad»[26]. Federaus ualti libramein tochen ussa cun la Svizra ha il Grischun stuiu secumadar da vegnir incorporaus dils Svizzers «quels grand Sgnuors». Inaparts ei tuttavia el clar ch'ei midi canzun dacheudenvi.

Ton sco in auda sche vul ilg pur nuotta saver de quei, sonder vul restar Grischun sco sees buns vegls en staj, mintgin vesa en che con sebetter con ilgs Schvizers, sche en quels quatergadas pli che nus, sche deigi tenor lur nova constitutiun tut ira suenter pli vusch, sche vessen nus nuotta pli de dir e comendar, sonder stuessen star sut al plj con vetta, rauba, honur e religiun... (Annalas 1, 115, 1798).

III Si vis pacem...

Nos babuns savevan, senza haver studegiau Macchiavelli, che la «politicha senza la forza vala nuot». Mo els fussen buca stai Grischuns, havessen els buc adina puspei emblidau quei e schau bastar cun improvisaziuns. L'organisaziun militara ei sigl ault, sil pupi a mintga cass, cu il Grischun ei il pli scardalius, alla viulta dil 18avel tschentaner. Ufficials grischuns relaschai da survetschs jasters (en Surselva: ils Caprezs, Castelbergs, Latours, Ballettas) fuorman las cumpignias *(ils corps, chors)* en moda rigurusa, stabileschan plans exacts d'alarm e d'uiara, inspecteschan ils cunfins ed exerciteschan da temps en temps culs mats.

*Quella stad vai jau mussau gl'*exerzieren *als mats de Breil, – et ei figieven valti de gati (Annalas 7, 273,* BALLETTA *1798; ibid. 245, 1794).*

En lur organisaziun mauncan ni il «büchsenschmied» ni il «feldscherer» (miedi). Ei vegn bein ad esser aschia che las cumpignias da mats formavan il rosch da tschep dils guerriers. En situaziuns criticas

25 Citau tenor TÖNJACHEN: *Baldiron*, 195, n. 82.

26 *DEC* 2, 147, n. 25.

tschercav'ins denton da tschaffar tonta schuldada sco mo pusseivel, da far «trer» mintg'um en «massa ne compagnia», numnadamein ils giuvens ed umens da 14, resp. 16, 18, 20 onns ensi tochen 60.

Ils vegls statuts d'Engiadina porschan numerusas prescripziuns cunzun davart las schinumnadas «tschernas», in sistem cumplicau per eruir quels che stuevan ir (trer) en roda (ils jasters e buca burgheis ordavon e pli ditg magari) als cunfins ni en agid als Confederai (Aidgnoss) svizzers[27]. Ils cuitgs (cuvits) fagevan mintgaton temps uatga dallas armas.

Ils statuts da Puntraschigna (*Annalas 48*, 56ss., 1597) fan da saver che la vischnaunca metteva a disposiziun als vischins certas armas[28]. Ella posseda 1597 *«guargimaintas 7* et *archiabüschs*[29] *3»*, che vegnan distribui a vischins che duein metter en salv ed haver quitau dad els. Per semeglia «à Padruot Saratz üna gurgimainta alua sainza gauns... à M. Andre Clo(t) Stupaun üna gurgimainta da comt in oura[30] sainsa *gauns et bradschers»*[31]. «L's archiabüshs haun è do ün à M. Jan Schokhia cun üna *bachietta* et *araspa* et 2 *fraschuns*[32], jtem haun do ün à M. Janpitschen Varschilli sainsa *mouden* et araspa...». Dils 1604 vegnan vitier «9 *muschiatuns*[33], et 12 *muriuns*[34], et *deyas* 12». «L's archiabüschs ù muschiatuns haun els do insemel cun l's muriuns prima à M. Jachiam Janett Barnard ün muschiatun cun tuot aque chi oda tiers, cioe cun 2 fraschuns et la *furchietta* et muoden et 3 *maz d'guordas*[35] et la *mazochia*[36] insemmel cun ün muriun... Las deyas haun els do... à...». Ils vischins ston pagar per las «deyas» 6 barlingots. Paupra quel che vendess ses uaffens enteifer ed ordeifer il «cu-

27 Il tierm «tscherna» significhescha: 1. la tscharna dalla schuldada, 2. l'inspecziun periodica d'armas e d'urgiamenta, 3. la cumpignia ni unitad militara. - Arisguard las «tschernas» par. *Rq., B 1*, Tschantamaints d'Engiadina Bassa, hsg. von A. SCHORTA, Chur 1965, p. 374 (Stat. Tschlin 1732), ibid. 685 (Stat. Ardez). - Plinavon: *Annalas 17*, 208 (Stat. Bever 1599), ibid. *26*, 188 (Stat. Schlar. 1769). - Ms. Stat Sam. 1668 cun aggiuntas, § 103; Ms. Stat. SMur. 1692, p. 246; Concept Cod. crim. 1838, § 32; Stat. Eo. 1839, art. 522.

28 Armas e muniziun vegnevan salvadas en loghens segirs. A Sent (*Rq., B 1*, 535) «ora in baselgia d'St. Pedar aint in la chiaista gronda chi ais gio in chiaminada».

29 *DRG 1*, 375.

30 *guargiamainta*, deriv. da *guerregiar* (sursilv. *urgiamenta*), munta cheu «cuirass, corazza», sa denton era significar «armadira» insumma. L'expressiun «gurgimainta da comt in oura» vul bein dir «dil cumbel (talian gomito) naven».

31 Deriv. da *bratsch DRG 2*, 483.

32 Probabel varianta da «flascun» (butteglia, vischi) cun puorla da sittar. Ins plaida per ex. era d'ina «fracla d'puolvra».

33 Talian *moschettone (moschetto)* «mus-chetta liunga e gronda».

34 Talian *morione* «cappellina cun cresta aulta en péz ed urs viults ensi» (Sturm-, Pickelhaube).

35 Apparentamein 3 puschels cordas da sittar (tud. Zündschnur). SALIS: *Memorie*, 119 drova il plaid «meccia», dil franz. mèche.

36 Sco *mazzacun, mazzüch* bein ina specia da «turschet».

moen». Dil rest eisi vegniu concludiu «chia tuots l's oters vschins chi nun haun deyas sufficiaintas sayen culpaunts da las cumprêr aqui à S. Giüerg prossem». Ils umens dils «muschiatuns» obtegnan (1605) capeivlamein era muniziun «cioe à tuots 9 homens librettas 2 d'*puuolura* et liurettas 4 d'*plom* per ünmünchia ün». Semegliontas disposiziuns secattan en auters statuts.

chia daien gnir mantgnidas 25 guargimaintas in noassa wschinaunchia (Ms. Arch. Zuoz, n. 9, 1591, fol. 48).

minchia ün vsching dilg noass h. commoen duess drizer üna arma da utschalin[37] *in sia chiesa (Ms. Stat. Bravuogn, art. 130, 1680).*

Minchia vaschin da comün es oblig da preschentar sia arma, con üna noda d'puolvra et 12 culas, *circa mez april e non presentond sia falla 2 R. al comün e covits per mità, nun recerchiond covits sean eir in falla, usche eir juvens da 18 ons, et sura, dessen pre(s)chentar arma, puolvr'e culas, et sün quaj hvair lur visita e past, sco ün'atra vusch da comün (Rq. B 1, 233, Stat. Scuol 1726).*

Ils artechels dalla Ligia Grischa (1797) ein pli laconics[38]:

Davart vaffens et urgiamentas

Scadin pundsmann dei esser bein pinaus cun vaffens *ei seigi della vart, ner sittom ensemen cun provisiun da 24. schuz da pulvra a plum, tondanavont ch'enten caschuns da visitas ch'in oberkeit figies, ad enflassen bucca enten tala visa provedius, sche deigi in tal esser culpons da 5. Δ fallonza.*

Et chia ünmünchia ann in lg' di da S. Jan Baptista tuots wschins da wschinaunchia in wschinaunchia daia s'araspaer in lg' platz da lur wschinaunchia scodün cun sias armas, innua chia l's cuuichs daien guardaer las armas da scodün da ün in ün (Annalas 44, 347, Stat. Eo. 1605).

Cuwitts da d'imminchia commün sun culpaunts da far sagiattar *duos voutas allg ann (Ms. Stat. Surtasna 1628, Kop. 1662, 271).*

Fütta giüdichò per boen / cha scherna *d'immincha cumoen / da schient homens gnissa fat (*Wietzel *58).*

Las tschearnas *ad Ardez sun ieus (*Wietzel *61).*

d. 27 fon ils noss mostriads *in Mystair (*Da Porta *137).*

alhura tras la wschia. dess gnir do la müda *(= scumiada, Ablösung; Ms. Stat. Sam. 1668, § 103).*

[37] *DRG 1*, 502 s.v. *atschalin*. Arma da fiug, numnada tenor igl itschal da dar fiug.

[38] *Bundsartikel en Ramonsch. Statuts et Artikels della Ligia Grischa*. Coira 1797, p. 19.

mintgia vischnaunca formeschi ina compagnia ord de quels che han buis *et ina ord de quels che han autras armas e tschentien ilgs officiers per mintgia compagnia a quei deigi per mintgia vischnaunca sin Caplaun vegnir concludiu e partiu ora sin quei medem dy las* patronas *a quels che han buis et vegnir nodau si contas patronas mintgin retscheivi (Annalas 1, 96, 1798).*

Cun tut lur basegns da far «tschernas» e schuldada fuvan las Treis Ligias buc aschi rigurusas sco ils Bernes che pretendevan aunc suenter 1700 ch'in giuven astgi maridar pér dil mument ch'el sappi presentar bastonta ed atgna urgiamenta ed uniforma[39].

Igl ei da presumar ch'ils purs grischuns havevan da casa anora ina dètg buna cundiziun fisica. Plinavon procuravan las scarpanzas per alps e pastiras denter differents vischinadis, vitgs e valladas, las cuntinuadas «vendetgas», che cumpigliavan cunzun en l'Engiadina entiras famiglias e farglionzas, che lur maguol e forza pigiurien buc.

IV L'armada e sia formaziun

1. Bandiera e bandierel

La bandiera ei stada da tut temps il simbol unent d'ina formaziun militara u armada. Ella e siu purtader: il bandierel, bannerherr, bannermeister u fendri, han particulara muntada.

mai ei la bandiera *della Cadi vegnida muentada senza ver purtau victoria ne fatg ovras segiladas (Annalas 1, 118, 1798).*

a Disentis ultr'üna bandera... *fo chiattad'amo üna cun il vapen da Spogna, zopada sot la laina (Da Porta 151).*

las banderas *fon tottas conservadas (Da Porta 145)*

quels eiran... rivats cun bandèra *splagiada fin a Brixen (Da Porta 145).*

eir ils baners *grands scarpèn els e faven faschas (Vulpius 170).*

leu veinsa rendiu ls gravatas dilgs 4 fendlis *ch'eran nazionalas (Annalas 7, 234, Balletta 1792).*

Sco el tudestg *(das Fähnlein, ein Fähnlein lupfen)* – e strusch per cass – s'identifichescha era en romontsch (quei vala surtut per l'Engiadina) la bandiera *(alvar la bindera)* cun la «cumpignia», l'unitad da tschep. Cuera, il cor dil Grischun, ei da vegl enneu vegnius suspectaus dallas valladas sco fueina da rampins e scroccarias. Perquei

[39] Par. *Schw. Arch. Volksk. 46*, 53.

haveva ei num mussar las gievgias da temps en temps a quels schanis. «I füss da tour la bindera ed ir a Cuoira»[40].

Dintaunt s'alvaun da d'imminchia Lia, / las banderas *cun bella cumpagnia (TRAVERS 23).*

Alhura las bandêras *cumanzau(n) a chiaminer (TRAVERS 23).*

Trais bandyras d'sudeda *da comönas trais ligias (DEC 5, 318, Cronica, 1585).*

La daman sül far dal di fo la bandèra gronda *da Coira... rivad'in sagens (DA PORTA 40).*

Las cunzinas che vegnan dadas el serament dil «banameister» ein severas[41]. La bandiera, il «fendli» u la standarta ein da pertgirar aschia che ni ils «laders ner mulleuns» pon nuscher. Quella historia dils mulauns fuva tuttavia buca mo ina praula. Dils 1889/91 ha Caspar Decurtins vuliu schar reparar las veglias bandieras dalla Cadi. Mo cu el ha priu ellas ord la teigia hagi el stuiu constatar ch'ellas eran «totalmein semigliadas e pauc auter che la bluta festa», denter auter ina bandiera historica, schenghetg da papa Geli II.

En cass da furtinas dad auas etc. va la bandiera «perfin avont vossa aigna dunna, affons ner fargliuns». Secapescha ch'igl oberkeit di cu e con lunsch che la bandiera duei vegnir alzada u muentada. En battaglias sto il bandierel mantener e consalvar per tut prezi l'enzenna schiditg ch'el ha «flat a vita» enten el. El mender cass scarpar «la seida davent da lasta», zuppar ella en in calzer, «sturtigliar vid vossa persuna» e.a.v.

2. Autras formaziuns

Abstrahau dalla «bandera, cumpignia» e dalla «Formaziun dilg corp de chatschadurs» (1798), la davosa stabilida els menders detagls, eisi nuota ton clar, co la schuldada grischuna fuva organisada[42]. Suprema instanza para dad esser in Cussegl d'uiara.

Ün di generel cusailg *da ls Grischuns fü ordino / et da tuot las bandêras â Clavenna pusto (TRAVERS 29).*

Duront il temps dils Franzos (1798) senumna el il «Cosselg d'ujarra». Ina truppa u armada (en texts vegls entaup'ins era il latinissem *exercit*) ch'entscheiva siu survetsch sto vegnir seramentada. A Mustér vegneva il «seramen» prestaus en la baselgia claustrala. Bandunond quella stueva scadin «bitschar ilg maun ad in dilgs sigrs. dilg

[40] TÖNJACHEN: *Baldiron*, 180, n. 224.

[41] BERTHER, B.: *Ils Bannerherrs della Cadi.* Ingenbohl 1920, 39. - *Annalas 44*, 212, per Schons.

[42] *Annalas 1*, 119ss.

lud. magistrat ne Cosselg d'ujara». La fin dil 18avel secul enconuscha la mobilisaziun totala cun la milissa, ils voluntaris ed il «landsturm».

*L'*armaeda *passet Umbrailg / taunt a pe cu a chiavailg (*WIETZEL *74).*

*Et arriveda eira in aque / l'*avantguardgia *francesa a pe (*WIETZEL *83).*

Dallas gadas dava ei rabantschas denter las Ligias, a tgi che s'audi la precedenza partenent l'avonguardia.

*Li ss. ri della Lega Grisa pretendeuano l'auanti guardia (*SALIS: *Memorie, 75).*

Cunquei ch'ils Bernes dil colonel de Moulin (von Mülinen) havevan la medema ambiziun, han ins s'enschignau da piarder la battaglia da Tirano (1620)[43].

Et d'eira ün franzes / cioe cun ilg foruot *(*DEC *9, 186).*

L'g cunt da d'Ark cun l'otr avanzadüra *(*TRAVERS *32).*

Ilg reist *da tuotta l'armaeda / par mez oura pigliet straeda (*WIETZEL *69).*

Taunt ch'ell tschantschawa, Iudas uain / cun chiamp d'sudada *grand è plain (*CHAMPEL *286).*

Aunz cha'lg groas *da lur armeda, / chi'n Puschlef eira riveda (*WIETZEL *69).*

enten cass... che nossa chara patria vegnes attachada aschi zun chei dumondass ilg «landsturm» *(Annalas 1, 88, 1798).*

Ilgs 28 pia ei arrivau la milisa *de Sursaissa (Annalas 1, 104, 1798).*

Ilg tearz *dalg Jenatz s'astramantenn (*WIETZEL *77; ibid. 65).*

Eau he aunchia ün bun trüp *de famaglia, / chi t'daun cuntrast et air bataiglia (*DEC *5, 161, Lazarus).*

Ad el parnet ilg pievel, ad ilg parchì en treis trops *(Bibla S, Iudic. 9, 43).*

3. Scharschas e grads

Els texts romontschs che nus havein examinau anfl'ins sco per las formaziuns (battagliun, regiment etc.) pressapauc tuts ils grads e las scharschas enconuschents generalmein. Per semeglia: capitani, colonel, cumandant, litinent (ufficial, officierer), obrist (oberst), mar-

[43] SALIS: *Memorie*, 86 Nacque qualche disputa come si haueua da marchiare; vuoleuano li Suizzeri sempre essere li primi, al che il Collonel Guler s'oppose...

schal, general etc. Ei vala perquei strusch la peina da sefermar memiazun. Nus dein cheu mo enzacons exempels da biars:

Seis chiapitanis *havet el hordino (TRAVERS 17).*
S(ar) Raduolf da Marmels capitauni generael *(TRAVERS 53).*
Schi hal tramis lg coronel *Valdirun (DEC 6, 270, Cronica rim.).*
Lg curunel *cun ün oter intaunt / chiavalget a Scuol imprestinaunt (WIETZEL 59).*
Mo'l Guler velg, sco dit ais, eira'l principal dux *(VULPIUS 68).*
lütinent *d'üna cumpagnia eir'el da la chiavalaria (WIETZEL 79).*
tuot cunter il scharf orden dils officials *(DA PORTA 141).*
ün bandiral *dad'Vlm, chi... tgneva la bandera amo culs daints (DA PORTA 56).*
La ventira vess mi dau, / sin quest mund de fendrich *vegnir (DEC 2, 431, Canz. pop.).*
cheu an ei faig de saver agli scharschan *Ber (DEC 1, 405, Diari de Berchter).*
vachmeister *tester quel ei stau, / ca quels cumpoings navend manau (DEC 2, 394).*

V Camp e quatier

Ils excerpts per quei tema ein munglus e restan fitgai en tiarms generals.

Alchünas banderas oura bêt eiran achiampedas *(TRAVERS 25).*
ils Austriots... s'han achampats *sper Damal (DA PORTA 54).*
siand alchiünnas banderas aludschedas *à plûr (TRAVERS 24).*
La noat avaunt sün aque / ludschet *l'armaeda zuot giüvè (WIETZEL 71).*
Et tuot sieu chiamp *füs svalischiô (TRAVERS 34).*
Quels d'Alvagnü e Churvalden... fuon cumandats da metter laegier *alla riva da Mezola (VULPIUS 64).*
Mo'ls Steigers stavan à laeger *spèr St. Maria (VULPIUS 76).*
Alhura ls Grischuns leidamaing turnaun / als ludschiamaints *(TRAVERS 32).*
Sü per la terra ilgs oters tuots / da l'armaeda piglienn quarters *(WIETZEL 70).*

VI Udis il clom!

Il signal d'alarm vegneva daus, cunzun sch'ei setractava da metter en arma il «lanstuorn», cun tuccar «zenns da stuorna, sunar stuorn»,

cun tuccar il zenn grond, cun envidar ils casets semtgai sils cons e crests dils vegls castials. Per buca far confusiun ein il better schibas ed il far fiugs sin Dumengia da tscheiver ne da caschiel scumandai[44]. Perfin la fumeglia d'alp sto bandunar tegia e muvels «per defender a gidar la patria». La consequenza d'in alarm ei sco dapertut era en nossa tiara in grond schischuri:

la donna era vit gl'um, la sora vit ilg frar, – in bergleva sin in meun l'auter che sesturmentava sin l'auter... et era ilg giuvenessen di, Sr. canonic a dau l'absoluziun generala... (Annalas 7, 276, BALLETTA, 1798).

Anno 1798 denter ilgs 17 e 18 de october ei succediu ina allerta (Annalas 1, 97).

Per cletg eis ella severificada sco faulsa. Denton ha ella giu sias bunas varts.

nies pievel entras quella alarma *ha aung fatg ver che ilg calirau saung de Grischun seigi de schon ensaconts secols enau aung bucca tuttavia sferdaus (Annalas 1, 97).*

Gniand suno larma *incunter Clavenna (TRAVERS 25).*

quels dimana clamen all'arma *per tuot intuorn (DA PORTA 11).*

Denter Carfun et Alzanto ei sei daventau ina gronda larma *(AGl 7, 159, 1591).*

Diss, chia's daiva cumander / a noassa glieud, bain da's armer *(WIETZEL 84).*

ils auters... vegnen incunter inarmits *fin a Sielva (DA PORTA 137).*

Huossa uaa lg infidel nguarnyd[45], */ schquass'hasta, launtsch'è spada (CHAMPEL 94).*

pur cura chi el ais inguarniau, */ schi fol alagrer ilg cour mieu (DEC 5, 422, Valantin).*

In'armada senza disciplina ei condemnada senza remischun. Igl ei bien sch'ins intervegn ad uras e substituescha magari in ufficial nuncapavel.

ilgs jegers *de Muster eren agli bucca obedeivels, – et el era con els memia migieivels (Annalas 7, 277, BALLETTA, 1798).*

In cumandant era mo empau serius vegn a metter guardias ed a dar sias ordras.

[44] *Annalas 1*, 108s.

[45] Sco il talian *guarnire* el senn da «armar, munir cun armas». Champel vegn citaus tenor la paginatura en l'ediziun Ulrich.

jau sondel staus en domisdus logens, per visitar las postas, *dar et metter per scret las* consinnas *(Annalas 7, 279, BALLETTA, 1798).*
ils noss (nun feiven) buna guardia *(DA PORTA 136).*
La santinella *sot Brüsch fo eir mazada con ün curtê dormind (DA PORTA 137).*
nies lud. comin... hagi priu las dueivlas precauziuns... de tschentar guardia sin ils noss confins (Annalas 1, 88, 1798).
da cheudenvi veinsa stuviu furnir in vacht *a Medel et in a Tuietsch ensemen de 31 um a di (Annalas 7, 278, BALLETTA, 1798).*
ils Austriots (han) miss guarnischun *in la Clastra d'munt (DA PORTA 53).*
il regiment deigi trer en garnischun els dus marcaus de Constanz e Radolfszell (P.A. VINCENZ, Reg. de Roll 10).
duas uras avon dj adina deien esser en pej e premorusameng tar-metter ora patroglias *(Annalas 1, 104, 1798).*
en Tujetsch sco a Medel seigi bia gadas mo la mesadat silg piquet *e quels 3, 4 e plys dys suenter lur plische a comoditat mavan a casa (Annalas 1, 107, 1798).*
Ilgs 5 veinsa giu restag *(Annalas 7, 234, BALLETTA, 1792; = Rast-tag).*
ei mirien ch'ei vegni dau la tapa[46] *adualmeng als auters, e ch'ilgs marcadons dellas compagnia(s) degien dar sco els cumpran en (Annalas 1, 123, 1798).*
Mr. Menghini et jeu prendevan nossa tappa *(Annalas 7, 234, BALLETTA, 1792).*
Lur tros[47]*, dschaivane, per fer, / incunter Alvra per passer (WIETZEL 70).*

VII Famas, spiuns e mess

Il survetsch d'informaziun, sil scalem dalla cumpignia aunc ozildi ina schenderletga, fuva antruras ualvess fetg sviluppaus. El consista per ina buna part da «tunas» e «famas» pli u meins verdeivlas che sederasan. Ina faulsa tuna si da Vuclina haveva muort la distanza peda

[46] Franz. *étape* cun la significaziun «fourniture de vivres, de fourrages qu'on fait aux troupes qui sont en route» (*LITTRÉ 2*, 1513).

[47] Ils manuscrets Mauretzen, Flugi e Romedi (*DEC 6*, 243) plaidan per l'expressiun «tros, tross, troas» (tud. Tross, bagascha). G. Hartmann (*Gioerin Wiezels Veltlinerkrieg*. Strassburg 1887) noda «stros». Ins capescha buca, pertgei che Flugi renda «tros» cun «Kriegslist».

da daventar legenda e fanzegna. Per la letga pli segiras eran las «spias» ch'ins tarmetteva vi e neu, beinduras travestgidas. Ellas havevan cumpatg era la missiun da sondar l'opiniun publica[48]. Bots, buttatschers, curriers, herolds, mess, postas procuravan vinavon per l'informaziun.

Arrivà là, tramattet subit il Baldirun ün butatscher *pro'ls Partensers (*VULPIUS *144)*[49].
Ilgs 2 de mars veinsa termes ilg leiffer *a Cuera (Annalas 7, 269, 1797).*
*E fon tramis duos in habit da büscher pro'l secretari... quals han porta la reposta in ün bastun (*DA PORTA *136).*
eir fuo spars la fama *chia sur Albula gnissen autras compagnias (*VULPIUS *154).*
Aquella nouva *bôd in Claven(n)a s'arasô (*TRAVERS *30).*
Da lg che in Morbêing et Travunna craschet la nouva *(*TRAVERS *30).*
Novellas *contrarias eiran sün las vias (*TRAVERS *34).*
*Havennen alchüns dals jnimis p(er) spia (*TRAVERS *27).*
Et aunz co ch'al di gnis claer, / som lgs munts tram'taivens spias *(*WIETZEL *78).*
Glej era ilg madem dy et on vegniu ordinau de tarmetter ora speias *(Annalas 1, 88, 1798).*
Schi vainuo partuot las Lyas staffettas *trammis(s)as (*DEC *6, 274, Cronica rim.).*
*Quatter a chiavalg iminchia noat / tres alg plaun sü et gio daboat / faivens saimper chavalgiaer (*WIETZEL *78).*

VIII Guerriers

(Par. era artillaria, cavallaria sutvart!)

Nos chiatschaduors *trammattettans sü (*WIETZEL *82).*
ilg succuors dilgs «Jägers» de Tron (Annalas 1, 110, 1798).
las bellas cuirassas dils cuirrassiers *franzos (*MUOTH: *Eberh. II, 193).*
Et cumpagniums *da d alver adatô (*TRAVERS *17).*

[48] *Annalas 1*, 88.

[49] Derivau da *buttatsch* (schumber, pauca). Par. *DRG 2*, 752, 4 e 755. Ina tipica formaziun romontscha.

Et da sia famaglia *zuond spulvrieu (TRAVERS 19).*
*Ün chi tel ais, nun ho pissêr, / d'havair ne d'*fant[50] *ne d'chiavalêr (TRAVERS 57).*
Quel noebal barun et fraisch fantin *(DEC 5, 427, Valantin).*
Suot Sondalin stet la chiavallaria e fantaria *dal inimi fermads (VULPIUS 82).*
Mastrael Larius cun alchüns fraischs[51] *dallas lias (TRAVERS 26).*
Jeu sondel staus luschaus con ilgs grenadiers *à la tête d'or (Annalas 7, 234, BALLETTA, 1792).*
Pirovan ün bun guerrier *(DA PORTA 136).*
Ils uregiers *surstattan (MUOTH: Eberh. II, 9).*
Dein las lud(eivlas) treis Ligias metter si tonns harschiers[52] *per tener ord la tiarra tutta bettleraglia iastra (DEC 4, 586, 1794).*
han tramiss il Planta cun 1000. musquetiers *(DA PORTA 156).*
2. compagnias da peduns *trevan vers la Madonna (DA PORTA 144).*
ultra la militia ordinaria dal Adesch 1500 pichaniers[53] *(VULPIUS 25).*
Schi uossa dimena ans 'lain nus far sü, / compagnar noss scharf-schützs *ün toc in sü (DEC 9, 244, Canz. pop.).*
Nus schützers *de Somvitg (DEC 2, 401).*
scontren ün auter scoss d'sudada *(DA PORTA 56).*
L'g capitauni Grâs, cun 500 slupatêrs[54] *(TRAVERS 51).*
Sudaeda *â Com et a Lek in grand nomber ordinêt (TRAVERS 19).*
La sodad' *in Vultlina gni tras la chialur malatias è combattas fich al main (DA PORTA 198).*
Ls sudôs *d'Müs alhura s'preschiantettan (TRAVERS 20).*

50 Talian *fante* «schuldau a pei, pedunz».

51 Tgei munta «fraischs»? Schuldada gagliarda, arrivada da frestg u giuvna?

52 Sereferescha alla polizia. Par. *Schw. Id. 1*, 469 s.v. *Arschier 3.*

53 Tud. *Pikenier*, SALIS (*Memorie*, 139) *pichenieri.* Par. rom. *picher, piccadur.*

54 Deriv. da *schluppet* resp. *schluppettar* (sittar cun buis). Par. CAMPELL: *Hist. 1*, 675... ubi ingens calceorum, sclopetorum... vis est reperta. - Il comitè d'organisaziun per la fiasta da tir cantunala a S. Murezi per 1905 ha buca giu cletg cun vuler introducir e derasar il plaid «schluppettêr» enstagl dil «tregant» empristau (*Fögl 1905*, 15, 2). Par. la discussiun el nr. 16, 3 dil medem onn, nua chi'gl opponent giavischa che *schluppettêr* «giaja inua chi crescha il paiver»!

IX Mercenaris

Sco ils Svizzers, aschia ein era ils Grischuns stai taccai tschentaners alla liunga dalla malsogna dils «survetschs sut crunas» ni digl «ir schuldau», «far schuldau», da «trar a soud». Unfis da lur sort e da lur mistregn, quidus d'aventuras, seschavan els «assudar» en roschas. Sche retgs e prencis datgan schi pauc da lur veta per s'acquistar num ed honur, tgei vulein nus giuvens star davos pegna.

Era il mat grischun

Voul vair pruver, co chia l' muond vo, /
*scha Mars detta fortüna (*DEC *9, 226, Canz. pop.).*

Naven dallas campagnas lumbardas cun Franzestg I e culs Sforzas tochen tier Napoleon, naven da Novara e Marignano alla Beresina, gie tochen tier la vegnida da Garibaldi cuoza quei til da schuldada grischuna egl jester[55].

ha'l legat spagnöl mustrià *ad Embs 8. banderas dalla Part (*DA PORTA *150).*

*Bgearras bandyras dals Aidgnoss dals sett chiantúns / er bgears chiapitaunis de B(er)galia et sudôs da nos Grischuns / sun tráts ailg Raig da Nauera in agiüdt (*DEC *5, 323, Cronica, 1587).*

Tenor la medema cronica ein mo paucs turnai anavos «vivs e sauns». Quei seigi stau la pagaglia ch'els seigien sedepurtai mal en gliez survetsch.

Numerus eran quels che mavan en survetsch hollandes.

Diesch cunpoings vus vi numnar, / ean tuts is elg holande, / han faig ilg verben *ad Ander, / a trag navend tuts per a per (*DEC *2, 392, Canz. pop.).*

*Deigi ei enten numm della ludeivla Ligia grischa vignir garigiau la tiarza part dellas platzas dils officials tier il regiment grischun en Holand (*DEC *4, 586, 1794).*

La «tafradad» dils mercenaris grischuns, mo a medem temps era l'ironia dalla historia, semuossan 1554 en la Battaglia da Siena (Mar-

[55] Par. la suandonta litteratura romontscha concernent ils survetschs jasters: MUOTH, G.C.: *Il general Cristoffel Schmid*, en: *Annalas 1*, 173ss. - BUNDI, M: *L'entschatta dils survetschs militars dils Grischuns en Hollanda*, en: *Cal. Gi 44, 1965*, 72. - Dil medem autur: *Bündner Kriegsdienste in Holland um 1700*. Reihe Historia raetica, Band 3, Calven Verlag, Chur 1972. - VINCENZ, P.A.: *Il regiment svizzer de Roll en survetsch ingles 1795-1801 tenor il diari de sergent Giachen Giusep Tomaschett de Trun*, en: *Annalas 11*, 285 (citau tenor separat). - PFISTER, A.: *Ils Grischuns sut Napoleon Bonaparte. Principalmein nos romontschs en ils quater regiments svizzers*, en: *Annalas 37*, 89 e *38*, 57. - PFISTER, A.: *Il general Caspar Teodosius de Latour, 1782-1855*, en: *Annalas 39*, 173. - CARATSCH, R.: *Grischuns a l'ester. Glorias e misiergias da trais seculs d'emigraziun,* en: *Annalas 57*, 5.

ciano)[56]. Ils stess Grischuns, che han lutgau cul «scroc» da Müsch, selain engaschar dad el e semettan sut siu commando. Las Ligias havevan scumandau da vargar il Po. Mo ils temeraris datgan pauc da quei. Mal echippai e maldulai fan ils Talians mo beffas dad els. Aschia la poetessa florentina Laura Pieri:

Era questa (la retroguardia) d'un numero di Grigioni,
Tutta gentaglia inordinata e pazza.
Non hanno in guerra termini o ragioni,
Nè più stimano il brando che la mazza;
E non osservano patti e condizioni... (Laura Pieri)

La Battaglia da Siena cuntegn materia per ina cantada epica: il concuors dallas differentas armas (pedunzs, artillaria, cavallaria), tradiment e barunias, questas cunzun davart dils Grischuns. Siena ei il Marignano grischun. Il proverbi plaida en sia moda lapidara da quella terribla terrada:

Chi d'nuo vain a passar ilg Poa, / turnand a chias'ell vain, sch'ell poa. (CAMPELL: Hist. 2, 347).

Ils Grischuns havevan propi, sco quei che Rudolf Mattias Routsch duei haver detg avon la battaglia, pagau anavos cun tscheins e tscheins dils tscheins las crunas ch'ils retgs franzos havevan sbursau sco schulda. Il Medeghin che spendra cun sia intervenziun ils Grischuns dalla segira mort e d'ina nauscha sort cumpletescha quei maletg extraordinari.

La historia dils mercenaris grischuns ha insumma biars tratgs che meritassen da vegnir reteni. Impressiunonta ei quella venerabla figura dil vegl Carlo Groll da Termin che marscha cun siu spadun en l'emprema retscha dalla truppa dil marschal de Salis, ual davos la bandiera. Bab, tat e basat eran morts en survetsch dils retgs da Frontscha ed era Carlo vul ir «per fenir li suoi giorni al seruitio di sua Maestà»[57]. Fa quei buc endamen ils grenadiers da Heine?

Fruntavan ils Grischuns ensemen cun schuldada d'autras naziuns, lu capitava ei bein ch'ei deva baruffas seccas, oravontut sch'il vin haveva fatg il siu. Ils rampuns e buedruns dalla «Festa da Bacchus» da J. Martinus (Philomela) ein pri sil viv. (Pareglia survart p. 122 e nota 15). Sco Salis relata ha ei dau avon Desenzano (1617) ina patengada solemna denter mercenaris grischuns, tudestgs e franzos. Mintga naziun vul marschar alla testa. Perfin ils «archibugi de rotta» entran en acziun. Diesch morts e pli che 30 blessai ei il trest esit[58].

56 JECKLIN, C.: *Die Bündner in der Schlacht bei Siena* (2. August 1554). SA aus *BM*. Chur 1929.

57 SALIS: *Memorie*, 263s.

58 SALIS: *Memorie*, 43s.

Era denter Svizzers e Grischuns en survetschs jasters fuva la concurrenza e scuidonza gronda. Sch'ins astga crer agl ambizius mo fidau de Salis, miravan ils Svizzers buca mal da surengiu. Mai ch'els havessen lubiu e vertiu ch'in Grischun cumandassi cumpignias svizras. Schizun alla meisa dils ufficials pretendevan els senza risguard ils posts d'honur[59].

Cun la Revoluziun franzosa entscheiva il sistem da mercenaris a sesgurdinar. Igl ei commuentont da persequitar, co ils Grischs vegnan relaschai dalla Gronda Naziun.

Ilgs 7 essen vegni a St. Louis... leu veinsa rendiu las gravatas dilgs 4 fendlis, ch'eren nazionalas, las cucardas, che nus veven sin la(s) capiallas, tratg giu ils pindels, che nus stoveven purtar vid las russnas d'igls revers della casacca, sco la crusch sogn Ludevig, et rendiu guers, schibernas, sabels (Annalas 7, 234, BALLETTA, *1792).*

Mo era sigl agen intschess han ils Grischuns viu duront ils tschentaners da tuttas sorts cassaccas: Spagnous, Franzos, Caisers, Imperials, Papalins, Bejers, Cnaps da S-charl, Salspurgers, Tirolers, Russ etc.

Ils Keisers *ean campaie / tiers nus en bers logs zund (Annalas 1, 192, 1800).*

Pü barchias lo pareten per mauns, / plainas da mêl chiatalauns[60] *(*TRAVERS *44).*

ils Gravats[61] *quels gin cun gritta (*DEC *2, 385).*

Unna cumpagnia d'Neapolitauns *ch'el assudet (*TRAVERS *29).*

X Urgiamenta

Las Treis Ligias possedevan buc «in ton custeivel artional scho Veniescha» che haveva fatg buca pintga impressiun al futur avat Giachen Bundi ed a ses cumpogns[62]. Mo nus savein (par. cap. II) che certas vischnauncas havevan ina reserva e ch'ellas repartevan sper las armas era in ton «resti» d'uiara. En quest liug vulein nus far attent aunc ad in pèr auters tiarms.

Pillgad moa la chiaplina *(*CHAMPEL *393).*

chi s' tmess cumandav el da trar aint la guargiamainta *(*VULPIUS *31).*

[59] SALIS: *Memorie*, 286.

[60] En quest liug el senn da «sbiers, canaglia». Par. talian *catalano* «gridatore».

[61] Bein *Croats*. Ils *Croats* u *Cravats* fuvan enconuschents sco mercenaris a cavagl. Par. SALIS: *Memorie*, 139. - *DRG 4*, 176 s.v. *crabot.*

[62] *AGI 7*, 156.

gnond vis in seis guaret [63] *lüschaint è pennas albas fol d'ün falconet in seis flanc drett sagiettà tras (DA PORTA 143).*

inua per gronda chalur Thomas a Castelberg banderal da la Foppa, haviond eir aint ün guarret, *det sü'l spiert (VULPIUS 65).*

...schar trer si entochen ch'ei sapien purtar il harnisch *(AGl 7, 303, Octavianus).*

haviond el ün panzer *nun vain el offais (VULPIUS 49).*

in grond um... armaus cun resti [64] de uiarra *encunter ilgs laders della mar (AGl 7, 157, 1591).*

XI Uniformas

Il cudez dall'uniforma ei buc in'appariziun da nos dis. Sper ils cruschuns e las crunas han ellas franc giavinau beinenqual giuven grischun els survetschs jasters. En l'atgna tiara vegn ei ad esser stau grev d'uniformar ils Grischuns. In u l'auter che retuorna dil survetsch sut crunas fa vess da bandunar sia mondura tarlischonta.

la cavalaria franzesa cun chiappas cotschnas (DA PORTA 204).

essent che jau erel vistgius en in frack d'ordonnanza da Vigier [65] (Annalas 7, 240, BALLETTA).

Ils mus-chettiers han survegniu uniformas cotschnas cun plîs blaus ed ils piccadurs blauas cun plîs cotschens (Annalas 1, 185, survetsch hollandes).

L'uniforma dils grenadiers e fisiliers era de scarlata; quella dils catschadurs verda. Tier paradas portavan tuts caultschas alvas. Ils grenadiers portavan la capetscha de palegna, ils catschadurs il tschaco cun ina pintga plema cotschna-alva (VINCENZ, P.A.: Reg. de Roll 7, survetsch engles)[66].

Il regl dall'unifuorma menava enqualgadas a situaziuns pulit cavistradas. Aschia han entgins Franzos e Grischuns en la battaglia da Maz (1635) tratg en uniformas dils Imperials ch'els han terrau. Pli

[63] *guaret*, sursilvan *guret* ei in interessant plaid. Astg'ins empunir el vid CORIUM «curom» e considerar sco in plaid d'emprest. Il *g-* inizial ei forsa d'attribuir alla influenza da *guargimainta*.

[64] Dil tud. svizzer *Rüstig* (Rüstung).

[65] Sut Vigier, in ufficial da Solothurn, haveva aunc in auter Sursilvan surviu: general Luregn Demont, daventaus pli tard «Pair de France», sedistinguius ella Battaglia da Waterloo. Siu num ei gravaus egl Arc de Triomphe a Paris. Par. *Annalas 7*, 275, BALLETTA, 1798.

[66] Per l'uniforma dils schuldaus en survetsch papal par. BALLETTA, A.: *Novellen und Aufsätze*. Chur 1888, 209.

tard en Val Fraele ston els sedustar dallas ballas dils agens che havevan scumbigliau els culs adversaris.

Duos dalgs Franzos fü'n amazos / sco d'l'inimi füssen sudos (WIETZEL 82).

XII Armas

1. En general

Semper en retard al svilup tecnic recuoran ils Grischs adina puspei allas armas primitivas: als pals, flugials e turschets, allas fuortgas e faultschs, allas maneras e sigirs, als mazzüchs e mordachs. Quels uaffens fuvan adina semtgai e per cass levs da refar[67]. Il cumbat dils Tiroles encunter ils Franzos haveva dau la cumprova che las armas «cunvenziunalas» per aschidadir seigien buca da sbittar. Senza buis rigadas che tonschien cun precisiun sin ina pulita distanza seigi da far pauc en la muntogna ed ei cunvegni da star sil pei vegl[68]. Aunc suenter las invasiuns franzosas sereghegliavan vuschs el Grischun che vulevan introducir il turschet sco arma d'ordonnanza[69]. Las armas da fiug ein sin via, mo ils urdegns da casa fan aunc ditg lur survetsch malmaneivel.

Mazzüch, alabarda *e stanga e spada / els mainan con forza süls cheus tirolais (Annalas 32, 259, BARBLAN).*

Quaista chiapplina et allimbart[70] *vöelg pigliaer atscho per soart (VIEZEL: Tragicomedia 1673, 27).*

den d'man halambarts *ordman dils prossems, è sdusten bain löng (DA PORTA 62).*

ilg maschailg cur el vain tramis our d'comün per offici des purtar sia dagia e hallebart *(DRG 1, 160, 1707).*

In Chauntsegk eschans bler temp stats cun l'arma *in maun (DEC 6, 271, Cronica rim.).*

[67] Aschia per sem. duront la sullevaziun dils da Purtenza (1622) che Baldiron haveva privau da lur armas. Par. VULPIUS 136. L'expressiun sursilv. «turschet» per igl uaffen da lavur per excellenza dil signun e per l'arma ei significativa per la facilitad dil pur da trer el cumbat cun urdegns sempels mo cumprovai.

[68] *Annalas 1*, 118, 1798. «Buis rigadas» = buis cun conna tratga. Par. SALIS: *Memorie*, 79 haueua il giorno auanti con un moschetto rigato butato à terra tre cauallieri.

[69] Par. PADRUTT: *Staat und Krieg,* 204, n. 1264.

[70] Interessanta la fuorma «allimbart» che secuarcla cun in semegliont mussament da Ms. Pernisch IV (S-chanf), par. *DRG 1*, 160.

ün Jon Valus da Glaris, in ün pass strett tgnett sü cun ün asta *lunga 20. reiters (DA PORTA 58).*

Item ais... scomondà da totta sorts maneeras da trâr *et autras maneras e sajürs e* cruschs[71] *(DRG 4, 289, Stat. Crim. Müst. 1683).*

Daa dmaun teis schkiüdt è launtscha *(CHAMPEL 85).*

A mai e'ls muntognards / sta bain il mazzacun, *quels spaits incrusch (BARDOLA: Tschanüff 110).*

Sül elm austriac mazzüch *e sgür, / manats con botta franca (BARBLAN: Poes. 80).*

Quo nun vallet launtschia ne murdaik[72] *(TRAVERS 52).*

ün da Ftaun con ün mordagk *in maun (SALUTZ: Genesis, Dedicat.).*

L'hura giand cun il chieu bass, saglin in mez 'l inimi cun lur pals *(VULPIUS 170).*

els saglivan sco chiamotschs d'ün mot al' auter cun lur pals *(DA PORTA 188).*

Tuts pals de soingn Fidel[73] *en stai / en bia ujaras schezigiai (Ms. claustra Mustér 523).*

Quel che va ordavon porta ina pica *(Glogn 1944, 33).*

lur resti et vaffens de uiarra... portisanas[74] *(AGl 7, 156, 1591).*

Parchiai tü èsch, Singur, meis schküdt *(CHAMPEL 5).*

scodün hôm ù maesckiel dalg cumoen dalla aetaed da ans vaing, ù da loander in sü... haegia in chiaesa et saimper mantignia üna haesta, spieutz[75], *ù ôter simel guaffen da guearra (Annalas 44, 347, Stat. Eo. 1605; par. DEC 6, 189).*

2. Artg e ballester

Aunc duront l'Uiara sueva vegnan artgs e ballesters duvrai sper las armas da fiug.

La grimma mort cun siu pilliet / lagegie silla vita, / trai si siu arg, *smanaccia sliett / a cuorre tutt de gritta (Consolaziun, ed. crit. II, 188).*

[71] Müst. *crusch, cruschada* vegn ad esser ina specia da halumbard.

[72] Dil tud. *Mordaxt* «Streitaxt der alten Eidgenossen» (*Schw. Id. 1*, 620). Stupenta la ferma assimilaziun dil plaid al romontsch en sia desinenza.

[73] Adattaziun dil tud. svizzer *Fidelis-Chnüttel* (*Schw. Id. 3*, 767; par. GESSLER, E.A.: *Der «Morgenstern»*, en: *Kalender der Waldstätte, 7. Jhrg., 1931*, 60s.). Ils da Purtenza han giu sturniu a Sievgia cun in pal (turschet) il pader Fidel da Sigmaringa, ch'ei pli tard vegnius canonisaus. El vegn representaus cun in turschet en maun.

[74] Tud. *Partisane*, talian *partigiana*, specia da lontscha da cumbat.

[75] Da *SPEOT (vegl francon dil nord) «Spiess» (*FEW 17*, 178), par. Sent *spiout* «cheville de bois, fiche» (PULT: *Parler*, 199). Setracta ei en nies cass *spieutz, spietz* d'in singular formaus tenor il plural?

La sia spaad' ha 'll bain giützad, / è taiss eir seis balaister *(CHAMPEL 11).*
Trametta teis gialgards batzuns *(CHAMPEL 230).*
Sagietta ls cun lur fritza *(CHAMPEL 86).*
staigl de quei duvraven els artgs e paliets, frevan cun la funda *(Cud. instr. 1840, 75).*
Sias sagièttas *arden (CHAMPEL 11).*
büttar davent sco cun üna slingia *(Bibla E, Jer. 10, 18).*

3. Armas da tagliom

Catharina Haberstrau pigliet la daja *ad ün sudà our d' man et 'l mazet (VULPIUS 137).*
sche ei sei curiu nautier enzacons de quels sin lur cavals cun ilgs tegiens *traigs (AGl 7, 182, 1591).*
eau ans uules in armer / cun armadüras de speda et pugneilg *(DEC 5, 442, Valantin).*
Uschy dest crayr a my: Chi gledi *faa, (par)* gledi *pyr (Annalas 19, 201, STUPPAUN, Desch eteds).*
alg castelan alg qual ais conces il punchial *et scanip (Annalas 4, 127, Stat. Müst. 1707).*
Christian Pernier t'ngieiva la bandera cun ün maun e cun 'l auter plajet el ün dal inimi cun la spada *(VULPIUS 65).*

4. Armas da fiug[76]

nossas montognias e stretgs pass seigien a proposit per ina armada da chitschadurs con buis ragadas *(Annalas 1, 118, 1798).*
Qua haun eir 'ls Rhaetiers survgni ott muschets s'nomna cavalletas[77] *(VULPIUS 65).*
priu quen dilgs umens, guers *(Annalas 7, 234, BALLETTA, 1792).*
Ilg comin veva retschiert d'ilg Lantag de Cuera per pagament 294 guers... *et era rauba de pauc – a tut entocs (Annalas 7, 272, BALLETTA, 1798).*
laschen davo alchüns muschettuns *(DA PORTA 141).*
Duas pistolas *sun chargiadas / sün daman per las sbarar (DEC 9, 234).*

[76] Par. MICHEL: *Schützenwesen.*

[77] *DRG 3*, 112 s.v. *cavaletta* II. Buis ch'ins pusava da sittar sin bucs u fuortgas. - SALIS: *Memorie*, 164 moschetti de *caualletti*. - ANHORN: *Graw-Pünter-Krieg*, 78 zu verwarung der 12 *Cavaletti* oder Böcken.

In las Lias sequitaiven (sagiataiven?) / cun sagiatam da rouda[78] *(DEC 6, 188, Canz. Chalavaina).*
leu veinsa rendiu... guers, schibernas[79], *sabels (Annalas 7, 234, BALLETTA, 1792).*
mo la rouda dal schlupet[80] *nun fuo trata sü (VULPIUS 49).*
Ils stuzers *vein cargau (DEC 2, 401, Canz. pop.).*
la terzetta, *der Puffer, die Taschenpistole (CARIG., Voc. 355).*
bandits armos con stilets e trumbuns[81] *(Fögl 1863, 36, 2).*

XIII Muniziun[82] e sittoms

Il grond disavantatg dallas armas da fiug ei ch'ellas drovan muniziun e che questa peisa. Il bardigliar vidaneu e seproveder cun muniziun (sempuorla e plum) ha franc caschunau allas Ligias ed allas armadas jastras pitgiras. Cunquei che «muniziun» significhescha pli da vegl era provisiun insumma, pia era vivonda, eisi grev da dir, sch'ei setracta adina els exempels da sittoms.

in Buorm fo manà pro munitiun *sün 11. asens è 4. müls (DA PORTA 145).*
ma comanzett als mancar puolvra *(DA PORTA 142).*
Trais boatas *da chianuns / mettan in bacuns / voas homans et femnas (DEC 6, 181, Canz. Muntalban).*
dits homens daien dalungia fêr oura da ditt plôm bolettas *et las gouernen in cas da guerra (Annalas 48, 67, Stat. Puntr. 1610).*
Ei gliei fatg vischneunca, partiu ora las cartuschas *(Annalas 7, 276, BALLETTA 1799).*
dit Lugano fet a Sondre tuot l'eivna aunt 'l mordaretsch culas *da schlupet (VULPIUS 44).*
Tschienttschinquaunta trais fridas *aspett' el / alhura paick et concordia dumand' el (TRAVERS 53).*
Ls grandèrs sagitta cun teiss tuns *(CHAMPEL 230).*

[78] Significhescha probabel plitost «frusts gross» (= artillaria).

[79] Franz. *giberne*, sac da curom nua ch'ils grenadiers lugavan lur granatas.

[80] Buis cun «Radschloss» (MICHEL: *Schützenwesen*, 17).

[81] Talian *trombone*, franz. *tromblon*, arma da fiug cun conna buca rigada, largia, che sbucca a fuorma da dartguir.

[82] Conc. muniziun par. era *Rq., B 1*, 535 (Stat. Sent 1685).

XIV Cavallaria

Igl ei bein da dubitar che la cavallaria seigi stada zacu fetg da casa tiels vegls Grischuns. Tonpli surprendent eisi d'endriescher che l'armada grischuna dumbrava duront la campagna da Buorm (1486/87) gia 400 cavallerists, muni cun «strambuchina», ina specia da ballester[83]. La cavallaria dueva cudizzar (frizzar) igl inimitg, dar agli il dretg mument el dies u ellas costas, far patruglia e.a.v. Meglier ch'ils pedunzs fuva ella capavla da «travachar» auas e flums e cheutras da scaffir novas situaziuns strategicas.

Las armas tuottas büttaun via, / h'viand el doess la chiavalaria *(*Wietzel *82).*
la cavallaria *ils deiv' a döss (*Da Porta *136).*
Lur propria chiavalaria */ gieiva tras lur schquadrun, / cun lur spada s'feivan via / e que tras lur peduns (*Dec *9, 189, Canz. pop.).*
ils Bernais al lö ordinà fon impedits da la blera reiteria *bè rivada (*Da Porta *142).*
l' Segner d'Austria cun seis cusglêrs, / baruns, sgnuors et chiavalêrs *(*Travers *36).*
600 chiavalgiaunts *tres las Lias vousen pasêr (*Travers *37).*
quels eiran in tuot 80 chiavalgiaints *(*Vulpius *72).*
malapaina 2000 peduns e 50 dragoners *(*Vulpius *165).*
'l tenent da seis draguns *(*Vulpius *154).*
Eir surfgnieu füt ün cornet */ ilg quael al Duchia s'preschantet (*Wietzel *72).*
2. squadruns dragoners *tuts in servezen (*Da Porta *178).*
A' Fürstenburg füt el chiavalgiô *(*Travers *21).*
als quals frizand la chiavallaria *dal Girald (*Vulpius *69).*
cura chi el do üna sprüneda *a sieu chiauai(l)g (*Dec *5, 422, Valantin).*
Dant 'ls dragoners davo als Rhaetiers trapletten *els suot bleras dunauns et iffaunts (*Vulpius *167).*

XV Artillaria

L'artillaria, v.d. il «sajettam da guerra», fuva ligiada vid bastiuns, castials e rempars. Ils canuns vegnevan spostai tenor basegns. Per

[83] Michel: *Schützenwesen,* 4

bumbardar il casti da Müsch ston ins runar neu da Mesauc enzacons canuns cun melli stentas sur ils cuolms. Enqualgadas empristavan pussonzas jastras in diember da «frusts gross» cun vitier in canunier digl imperatur sco instructur che sto entruidar ils indigens. Dil temps dils Franzos aud'ins perfin da mudestas emprovas da construir canuns en atgna reschia. A «quei Gion Benedetg Gorj ilg qual ha fatg quei frust gries de len, et ei vegnius enflaus buns» han ins dau la cumissiun da far 4 auters dalla medema sort e metter veras da fier entuorn[84].

Me nun vous crair ad üngün, chi dschaiva, / chia tel altalaria *s ardüschaiva (TRAVERS 49).*

Awaunt nun lg staun ils bastiuns, / chiasteaus, schluppets, bumbardas *(CHAMPEL 11).*

dils chianuns *nun puden dovrar plü co 3 nun hviond temp dils implantar (DA PORTA 142).*

Sainta co cha 'ls chanuns sbaran (DEC 9, 234, Canz. pop.).

Aschinavon sco ei ha plaschiu agli sigr. general Auffenberg de... conceder a nus 2 canuns de 3 funs (Annalas 1, 109, 1799).

Je nus vein canuns, *trunbettas, / ven bandieras, vein* cartetschas *(DEC 2, 386).*

Da Tarasp sajettén nan cun falcuns[85] *(DA PORTA 185).*

cunbain cha lg palatz eira parzurgio falcunets, *mus-chiets muni-(z)un (Annalas 71, 73).*

han laschâ davo 3. feldstùks *(DA PORTA 141).*

El veva principalmeing 24 frusts grons *(AGl 7, 157, 1591).*

2. regim. Spagnos è plüs Talians, cun pezas grossas *sian da Milan tramiss a Tiran (DA PORTA 141).*

e manetten cun els 3 pezas d'champogna *(VULPIUS 171).*

Dals Rhaetiers vennen mazads brichia paucs, pustüt cun sajatam da guerra *(VULPIUS 26).*

ils nos sajetteivan dal sunteri da Scuol via cun las slanguas[86] *da Remuosch (VULPIUS 126).*

XVI Cun schumbers e fiffas

Il «stab da cumin», sco el exista aunc sil cumin dalla Cadi: picher

[84] *Annalas 1*, 109, 1798.

[85] Dil talian *falcone* resp. *falconetto*, canuns da ca. 6 resp. 3 glivras.

[86] Autras fuormas: *slaunga* (VULPIUS 159), *schlaungua*. Dil tud. *Schlange* (*Schw. Id. 9*, 579), canun cun conna liunga.

(leufer) cun sia picca, fiffer cun sia fiffa (antruras numnaus: schuicler, schuicla)[87] ed ils schumbraders, dat bein in'idea, co ins empruava d'accumpignar las bandieras e cumpignias cun ritmus e melodia e da dar anim alla schuldada pil cumbat. Als ins fageva ins curascha, ils auters, ils adversaris vegnevan stigai e vilentai. Per enzatgi ch'ei vilaus sc'in tgiet drov'ins aunc oz a Sumvitg la locuziun: El ei *sacfiffa* u *sacfiffer*[88].

eir quels da Sôs (= Saas) gnivan cun flöta e butatsch *(VULPIUS 124).*
Ils schumbers[89] *quels audel jeu schon, / che petramein vegnan a tunon (DEC 2, 432, Canz. pop.).*
Tromblas, speclas[90]*, et eir schalamias (Philomela 1684, 171 v.).*
Schi voeglia suner sco cha ves il diavel il cho! (DEC 5, 364).
vennen sunads 'ls tamburs *e sains (VULPIUS 51).*
O bel tamburin,*/ voust dar a mai ta rösa? (DEC 9, 158, Canz. pop.).*
Oda! trumbaschlager! *batta sün lg* tamburlin *(KOFMEL, Hiob, Solothurn 1889, 33).*
fetten suner lg tanborl *(Annalas 71, 80, ca. 1622).*
Trommenschlager, *sunna sü! (DEC 5, 363, ibid. tamboarl = schumber; trummer = schumbrader).*
Ad ell deiws daar, fick pradgiand dadaut, / la trumbla[91] *cun leidetza (CHAMPEL 244).*

XVII Avon la battaglia

Tgi che sefiera da bugen u sfurzadamein el prighel ed els «tapins» sedamonda cun raschun, co la caussa mondi a finir. Ils Grischuns havevan buca glieud dil rom che havessen saviu predir ord la beglia d'animals, schebein l'uiara mondi o en bein u buc. Igl ei da far cur-

[87] Tud. svizzer *Schwëglen* «Art ländlicher Flöte» (*Schw. Id. 9,* 1767s.) resp. *Schwëgler* «Pfeifer, Blaser». Par. DA SALE: *Fundamenti*, 132 (Surmir) *sgetla*, flauto. - Par. pil miedi da mistralia *Schw. Arch. Volksk. 31*, 26 e 31 (IN DER GAND, H., *Pfeiferweisen aus dem Eifischtal*).

[88] Tud. svizzer *Sack-Pfiffen* «Dudelsackpfeife» (*Schw. Id. 5*, 1074).

[89] *schumber* cumpara da vegl enneu mo egl intschess romontsch da Bergugn tochen en Tujetsch e Medel.

[90] *specla* para dad esser il medem sco sursilvan *schuicla* (par. n. 87), forsa empristau sur il tiroles *schweg'l* (SCHÖPF: *Id.* 660).

[91] En sia ediziun da Champel glossescha Ulrich «trumbla» cun «Trommel». Quei ei buca pli ch'in ton segir. DA SALE: *Fundamenti,* 328 (Surselva) noda *trumbla*, zampogna, fistola da suonare. A Müstair corrispunda «trumbla» a «tiba».

vien ch'ins auda nuot dallas enzennas calendaras che valevan schiglioc per prest tuttas activitads humanas, dil pop en tgina al vegliuord sin baun pegna. Dus da S-chanf, passond La Drossa per suandar il clom d'uiara, fruntan sin in camutsch e sturneschan quel – caussa maisudida – cun in bastun. «Venn par ün signael tgnieu bun» (WIETZEL 80). In'autra gada era «ün agne alb... plüs dits tanter els, hven quai ber bun seng, assedien il chiasté» (DA PORTA 168). Tiaratriembel, in tschiel tut tgietschen ed ils nibels che cumbattan denter pèr e semidan «in üna serp turnitschada» annunzian la vegnida dil Duca da Milaun en Vuclina (DA PORTA 157).
Scadina uiara vegn entschatta enconuschentamein per Diu e per la patria.

in tal succuors de pievel ha dau curascha a nies bien pievel della Cadi et gl'auter dy sepinau per far la bataglia con Diaus a Nossa Dona a noss glorius sogns patruns en agit (Annalas 1, 110, 1798).

La Philomela (1684, 164) cuntegn ina «Canzun da dar ardimaint pro üna jüsta battalgia contra l'inimi». Igl ei pauc probabel ch'ins vevi mintgamai peda da cantar questa. Mo ina ferventa oraziun avon la battaglia dava anim.

Fen la pru glieud dir messa et oratiun */ chia Dieu nun ls laschies in l'g bandun (TRAVERS 30).*

Haviand tuots fat inschnuglier, */Dieu per victoria ad aruer (WIETZEL 80).*

Dapi la reformaziun vegneva ei ad esser grev da s'unir sin ina oraziun cumineivla.

a.s. Murezi (Lumnezia) *se rimna la massa de pievel cun tuttas sorts uaffens et instruments, era cun hartas de sointgs sin las capiallas ina part e quei plischeva buc als reformai (DEC 4, 598, 1798)*[92]

A S. Martin (Lumnezia) veva in malprecaut «feldprediger» detg «l'enprim lein nus far giu il tgiau cheu als franzos avon ch'ira pli lunsch» e cheutras bunamein effectuau che l'uiara ei rutta ora denter il pievel sez (*DEC 4*, 598, 1798)[93].

Ils scribents grecs e latins fan mintgamai dils menaders d'uiara perfetgs oraturs. Fontana ei pli spargnus en siu appel. Patertgava el vid il proverbi romontsch «Per piarder in um, cal'ins buca da far uiara»?

92 Par. SPESCHA: *Leben und Schriften*, 97.

93 Par. SPESCHA: *Leben und Schriften*, 121. A Spescha fageva ins la reproscha ch'el hagi perdegau a Puzzatsch (Vrin) giud scantschala encunter ils Imperials.

il colon. dev' anim als seis, trev' a memoria la bravüra da lur velgs (DA PORTA 143).

L chiapitauni disch «Mattunss, muain, chial temps ais no!» (DEC 6, 188, Canz. Chalavaina).

Per cuschentar l'atgna tema e carschentar la trembletga digl inimitg san ins era far ina dètga canera cun scadenar las armas e cun grir, magari era cun beiber curascha e far beffas dils adversaris.

L's lur guaffens cumanzaune â masdêr / et lur guargimaintas fick â tuner (TRAVERS 31).

ün'hur' ant di ils metta man... sr. Blasch cun grond jüvlöz (DA PORTA 150).

cun minchia zena d'vin chi bavevan, s'ludèvan da mazar 10. muschavachias (DA PORTA 55).

In Cluorn s'glorievan dech cun sunar ils sains da mütschantar ils noss (DA PORTA 55).

XVIII Campagna e battaglia

Engaschadas da cuntin en las «trattas» e campagnas da Vuclina stuevan las Ligias far a lur schuldada enormas pretensiuns arisguard il marschar. Il camond da semover (semuentar, trer) anflava buc adina suatientscha. Sper ils Engiadines ils pli fideivels ed interessai da «trer el camp u feld» eran ils Bargunsegners. Ils Puters fan savens d'envidar, dalla Ligia Grischa gnanc da tschintschar che haveva per las pli differentas raschuns «ried da far plaun».

Las trais lias traivan / par tschinquaisma in Engedina aint sur munts (DEC 6, 186, Canz. Chalavaina).

Darchio üngiün cumparieu nun ais, / varguogna da tuott il pajais (WIETZEL 63, ibid. 84).

Le compagnie della Lega Grisa comparsero dopo la festa (SALIS: Memorie, 74).

ils d'Ingadina d'sura sa schüsen da nun havair puolvra (DA PORTA 142).

ma sa scüsen da stovair defender lur coffins (DA PORTA 161).

Moviments da truppa ston sefar cun spertadad, ils menaders ston contonscher las garnischuns il pli spert pusseivel.

Sur munts muvettan impestiaunt (DEC 6, 205).

Sainza d'mura munt' el â chiavalg (TRAVERS 21).

Curi ligèr ch'el paraiv'üna penna (TRAVERS 25).

Süzura tuott cun granda bramma, / sainza sparng da pe ne chiamma, / taunt a pe co a chavailg, / s'giaiv'in prescha sainza stailg (WIETZEL 82/83).

Beinduras ei l'entelgientscha dallas Ligias perfetga. Sentiment e cunscienzia naziunala seregheglian.

Uscheia â Clavenna et in Vutlina d'inminchia lia, / s'araspet üna bella Grischunia (TRAVERS 27).

Alchünas drachüras... s'inpisen co s'daiven fer hunur (TRAVERS 26).

Els havaivan hardimaint sco liuns (DEC 6, 188, Canz. Chalavaina).

Igl inimitg (vegl engiadines: ils fadivs) ei pil solit gia ella tiara. En Vuclina ha el podà occupau ina plazza u in rempar ch'ei tucca d'assediar u sfurzar.

Ls fadifs in Dubin fün fortifichôs (TRAVERS 31).

Lg cunt da Ark in la val fut antrô (TRAVERS 22).

Igl inimitg cudezza baul tscheu, baul leu, el laghegia dapertut e spetga il mument adattau per l'attacca. Igl ei bien sch'ins ha ponderau ad uras ch'el ei pli movibels cun sia cavallaria e ch'ei ha num francar stretgas e passadis.

l'inimi sün aguaets per precipitar ils Rhaetiers (VULPIUS 26).

D'la Vutlina piglaiv' el continua girra (TRAVERS 29).

Dintaunt staiva l'cunt Girard sün la mira (TRAVERS 29).

Gnivan fattas scurarias dils Spagnos a la riva (DA PORTA 154).

La battaglia per propi (champeista, giostra, ier, stuorm) sepaleisa forsa cun ina leva «s-charamütscha» che pesenta las forzas e palpa las varts fleivlas e munglusas.

Plü dan in tel schiaramütschia[94] nun haune arfschieu (TRAVERS 32).

A las 7 huras dimena aunt mez dì s'cumanzet à scaramütschar (VULPIUS 167).

Zacu sto ei dar ina decisiun. La formaziun da battaglia a quader (carré), las piccas (halumbards) entamaun, pia la maniera tudestga e svizra, la schinumnada «fanteria stabile», fuva oriundamein bein igl uorden da battaglia preferiu. San ins eruir ella gia ord la canzun dalla «Guerra da las giallinas», nua che Bart Gualgelm sfracca tras 8 retschas (glids)?

94 Talian *scaramuccia, scaramucciare.*

Seis champ ha 'l ordinâ (DEC 9, 188, Canz. pop.).

In mez l'g plaun eira la grand ordinanza (TRAVERS 31).

et s'lingond in ordinanza, ils matten man è fen mütschar (DA PORTA 56).

Lhura s'han avanzats ils da Turi in orden da bataglia (DA PORTA 143).

En la battalgia (il schlacht) van ils Grischuns s'entelli ordavon. Ei setracta gie en Vuclina en emprema lingia da lur agens affars.

Els vulan «congüstêr que ch'els havaiven perdieu» (TRAVERS 27), «fer vendetta da lur dan arfschieu» (TRAVERS 27), «da quel ingürgia vers las Lias da s' svangiêr» (TRAVERS 18).

e schi plascha vulain nus Rhaetiers star in 'l prüm squadrun (VULPIUS 83).

La Grischunia mattêt maun cun granda spraunza (TRAVERS 31).

Als Schwobs vulains nus tschiatser maun (DEC 6, 186, Canz. Chalavaina).

Ils inimitgs vegnan «d'amas varts clutrids» (DA PORTA 136), «per tuot incrasô» (TRAVERS 49). Forsa fuola in «fraischk barun» via cun sia asta sco Winkelried.

Volleb, qual ha in principi con sia asta fat rottüra in il inimi (DA PORTA 59).

Lura sederscha il rosch tras la largia.

cun il chieu bass, saglin in mez 'l inimi cun lur pals e mazen blers (VULPIUS 170).

Il progress dallas armas da fiug dictescha formaziuns pli lingieras e moviblas.

Ls jnimis cumanzaun a schiarger, / et ls Grischuns zuond as arasêr... per s'adater meilgdra vintüra (TRAVERS 31).

Da som lg munt infin la via / s'luvet la muschchetteria (WIETZEL 63).

La tactica preferida ei quella dils muntagnards: visar ils aults, ruclentar crappa e lenna, untgir sur sialas e cuolms e dar el dies, «sursaglir la saira» igl inimitg. L'untgida sur Schlingia dils 1499 e Porclas 1352 ein exempels classics persuenter.

Üna part gien sü per las grevas, / inua mael füssen idas chaevras, / per gnir alg inimi sü zura (WIETZEL 81).

et ils Grischuns sco 'ls plü prattis (tren) sur il munt (DA PORTA 142).

Et passen our zur Clavenna ün asper muntêt, / vennen giu l'g plaun ch'üngiün nun s'incurdschet (TRAVERS 27).

Schuldada che operescha aschi independentamein ed a distanza in da l'auter ston s'entelgir cun enzennas.

han als lur... dat seng sco eira accordâ con invüdar üna tabladiva, è rasar ün linzöl alb (DA PORTA 61).

Tuts chatschadurs dilg comin... deigien... sepostar sin igls aults et enten stagl de schumbers prender corns de caura e seconvegnir denter els dellas ensenas de avanzar enconter igl inimitg (Annalas 1, 122, 1798).

Da «lests» e curschins d'uiara en connex culs Grischuns relata la Cuorta memoria (*AGl 7*, 221). Suenter la Battaglia da Cappel duein ils catolics haver turnentau a casa ils Grischuns sin via da dar succuors, fagend diever d'in mess en l'uniforma d'in ufficial da Turitg. La medema fontauna raquenta ch'ils catolics hagien attaccau da notg ils reformai ina secunda gada. Per buca riscar da sturnir in l'auter el stgir «han els tuts tratg sur en ina camischa alva, ne mes si ina capetscha alva de notgs...»

Cu las ballas entscheivan a schular per l'aria entuorn cunvegn ei da star davos noda.

Ls jnimis cumanzaun a schiarger (TRAVERS 31), laschettan oura 4 archiabüsedas (Annalas 71, 70), sagiettevan con 4. chianuns, è cun ballas dfoe (DA PORTA 157), cun bgieras muschiatedas (Annalas 71, 73).

Ils Spagnos zopats davo 'ls mürs sagietteven fich (DA PORTA 143).

siond chi hvevan chanuns, schi cur ils sbarevan, s'inclinevan quests gio sün la terra, è nun han da quels quatras patí donn (DA PORTA 59).

Ei duvrava pulita cundiziun per tener lita en ina battaglia.

siond stats 10. huras in battaglia (DA PORTA 144).

Alla «virtüt da ls Grischuns» (TRAVERS 32), a «noas giagliards baruns» (*DEC 6*, 206) po igl inimitg buca resister. El vegn «s-chatschô, scurantô, sfügiantô, mütschantô, miss a sfrach». El vegn sdernaus e terraus (daruotta, sdrütta, starnüda, terrada). La fuigia entscheiva, e tgi che fui ha buca basegns da sparuns.

Alhura ls jnimis bod cumanzen... lur armas ad abandunêr (TRAVERS 31).

Zscherchiaiven â la chiamma tuots salüdt (TRAVERS 51).

Aquêls... fün per terra starnieus (TRAVERS 27).

Plüs co tschiênt arastên per terra (TRAVERS 26).

Cun far «barunias» sil camp da battaglia acquistavan ils Grischs, era sch'els mavan suls cuolms (murevan), eterna fama.

*Cun bain che el cun l'g coerp eis spartieu, / sch'ho el impero etaern nom agurbieu (*TRAVERS *26).*

Malemperneivel era ei sch'ils Rets, strusch arrivai sur munts, stuevan entrar en battaglia aunc cargai cun bagascha. Ei mava aschi spert

*chi puden scars schargiar las valischs ad intrar in bataglia (*DA PORTA *142).*

En tals cass era ei meglier d'untgir (guinchir) u seretrer cun calma (as retrar, as trer indrê, far la retirada).

*Ch'infin mez di gniss lavurò / da tuotta la brajaeda / par sgiürer la retiraeda (*WIETZEL *61).*

*s'han subit retrats à la riva Mezola (*DA PORTA *136).*

Ils Engiadines ein vegni surpri savens d'invasurs jasters che havevan smanatschau da «metter tuot la Rhezia cun foe ê spad'in ruvina» (DA PORTA 165) e da «far cun nuo noscha farina». Perquei enconuschevan els era sezs la tactica da darsentar la vallada, surschond agl inimitg mo muschnas.

*Alchüns habitants, cioè da Zuotz e Scanf, veziond la furia dal inimi, haviond l' prüm chiavà in terra las plü bellas e custaivlas robas e mobilias, schi ivideten els istess l'foe à lur propi cumüns e fügin sur l' munt Albula, vers Coira (*VULPIUS *28).*

XIX Rempars

Ils biars castials implantai ellas muntognas reticas havevan imponiu gia als scripturs romans. Veglia sco la crappa vegn l'isonza da tschercar refugi en in post nunattaccabel e segir ad esser, ni da dominar da quel anora il contuorn. La tecnica da tschuncar lenna per serrar ina stretga, da segirar in pass, da fierer giu las numerusas punts secapescha da sesez. Contas gadas ha ins per semeglia spazzau la punt Martina, ars las «archas», spalancau ella, resgiau tras las tromas?

Awaunt nun lg staun ils bastiuns *(*CHAMPEL *11).*

Lg foart *da St. Maria bandunet, / lg quael dalgs noass füt ruvino / et vi per terra zuond raso (*WIETZEL *74).*

In la fortezza *füt el grammamaing condüt (*TRAVERS *20).*

Sper Punt Alta feven lavurar ils noss a far forteza *(*DA PORTA *165).*

nun vuliond els trametter faschinas é lavurants a far foss *(*DA PORTA *181).*

La frata[95] *eira parzurgeda / cun lieud et sagiatam (*Annalas 1, *347, Canz. Chalavaina).*

Cuntuott ésch tü ilg meis friungk[96] *(*Champel *76).*

El (il marchau) ei tuttavia ferms, … cun fos et palisadas *(AGl 7, 189, 1591; par.* Vulpius *153).*

Ün punt *in buochia d'Adda ch'el büttêt (*Travers *30).*

Las punts *'na part zuond giu büttaedas, / l'otra part fü'n spalanchiaedas (*Wietzel *69).*

Per melgdra sgiürezza d'Ingiadinna / da bütter gio la Punt Martina *(*Wietzel *62).*

Las punts *han ei brischaue / ca fovan sur ilg Rhein (*Annalas 2, *192, 1800).*

üna foarta sgüra citad cun fick fearms ramüoers[97] *(*Champel *123, ibid. 215 sing.* ramür*).*

bütten sü qua üna ferma schonza *d'ün munt al' auter (*Da Porta *60).*

vai jau giu l'incombenza d'ilg comin… d'ira ella val de Rubi a fierer si schanses *(*Annalas 7, *274,* Balletta, *1798).*

ls uffitzchels et superiuors d'Vutligna (fütten) schfurzos da metter lur guargia in la Transera[98] *Travuna et Murbeng (*Annalas 71, *69, ca. 1622).*

la transchera *nandvart Chianova (*Da Porta *186).*

schi fossen restads dech quella nott in las transchèras *(*Da Porta *41).*

Qua s'hal fortifichâ, */ cun tschischpa fat ün mür (*Dec *9, 190).*

Ls fadifs in Dubin fün fortifichôs *(*Travers *31).*

L'g chiaste da Claven(n)a eira mel furnieu *(*Travers *19).*

L'g chiaste da Clavenna arsalvo fü, / ch'el nun des gnir spisagio *pü (*Travers *40).*

Et haun spalaunchi(a) *la pundt d Platz (*Dec *6, 273).*

Haviand transchero *lg di inter (*Wietzel *61).*

'l legier… bain schanzià *a Valgeu (*Da Porta *59).*

Tgnand tiers a schanzagier *la Muotta (*Wietzel *62).*

95 Latin FRACTA, sursilvan *fratga*, ladin *fratta*, cheu el senn da «rempar, schanza, barricada».

96 Tierm remarcabel. Senza dubi il tud. medievel *vrîunge*, tud. svizzer *Frîung* «Freiheit in rechtlichen und politischen Sachen; Freistätte, Asyl» (*Lexer 3*, 525; *Schw. Id. 1*, 1269). Ei la muntada figurativa vegnida sviluppada pér el ladin?

97 Savess esser in deverbal da **ramürar*, par. talian *rimurare* el senn da «rinforzar, mirar da niev».

98 Talian *trincera, trinciera* «foss da schurmetg per la schuldada».

XX Assedi u bloccada

Ils Grischuns, bramus da sperts success, era per motiv che las «banderas» appreziavan buca fetg las sulinadas lumbardas e las palius dil Lag da Como e ch'ellas eran prest dispostas da turnar a calur, fagevan buca not d'assediar u bloccar (vegl sursilvan: blagriar, blugriar) in casti u rempar. Las plazzas fermas en Vuclina fuvan ina spina pils Grischuns ed a medem temps in quitau e derschalet per las atgnas garnischuns. Ins patratgi al fort da Fuentes, al casti da Clavenna ed agl igniv quasi nunaccessibel da Müsch.

turnen al' assedi *da Mejefeld (Da Porta 57).*

Ma il chiastê da Clavenna sten assediar *mez on (Da Porta 44).*

A meg ilg blägerig *anturn, a fai ünna schonza ancunter quel (Bibla S, Ezech. 4,2).*

cura ca vus vangissas cun la bandiera enten... balegruns *(*Annalas 44, *212, Schons).*

et uschea duveivan els cun ün cuors e tuotta forza metter maun 'l marchià da Tiran (Vulpius 83).

La schauntza voelg guagiare (Champel 404).

A la praisa dalg chiaste da Clavenna vöelg cumanzer (Travers 17).

Per chie l'g chiaste as sbombardaiva (Travers 53).

nun hviond schalas a raiver (Da Porta 144).

Cun suas et tratschins in la chiavorgia intraun (Travers 20).

L'g castè da Clavenna füt stramantô (Travers 53).

XXI Butin e preda

Sdernaus igl inimitg, stuev'ins bein dar caschun alla schuldada da «far butin, butinar, far preda», fuva ella gie buca pagada memia bein.

A.o. 1679. Vain taxo la peja in occasiun da trattas... kr 30 al di per di per sudo (Ms. Stat. Sam. 1668, § 103).

Dals noass 'na part nun fü'n cuntaints / d'turner sainza bagner ilgs daints (Wietzel 73).

Fiug e spada fagevan via. Berchter (Diari, *Dec 1*, 404, 1799) descriva las sgarschurs d'in «brandschatz», d'ina sblundergiada sistematica.

la sodada ardet *Sielva (Da Porta 138).*

Ils Grischuns sblundregian ed arsentan *Clavenna (*MUOTH: Eberh. II, *185).*
Quel ho Engiedina zuond brüscho *(*DEC *6, 208).*
han salva per els tuot il butin *(*DA PORTA *42).*
Alchüns cun buttinar *Ardez vennen surchiapats e mazads (*VULPIUS *167).*
in las bagaschas dils Svizers ha l'inimi butinà *10. milli dichats (*DA PORTA *144).*
L'inimi desertet *suot Valtasna (*VULPIUS *127).*
L'inimi haviond sbundrià *ilg chastè l'ardett (*VULPIUS *22).*
spluglietten *et ardetten blers lous et vichs (*VULPIUS *23).*
Aquêls fün... smungiôs *dalla roba (*TRAVERS *27).*
Et ls pover Vutlinesks havaiva svalischo *(*TRAVERS *22).*

XXII Tradiment, perschunia

*Ad eira homens et dunauns, / chi schaiven mèl (incunter quels d'Engiadinna zur) cun der dals mauns: Cha mess havessane tscharnieu, / tiers l'inimi a piglier partieu, / cun què ls vulessane tradir (*WIETZEL *64).*
Ch'el in alchiün tradimaint *hegia me consentieu, / nun ho el confesso (*TRAVERS *24).*
Johan Batista hom sainz'hunur, / s'appalentêt ün traditûr *(*TRAVERS *52).*
Plü co 50 fat praschun *(*TRAVERS *22).*
Et löeng â lo praschunêrs *salvôs (*TRAVERS *48).*
il bap fo manà in perschunia *(*DA PORTA *46).*
Pia castigian els la felonia *mo cun ina contribuziun de 8000 renschs (*MUOTH: *Eberh. II, 178).*
Mastrel Silveister cun sia braieda füt alargiô *(*TRAVERS *24).*
ils saschins fon processads et ineffigie squartads tras il bojer *da Coira (*DA PORTA *46).*
in mez il lö ingio la chiasa eira, fo missa üna collonna d'infamia *con l'inscriptiun dil crimen (*DA PORTA *46).*
et alla davous ven cumando in Gialia *(Annalas 71, 85, ca. 1622).*
Et aint in tschêps *als arantêt (*TRAVERS *47).*
alchüns sun manats a Fuentes *et la morts in perschun da melancholia (*DA PORTA *181).*

XXIII Armistezi e pasch

Gl'ei mai stau uiara ch'ei seigi buca vegniu pasch. Mo avon cunvegn ei da star attents ed entscheiver a parlamentar. Tier ina capitulaziun vegn ins a sespruar da contonscher las meglieras cundiziuns pusseivlas.

*A' lo füt l'*abscheid *lêt et arfschieu (*TRAVERS *37).*

Paick et achürdt *lasch' el tscherchiêr (*TRAVERS *53; ibid. paick et concordia dumand' el).*

L'g davous la pesch füt articleda *(*TRAVERS *59).*

ilgs quals han l'incombenza de dira tier ilg general franzos et capitular *silg megler nez a pej profiteivel (*Annalas 1, *112, 1799).*

Las süjartads *cur ès'fa* tregua[99] *in guerras (Bibla E, 2. Reg. 14, 14).*

stuven dar 33 gisels[100] *dalla prosma drettüra (*VULPIUS *25, ibid. 27).*

manen davent 33. sco süartads *a Maran (*DA PORTA *60).*

Siond chia lass Lyas intardavan da rivar, / schi leiva ün part cun lg fadif parlamentar *(*DEC *6, 274).*

Per gnir ad ünna bunna pesch *da dureda, / vules l'operêr cun fadia nun spargnieda (*TRAVERS *36; ibid. 39 Unna bunna salda pesch per tramêr).*

Cun salf condüt *cu'ls jnimis favlaun (*TRAVERS *24; par. ibid. 38).*

vuliond savair dad els, sch'els havessen üna zeidla da sgüreza *(*VULPIUS *172).*

Incligiant la spoarta *da l'g Bologna (*TRAVERS *53).*

ingionder vegnen tramiss mess pro 'l inimi a s'almantar dil stilstand *violà (*DA PORTA *54).*

Lg Düchia da Milaun nun füt brick muot cufdus, / da la tregua *languneda cun nus (*TRAVERS *37).*

*Da trer giu sgiür, l'g füt impromis (*TRAVERS *54).*

[99] Talian *tregua*, franzos *trêve* «armistezi».

[100] Par. SPRECHER: *Rhetische Cronica*, 129 Aber die 33 oder wie andere schreiben 36. engadeinerische *Gysel* (= Geiseln).

XXIV Canzuns

Nus vulein concluder nossa survesta sin in tun litterar. Sco gia menziunau han las bravuras dil temps dalla «Guerra da las giallinas» e quellas dalla campagna da Buorm survegniu fuorma en la canzun populara. Eisi buc aschia ch'ins ha sutestimau - forsa perquei ch'ei setracta mo d'in pèr fragments - lur muntada per las entschattas dil lungatg da scartira romontsch insumma? En verdad cuntinueschan Travers e Wietzel el vau dalla tradiziun dalla canzun populara ladina, cuntut ch'els drovan in auter ritmus e ch'els han ina vesta buca pli legendara, mobein ton sco pusseivel «vardaivla» e persunala dils fatgs d'uiara. Dil clima da temps burasclus plaida era il psalter da Champel cun sia viarva robusta, guerrila, che daventa tier Stiafen Gabriel aunc pli passiunada. Dil reminent lai gest Champel corscher ch'ei existeva - abstrahau dallas allusiuns en sia introducziun - aunc autras canzuns popularas partenent ils survetschs jasters. Per la canzun nr. 85 (p. 390) renviescha el alla melodia d'ina canzun, numnadamein: «E lg ais üna chiantzun, ch'la sudada chi guardan sün las curunas da lg raig d'Frauntscha, soulen chiantar, la quala cummaintza uschèa:

Sü fraischkiamaing buns cumpanguns, / da noew eug s'ws uoelg chiantar nuuellas bunas è chiantzuns, / chia noass bap raig bain chiar / ans uoul manar huoss' our' in lg felt, / cuntuott nun wait pissèr per gelt, / ch' l ans uain pagiand bain d'faie / cun curunas da lg sulaie etc.»

In'ulteriura indicaziun da Champel di: «Quaist psalm s'poa chiantar schkoa ilg psalm 26. E la batailga da Carnga»[101]. Puspei in da quels cass, nua che Champel va buca pli lunsch. In studi cumparatistic cun canzuns tudestgas lubess denton franc da penetrar pli afuns.

Ils survetschs en Hollanda, che pertuccavan oravontut la part reformada dallas Treis Ligias, ein representai cun tschuppel canzuns popularas. La varianta ladina «In Ollanda fetsch viadi» ei mo ina dallas pli reussidas[102]. Pliras canzuns contan dils gronds capitanis, da Guglielm III d'Orania e da Muntalban[103]. Autras emprovan da sviar ils giuvens da lur regl d'ir «sut crunas»[104].

101 Par. CHAMPEL: *Psalms*, 65.

102 *Annalas 14*, 203.

103 *Annalas 65*, 110. - *DEC 6*, 180. Per la Canzun da Muntalban era *Revue des langues romanes*, tome 54, 191ss.

104 *DEC 1*, 189. La canzun cur jlg filg da Sörz-Fortt ei jeu a guara.

Sch'ins patratga che varga 10 000 Grischuns fuvan per temps en survetsch, lu san ins tgunsch s'imaginar che quei cuntinau scomi ha giu sia influenza era pil romontsch. Dad eruir quei endretg fuss in tema per sesez e nus savein buca persequitar el en quest liug. Canzuns popularas e praulas, gie schizun ils protocols dils process da strias lain percorscher ch'ils survetschs jasters han intermediau da tuttas sorts materias. Ins patratgi alla renomada canzun da «Malborough»[105], a «Trois jeunes tambours...» ed a biaras autras, representadas en nossa tradiziun orala en pliras variantas. Igl ir schuldau empermetteva aventuras, mo fageva, sco la canzun popularа resda, era patertgar.

Legher schuldau, vas legher naven,
Cu ti eis in tochet turnasses bugen.
Vas en Itaglia, stos schai sin la paglia,
Vas vi sur mar, sas mai da turnar.

[105] Par. *Cal. Gi 1965*, 78 (M. Bundi) - COLLENBERG, CH.: *La canzun populara da Marlbruc,* en: *Ischi sem. 61*, nr 7, 1976, 28-38.

NUMS E DENOMINAZIUNS

Nums da Sogns

(en: Il Piogn 3, 1960, 80-84)

19. Nums da Sogns

I

Vid il taler dil temps ha il pievel tessiu cun rauba jastra ed atgna ina teila marvigliusa: il lungatg romontsch. Millieras fils dallas pli differentas sorts e colurs ein tratgs en.

Ina occupaziun passiunonta, schegie buc adina dil tut leva, eis ei da scarplir els tenor derivonza e qualitad. Inaparts regordan als tschentaners d'avon la conquista romana; cunzun biaras expressiuns che pertuccan fuormas dil terren, nums locals, selvaschinas, plontas e fretgs selvadis. Auters, sco ils tiarms da cascharia, pia che risguardan il tarschinar las latgiras, novas tecnicas da construir ed auter, resdan dil catsch cultural ch'ei vegnius sur las Alps el vial dils guerriers romans.

In dils pli ferms levons ei staus, pil romontsch sco per auters lungatgs europes, il cristianissem. Sia contribuziun e presenza en nossas valladas ei quasi aschi veglia sco il latin sez ch'el ha tscharniu sco mied da communicaziun e penetraziun. Mo daferton che las cohortas romanas han tratg ils garlets davos si e surschau la Rezia a siu destin, ei il patratg cristian restaus ed ha imprimiu pli e pli sias nodas alla viarva retica. Profunds ein ses fastitgs en quella. Jacob Jud ha mussau quei en sia biala lavur davart «Il lungatg romontsch da baselgia», H. Bertogg ha stagiau l'influenza dalla Reformaziun sil romontsch, Robert Planta ed Andrea Schorta han aviert novas perspectivas sin fundament dils nums locals. Ina ferma titgira, che ha dau colur e veta alla teila romontscha, ei la finala il tudestg. Sur Cahannes ha detg inagada cun raschun ch'ils Romontschs fussien bein stai ureidis, vessien els buca empriu enzatgei da lur pussents vischins el decuors dalla liunga convivenza. Els ein en quei risguard stai il cuntrari scolars fetg allerts, enqualgadas forsa pér memia.

II

Restein perinaga tier il tema: cristianissem, ni plitost tier ina pintga part da quel: «Nums da Sogns en nies lungatg». Il preziau lectur temi buca che nus deien el suandont biografias da Sogns. Talas ein vegnidas screttas gia baul era per romontsch. Ei basta da regurdar all'ovra monumentala d'in Zaccaria da Salo «La glisch sin il candelier», al «Legendari», allas canzuns dalla «Consolaziun», al «Cudisch

dils Evangelis». Ensemen cun ils artists dils altars gotics e barocs han questas scartiras procurau ch'ils mediaturs ed intercessurs avon Diu ein daventai ils preferi dil pievel. Aschia eis ei da capir ch'el ha lugau els cun carezia e quitau en sia faviala e dau ina tempra romontscha a questa cuminonza internaziunala. Tunan ils nums Balun, Balugna, Andriu, Antieni, Gada, Giachen, Gion, Geletta, Tumasch, Vintschegn, Vetger/Vitgur, Zein denton buca sco quels da buns vischins, naschi, carschi e vivi sin nies agen tschespet?

Las expressiuns ed isonzas, ligiadas en ina moda u l'autra al num d'in Sogn, han lur origin pil solit en dus aspects. In, il pli relevont, la veta ed igl operar dil Sogn en damonda, sia urdadira, siu marteri e sias miraclas. L'auter, d'impurtonza cunzun en la veta dil pur, il termin sil qual la fiasta dil Sogn croda duront igl onn ora. Per omisdus posseda era il romontsch bials mussaments. Da quels lein nus porscher tscheu sut (senza pretensiuns scientificas) entgins scars schatgs, dond in sguard els carnets ed el material dil Dicziunari Romontsch Grischun, sco era en ver zacontas autras fontaunas. Secapescha fuss ei buca gest da pretender che tut quei che nus entupein seigi atgnadads romontschas e mo romontschas. Nies lungatg parta per ordinari questa ierta cun ses vischins. El ha denton salvau ella en moda singulara e cun pietad, e quei ei buc in pign meret.

III

S. Andriu. Igl emprem apiestel che Cristus ha clamau, Andriu, ei u ei staus patrun baselgia a Cuera, Zir (Zezras), Stussavgia, Lumbrein-Sontg Andriu, Rueun, Almen, Chamues-ch (Engiadin'Aulta). En la Svizra tudestga e franzosa eis el il gidonter da quels (u plitost da quellas) ch'enqueran da maridar. Podà che siu num, che duei star en connex cul grec «anèr» (= um), ha gidau S. Andriu tier ina honur ch'el ha matei ualvess encuretg. Cumpatg ch'ils Romontschs han en quei risguard mai giu grondas miserias. El mender cass ein els secuntentai cugl aschinumnau «Mateias da Ladir», enconuschents a nus ord l'expressiun «far il Mateias da Ladir» (far il mulissier d'amur), che serepeta en las cumedias da Theodor Castelberg, P.A. Latour, e novissimamein tier G. Gadola.

Il pievel sa perencunter aunc che la «Crusch da S. Andriu» ei la crusch sparunada. In correspondent da Lumbrein (material prof. Vieli) scriva per semeglia ch'ins tschenti ad in miert vestgius en duas candeilinas da tscheri en fuorma dalla crusch da S. Andriu sil pèz. La

biala isonza, profunda da significaziun, daventa dil tuttafatg clara, sch'ins sa che la legenda raquenta che S. Andriu seigi vegnius crucifigaus vid ina crusch en fuorma dad X. Aschia eis ei era capeivel ch'el ei daventaus il consolader da quels che han mal la bratscha, e quei sco Chr. Caduff di en siu interessant cudischet d'oraziuns *(Testamen dell'olma* 1705) «muort siu grond marteri, che el ha endirau ligiaus vid la Crusch, e leu vivius dus gis».

La fiasta da S. Andriu croda sils 30 da november. A quei datum empunescha la muntada ch'il di da S. Andriu haveva antruras sco termin pil tscheins. Quels tals che da S. Martin havevan aunc lur deivets sin tgamin, havevan a caschun dalla fiera da S. Andriu la pusseivladad ed il duer da redember il munchentau. En relaziun cul termin pils tscheins stat bein era l'expressiun che nus anflein en l'Engiadina ed el Grischun central, nua ch'«il barba (aug) Andrea, la Sontg'Andrea» vul dir ton sco «munconza d'enzatgei, mangogna, carischia». «Avair il barb'Andrea in chaminada» significhescha ch'ei mondi da rendiu culla carn criua. E cun il proverbi «la Sontg'Andrea vegn a tuts bold u tard» manegian quels da Prez (Muntogna) che mintgin fetschi zacu enconuschientscha culla pupira, u silmeins cun temps pli maghers.

S. Antieni e S. Antoni. Il fatg ch'il romontsch posseda dus nums, differents da tien, ina fuorma pli veglia «Antieni, Tieni, Töna», ed ina pli latinisada «Antoni», dat gia d'entellir ch'ei setracta era da dus differents Sogns. Cheu havein nus in bi exempel, co era la veneraziun dils Sogns ei suttaposta a certas tendenzas, per buca dir modas. «Mintga Sogn ha sia candeila», di il proverbi cun raschun. Mo quella da certins tarlischa anetgamein cun tala ardur e vigur ch'ella fa bunamein sparir sias vischinas. Il pussent Sogn da Padua, propagaus da forza cunzun dalla Cunterreformaziun, ha catschau aspramein a cantun il vegl S. Antieni, eremit u avat, morts ils 17 da schaner 356. «Il Sulegl da Padua» ha sblihiu la «Steila dall'Egipta». E Tonaton ei S. Antieni, figuraus cun in piertget (simbol dallas tentaziuns cullas qualas el ha giu da batter en sia cella el desiert) u cun in stgalin, staus tschentaners alla liunga il patrun dil muvel. Aunc oz resista el en questa qualitad tschadilà ed oravontut en Surmir.

S. Barclamiu, apiestel (anniversari ils 24 d'uost) ei tiels Romontschs in tipic tierm da stagiun. Nus stein alla sava digl atun. Buca da far curvien che biaras lavurs dil funs e prescripziuns partan da quei di. Enta Medel entschevev'ins la vigelgia da S. Barclamiu ad ir a far fein a pastg. Ils Uordens da Lumnezia (1737) prescrivan «che negin dei temprar fallas da pilgliar muntanialas avont Soing Barclamiu». Il risdiv ei carschius e madirs, ed il proverbi di a Medel ed au-

trora «in buordi da S. Barclamiu vala per dus da S. Mattiu (24 da sett.)». Il pur sa grau che l'aura seigi si per quei di. Pertgei sco tut sa «bialaura S. Barclamiu, pur fai plauntiu!»

S. Barseida. Carteivel sminan mo paucs dils lecturs tgei Sontga che sezuppa davos quei bufatg num. Ei ha daveras duvrau il grond instrumentari dil Dicziunari per puspei saver recavar el. Barseida ei nuot auter ch'il num romontsch pil latin Praxedis (talian Prassede) ed ei vegnius nudaus cul num da S. Barzeida, purschala, d'in da nos pli vegls auturs sursilvans, Augustin Wendenzen, en siu «Calendari dils Sogns» sut datum dils 21 da fenadur. Num e datum corrispundan accurat a quels dil renomau Necrologium Curiense. En la Crestomazia (*Dec 1*, 809) dat Decurtins il suandont passadi d'ina canzun populara: «muder alla moda fatg, a cun cordas bi surtratg, fettan la *barseida*». Igl ei buca sclaus che nus havein cheu in senn figurativ da Barseida, numnadamein «ina biala mo era loscha giuvna». Tuttavia cunvegn ei buca da concluder memia bia d'in sulet exempel. Ei vonza il fatg che Praxedis, la purschala romana,ei vegnida romontschada stagn e bein en Barseida e che quella Sontga, era sch'ella ha buca giu la cuida d'in patrocini, ha giu era tier nies pievel sia pintga candeila, sias veneraturas che han purtau siu bi num.

S. Giachen (25 da fenadur). Dapi la fin digl 11avel tschentaner sesaulza a Compostela en Galicia (Spagna dil nord) la catedrala da S. Giachen, il vegl, apiestel. Leu ruaussan tenor la legenda sias restonzas. Il liug da pelegrinadi ei daventaus a bun'ura in dils pli frequentai dil mund cristian, e vegneva immediat suenter quels da Jerusalem e Ruma. Ins s'imaginescha tgunschamein ch'ei fuva buca pintga resca da viandar cul habit, cul fest e la bulscha da pelegrin, la liunga via da Compostela. Aventuras e prighels da tuttas specias laghegiavan sils pelegrins da S. Giachen. Il stentus viadi ei presents era en la romontsch. P. Iso Müller ha mussau en in tschuppel interessantas paginas che quest pelegrinadi ha giu, cunzun duront il 16-18avel secul gronda attracziun era en tiara grischuna (Pareglia survart nr. 10, V, p. 127). Fuss la predilecziun dils Romontschs per Compostela buca documentada fetg bein, sche havessen nus aunc autras fontaunas: la litteratura orala. Duas praulas romontschas, identicas el motiv, plaidan da schabetgs fabulus sin via a «sogn Giachen d'Engalizia». Ina sursilvana cul tetel «Il mazzagigants», l'autra ina surmirana culla tezla da «Sontg Giatgen Galize». Senza dubi in text aunc bia pli vegl che quel da nossas duas praulas, presenta la ballada ladina, che conta la tragica aventura dils «Treis giuvens che mavan alla Punt S. Giachen, per ir e per star, e per mai seseparar». Duri Champel, il historiograf ladin, che haveva schiglioc pauc danvonz pils pelegrinadis da gliez

temps alla moda, enconuscheva aunc la canzun «che quels cantavan che mavan a Gallitzi ad encurir S. Giachen» ed el intimescha da salvar la melodia, remplazzond il text entras in dils ses.

Viagiond stendidas notgs sut igl arviul dil tschiel, han ils veneraturs dil Sogn bein giu caschun da contemplar las miriadas steilas. Deriva da cheu la «via da S. Giachen» (la via da latg) che sepresenta a nies egl las notgs sereinas sco ina nebla grisch-fuostga? Ed ei quella denominaziun ina specialitad romontscha? Ils atlas linguistics resdan autruisa concernent la derasaziun dall'expressiun. L'entira Frontscha (cun paucas excepziuns) e sporadicamein l'entira Italia tochen giudem il stival rispundan cun semegliontas locuziuns. Pia in'expressiun zun derasada e fetg populara. Nuotatonmeins para siu origin da scher - e quei ei interessant - en ina fontauna plitost litterara. Per la «via da latg» di il grec «galaxîa, galaxîas». E questa «galaxîa» ha gia baul obteniu il senn da «via dil davos pelegrinadi». Igl ei buca surprendent ch'ins ha interpretau viaden en ina fuorma «galâxia, galâzia» (cun accent spostau) il num dalla provincia spagnola «Galicia, Engalizia, Galitzi». Aschia ei la «via da S. Giachen d'Engalizia» vegnida tier siu num. Ad ella serefereschan dil reminent differentas reglas da purs. Mustér: «Cu la via da S. Giachen ei fetg stellida, cuoza l'aura buca ditg». Mo «vesa ins la via da S. Giachen treis seras ina suenter l'autra, sche fa ei ditg bialaura». Perfin els legns romontschs, che han franc giu sco mied didactic avon onns ina impurtonta missiun, ei nossa «via» s'ignivada. «Ina via nua che negin ei aunc iu? (Risposta: La via da S. Giachen)».

Pli grev eis ei da metter a casa l'expressiun «esser u veser ora sco la mort S. Giachen», v.d. veser ora sc'in pauper cruci, esser o sil peter pis, che nus entupein mo en Surselva. Perfin in giug d'affons s'occupescha dalla «Mort S. Giachen» (*DEC 2*, 686). In dils participonts semetta en dies giun plaun sco morts. Ils auters cuoran entuorn el e cloman: «Mort S. Giachen, mort S. Giachen, leva si». Lu leva la Mort S. Giachen si e peglia in dils affons. Quel fa lu da sia vart la Mort. Cun quei che la locuziun serestrenscha ad in pign intschess, eis ei pusseivel ch'ella seigi sesviluppada en ina u l'autra vischnaunca. Cheu savess ins patertgar als strapazs ch'ils pelegrins da S. Giachen stuevan subir, che mavan savens buca mo la via d'Engalizia, mobein insumma la pli suentra via. Sulettamein dalla vischnaunca da Breil ein, sco P. Iso relata, dils 1643 buca meins che tschun dels morts sin viadi a Compostela. In schabetg che ha franc buca munchentau da far impressiun. Nus quitein era da haver legiu zanua che la «Mort S. Giachen» vegni declarada en connex cun in cafanun da bara che purtava d'in maun il maletg da S. Giachen, da l'auter la Mort cun la

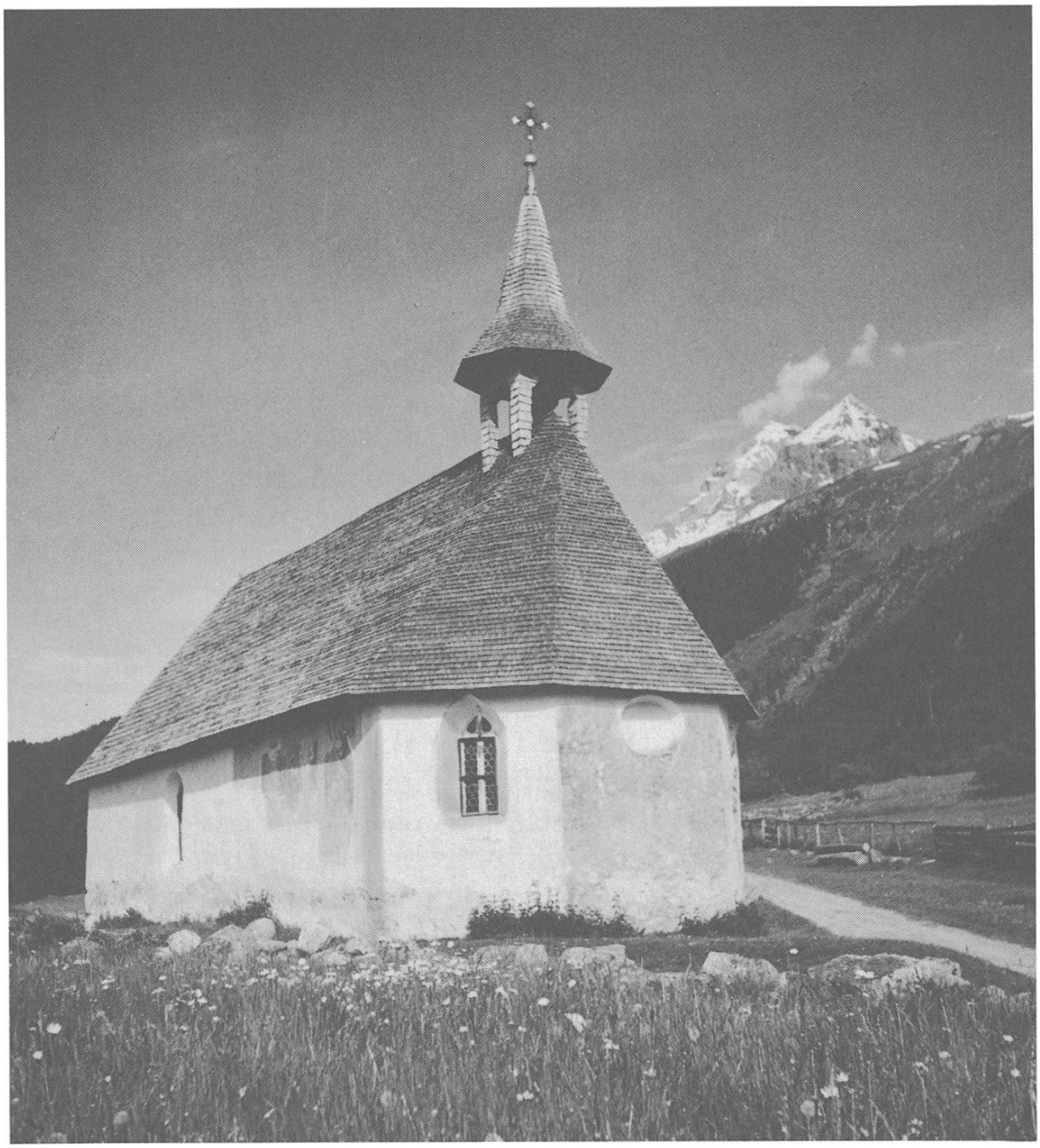

Caplutta da S. Giachen a Breil

faultsch, in cafanun reservaus forsa oriundamein alla sepultura dils commembers d'ina confraternitad da S. Giachen.

S. Gion (Battesta). Anniversari ils 24 da fenadur. Dalla presenza da quei Sogn en las isonzas da mesastad savess ins scriver in bien ton. Da Sogn Gion stad ein las forzas dalla natira sigl ault da lur catsch. Il sulegl stat sil punct culminont da sia cuorsa. Igl ei sco sche la vegetaziun less aunc inagada rimnar tuts ses mezs, avon che ir encunter sia cumpleina madironza. Il carstgaun ha bein resentiu instinctivamein da mellis onns enneu la seriusadad da quei temps solemn e misterius. Igl ei quei tierm dil solstezi da stad (dalla viulta dil sulegl),

dil qual il scribent latin Plinius scriva cun commoziun ed ardur ch'el seigi il grond encalchen digl onn, in grond fenomen da nies univers.

Da zun gronda muntada ei u ei stada tier nus oravontut la vigelgia da S. Gion stad. A Breil, ella Foppa ed en Lumnezia mav'ins per quei di - sche pusseivel duront ch'ei tuccava da miezdi - per frastgas ed jarvas ch'ins ligiava en pigns matgs vid ils crutschs dils barcuns u en las onzas dall'escha. Quellas jarvas hagien la vertit da tener naven dalla casa tun e cametg. Mintga vischnaunca bunamein haveva sias jarvas e frastgas preferidas. A Breil mav'ins per frastgas d'ischala, a Rueun per flurs s. Gion (Hypericum perforatum) e per feglia nugher, a Falera per frastgettas d'ischi ne da fraissen, a Sevgein per feglia nugher, a Vignogn e Degen per frastgas da fraissen. Msgr. uestg Caminada, il sabi interpret da nossas tradiziuns popularas, ha viu clar e bein ch'il num da S. Gion fa en quellas isonzas mo da vernisch ad in cult millenar da vegetaziun. Ed ei plaida per la biala pietad dalla baselgia enviers quest'ierta culturala ch'igl ei reussiu da far ella sia. Il correspondent dil Dicziunari da Sevgein circumscriva fetg bein en tgei ch'il niev cuntegn dalla vegliuorda isonza consista, sch'el declara la vertit dalla jarva pil di da S. Gion cul fatg: «che S. Gion ei staus furier (precursur e fuolavia) da Niessegner, ed aschia ch'el seigi era nies furier e meini nus enta parvis cu nus havein da murir». Quels plaids ein buca scurlai ord la mongia, secuarclan els gie quasi verbalmein cun quei ch'il plevon da Sagogn, A. Wendenzen, ha nudau en siu «Calendari» avon plirs tschentaners (1676). El scriva: «Sin quella vigelgia vegn ei era mess ora frastgas verdas e flurs avon l'escha, avon las finiastras; quei ei ina ludeivla isonza, e munta che S. Gion Battesta seigi il furier da Niessegner, pertgei sco suenter la feglia e flurs vegn vonzei era il fretg, aschia suenter la naschientscha da S. Gion vegni baul era a nescher Niessegner Jesus, il pli niebel fretg dil tschiel e dalla tiara». Cun ina tala concepziun havess il meriteivel Zaccaria da Salo buca stuiu scriver paucs onns avon (1665) encunter il medem usit da S. Gion stad, taxond quel da puccau da superstiziun e da vanas observaziuns. Auncallura han ses priedis fritgau pauc. L'isonza ei stada pli dira, e pér il raziunalissem dil 20avel secul ha privau nus da sia profunda significaziun e poesia.

Dallas auas e da lur nums

(en: Cal. Gi 66, 1987, 40-48)

20. Dallas auas e da lur nums

I La scartira vid la preit

En l'enconuschenta Canzun da Sontga Margriata fa la davosa part ina impressiun nunemblideivla. La diala tradida, che banduna l'alp, stizzenta la veta. Las jarvas seccan, las vaccas calan dil latg, las auas e fontaunas schigian. Antruras in paradis, ei l'alp ussa deserta e devastada.

Scadina detga cuntegn, sco ins sa, in ton verdad, valeivla per tuts ils temps. Patertgond alla situaziun da nos dis culs prighels che smanatschan all'aua, all'aria ed agl ambient insumma, quels elements vitals per tut quei che viva e riva, para quella verdad dad esser palpabla sco aunc mai.

En nossa litteratura pli nova tochen els onns 60 contan e ramuran aunc las auas dils dis d'affonza, e «l'aua gronda» dils temps avon ils lags da fermada sederscha a val. Ins legi «Levzas petras» ed «Il cavrer da Vigliuz» da Gion Deplazes, ni ils «Raquents» da Ludivic Hendry per serender quen dall'aua e da sia presenza el ritmus da veta dil mintgadi. Auters motivs da pli tard denton, sco «Ils nannins ed il dutg» da Toni Halter u «Pellas mortas» da Theo Candinas, lain percorscher ch'il derschalet ei sefultschius era en nies mund alpin. La civilisaziun moderna slavazza en verdad l'aua senza schanetg. Eisi buca da temer che quei bugadé gigantic provocheschi in di danovamein la sentenza da Sontga Margriata?

II Quitau e respect per l'aua

Il quitau e respect, che nos perdavons havevan per l'aua, resplenda el lungatg, en sias locuziuns ed en ses proverbis, els nums ch'ils Romontschs han dau allas auas, a lur qualitads e specias.

Ei basta da dar era mo ina cuorta egliada en in tschentament u en in rodel da schuar per seperschuader, cun tgei prudientscha ch'il pur da muntogna trafficava cun l'aua. Statuts minuzius circumscrivevan dretgs ed obligaziuns vid begls e fontaunas eifer ed ordeifer ils vischinadis. Ins teneva adaquen mintga fil e mintga stella. Ils statuts da Puntraschigna dils 1760 relatan per sem.: Ins astga buca prender naven dallas tschaffadas d'aua per las fontaunas (begls) aua da schuar, buca lavar el begl grond ni el pign curom criu u cuntschau, crappas, capiergnas u launa. Ins dueigi lavar el begl grond mo vischala da latg

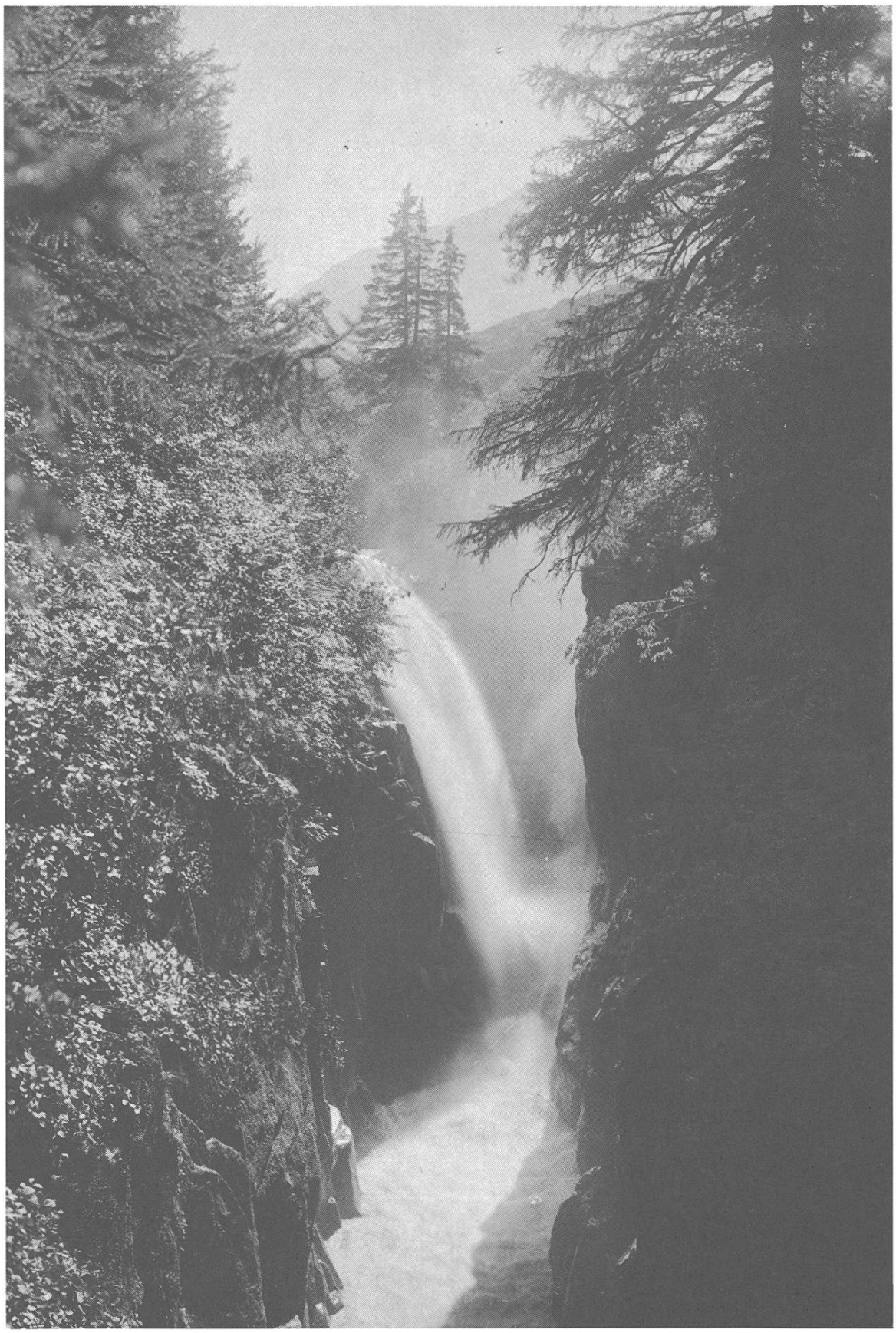

Fimatsch (cascada) da Val Uffiern enta Medel

(curters etc.), mo buca tala da meisa. El begl pign san ins perencunter lavar faschas d'affons pigns e lumiar en curom cuntschau e criu. Cu la biestga vegn buentada, sto tut tgi ch'ei ual vid fontauna far plaz.

Davart la sort u la roda d'aua da schuar dat ei uordens e rodels detagliai. Il Valleis e l'Engiadina Bassa fuvan ils intschess pertuccai il pli fetg dil prighel da schitgira. Cheu haveva ei num regular manedel e bein il diever dall'aua. Per in frust che deva ina carga fein (in carr fein), haveva il possessur il dretg d'aua da schuar duront 1 1/2-2 uras. Il schuar entscheveva cul far mundi, entuorn ils 7 da matg. Il pur haveva pil schuar dus uaffens principals: la zappa da dutgs *(il spars)* e la falla, numnada en l'Engiadina il «ruschen». Cul «ruschen», ina pala a mesaglina da lenn ni da fier cun in mantaner, tschuncanava el igl ual da schuar e fageva ir l'aua tras ils «clamignuns» (dutgs laterals) sin siu prau.

Ils purs stuevan dar dutg in a l'auter sil mender donn (Protocols da Trun dils 1703). Paupra quel che engulava u sviava maliziusamein l'aua da roda d'in auter ni quel che prendeva aua da fontauna da schuar! (Stat. Trin 1789).

Jeu vesel aunc, co il vegl dr. Federspiel da Tarasp mava aunc dils 1958 cun siu giuv d'aua e las sadialas d'irom per l'aua vin fontauna. Enzacons decennis avon era ei guess roschas en nossa tiara che fagevan il medem. Con ditg ha ei duvrau da menar l'aua en casa e la finala da procurar per canalisaziuns? Il far e metter bischels da lenn fuva ina sparta sviluppada. L'aua sco forza d'energia surveva a fravgias, mulins, falluns e pellas, mo era a resgias. Ella dustava da furtinas da fiug (incendis). Consequentamein stuev'ins saver nua prender l'aua il dretg mument. Avon ch'ei detti pumpiers e sprezzas tuccava ei dad haver promt in quantum sadialas, oriundamein schizun da quellas da curom.

L'aua ei e sa denton era esser sezza ina «furtina», in prighel. En loghens sper l'aua sco Trun, nua che Rein e Ferrera fruntavan in sin l'auter, fuva ei da far uors ad uras. E sch'ins urenta ils uors da purs cun carpuna sco tegias, san ins capir che talas barhadas savevan vegnir fatgas mo en lavur cumina, cun menadiras e carramenta da transport speciala e robusta.

«Cu ins auda a tunond il Rein, duei ins sepertgirar da cumprar prau» ha in da Disla relatau a mi avon onns. Capeivel, ins era mai segirs, nua ch'il Rein sebetti suenter in'aua gronda.

III Simbol da veta e mort

El raquent «Il buentadé en la paliu» da Flurin Darms daventa la fontauna il center dalla veta per glieud e tiers. Ella ei dapli il liug d'identificaziun dil carstgaun cun sesez e cun la cuminonza. Igl equiliber perfetg cun la natira. Il sgurdin vegn pér cun «Igl uor dil Farsch», dil mument ch'il carstgaun discaveglia e disturba quel cun sia intervenziun. Il Rein che schigia e staliva ei l'apocalipsa. «Vus vegnis a veser la perdiziun che vegn sur nus tuts. Vegnis a veser la vendetga dil Rein e la vendetga da tuts ils sogns. Vus veis sturschiu la natira...» scriva Darms. Cletg ch'ei dat ina forza che metta la caussa en siu esser: «L'aua gronda». Ella dat puspei vau e caracter al Rein ed access e canorta a ses avdonts, ils scaruns, ils pèschs, las quaterpiertgas. Daveras: «Cun mintga unda, l'aua semunda» fa in proverbi romontsch valer, enconuschend pér memia la forza regeneronta dall'aua. La schinumnada «fontauna intermittenta», ni sco ils Ladins san da dir «La funtana chi staina», temev'ins buc. Ins saveva per franc ch'ella cuori puspei dil mument ch'il livel dall'aua da funs sesalzava. «La vertit d'ina fontauna enconusch'ins pér cu ella ei schigiada e vita». Culs progress snueivels dalla tecnica han proverbis sco «Il pievel e l'aua sa negin retener» ed «Aua tgeua cava riva» piars empau da lur significaziun.

IV Nums e denominaziuns

Zun varionts ein ils nums da nossas auas. El center stat secapescha il «Rein», il cumpogn «robust selvadi» che ha «mussau als Grischs da far viadi». Quei flum che vegn decantaus en nossa poesia e canzun cun ina fervur che stuess bunamein leventar tscheu e leu remiers da cunscienzia. Il Rein, carteivel in num preroman, parentaus al grec «rein, reo = cular, fluir» vegn era duvraus sco tierm general per numnar in'aua insumma. En in cudisch da devoziun da ca. 1700 san ins leger: «Cura ti vêsas... biallas fentaunas, reins, lags» fai tala e tala oraziun. Aschia schein nus era il Rein da Medel u Rein Miez, il Rein da Val Sumvitg u Rein Val. En Val Sumvitg ha l'Alp Rentiert obteniu siu num dil Rein Tiert, v.d. dil rein curvau. Il «rein» ei d'engartar perfin en dialects lumbards, en in intschess che sbucca sias auas viers il sid e che ha da far nuotzun cul Rein per propi. Sco in animal, aschia ha era il Rein ses pigns, romets u bratschs laterals. Beinduras setracta ei era d'aua da fontaunas che va parallel cul Rein. A Trun ed en auters loghens vegnan quels roms numnai «ils plu-

scheins». Nus anflein quei tierm tochen giu el Friaul. Zun derasai ein era las denominaziuns «l'Aua da...», pli darar «Ual da...» (in derivat dad «aua») e lu fetg savens semplamein «la Val». In vegl plaid per in ual fuva il «flem». El corrispunda accurat al tierm latin «flumen». Ils vocabularis nodan aunc el sco appellativ, v.d. sco plaid duvraus generalmein. Mo en verdad eis el ton sco petrificaus els nums locals. Ha el dau il num al vitg da Flem? Quei ei buca dil tut segir, essend ch'il num da Flem cumpara gia 765 sco Flemme, pia en ina fuorma che savess tgunsch corrispunder ad in tschep linguistic prelatin. Il «flem» percuora era il vitg da Breil ed accumpogna la vischnaunca stendida da Vuorz. El ei presents en nums locals sco «Flimegl» (Falera) ed autrora. Il num «dargun» perencunter para da caracterisar oriundamein igl «ual selvadi», il rampun maluardau, il torrent. El va anavos sil plaid latin u corrispundent al latin «dracone». Nomen est omen! Igl ual ravgiau, che meina crappa e glera e serasa sin tuts mauns, semeglia buca mal in drag cun siat tgaus. Cun sias scrutaziuns ha J.U. Hubschmied mussau ch'ils pievels primitivs devan savens nums d'animals a flums ed uals, identificond quels cun certas deitads. Cunzun silla Cadi cumpara il num en la varianta «il drun». Il sbargat da «drun» a Sedrun u Sadrun, v.d. Sur (il) Drun ei evidents. Con ch'il Drun ha dau da far e da lignar als Tuatschins san ins eruir aunc oz senza breigias dalla configuraziun. En Tujetsch e Medel cattein nus era las fuormas «Darvun» e «Darveun». Da pugn da vesta dil svilup dils suns ein era quellas fuormas dil tuttafatg capeivlas. In tschep «dracone» ni «dragone» sto haver resultau «darvun», sco quei che «farvun» (per farbun) deriva da «fragone». In auter num, che renda dètg bein ils caprezis digl ual selvadi, ei la «Rabiusa», in num che serepeta el Grischun. La Rabiusa sbucca ord Stussavgia, ella vegn ord la val da Curwalda. Vargistagn (Schons) ha sia Raptgusa. Il Cudisch da nums retic tschenta era il num «Rabius» cun tutta raschun sut il plaid latin «rabiosus» (= rabiau). Las vals da Luven e Rabius plaidan era en quei risguard ualti clar. In auter schani, igl Anugl (der Nollen) che vegn giu dalla Muntogna (Tumliasca), fa sparuns e segls sc'in barbeisch (anugl) ed ha carteivel survegniu aschia siu num. Il plaid «dutg», dil latin «ductus», mettan ins instinctivamein en connex cun in sistem da schuar. Domat enconuscha aunc il verb «duir, dutg» che vul dir «menar, menau». Ils dutgs van tras la cultira. Il plaid ei zun derasaus els nums locals. Da «dutg», respectiv d'in collectiv «dutga», provegn il num digl uclaun «Dutjen» a Valendau.

Roschas nums partan dil plaid «fontauna», per semeglia: Fantanatscha, Fantanialas, Fantanei, Fantanuglias, Fontanivas. Buca

d'emblidar quels ch'indicheschan qualitads dall'aua, sco Fontauna Freida, Fontauna Verda, Fontauna Cotschna, Fontauna dil Suolper, Fontauna Frestga. L'abundonza d'aua s'exprima fetg bein en nums sco: Siat Fontaunas, Nov Fontaunas.

Denter ils nums dad auas tucca ei da far la duida menziun dalla Froda en Val Medel. Aschia senumna la part sisum dil Rein da Medel entochen giu Pardatsch. In num Fruda entupein nus el territori romontsch mo aunc enta Vrin. Quei factum muossa che questas valladas, vischinontas cul sid, han obteniu influenzas neu dallas valladas tessinesas. Leu ei la «froda», v.d. il num celtic u gallic per «ual» da casa en divers loghens. Interessant en quei connex ei ch'il plaid dil Valleis franzos pigl ual, numnadamein il num celtic «nant», maunca dil tuttafatg en nossas cuntradas sursilvanas. Daveras, ils nums locals, era quels dallas auas, caracteriseschan ina cuntrada!

La Ferrera a Trun regorda vid las ferrarezias (minieras e cularias da fier) si Punteglias. La Zavragia e la Sinzera cun lur auas malmaneivlas portan il num dallas vals respectivas. En la stretga davos il Munt s. Gieri s'unescha il Flem cul Ladral e Schmué(r). Il Ladral ha amintga cass da far cun il plaid «lateral», latin «lateralis». Il Schmuèr da sia vart denton zuppenta il misteri da siu num. Tuorbels sco sias auas, che semischeidan mo vess cun quellas dil Rein Anteriur, ei era il num dil Glogn.

V Schar reger mied e mesira

Ellas auas vivevan deitads. Mo ellas ein daventadas savens mo pli spuentegls che duevan preservar ils affons ch'ei mondien buc el maluardau. «Igl um dall'aua» a Bivio ei ina da quellas figuras, mo era la «Charnatscha» en la stretga digl En sut S. Murezi e la «Ritscha» a Zuoz.

Quellas pèr ponderaziuns, munglusas e nuncumpletas, vulan sulettamein dar d'entellir, co l'aua ha formau e nudau la fatscha da nossa tiara. A Vignogn senumna ina fontauna egl uaul la «Fontauna da Sontga Margriata». Possi quei bi sinzur direct u indirect dalla detga esser per nus ina seriusa admoniziun da schar reger en nies regl da transformar e midar la natira mied e mesira.

Ena scurreida cultur-istorica tras igls noms locals da Suagnign e conturns

(ainten: Sulom 66, 1987, separat impagino da nov 1-24)

Cuntign

I Observaziuns generalas
1. Partge declarar e leir ancleir igls noms locals?
2. Muteivs persunals

II Aspects linguistics generals
1. Igls noms locals fon part digl lungatg
2. En sforz special è mintgatant necessari per igls ancleir

III Rasada e cronolgia digls noms
1. Igls noms èn luias ainten ena trocla speciala
2. La colonisaziun dalla cuntrada agl feil cronologic
a) La situaziun anturn 1942-45
b) La rasada pi viglia digls noms
c) La colonisaziun or da vista romana e medievala

IV Igls noms locals, ena funtanga per ulteriouras infurmaziuns
1. La calitad dalla culteira
2. Plantas e pommareida caracteriseschan la cuntrada
3. Plantas pi grondas
4. Detagls da gôts e da lenna
5. Sguards cultur-istorics
6. Noms da famiglia e noms locals
7. Tratgs digl dialect da Suagnign

V Epilog

21. Ena scurreida cultur-istorica tras igls noms locals da Suagnign e conturns*

I Observaziuns generalas

1. Partge declarar e leir ancleir igls noms locals?

Declarar igls noms locals dalla tera e cuntrada, noua tg'ins è naschia e carschia, u cun la quala ins ò ena relaziun speciala, igls noms da vischnancas, pros, gôts, aclas, dad avas, pizzas, pitgognas e vals, corresponda ad en vigl basigns digls carstgangs. Ainten la Bibla, ma er e pustez tar igls istoriografs antics e medievals, ins cattigl adegna puspe amprovas ple u manc reuscheidas da declarar e svelar igls misteris digls noms locals.

Igl carstgang sa renda chint da chegl tg'el ò piglia an possess pir digl mument tg'el igl nomna e qualifitgescha. Cun las denominaziuns digl sies conturn vot el s'orientar e sa santeir da tgesa. Ma el na vot betg angal numnar igls divers salvs dalla si' tgesa (igls divers lis dalla cuntrada), el ò er igl basigns d'igls ancleir e daple er d'ancleir chegl tgi gio igls sies perdavants on numno e denomino[1].

2. Muteivs persunals

An chest li sa preschainta l'occasiung d'explitgier partge tg'ia fatsch chesta scurreida an surmiran e sur d'en tema tgi corresponda alla tera ed agl sies lungatg.

En tal tema ò sa racumando naturalmaintg durant la nossa scuntrada rumantscha an Surses, el è er sto cumplimaint ed undrentscha agl li da festa e d'albiert.

Igl giaveisch da splaer chel tema è dantant sortia pitost d'en stompel spontan e persunal, digl plascheir e giodimaint da rivar anavos an chel mond ed ambiaint tgi è sto per me durant bleras, lungas vacanzas da premaveira e stad, la mi'sagonda patria: igl antschess digls Gulangs.

Rivond mintgamai an Surses, passond la tgavorgia da Meir e la strètga digl Crap Ses, schi betg angal la tera, igl tschiel, igls gôts, la pizza, la taimpra digls cumegns, la maniera da far igl pour e da cultivar igl fons, las manadeiras cugl giouv a tgea e cun la salvona, la veta

* La preschainta contribuziun dereiva d'en referat aint igl rom dalla «Scuntrada dal pievel rumantsch» digls 8 d'avost 1985 a Savognin. Ella n'è betg neida midada da nom.

1 Cf. STRICKER, H.: *Noms locals e lur perscrutaziun,* ainten: *Annalas 91 (1978),* 7ss.

Suagnin anturn 1930; vista dalla val giu vers Cunter e Planeiras

sen las aclas, e betg igl davos, la gliout, am on adegna paria mecta differents da chegl tg'ia era diso an Surselva. An chel gro am parevan er igls noms locals d'aveir en oter tung e d'evotger (per part sainza raschung) oters cuntigns. Da Salouf anor per exaimpel:

Or a Parpi, Se Sur Vonnas, Se Del, Sen Ziteil, Sen Toissa, Se las Martegnas, Piz Arblatsch, Sen Promastgel, Ve la Motta Palousa, Ve la Motta Vallac.

I basta da numnar l'egn u l'oter per far reveiver an me en'antier schom da regurdentschas, tgi sa tatgan ve digl nom u ve d'evenimaints persunals ed oters.

Cugl nom *Promastgel* veia la filada da bargungs e tigias bregnas dallas aclas da Cunter.

La premaveira diglescha igls tgamutschs tgi sa riscan planget vease segls lis tarranos. Ve d'avost observa igls parders gaglerds tgi teiran streflas cun saer prest anfignen segl feil.

Ed igls craps erratics per la culteira e cuntrada anturn, tge son chels bagn d'am chintar! *Igl Crap las Gneglas, Igl Crap la Possa* èn noms e lis sen la veia stantousa da Salouf a Munter e Ratitsch, tg'ia n'ambleid betg usche svelt.

Gl'è mianc necessari d'igls ancleir; els, igls noms an questiung, èn carschias cun nous e sur bleras generaziuns, els furman ena part da nous, e nous ischan en esser cun els.

En Surmiran tgi exprima adegna puspe igl entusiassem, la fascinaziun da chesta relaziun intima e misteriousa tranter pledader e nom local e la sia evocaziun, è igl noss Pader Alexander Lozza.

«Surmeir», screiva'l ensanoua, *«para gist en rom-giop, tgi prui seador dalla tgavorgia da Meir e sa storscha vers mezde.»* Scursanign chest passadi e rivagn tar la frastga-giop tgi ans interessescha:

«L'otra frastga, chella da Surses, sa derva scu ena palma sella planeira da Sotgôt. - Aintamez stat la capitala, Savognin, tgi ò veiramaintg ensatge d'ena capitala, cugl sies grondious clutger da s. Mitgel, cun las sias sobras tgesettas, rasadas veagiu d'ena sponda e vease d'en'otra, ed igl frisel dalla Gelgia, tgi sa spleia da mez or»[2].

Scu stattigl oz, decennis pi tard, cun las «sias sobras tgesettas, rasadas veagiu d'ena sponda e vease d'en'otra» e cugl «frisel dalla Gelgia da mez or» (siva la construcziun digl Lai da Murmarera)? Tschert, la visiung vardevla da Lozza, ò survagnia chi e lò ena noscha sotta. Ma ansasez è ella anc anavant gista e valevla: la survasevladad

[2] Cito sagond PLAZ, B.: *Mies paeis patern Savognin*, ainten: *Sulom 26 (1947)*, 49.

ed avertadad, la belezza dalla bitschida da Sotgôt, ena Nagiadegna Ota pi umanisada, ena nateira alpina pi mievla e pi variida. La cumpactezza dallas vischnancas, igl lungatg tgi mesda igl deir e grogl cugl lom e melodious.

Alexander Lozza ò creia totta raschung: Cò an chel ambiaint ò parfign Nossadonna, cumpareida digls 1580 sen Ziteil (e sella Cruschetta), discurria cugl paster lungatg «gulang», schi betg parfign an stget rumantsch da Murmarera[3]. Tge vessigl do oter per far «creir an Cristo» igls Surmirans siva en taimp da carascheia, da gheras e bodas?

II Aspects linguistics generals

1. Igls noms locals fon part digl lungatg

Ma antschavagn ossa cun igl tema scu tal: «Igls noms locals da Suagnign e conturns» e pruagn digls analisar siva tscherts criteris. Igl mies material dereiva digl Codesch da noms 1 e 2 da R. Planta ed A. Schorta, da material d'infurmaziun digl Dicziunari Rumantsch Grischun (DRG) e dallas cartas geograficas, cunzont dalla carta Savognin 1:25 000 (nr. 1236), pianavant dalla Crestomazeia da Caspar Decurtins (volum 10), da contribuziuns dad A. Grisch, A. Steier, B. Plaz e.o. Chestas funtangas, e daple er igl Codesch da noms 3 da K. Huber, cumparia siva digl referat, vignan numnadas ainten annotaziuns angal lò noua tgi chegl para cunvagnaint.

Faschond part digl lungatg, an noss cass digl idiom surmiran, ègl bagn evident tgi noms generals ed er da chels pi giovens, saron tgapibels. Cun oters pleds: Chel tgi discorra igl idiom surmiran, chel tgi posseda sies lungatg e tgi dispona dad el, è igl ple agl cass d'erueir tge tgi igl nom signifitgescha. Uscheia vainsa pacs problems cun:

Bleis/Blecs, Bova, Crap, Er, Fastatg, Gianda, Lai, Schitga/Tschitga, Stavel, Tgant, Val, Vallang.

Chegl e noms e pleds da mintgade tgi nous cattagn er aint igl vocabulari pratic.

2. En sforz special è mintgatant necessari per igls ancleir

Ma cun noms scu:

Cartas, Clecs, Cumegns, Era, Gôt digls Ghigiouls, Magnacla(s), Tschessas, Viols vainsa prubabel gio pulit fadeia.

I dapenda dalla cumpetenza linguistica digl singul, sch'el è capavel d'igls declarar. Igl vocabulari da Sonder/Grisch ans dat an chel

[3] Lozza, P.A.: *Prosa.* Salouf 1961, 159.

resguard per part bunas raspostas, chi e lò dantant er angal explicaziuns approximativas.

Igl filolog cun senn per la derivanza digl lategn u d'utro metta pero tgunsch a post chests noms.

Cartas, igl nom dall'alp ainten la Val Nandro, ò da far cun igl domber ordinal *cart(a).* En nom mecta deraso per alps e pros. Pi difficil ègl dantant da deir, tge connex material tgi ò mano tar en tal nom. Forsa stat el an relaziun cun igls scaders digls possessours tgi cargevan l'alp, forsa cun la partiziun dallas alps ansomma. Igl nom *Clecs* corresponda agl term grischung deraso: *Clüs* (Nagiadegna), *Clis/Clius* (Surselva). El caracterisescha en pro u en cumplex da pros cun seiv anturn. I saro sto en term appellativ (digl vocabulari) scu anc oz duvro da Schons anfignen agl Plang. Ainten igl vocabulari vainsa anc igl verb *cloder* (per ex. *betg cloder îgl),* documento antras igl Dicziunari per la Surselva e per Schons fitg bagn er ainten la significaziun da «far seiv»[4].

Cumegns saro sto oriundamaintg en adjectiv qualificativ an connex cun pastg (pastgira). *Igls Pastgs Cumegns*, an Sotselva dattigl en nom mecta frequent *Pascumin*, u simplamaintg *Igls Cumegns*, è pastgira, antschess tgi appartigna alla cuminanza, agl cumegn. Utro, per exaimpel a Riom e Salouf, vainsa parsiva igl nom *Cuminavel.*

L'Era, tgi dereiva digl lategn AREA «spazi, antschess», è piglple la pastgira (grassa) anturn las tigias e stallas d'alp. Chegl è expressivamaintg igl cass a Salouf *(Era Bela),* a Rona *(Eras),* a Sour *(Era). L'Eraplanga* a Suagnign ò pero da far cun en cumplex da pros grass.

Tge monta igl pled *Tschessa(s)* a Salouf, Tinizong e Murmarera? Tots treis cass denomineschan pros, uscheia tgi na vagn betg da far cun la pussebladad da tschassar cun las malgias an cass da neiv e malora, mabagn cun en pled *tschessa*, tipic per Surmeir, numnadamaintg igl «our digl êr, noua tg'ins reiva betg tiers d'arar» e tgi vign duvro scu pro.

Igl *Gôt digls Ghigiouls* è en gôt cun pegns stigls, scredels. Ins ò piglia parsiva igl maletg no digl *ghigioul,* tgi è navot oter tgi igl «tor dalla pipa», «igl gaffen da far or la pipa».

E tar igl nom *Magnacla* a Salouf e Riom savess l'egn u l'oter digls pours deir, tgi chel pled signifitgiva oriundamaintg igl «stavel dallas nursas», derivo da *mugnier* «star sur notg», damais igl li noua tgi las nursas *mognan* (Riom er *la magnacla digls vadels),* en verb fitg rar an Surses.

Igl nom *Viols* inditgescha franc «veias da fons», «passagis».

[4] SONDER, A. e GRISCH, M.: *Vocabulari da Surmeir*, 44. - *DRG 3*, 738 s.v. *cludir.*

Cumegn da Suagnign

Arrundaziun digl antschess 1942/45

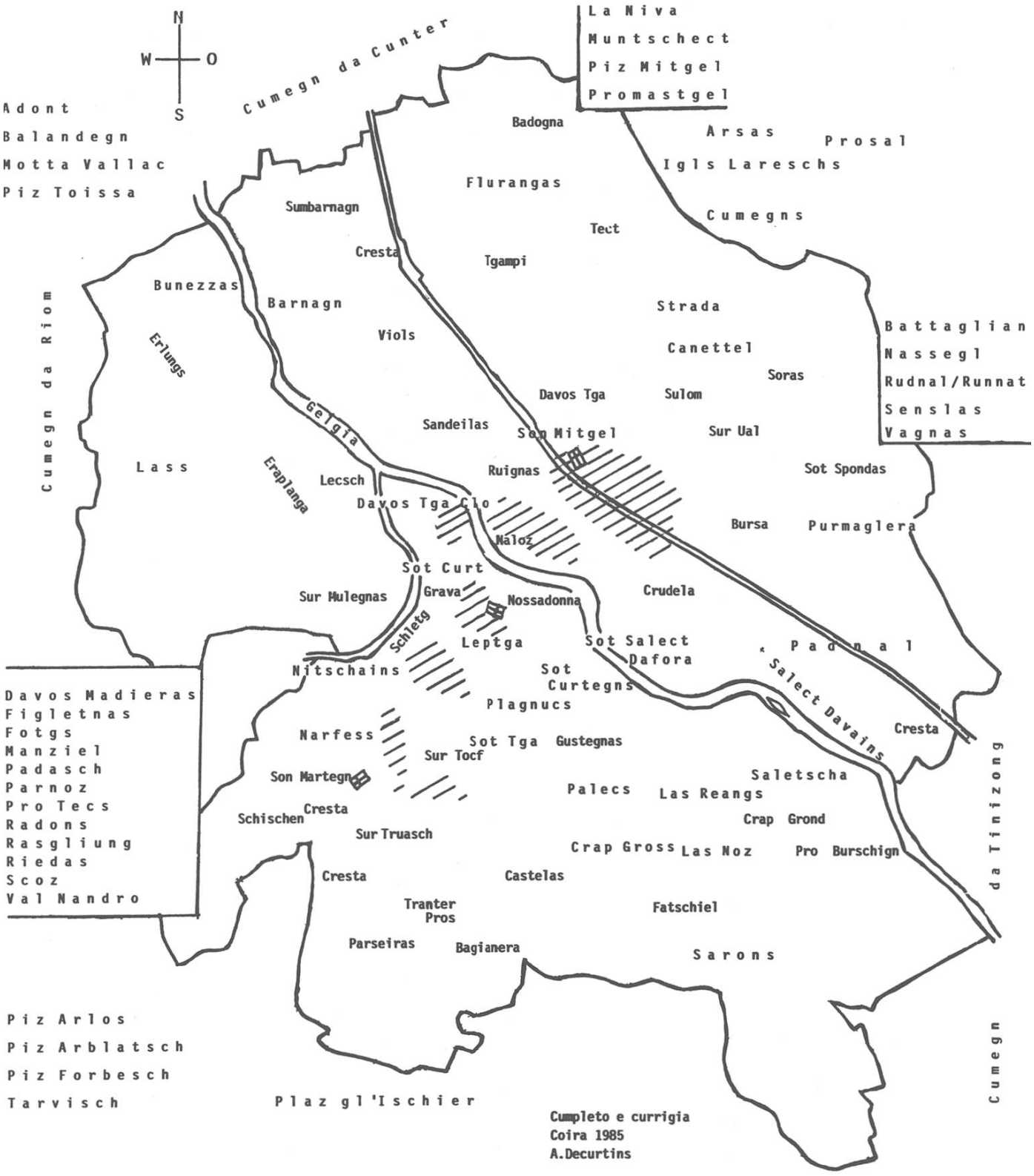

carta digls noms locals

III Rasada e cronologia digls noms

1. Igls noms èn luias ainten ena trocla speciala

Igls noms locals fon, scu detg, part digl lungatg. Ma els èn luias ainten ena trocla speciala, betg tant exponeida a midadas digl sistem linguistic. Uscheia resistigl migler alla morsa digl taimp. Chesta caracteristica fò tg'els èn agl cass d'ans relatar robas e detagls interessants sur dall'istorgia an general e sur dall'istorgia culturala an special. Betg d'amblidar igls noms locals scu funtanga pigl svilup linguistic!

2. La colonisaziun dalla cuntrada agl feil cronologic

a) La situaziun anturn 1942-45

Dagn en tgit sen la carta agiuntada. Ella sa basa sen en plan digl uffeci da mesiraziun Grünenfelder. Malaveta n'ella betg datada, giaro dantant prubabel anavos sen l'arrundaziun digl fons da 1942-45, vers la fegn dalla Sagonda ghera, d'en taimp tgi las viglias tradiziuns e structuras, carscheidas organicamaintg, eran anc intactas. S'anclei tgi chella carta cumpeglia angal igl spazi arrundo, anturn vischnanca, e betg igl antier antschess. Ia va la cumpletada agl our ainten curneischs, tgi inditgeschan er enpo la direcziun, cun oters noms dad aclas, pastgiras, alps e colms (pizzas).

Chegl tgi nous vasagn fitg bagn è la cumpactezza dalla vischnanca cun las sias fracziuns u igls sies scaders, tgi s'on sviluppos an furma da munts (Haufendorf). Dretg dalla Gelgia *Son Mitgel (Davains e Dafora),* giu dasper l'ava *Naloz, Mulegn* e *Barnagn.* La fracziun da *Barnagn* vasainsa sen vigls prospects turistics: ena tgesa cun clavadeira ed ena pitschna tgaplotta. Oz è angal igl nom da fons tgi dat pardetga dalla viglia curt[5]. Sanester digl *Ragn Grond/La Gelgia: Sotcurt, Grava, Nossadonna* (la baselgia parochiala), *Leptga, Surcurt e Surtocf / Son Martegn.*

Surtocf veva er en surnom: igl *Martgea da Breghels*[6]. Scu para vessigl chegl da regurdar ve digl fatg tgi Surtocf mitteva blera suldada, damai tgi igl scader era bagn populo. E betg d'amblidar è *Lecsch:* ena curt cun dus tgesas, egna da chellas appartigniva allas catter

[5] Cf. Oberhalbstein, Julierroute: Tiefencastel-Engadin (sainza data, ca. 1900), 15.

[6] Cf. *DRG 2*, 488 *breghel II*, 4 noua tg'igl pled vign identifitgia cun «Prügel, Schläge». - Usche clera n'è la tgosa pero betg. PLAZ, B. (cf. n. 2, 54) fò valeir tgi tenor la tradiziun sa cattavigl en li «Breghels» davains la tor a Surtocf anfignen cunter Palecs. Parchegl n'ègl betg exclus tgi Surtocf vegia supprimia en nom pi vigl «Breghels» e tgi chel fiss rasto sur ena uschenumnada etimologia populara scu surnom.

pleivs (Savognin, Riom, Tinizong e Salouf), la tgesa digl cutsch. Anc digls 1950 era chel cò da tgesa e fascheva igl sies mastier. Igl mantignamaint dalla tgesa geva a cost dallas 4 pleivs[7].

Sainza dubi vainsa cò igl maletg igl pi vigl dalla vischnanca, dall'organisaziun politica digl cumegn, ma betg igl mussamaint igl pi vigl dalla colonisaziun.

b) La rasada pi viglia digls noms

La rasada pi viglia digls noms cattainsa schi giagn da Son Mitgel vers Tinizong.

1 La *Cresta Gronda/Padnal,* igl cunfegn tranter Suagnign e Tinizong. La localitad è ple tgi cunaschainta antras las extgavaziuns preistoricas, tgi von anavos aint igl taimp digl bronz. A Padnal sa catta igl nuschel dalla colonisaziun dalla vallada. Igl term *Padnal* sa repeta an ple tgi trenta localitads digl Grischun oriental e meridiunal, e sur chel veador an Puschlav, Vuclegna ed ainten la Val Vnuost (Vinschgau). Cunchegl tgi sa tratta prest dapartot da crestas u tgants, noua tg'ins ò catto fastezs preistorics, è la conclusiung manevla tgi Padnal signifitgescha tant scu refugi u casti fortifitgia. Igl nom appartigna an mintga cass agl lungatg preroman, prubabel a chel digls Rets.

2 *Suagnign/Schweiningen.* Alla vigliadetna digl nom Padnal corresponda an tscherta maniera er la denominaziun digl li scu tal, *Suagnign* (normaliso u italianiso *Savognin),* per tudestg *Schweiningen.* Chesta variaziun tudestga varo gist igl turissem, tgi ò antschet a Suagnign mecta bod an moda mievla, laschea svaneir siond cunter igl bung gost. El cunvagniva smala pac cun igls intents dalla reclama e dalla igiena. Chegl è curious, partge tgi l'autoritad digl istoriograf Giachen Caspar Muoth pretenda ensanoua tgi igl nom *«Schwainingen»* vegia dad esser igl term oriund e gist[8]. En tipic cass d'ena cardentscha extravagada ainten l'amprema furma documentada (1154 *curias de Swainingen),* dantant tgi la sagonda, tgi datescha da dus onns pi tard (1156 *colonia de Suanneng),* corresponda bel e bagn a *Suagnign.*

Cugl nom da Suagnign nignsa da saveir tgi chel post è burmaintg ensatge scu en «umblei europeic». La carta digl continent d'avant u digl taimp digls Romans mossa tgi la Gallia (la Frantscha e la Elvezia) furmavan ena unitad tgi igls Romans numnavan la *Maxima Se-*

[7] Institut DRG., mappa Codesch da noms, nr. 87 Savognin.

[8] Cf. Oberhalbstein, Julierroute: Tiefencastel-Engadin (sainza data, ca. 1900), 13.

quanorum, igl antschess digls Sequans. Pansagn agl grond flem tgi percorra la Gallia digl nord, la Seine, ena derivaziun digl tschep etnic *Sequan-.*

Da chests Sequans, en pievel keltic/gallic, u d'en tal nom da schlatta (etnic), vessan da derivar igls *Suanets,* en pievel numno e nudo digls Romans an inscripziuns e documaints e sesents ainten la Rezia. Sagond Johann Ulrich Hubschmied è igl nom *Suagnign* da metter segl madem plang cun *Sagogn/Sagens, Sevgein/Seewis* e *Sievgia/Seewis* an Purtenza[9]. La furma tudestga *Swainingen* è navot oter tgi ena varianta digl nom *Suanneng,* respectiv *Suagnign,* an bucca tudestga. Pir an sagonda lengia è chel nom *Swainingen* da cumparagler cun igls noms tudestgs sen *-ingen.*

3 *Domber elevo da noms preromans.* Egl chegl tgi vagn santia anfignen ossa gist, schi pudainsa erueir ena filiaziun cronologica: *Padnal* (taimp preroman/retic), *Suagnign* (taimp keltic, ca. 400 a.Cr.). Dalla glista digls noms locals da Suagnign, da chegl da 330 noms (inclusiv igls noms cumponias), èn bundant 20 betg ancunaschaints, vot deir betg tgapibels. La gronda part da chels dereivan digl manevel dalla vischnanca u or dalla Val Nandro etc.:

Arlos (Segls Arlos), *Barnagn* (Giu B.), *Filondras* (Ainten F.), *Fittung* (Ainten F.), *Fotgs* (Ainta F.), *Lass* (Ora L.), *Lecsch* (Ora L.), *Nadoz* (Ainta N.), *Nassegl* (Se N.), *Las Noz* (Ainten las N.), *Padasch* (Ainten P.), *Prosal* (Sen P.), *Samnecs* (Ainten S.), *Schinect* (Ven Sch.), *Scoz* (Ainta Sc.), *Soras* (Se S.), *Tect* (Se T.), *Tiem* (Ainten T.), *Tscharnoz* (Sen Tsch.), *Tussagn* (Se Tussagn).

Er schi l'egn u l'oter digls noms saro d'attribueir agl taimp roman, agl lategn, constatainsa tuttegna en pertschent da substanza preromana mecta significativ a Suagnign. Scu ainten la geologia, vignan er cò las rasadas las pi viglias alla surfatscha, igls noms locals, magara igls pi vigls, on resistia agl taimp.

4 *Noms vigls tgi sa rapetan utro.* Rivond a Salouf vaia per la mia part realiso svelt tgi dat noms da fons vigls tgi sa repetan an Surmeir scu an Sur- e Sotselva. Egn da chels, forsa igl pi caracteristic, è *Danis:* cun fastezs a *Breil/Danis,* a *Lumbrein/Danis,* a *Scharons/Danis,* a *Vaz/Lai Danois* (igl madem nom scu a Scharons), a Salouf *Danecs/La Gneida.* E puspe vo chel nom gliunsch sur igl antschess rumantsch or an Italgia (Meraun) e damanevel da Salzburg. Igl madem vala per igl nom *Trin* tgi sa preschainta er a Salouf ainten la furma *Tregn,* igl spazi schurmagea digls êrs giu cunter Flex.

[9] HUBSCHMIED, J.U.: *Chur und Churwalhen.* In: *Sache, Ort und Wort,* Festschr. J. Jud, *RH 20, 1943,* 122ss.

5 Gl'è betg da smarvagler, tgi gist *igls noms dallas avas* u digls *ragns/uals* en savens stgeirs: *La Gelgia, Igl Schletg* (cun en'etimologia populara pac prubabla). Igl Schletg or dalla Val Nandro è u era caschung d'inundaziuns digls pros. El geva, scu tg'ins dei, or digl sies letg. Parchegl, siva l'etimologia populara, igl nom: Schletg. *Igl Adont/La Gneida* (giu dall'Alp Foppa), *Igl Balandegn* (giu digl Toissa) a Salouf.

c) La colonisaziun or da vista romana e medievala

1 *Aspects generals.* I para evident tgi gist igl taimp roman e medieval varo do a Suagnign ed a Surses la si' taimpra. Las cattadas da muneidas a Burvagn e Padnal, igl bagn roman a Riom, igl nom preroman da *Tinizong,* tgi vess da corresponder agl lategn TENDERE «metter sot», resp. *TENDITIONE «li u port noua tg'ins fascheva midada da manadeiras» per eir sur igl colm, igls uschenumnos itinerari romans (glistas e cartas dallas veias romanas), fon andamaint, tgi la vallada è stada en ischegl da passagi impurtant, tgi gl'è sto cò traffic e colonisaziun.

2 *Detagls sur dall'istorgia medievala a Suagnign.* Enpo migler orientos ischans sur dall'istorgia medievala da Suagnign. Las curts (igls noms da *Sotcurt e Surcurt)* e d'ena rotscha da tgesas e tors/tgiminadas (las pi viglias, restanzas digl 13- e 14avel secul), ma er documaints, sottastretgan la significaziun da Suagnign scu possess dalla baselgia da Son Leza a Coira e dalla Clostra da Tgazzas. Pi tard davainta igl uestg da Coira sulet regent e possessour da bagns a Suagnign.

3 *Migiours e colonisaziun.* Per exaimpel cunaschainsa igls noms dallas famiglias tgi represchantavan igl uestg a Suagnign, ma er noms da migiours. Uscheia igls *Payers,* migiours a Surcurt aint igl 15- e 16avel secul. Els tgiravan igl bagn a Suagnign e possedevan er *l'Alp Pitschna.* Els vevan da mantigneir igl *Punt Payer* (glista da Riom) sur igl Schletg. En'obligaziun tgi è eida ve sen chels da Suagnign. Daple vainsa en *Livinal Payer* (glista da Riom) ed en *Ual Payer* (glista da Riom). Tgi er *Malmigiocr* (Val Nandro, glista da Riom) stat an connex cun migiours medievals, am para mecta prubabel. Egn da Riom (Andreia Steier) interpretescha igl nom *Malmigiocr* scu «en schlet plaz/colm per en migiour», ma chegl fiss bagn ena denominaziun enpo curiousa. L'amprema part cuntigna franc ensatge oter, forsa igl nom *Val* u ensatge sumigliaint.

4 *Varsacants profeils da sistem da cultivaziun.* S'anclei tgi na pudagn betg antrar ainten mintga nom sen nossa carta. Dantant viglia

ma spruar da mussar sen fundamaint digls noms, scu tg'ins ò piglia possess e numno planget la cuntrada.

Scu an connex cun la curt centrala digl uestg da Coira a Sagogn ed utro (documentada ainten la renumada bargiamegna da Tello da 765), ins ògl l'impressiung tgi er la culteira a Suagnign era gio organisada fitg bod digl ragn anfignen sen las alps. Scu tgi vagn via cattainsa igls noms igls pi vigls anturn vischnanca. A Suagnign para la val dallas vals, la *Val Nandro,* da far en'excepziun. E cun ella er la vart dretga cun *Rudnal, Senslas, Tussagn e Nassegl.* Da giuditgier tenor igls noms varo Nandro giuia economicamaintg svelt ena gronda rolla.

Abstraho digls noms betg ancunaschaints, tg'ia va numno sesoura, sa preschainta la dumonda: Tge noms ans lubeschan da reconstrueir scu tgi igl pour e migiour surmiran ò piglia possess digl antschess? Igl amprem en antschess an possess da signours feudals, siva cugl taimp an possess individual sur tschertas famiglias; en possess individual tgi vo sa derasond. Bagns tgi ston cugl taimp neir terminos cunter igls antschess cuminavels (la pastgira, las alps). Per chel process dattigl tscherts noms indicatours.

a) *Cadra(s).* L'egn per exaimpel, igl nom Cadras (a Salouf, Riom/fracziun, Cunter, Tinizong etc.), a Suagnign *Crudela.* Ma ainten documaints per Suagnign (siva la Crestomazeia): *La Quadra sot* (davains vischnanca), *la Quadra soura, la Quadra dafora, las 2 Quadras da Leghtsch, la Quadra da traunter Proos*[10]. Bonifaci Plaz discorra ensanoua dalla *Cadra da Flurangas.* Las cadras èn damais a Savognin an divers lis. Ins ò cò scu darar schiglio l'impressiung dad esser confrunto cun en pled appellativ fitg resentia.

La *Cadra* è igl nom per en complex da pros grass/êrs planeivs, damanevel dalla vischnanca. Vo chel term, deraso gliunsch anturn, anavos sen ena organisaziun romana digl fons (mesiraziun) u ègl pi prubabel ena noziun digl taimp medieval/franconic tampreiv[11]?

b) *Seglias.* Ainten la glista da noms actuala da Suagnign mantga en oter indezi: igl nom *Seglias.* An en documaint da 1515 è'l documento er per Suagnign *(Sellias),* ma el cumpara agl cunfegn cun Cunter e turna agls Mulegns *(Seglias Soura, Seglias Sot),* forsa er a Salouf *(Sagliolas). Seglias* vo anavos sen en tschep keltic *silja,* surpiglia digls Romans, e signifitgescha en êr u pro an furma rectangulara, lunga, ena strefla d'êr.

10 *Dec 10*, 202ss.

11 Cf. Bundi, M.: *Zur Besiedlungs- und Wirtschaftsgeschichte Graubündens im Mittelalter.* Chur 1982, 565ss. manegia tgi *quadra* seia ena furma da colonisaziun digl 9/10avel secul.

c) *Ers.* Concernent igls êrs savainsa dalla Nagiadegna tgi existiva tranter oter igl sistem dalla «culteira fixa», vot deir, igls êrs plazzos per raschungs dalla calitad digl tarragn u parveia dalla situaziun schurmageda e tampreiva adegna ainten igls mademsl is. Chegl para betg dad esser sto igl cass an Surses, bagn tgi exista er cò lis preferias. Segl antschess da Suagnign èn igls êrs da cattar enpo dapartot: *Er digl Savlung, Er Lung, Er Purmaglera, Narfess,* ma er utro.

d) *Parseiras.* Planget è igl antschess cultivo anturn vischnanca nia amplifitgia, e chegl cunzont an favour da privats. Ena cumprova parsiva èn igls noms *Parseiras (Parseira Freida, Parseira da Malmigiocr/*Riom, *Parseiras da Fotgs). Parseira,* tipic pigl Grischung rumantsch, ma tgi vo gliunsch sur chel veador, signifitgescha oriundamaintg en toc piglia or digl cuminavel (PREHENDERE «piglier», PREHENSURA = *Parseira).* Cun chegl tgi gl'ò ple u manc adegna do midadas tranter igl antschess cultivo (la culteira) ed igl antschess betg cultivo (la pastgira), ègl tgunsch pussebel tgi igl nom *Parseiras* signifitgescha oz chi e lò ena pastgira, cuntrara all'idea primara.

e) *Rung, Runc, Runtgets, Runtgil.* Da documaints digl 17avel secul savainsa tgi igl cumegn/la vischnanca dava a privats la pussebladad d'angrondaneir igl possess agl our dalla culteira, igl ple aint igl antschess dallas aclas. Igl privat veva da runtgier, urbarisar, pudeva alloura sfruttar igl sies runc e davantava planget possessour da chel. Da cò igls noms: *Runc, Runca, Runtgets,* fitg savens unias cun igl nom digl urbarisader.

Betg an chel connex stattan igls noms *Rons* e *Sarrons* (a Suagnign) tgi sa repetan a Riom, Cunter, a Tinizong: *Rons Panaglia* e Sour *Ronsa.* Els paran d'inditgier ensatge oter, forsa pros u pastgira erta.

f) *Mundadeira.* Egn commentader dalla glista digls noms da Suagnign dei tgi *Mundadeira* era pi bod acla, oz pastgira. Chegl lascha presumar tgi cò era oriundamaintg pastgira tgi niva mundada «sobrageda an lavour cumegna» u tg'ins ò antschet a mundar per far londror culteira.

g) *La Val Nandro.* Ena maniera da cunfereir u tschintgigier tarragn preschainta igl nom dalla *Val Nandro.* El cumpara an documaints ainten la furma *Andraw, Underaw.* Chegl varo do l'idea tgi pudess sa trattar d'ena cumbinaziun, pero pac persvadenta, *An/In der Au* (Grisch, Steier), managea igl plang dalla Val Nandro. Sen fundamaint d'oters noms, per exaimpel *Undrau* a Razen, ègl tant scu franc e sieir tgi vagn cò en bagn u en'alp tg'ins ò tschintgigia scu feudum d'onour (HONORATUM).

h) *Digl manevel agl lontan - Igls noms da pizzas.* Tgi igl numnar la cuntrada vo digl manevel agl lontan, sa lascha cumprovar fitg bagn

cun igls noms dalla pizza. Chels sa drezzan u bagn siva la furma *(Piz Forbesch)* u siva la calour digl crap u dalla crepla *(Piz Grigsch)* u siva en tratg caracteristic *(Piz Furo = Piz d'Ela)*. Ma igl ple surpeglia la pizza igl nom da colms u da pastgiras manevlas. La pastgira digl *Arlos* u digls *Arlos* (l'antiera part orientala è cuverta cun pastg anfignen sensom) passa vease tar igl *Piz Arlos.* Igl nom topografic *Ela (Aela),* numno no da Barvogn, dat igl nom agl *Piz d'Ela.*

Tar igl *Piz Mitgel* (dallas gedas er *Piz Son Mitgel)* vasainsa scu ena denominaziun sa fò. Chel massiv ò survagnia igl nom digls *Colms Son Mitgel (Tgant Son Mitgel),* e chels èn segl mang, sen la costa digl scader *Son Mitgel.* En'otra vista dalla madema muntogna sa preschainta rivond giu da Rona, las pareis crappousas, prest dolomiticas dalla pizza, tgi vign numnada a Tinizong cun totta raschung igl *Piz Crap.*

Las furmas *Toissa,* e daple la varianta collectiva *La Toissa,* laschan supponer tgi er igl eremit, igl *Piz Toissa (Sen Toissa)* cugl sies nom strona (curious), vegia survagnia chel d'ena pastgira.

IV Igls noms locals, ena funtanga per ulteriouras infurmaziuns

a) La calitad dalla culteira

Igls noms locals ans porschan las pi diversas infurmaziuns. Dagn en'igleida alla culteira, numnada siva la si' calitad!

1 *Bunezzas.* Igl nom digls pros grass *Bunezzas* è sainza dubi derivo da *bung.* Chegl è persvadent, tant daple, tgi igls pros an questiung tranter Suagnign e Riom, vignan qualifitgias expressivamaintg scu tals. *Bunezzas* fiss an chel cass en superlativ elativ, v.d. en frost da buntads, fitg bung.

2 *Gustegnas.* Betg schi clera è la situaziun tar igl nom *Gustegnas* (Ainten G.). Vainsa cò en nom *Gustegn* u la furma feminina *Gustegna* da *Augustin* scu anteriour possessour? U vainsa da far cun las *gustegnas* (Euphrasia officinalis), planta medicinala «Augentrost»[12]? Scu para erigl en'erva tgi fascheva eir anavos las vatgas cugl latg, en pled documento antras igl DRG per Suagnign.

3 *Burschign, Pro Burschign, (Sen) Burschigna.* Chels noms èn da declarar differentamaintg. *Pro Burschign* è igl nom d'en'acla, uscheia tg'ins painsa ve d'ena planta, igl burschign, an Surselva igl

[12] *DRG 1,* 141 s.v. *agustignas.*

nom digl *giop.* Tar *Burschignas,* pros maiers, è igl nom pi tgunsch d'attribueir ad en nom figurativ, la *burschigna* scu expressiung per ena malsogna dalla pel (rogna), ena grouscha, en schlet tarragn.

b) Plantas e pommareida caracteriseschan la cuntrada

1 *Bagianera* (Ve B.) cuntigna prubabel igl pled *bagianga* «Schote, grüne Bohne» tgi sa leia cò cun igl fretg d'ena planta salvadia cun *bagiangas* scu fretgs.

2 *Purmaglera* (Se la P.) sa tatga ve digl pled la *parmoglia* «Schlehe», igl fretg digl *parmogler* (Prunus spinosa).

3 *Figlernas/Figletnas* (Ve las Figlernas) vo anavos sen igl fretg *figletna* digl *surer* «Mehlbeerbaum» (Sorbus aria).

c) Plantas pi grondas

Tar chestas cattainsa la *Badogna, la drossa (Drossa da Nassegl, Drossas),* prubabel er *Rasgliung,* documento 1521 scu *Dros Lung.* Igl *Plaz gl'Ischier* (Ahorn), igl bel gôt dalla *Niva* (sot igl Piz Mitgel), en collectiv da *igl agniv* (Pinus montana, Pinus Mughus; *DRG 1,* 125 s.v. *agniou),* ena speztga da *tiev. Igls Lareschs.* Pianavant igl nom *Sot Salect,* tgi fò andamaint plantas u bostgaglia da *saleschs.* An chel connex para er da star *La Saletscha.*

d) Detagls da gôts e da lenna

La Foppa d'las Borras, Salva da Lattas (Se S.d.L.), prubabel digl verb *salvar lenna/lagna giu den fastatg* «Holz riesen». *Las Riedas (Igl God dallas R's.)* tgi corresponda agl sursilvan *regada/riada* «plantas pattadas anturn digl loft» u «pigliedas or cun rieisch e tot» (*EXRADICATA). Igl Gôt *las Schitgas/Tschitgas* tgi corresponda agl sursilvan *Cuschas. Las Tschitgas,* scu tgi para en gôt da blers process tranter Suagnign e Riom cun plantas da 300-400 onns viglias. Lò ins ò tarro 1916/17 cun ena rezgia da dus meters lunghezza plantas da 4,2 festmeters e da 2,9 tonnas peisa[13]. En interessant nom è er *Davos Madiera.* Igl *madir,* la *madira,* borras, lagna radonda u er scudrada tg'ins dovra per biagier.

e) Sguards cultur-istorics

Tge deian igls noms locals sur dall'istorgia culturala agl vast senn digl pled?

[13] *Sulom 50 (1971),* 63ss.

1 *Chirgela* (Or an Ch.) furma igl cunfegn cun Riom tar igl *Ual da Chirgela.* Scu tgi Bonifaci Plaz so relatar, schi gevan las masseras or an *Chirgela* per piglier ena speztga da tera da touf, adattada per subrager vaschela da lenn e da rom. Chestas indicaziuns on do a prof. Konrad Huber l'idea tgi sa tratta d'en pled lumbard cun la madema significaziun. El manegia tgi chella expressiung seia forsa neida derasada antras vandeiders professiunals da tals meds da nattager[14].

2 *Scoz/Crappa da Scoz.* En li tgi ò occupo igls Minigns (surnom da chels da Suagnign) è *Scoz* u la *Crappa da Scoz,* ena sponda erta da crappa marscha (Schiefer) sanester dalla sbuccada digl Schletg. Lò gevan chels da Suagnign a piglier igls unfants novnaschias.

La *Crappa da Scoz* è er preschainta ainten igl verset d'unfants tgi cloman noador la glimaia or dalla si' tgesa:

Glimaia, glimaietta, catscha or las tis catter cornettas, / schiglio patta tè e tia schlattagna (varianta: tè, tis bab e tia mamma) giu per la Crappa da Scoz[15].

3 *Barnagn.* Er cun chel nom sa leia ena ancunaschainta canzung umoristica tgi relata dallas nozzas digls animals:

Ura se a pastar bagn / Per Gion Stefan da Barnagn / Ai, schi nozzas lainsa far...[16].

4 *Massacoulla* (nom documento). Ainten la Crestomazeia cattainsa per Suagnign igl nom *Massacoulla*[17], caracteriso scu aradeira (êrs). Nign dubi tgi lò niva giuia a mazzas u a mazzacoula, en gi tgi B. Masüger descreiva an detagl an sies codesch.

Bonifaci Plaz dei tgi niva do a mazzas *Sen Canettel,* en li oriental digl scader Son Mitgel, noua tg'ins fascheva er exercezis da sagiattar. Lò e *Sen Sulom.*

5 *La detga da Tect.* Ainten igl mond digl mitos rivainsa cun igl nom *Tect, Pro Tect.* Scu tgi vagn santia n'è'l betg d'ancleir ainten la si'derivanza. Sen chels pros grass sur Son Mitgel vessigl dad esser sto igl li *Tect,* igl Vineta da Suagnign, la vischnanca fundada tgi nous cattagn ainten la detga publitgieda antras la Crestomazeia[18].

14 *RN 2,* 657.

15 Cf. er *DEC 10,* 706, nr. 45.

16 *DEC 10,* 736, nr. 28.

17 *DEC 10,* 585. - *RN 3/1,* 304 noda en nom *Ursula Mascuola* (1633) per Suagnign. Stat chel pi tgunsch an connex cun l'aradeira *Massacoula* tgi cun igl nom biblic *Mischol,* scu K. Huber manegia?

18 *DEC 10,* 655, nr. 43 *Igl vitg sfundro.* - THÖNI, G.P.: *Detgas e badoias,* ainten: *Sulom 39 (1960),* 19, relata digl *martgea da Tect.*

f) Noms da famiglia e noms locals

Per schinar igl mies panorama anc varsacants noms locals d'attribueir a noms da famiglia.

1 *Canettel.* Egn da chels, igl nom *Canettel,* vainsa gio numno an connex cun igl dar a mazzas. Igl bagn è sto an possess dalla scola e siva dalla vischnanca. Igl nom *Canettel* m'ò intrigo dei e lunga. Ia vess prest angiro tgi chel na vegia betg da far cun canal (la pitschna canal), mabagn cun en nom da famiglia. Mancumal! Ena furma documentada precisescha *Chanitel Gut* (1615), chegl tgi lascha presumar en possessour digl madem nom. Igl material digl Codesch da noms 3 (prenoms e noms da famiglia) fò nigna menziun d'en tal nom. Tot casualmaintg sunga dantant frunto segl nom an dumonda. Ena contribuziun da G.P. Thöni ainten igl Noss Sulom cugl tetel «Detgas e badoias» (1960) rachinta tgi «Ainten la tgesa digls «Canitels» a Surtocf, ena fracziun da Suagnign, abitava er ena streia»[19]. Damais en cler mussamaint tgi a Suagnign/Surtocf stò aveir existia ena famiglia cugl nom *Canitel* tgi è ia ve segl bagn.

2 *(La) Caross.* En oter nom, tgi dispareglia enpo linguisticamaintg, è igl nom *Caross* (Giu la Caross, eir se dalla C.) tgi inditgescha la veia siva igl ual (da Flex), da Naloz anfignen Son Mitgel. La veia, schibagn ena construcziun giovna, è neida biagieda avant ple tgi 100 onns. Pussebel fissigl a prema vista tgi sa trattess d'en surnom, u d'ena veia tgi geva siva la *Tga Cotschna (Tga Rossa, Ca Rossa)* ve (en nom dialectal tiliang). Schi nous cattagn pero documento per Suagnign 1571 *Jan Carus,* 1631 ena *Clara Caros,* 1633 en *Christofero Caros,* per Stierva 1683 ena *Dominica Charossa,* schi para la tgossa dad esser mecta clera. I sa tratta d'en nom da famiglia[20].

3 *Nassegl.* Pussebel, ma betg sieir ègl, tgi er *Nassegl* resplenda en nom d'en anteriour possessour. An mintga cass è documentada a Suagnign ena famiglia *Nesseal*[21].

g) Tratgs digl dialect da Suagnign

Schi cunaschessans betg gio bler sur digls dialects surmirans, ia pains alla lavour fundamentala da Mena Wüthrich-Grisch, fissans sen basa dalla glista digls noms agl cass da reconstrueir aglmanc en profeil digl svilup. Fitg bagn èn per exaimpel mantignias igls uschenumnos diftongs deirs, dad *-ei-* ed*-ou-: Clecs, Lecsch, Schinect, Tect*

19 *Sulom 39 (1960),* 44.

20 *RN 3/2,* 639.

21 *RN 3/2,* 806 Sav. 1533 *Baltram Nasäll,* 1571 *Petrut Nesseal.*

(doc. 1601 *Teidt), Tgant agict, Surtocf, Malmigiocr.* A Riom e Tinizong cattainsa ainten furmas documentadas anc fastezs d'en diftong *-ie-* < *o* curt: Riom 1497 *Voppas da Maza bierg (portg;* anc oz per Riom e Parsons *piertg),* Tin. 1556 *Prauh radient (Pro Radond).* An chella direcziun vo er *gliunc* per *lung: Plaz Gliung, Rasgliung* (1521 *Dross lung).* Er *-ea-* < *-e-: Cudrealla, Furealla, Kirgealla.* Savens cumpara anfignen siva 1550 *-au-* < -ATU: *Praw (Pro).* Bler pi dei sa mantigna -au- da -ANU/resp. -ANT: *Tgiaunt (Tgant), Reaunz (Riangs), Plaunbelgs (Plang Begls), Traunter Proos, Trauncter Uvaals.*

V Epilog

Ia vign alla conclusiung. Cura tgi Segantini è nia 1886 se da Caglio an Lumbardeia a Suagnign ò'l d'aveir detg agl sies carrotschier: «Farmè, ia stung cò e vign betg pi gliunsch»[22].

Segantini ò scu tgi para catto cun en'igleida igl ambient, la cuntrada tgi correspondeva alloura agl sies stadi d'orma ed allas sias inclinaziuns d'artist.

Ena cuntrada n'è pero betg angal en'adiziun da furmas, calours, atmosferas ed usche anavant. Tar ella totgan er igls noms. Igls noms tgi ans dattan pardetga digl sforz millenar digl carstgang per furmar e cattar en datgesa an chella cuntrada, per far or dalla nateira ena veira culteira.

22 *Annalas 30 (1916),* 240.

Noms agl feil digl referat

I Noms generals

Promastgel
Crap las Gneglas (Steinnelken)
Crap la Possa (Raststein)
Munter (Maiensäss)
Ratitsch (Maiensäss)

II Appellativs cunaschaints

Blecs/Bleis (steile, grasbewachsene Berghalde)
Bova (Rüfe)
Crap (Fels, Stein)
Er (Acker)
Fastatg (Holzriese)
Gianda (steinige Halde)
Lai (See)
Schitga/Tschitga (Baumstrunk)
Stavel (Stafel)
Tgant (Anhöhe)
Val (Tal)
Vallang (Tobel)

III Noms mez clers

Cartas
Clecs (Einfang)
Cumegns (Allmende)
Era (fette Alpweide; Areal)
Gôt digls Ghigiouls
Magnacla(s) (Lagerplatz von Schafen, Kälbern)
Tschessa(s) (Ackerrand)
Viols (Feldweg, Durchfahrt)

IV Savognin cugls scaders etc.

Son Mitgel Davains/Dafora
Naloz
Mulegn
Barnagn
Sotcurt
Grava
Nossadonna
Leptga
Surcurt
Surtocf/Son Martegn
Lecsch

V Noms vigls

La Cresta Gronda
Padnal
Savognin/Schweiningen

VI Noms betg clers

Arlos
Barnagn
Filondras
Fittung
Fotgs
Lass
Lecsch
Nadoz
Nassegl
Noz, Las N.
Padasch
Prosal
Samnecs
Schinect
Scoz
Soras
Tect
Tiem
Tscharnoz
Tussagn

VII Noms vigls tgi sa rapetan utro

Danis
Trin

VIII Noms vigls dad avas

Gelgia
Schletg
Adont
Balandegn

IX Colonisaziun

Alp Pitschna
Punt Payer
Livinal Payer
Ual Payer
Malmigiocr
Cadra(s)
Seglias
Ers
Parseiras
Runc, Runca, Runtgets, Runtgil (Rons/Sarrons)
Mundadeira
Val Nandro

X Noms da pizzas

Piz Forbesch
Piz Grigsch
(Piz d'Ond'Oschla)
Ela
Piz d'Ela (= Piz Furo)
Piz Mitgel (= Piz Crap)
Colms Son Mitgel
Tgant Son Mitgel
Toissa/Latoissa

XI Qualitad dalla culteira

Bunezzas
Gustegnas
Pro Burschign, Burschigna

XII Noms siva plantas e fretgs

Bagianera
Purmaglera
Figlernas/Fligletnas

XIII Denominaziuns siva plantas

Badogna (Birken)
Drossa (Zwergerlen)
(Drossa da Nassegl, Rasgliung)
Plaz gl'Ischier (Ahorn)
La Niva (Bergföhren)
Lareschs (Lärchen)
Sot Salect (weidenartiges
Saletscha Gestrüpp)

XIV Detagls da gôts e lenna

Foppa d'las Borras
Salva da Lattas
Las Riedas
Gôt las Schitgas
Davos Madiera

XV Vistas cultur-istoricas

Chirgela
Scoz/Crappa da Scoz
Barnagn
Massacoula (furma doc.)
Tect, Pro Tect

XVI Noms or da noms da famiglia

Canettel
(La) Caross
Nassegl

Las valladas renanas e lur nums

Cuntegn

I La Surselva

1. Il num Surselva, ina denominaziun plitost tardiva

a) Tgei ch'el dessegna e significhescha
b) Egl emprem temps miez in num aunc pauc enfirmiu
c) In ligiom marcant

2. La Surselva, tiara cun biars caums

a) La Cadi, il stadi dil Segner
b) Vias ord la Desertina
α) La Val Medel e las minieras d'argien
β) La Val Tujetsch, l'empunadira cun Ursera
c) Sursaissa/Obersaxen: ils emprems Gualsers
d) La Lumnezia/Lugnez: Resuns lepontics
e) Davos la stretga dallas «Luchneren»: Val ni Val s.Pieder
f) In vast priel: La Foppa/Gruob
g) La Stussavia/Safien: La val dalla Rabiusa

II La Sutselva

1. Il Plaun
2. La Tumliasca/Domleschg: La stiva biala e tiara dils castials
3. La Val Schons/Schams: La biala val

III Allas fontaunas dil Rein Posteriur: Valrein ed Avras

1. Valrein/Rheinwald
2. Avras/Avers

22. Las valladas renanas e lur nums

I La Surselva

1. Il num SURSELVA, ina denominaziun plitost tardiva

La Ligia Grischa, numnada era la Part Sura, ha enconuschentamein dau siu num al Grischun, anzi fullau via al num «Graubünden». Il svilup d'in num per la regiun artadra dalla Ligia Grischa, che ha cuntinuau pli u meins igl anteriur intschess, ei denton buca sefatgs senza impediments.

Cheu ils davos dus decennis ha il num Surselva giu bia cuida. Mo igl ei ver ch'el ha giu gia pli da vegl ina certa cuntinuitad, cunzun tier ils Romontschs sezs. Canzuns popularas e versets d'affons relatan dad el savens. Cuors per propi ha el survegniu pér en la secunda mesadad dil 19avel tschentaner entras il moviment romontsch, quei che s'exprima abundontamein en poesia e canzun, oravontut en l'enconuschenta collecziun da canzuns da Hans Erni.

En sesez ha pér il slontsch economic-turistic dapi ils onns sissonta dau nova vigur al num (Pro Surselva, Corporaziun da vischnauncas Surselva, inscripziuns stradalas). Ussa ha era la Part Sura siu num renconuschiu e marcant. E quel ha igl avantatg enviers differents auters dad esser transparents e capeivels en ses elements constitutivs.

a) Tgei ch'el dessegna e significhescha

Il num SURSELVA vala pigl intschess sur igl Uaul Grond da Flem, naven dil cunfin historic d'Auas Sparsas, denter Trin-Mulin e Flem, tochen sil Lucmagn e sin l'Alpsu. El cuntinuescha denominaziuns dil temps miez tumpriv, la fuorma documentada latina *Supra Silua* (1254) ni il tierm tudestg *Ob Flym Wald.* Selva ei il plaid vegl latin/romontsch per igl «uaul», da casa aunc oz empau dapertut el Grischun els nums locals (Selva/Tujetsch, Sielva/Müstair, Salaplauna/Mustér, Mezzaselva) e che ha stuiu far plaz al tudestg «Wald».

b) Egl emprem temps miez in num aunc pauc enfirmiu

Autras denominaziuns muossan ch'il num SURSELVA fuva aunc strusch currents egl emprem temps miez. La concurrenza havess tgunsch saviu ad haver il damogn sur dad el.

Entschiet ha ei cul num CURWALA 'tiara dils Wals u Welschs', documentaus gl'onn 865. Quei num haveva da sia vart priu il post digl anteriur RAETIA CURIENSIS (la Rezia da Cuera). Pli tard eis el ius

vi sin quei che nus numnein oz la Surselva ed ei restaus vivs tier ils habitonts dalla Val Blegn e dalla Leventina.

En l'emprema mesadad dil 9avel tschentaner, gl'onn 831, cumpara el schinumnau Urbari imperial il num TUVERASCA. Tals nums cun la finiziun *-asca* van savens anavos sin flums/uals u sin vals. En nies cass seligia la finiziun cul num digl uclaun Tuora sper la via veglia che va da Con/Flem a Sagogn. Schebein Tuora sedrezza tenor la val da Lags, ni, e quei ei pli probabel, sch'el empunescha vid la Ruinaulta, la cavorgia dil Rein, ch'entscheiva cheu, ei buca da decider. La regiun administrativa dalla Rezia da Cuera, il schinumnau *ministerium in Tuerasca*, vegn ad haver cumpigliau oravontut la Foppa e la Lumnezia.

Enzatgei pli tard s'annunzia il num MUENTENEN (documentaus 1263 sco *in Montanis*, lu era sco *Mùntina, Mùntennen, Mùntinen* etc.), nums ch'il versau G.C. Muoth ha interpretau scochemai sco cuntrast cun il Plaun, vul dir cun il *ministerium in Planis*. Era quei num serefereva alla Foppa e Lumnezia.

c) In ligiom marcant

Cun igl exempel dil num (u dils nums) per la Surselva sesarva in interessant capetel da historia linguistica e culturala. E ton vala senz'auter era per las denominaziuns d'autras valladas.

Il resultat, il num SURSELVA, ei buca da sutestimar sco giavun marcant en ina vasta regiun cun vals e valladas che sedefrastgan sin differentas varts.

2. La SURSELVA, tiara cun biars caums

a) La CADI, il stadi dil Segner

Il num LA CADI ei enconuschents e documentaus dapi 1371 sco *Lacadey* e 1376 sco *Lacade.* Mo el vegn ad esser bia pli vegls. Iso Müller suppona ch'ei setracti d'ina creaziun benedictina, franconica, partend da fuormlas sco *homines case Dei Disertinensis* 'la glieud dalla Claustra da Mustér'. Igl ei per nus buca impurtont da saver, schebein la formaziun CADI ei naschida ord il genitiv CASA DEI, ni plitost, sco quei che J. Jud manegia, ord ina cumposiziun cun il dativ possessiv (d'appartenenza). La fuorma *Lacadey* en in document blegnes plaida onz pil genitiv.

Il num LA CADI defineva oriundamein igl intschess dalla claustra, naven dil dargun da S.Pieder u dil Tschar sper Tavanasa tochen tier la Crusch sil Lucmagn. Fetg probabel ch'el ei sebrattaus cun in num pli vegl, numnadamein cun *Desertina* 'desiert', che ha schau anavos ses fastitgs el num Disentis.

La Cadi, vesta ensiviars sin Trun, Rabius, Sumvitg. Davostier il Badus

Ch'il num *Cadi* u *La Cadi* ei vegls e ch'el ei staus populars e disponibels cumprova il num semegliont per in'autra ligia, quella dalla *Casa da Diu,* fundada 1367. Ella seclamava gia dil temps da Champel (Topografia) *la Chiadè*, pli tard *Lia da la Chadè* (era: *Cadè*; per sursilvan dils 1645 *Cadi da Cuera)*. Era en quei cass sto il pugn da partenza esser stau ina fuormla *homines domus dei* (1258). La denominaziun tudestga «das gemeine Gotteshaus» per la corporaziun dallas vischnauncas dalla medema ligia plaida medemamein persuenter. Igl ei strusch da presumar ch'il num seigi vegnius transferius analogicamein sin la *Ligia dalla Casa da Diu.*

b) Vias ord la Desertina

Davos las stretgas dalla *Saissa* (Saxa) e da *Cavorgia* schain las pli aultas valladas: Medel e Tujetsch, l'ina viers il Lucmagn, l'autra viers

l'Alpsu. Anteriuramein contonschev'ins quellas sur ils cons situai davontier, sur ils *Mompés*.

α) *La Val Medel e las minieras d'argien*

Da quellas duas untgidas ha la via sur il Lucmagn giu per la claustra d'entschatta enneu ina muntada pli gronda. Il Lucmagn, promovius entras ils Ottons, ha dirigiu, sco Iso Müller scriva, naven dil 10avel tochen il 12avel tschentaner il destin dalla claustra. Enta Medel secattavan era minieras d'argien, ch'igl avat Giachen de Buchhorn ha affittau en in temps sgurdinau, 1365/66, ad interprendiders dils Quater Cantuns e cheutras leventau malruaus en l'atgna tiara. Sco la tradiziun relata, ei igl avat vegnius assassinaus sper la punt d'Urlengia.

Robert de Planta, ch'ei sefatschentaus denter auter intensivamein cun las minieras el Grischun ed oravontut cun ils fastitgs da minas e minieras els nums, deriva ils nums Medel/Lucmagn e Medels/Valrein da minieras. El parta d'in tschep grec-latin *Méttallum* enstagl *Mettàllum*. El latin tardiv significava il plaid daveras buca mo «metal», mobein era «mina» u «miniera».

Remarcabel eis ei ch'ils historiografs localiseschan mai las famusas minieras d'argien da Medel. Seigi sco ei vegli, il plaid local Medel u semegliont cumpara meinsvart ell'Aulta Italia.

Percass ch'ins va buca d'accord cun la derivonza survart descretta, san ins patertgar cul romanist Giusep Huonder vid il latin META'pétga, mantun'. La Val Medel ei stada ensemen cun Tujetsch igl intschess per excellenza dils «maders» e dallas «meidias», q.v.d. nua ch'ins fageva sillas palas u sils maders fein a pastg e mantunava quel sin las meidias avon che transportar el a val.

β) *La Val Tujetsch, l'empunadira cun Ursera*

La vallada entscheiva sur Mompé-Tujetsch e sestenda en plirs scalems tochen si tiel Calmot. «Nua ch'il Rein nescha», aschia scriva il historiograf latin Strabo, «avdeschan pigl emprem ils Etuats ellas muntognas dall'Adula». Conradin de Mohr identifichescha ils Etuats senza pli bia quitaus cun ils Tuatschins e lur vischins. Che il num *Tujetsch,* tud. *Tavetsch*, cuntinueschi quei plaid latin ei denton pauc probabel. Ludivic Steub, in advocat bavares e passiunau dils nums locals grischuns e retics, ha gia fatg attent che nums sco *Tujetsch, Tavanasa*, mo era il num gia menziunau *Tuverasca e Tavau*, tal.*Tavate*, tud. *Davos* hagien in tschep cumineivel. Era partenent la muntada dil tschep arriva el damaneivel dil misteri. Pér Giachen Caspar Muoth ha denton stabiliu il ligiom cun il plaid latin TOVUM per TUBUS 'bischel'. Sco «bischel» u «stretga» vegn en nies cass en

damonda la *Cavorgia* ch'entscheiva a Cuflons sut Sontga Gada e che setrai tochen si sut Sedrun.

c) Sursaissa/Obersaxen: Ils emprems Gualsers

La *Sursaissa* san ins ualvess numnar in caum u ina stanza dalla Surselva, anzi plitost in plantiu cun vesta libra ensi- ed engiuviars. Ils emprems Gualsers, ch'ein secollocai cheu, sco Iso Müller ha constatau, gia tschien onns avon l'immigraziun gualsra per propi, han strusch schau tschaffar dalla bellezia dils loghens. Lur nova patria han els d'engraziar alla nova orientaziun politica dil stadi claustral, che fuva lu lundervi da promover ils ligioms sur l'Alpsu pli fetg che quels sur il Lucmagn enviers il miezdi. Ils fastitgs dils novs colonists ein d'engartar naven dalla Val d'Ursera, la part su da Tujetsch (Tschamut, Selva), la Val Medel, mo era autrora en aclas ed uclivas sils aults dalla vallada, e lu secapescha era en divers documents. El niev intschess ein els fruntai sils Romontschs ed han sviluppau plaun allaga cun quels ina convivenza plitost jastra a lur atgna natira serrada e da lur persei. Emprests linguistics, mo era biars nums locals bilings, per sem. *Cuort/Meierhof, Viver/Affeier* dattan perdetga persuenter.

Il num latin *Suprasaxa* el testament da Tello (765) ei daventaus il num romontsch *Sursaissa.* Cun quel dessignavan ils Romontschs era il Surmir, numnadamein per distincziun la *Sursaissa romontscha,* mo era la vischnaunchetta *Says* silla terrassa sur Termin (Trimmis). Pér sin fundament dil num Sursaissa ha ei dau ina translaziun verbala en la fuorma da *Obersaxen,* anteriuramein era: *Uebersaxen,* v.d. il num per la tiara sur las preits-crap sul Rein.

d) La Lumnezia/Lugnez: Resuns lepontics

La Sursaissa cunfinescha sper Vallata cun la vischnaunca da Surcuolm, che fa sezza gia part dalla *Lumnezia.* Questa cumpeglia igl intschess dil Glogn e dil Rein da Val, la Lumnezia per propi e Val u Val s.Pieder (St.Peterstal) che significhescha era il vitg da Val sco tal. Dapi decennis propaghescha ins ina fuorma miez miur e miez utschi, numnadamein *Val Lumnezia,* ton per anflar in numnader cumineivel, mo dil tuttafatg encunter la tradiziun.

Ein ils Lumnezians tenor lur mentalitad auters ch'ils vischins vidvart il Mundaun e silla Cadi? Sch'ins legia attentamein Toni Halter en sias raquintaziuns, ston ins bunamein schar valer quei. Gia il vegl Niculin Sererhard haveva cumpatg sias informaziuns en quels risguards. Els seigien crius e marzials, adina promts da dar sec. Cun-

zun a caschun dils marcaus da Glion cu els fruntien sin quels da Flem, era lezs buca gest ils pli maneivels.

Giachen Caspar Muoth, che nus havein entupau gia pliras gadas en connex culs nums locals, vul buca propi s'exprimer davart la derivonza dil num Lumnezia/Lugnez. Tonaton fa el ina allusiun, ch'ei daventada il pugn da partenza per la declaraziun dad oz. «Era fussi in connex dil num culs *Leponts* en la fuorma Leponetes, e quei per motiv che la part dadens la Val Miedra hagi adina giu stretgs contacts cun il Tessin, buca giudvia». Ei vess mo pli duvrau la dretga finiziun e la ragisch pil num, *Leponetia*, fuss stada perfetga.

e) Davos la stretga dallas «Luchneren»: Val ni Val s.Pieder

Gia cronists dil 16avel tschentaner mettevan en connex ils Leponts cun nossas regiuns, denton buca ton cun la Lumnezia sco plitost culs Gualsers u Vàllers enta Val. La cumprova persuenter cartevan ins dad haver anflau en lur lungatg singular da tempra *«Lepontisch teutsch»*. Quei ei da capir aschia ch'ins veseva aunc dil temps da Tschudi e Stumpf el vegliuord lungatg gualser propi la stresa da lungatg la pli veglia, e quei era enviers il romontsch.

Ils Vàllers ein - sco nus savein oz - vegni neu da Valrein ed ein secollocai ella val davos las «Luchneren». Mo cu els han superau las stretgas ni surmuntau ellas sur ils aults vi encunter la Lumnezia, ha ei dau tensiuns e svaris. Il cont Gion de Sax-Mesauc e l'entira cuminonza romontscha da Lumnezia *(«ganz gamaind die von vater stam Romansch sind Inlugnitz»)* han relaschau 1457 ina lescha che dueva impedir l'immigraziun da glieud jastra, igl acquist dil dretg da vischinonza, la cumpra da casa e cuort e maridaglias cun ils indigens che fussen da tschep romontsch *(«die von vater stam Churwalchen wärind»)*. Schegie ch'il tierm «Romansch», pia la noziun da lungatg, vegn accentuaus el text, eisi buca da supponer ch'il lungatg sez fuvi il crap da scarpetsch, biaronz l'appartenenza dalla glieud en Lumnezia, lur status e lur dretgs, che resplendevan cert el lungatg.

f) In vast priel: La Foppa/Gruob

Ferton ch'il num La Cadi exprima ina clara appartenenza da sia populaziun alla claustra da Mustér e ch'el secuarcla era cugl intschess dil cumin corrispundent, ei la situaziun pli cumplicada en la part sut dalla Surselva. *La Foppa/Gruob* ei bein in num vegl, mo en sia muntada plitost in incert e diffus. El denominescha la butschida da Glion cun ses urs e sias terrassas, d'entscheiver cun Vuorz/Waltensburg (Uors la Foppa) e sesperdend en la cavorgia dalla Ruinaulta.

Cheu el cor dalla Surselva, el vonn dalla val pli migeivel, numnadamein a Sagogn e Glion, havevan ils Victorids in considerabel possess. Ins va strusch en err, sch'ins suppona ch'il num *La Foppa/Gruob*, documentaus entuorn 1400, hagi cuntinuau la denominaziun pli veglia *Tuverasca.*

Enviers la Foppa fuvan era ils «Libers da Lags» orientai, schinumnai «libers» (gemeinfreie), spargliai en Surselva e Tumliasca, cun in center da gravitaziun a Lags e Sevgein e cun lur liug da dertgira a *Saissafratga/Castrisch* sper la punt sur il Rein. Els vegnan ad haver giugau ina rolla impurtonta el process che ha menau naven dil feudalissem alla democrazia.

g) La Stussavia/Safien: La val dalla Rabiusa

La *Stussavia,* ad ella appartegn oz era la vischnaunca da Tenna, ei bein la val laterala dil Rein la pli selvadia ed impressiunonta. Ella sestenda naven dil Bärenhorn el sid tochen giuaden ella cavorgia da Versomi. La *Rabiusa*, l'aua dalla val, ha siu num cun raschun dil plaid «rabia, ravgia» (gretta). Gia Niculin Sererhard numna il flum il «Wütrich». «Rabius(a)» fuva enzatgei sco in tierm appellativ per auas cun cuorsa violenta. Aschia anflein nus el era tier autras vals, per semeglia la Rabiusa che vegn giu da la Val da Curwalda e che sbucca a Passug ella Plessur.

Cunquei che la via da Versomi ella val ei vegnida construida pér 1885, san ins imaginar, tgei impurtonza ch'ils auters access, numnadamein neu dalla Muntogna sur ils pass da Tavellas (Glas), Pischolas e sur il Cuolm da Stussavia ston haver giu. Quei resorta era da cheu che la claustra da muniessas da Cazas veva en Stussavia 13 beins pli gronds tributaris en taglia.

Era quella val cun ses numerus uclauns, spatitschai cunzun silla spunda seniastra, ha survegniu sia tempra dils Gualsers. Els ein arrivai neu da Valrein sur il Cuolm da Stussavia el 14avel tschentaner ed ein penetrai in tec allagada enviers nord. Culegnas gia existentas romontschas, forsa misès e loghens da dimora temporara, ein vegnidas germanisadas, per semeglia *Malönia* (plitard Talkirch), *Zalön* (Platz), *Gün* e *Salpänna* (Neukirch).

Il num dalla val resista ad ina explicaziun perschuadenta. Dils dus nums *Stussavia* e *Safien,* ei igl emprem pli vegls ed autentics e documentaus gia 1219 sco *Stosavia.*

Tenor il Cudisch da nums patertgava R. de Planta ad ina derivonza preromana. Sco quei ch'il num dil flum *Moesa* ei cuntenius el num dalla *Val Mesauc*, al qual ins hagi aschuntau la finiziun – AVI pils av-

donts ed ina finiziun – AVICO pigl intschess, aschia savessi esser stau il cass era per Stussavia. Ei la hipotesa gesta, stuess ins veser el tschep *Stuss-*, *Stoss-* il vegl num dil flum dalla val ch'ei lu ius vi sin il num *Rabiusa,* l'aua rabiusa.

II La Sutselva

1. Il Plaun

Astg'ins subsumar senz'auter sut quei num ils cumins da Trin e da Razen? La damonda ei aviarta. Fatg ei che quella regiun ei vegnida numnada sco cuntrast alla part «in montanis» *(Müntenen)* cul tierm «in planis», pia *Il Plaun,* per tudestg *Imboden.* La situaziun sut igl Uaul grond da Flem, sut la Ruinaulta, la confluenza dils Reins a Rehanau-La Punt dattan en egl e documenteschan l'impurtonza pigl access, d'ina vart viers la Surselva, da l'autra viers il Grischun central. A quei s'aschunta la diagonala da Tumein sur il Cunclas, tut auter che pauc impurtonta en temps vargai.

Alla periferia da Panaduz han ins anflau ina necropola pli gronda ord la tarda antiquitad, cun fossas e sepulturas alla paganila e talas pli frequentas dils emprems temps cristians en Rezia. A Razen dat la veglia baselgia da Sogn Gieri perdetga per l'emprema derasaziun cun pleivs. Igl imposant casti da Razen (documentaus 1288) plaida per la ferma tempra feudala. Quei vala era pil casti da Crap Sogn Parcazi sur Trin-Porclis che fuva egl ault temps miez il center dil cumin da «Hohentrins».

2. La Tumliasca/Domleschg: La stiva biala e tiara dils castials

Entras las biaras informaziuns partenent la specia da colonisaziun el testament da Tello (765) survegn la Surselva (cunzun la Foppa/Gruob dad oz) ina peisa singulara ed atgna per gliez temps. Naven digl iral dalla val tochen si tier las alps sepresenta a nus ina cuntrada formada e cultivada tras. «Scripta manent», sedi ei, documents restan ed ein da cuoz.

Quei astga denton buca far disparer che la fundaziun tellonica da beins en Surselva alla claustra da Mustér formava mo ina part dil possess dils Victorids. La part d'ierta pli accessibla, la *Tumliasca*, la vallada tumpriva e sulegliva, havevan els salvau sabiamein per sesez. Igl uffeci da viztum, il statalter digl uestg, documentaus pér pli tard en detagl, la claustra da muniessas da Cazas ed ils numerus castials,

nua che la noblezia bassa viveva, lain buca dubitar dalla muntada dalla vallada.

Il ministeri *Tumilasca* cumpigliava oriundamein aschibein igl intschess dalla vart dretga sco quel dalla vart seniastra dil Rein. El s'extendeva da nord a sid, naven dalla Punt Arsitscha spel Rein sut il casti da Giuvaulta (Hochjuvalt) entochen tier las stretgas dall'Alvra encunter las Miras/Schyn e quella dil Rein Posteriur viers Schons. Pér plitard ei il num Tumliasca vegnius restrenschius sin la regiun dretg dil Rein. Per las spundas da vart seniastra ei il num *Muntogna* penetraus che ha lu fatg plaz pli e pli al num da casti «Heinzenberg».

El funs dalla val dominescha il vast casti da *Reziaulta*. Da vegl enneu ha el valiu sco il cor dalla Rezia, per aschidadir sco il simbol en crap dalla antiquitad, perdetga era pil menader Retus, che duei haver dau siu num alla tiara. Dad el, igl Etrusc, che fuva tenor la detga fugius per mitschar als Celts cun ses adherents si dalla «Thuscia» ellas Alps, relata era il num dalla vischinonta localitad da Tusaun. Aschia capesch'ins tgunschamein ch'ins ha midau il num oriund dil casti, numnadamein «Hochrialt» (tenor ils nobels de Rialt) en la fuorma Reziaulta (Hohenrätien).

Igl ei buca suprendent che denominaziuns doctas (interpretaziuns da nums ord la vesta da persunas cultivadas) han giugau en quei intschess ina rolla particulara. Cunzun tier glieud ord la stresa sociala superiura rinforzavan ellas la schientscha da sesez.

A semegliontas interpretaziuns ei era il num dalla vallada *Tumliasca/Domleschg* (documentaus l'emprema gada 1117) staus suttafretgs. In clima emperneivel e migeivel, terren fritgeivel, cun bia pumera, quei secunfageva fetg bein cun *Vallis domestica,* quei vul dir la «val dumiastia, migeivla». Atgnamein savev'ins gia el 18avel tschentaner ch'ei fuva autruisa ed in bienton pli sempel. H.L. Lehmann (Patriotisches Magazin 1790), che fuva staus 8 onns scolast privat tier la famiglia Jecklin a Roten (Rodels), haveva buca engulau sia sabientscha. «Das schöne Domleschgerthal», scriva el, «(Vallis Domestica) Tumleschg, soll nach einigen seinen Namen von dem Dorfe Tumils, welches an und auf Hügeln (Tumulus) erbaut ist erhalten haben». Ludivic Steub e Giachen Caspar Muoth han surpriu talas interpretaziuns. R. de Planta da sia vart ha precisau 1925 che Tumegl/Tomils, grazia a sia posiziun climatica privilegiada e bein protegida, seigi il liug il pli vegl, probabel preroman. Ei seigi buca sclaus ch'il num anteriur seigi vegnius daus per latin cun *Tumbiculus*, vul dir «con, collina». Dad el anora han ins lu dau il num all'entira vallada, numnadamein *Tubic'lasca/Tum(i)gliasca*. La formaziun parallela cun il surmenziunau *Tuverasca,* la val da Tuora, ei surpren-

denta. Poeschel manegia dapli che il con, che hagi dau il num, seigi stau la muota cun la veglia baselgia dalla val, S.Luregn sper Pasqual.

3. La Val Schons/Schams: La biala val

Vargond Tusaun e la stretga dalla Viamala e vegnend da Rania encunter Ziraun, seslada l'egliada anetgamein e marvigliusamein. Ins capescha scochemai, pertgei che la *Val Schons* ha survegniu igl attribut «la biala val». Igl ei sco in paradis denter cavorgias, quella dalla Viamala e l'autra plinensi, quella dalla Rofla u dalla Punt-Crap. «Orts denter cavorgias», stuess ins aschuntar, cunzun sch'ins cumpeglia era il caum sura, ni sco quels da Schons din «las duas Farreras», Farrera (Ausserferrera, era: Fräila, Fareila) e Calantgil (Innerferrera).

Igl ei pli ch'enconuschent che la ruta dil Spligia ha giugau ina rolla impurtonta da haheias enneu. Els itineraris romans cumparan successivamein da sid a nord las staziuns da Clavenna - Tarvessedum - Cunuaureu (Pass dil Spligia) - Lapidaria etc. Il davos, Lapidaria, han ins identificau per part cun Andeer (J.Jud), per part cun Ziraun (Chr. Simonett).

Igl ei oz l'opiniun cumina che la Viamala eri dil temps roman aunc buca accessibla. Pia stueva la via romana reiver dalla spunda seniastra da Schons siadora tochen si Saissa per lu descender giu viers Tusaun.

Egl Urbari imperial (831) ei in «beneficium Feronis in Sexamnis» menziunaus. Forsa ei quei passadi staus la cuolpa ch'ins ha interpretau il num da Schons faulsamein sco «tiara dils 6 flums». Fetg baul 1141, secatta era gia la fuorma «Schischams». Il cronist grischun Champel remarca ch'ils Romontschs ditgien «Sessam», ils Tudestgs perencunter «Schamps». Niculin Sererhard alleghescha treis fuormas: tudestg Schams, romontsch Schons e talian Sassam. La ponderaziun che Chr. Simonett fa, che Lapidaria e Sassam seigien identics, ei buca giudvia. Probabel ha Sassam, dil latin SAXUM 'crap, grep', unius cun ina finiziun da caracter collectiv -AMEN, supprimiu il num pli vegl Lapidaria. Il resultat dalla midada digl *-x-* latin ei enconuschentamein differents e buca unitars. Aschia anfl'ins il resultat *-x-* > *-ss-* (Sassiala, Sassal) sper *-ais-* (Sais, Saissa), mo era la varianta *sch-* (per semeglia latin EXAMEN, che daventa sursilvan schaum, schaumna (d'aviuls). Nuot impedescha pia da schar valer la derivonza dil latin SAXUM 'crap, grep'. Schams/Schons ei dil reminent in dils paucs nums dubels, nua ch'ils dus lungatgs, romontsch e tudestg, han generalisau igl *-s final* buca etimologic.

III Allas fontaunas dil Rein Posteriur: Valrein ed Avras

1. Valrein/Rheinwald

Igl onn 1789 vulevan treis miedis serender tier igl alpinist Pader Placi à Spescha. Mo els han scumbigliau Medel/Lucmagn cun Medels ed ein setschentai en Valrein. Ils medems nums, che nus havein gia menziunau plinensi, quei plaida persuenter che era Valrein seigi staus colonisaus zacu da Romontschs, empau semegliont sco en Val, si Sursaissa ed en Stussavia.

Il num *Valrein* deriva dalla cumposiziun latina «in valle Reni» (documentau 1274), ni «Vallis Rheni» (documentau 1451), per talian *Valle di Rheno* ni *Valdireno.* La val sestenda naven dalla Rofla (Punt-Crap) tochen tiel Cuolm da Valrein (Rheinwaldhorn) e cumpeglia las vischnauncas politicas da Valrein (Hinterrhein), Medel (Medels), Nueinas (Nufenen), Spligia e Sur (Sufers). Che tuttas han in num romontsch plaida a mintgacass per ina stretga convivenza denter Romontschs e Tudestgs. Da Medel ensiviars cumpatg che la val fuva avon 1300 aunc strusch urbarisada. Alla fin dil 13avel tschentaner, exactamein igl onn 1274, ein ils colonists gualsers arrivai ord la Val Formazza (Pomat) e da Simpeln. Ils signurs de Sax-Mesauc havevan clamau els ed il barun Walther de Vaz ha plitard, sco successur legitim, priu ils Tudestgs dall'entira val sut sia protecziun.

Daco eis ei vegniu tier il num *Rheinwald?* El ei nuot auter ch'ina adattaziun en bucca tudestga, numnadamein *Valrein* > *Rheinwal* respectiv *Rheinwald* cun empunir vid «Wald» (uaul).

Da Valrein anora han ils Gualsers colonisau Val s.Pieder, Stussavia, Avras ed oriundamein era la terrassa da Flex, la Val Faller en Surmir e Mot (Mutten) .

Ils onns 40 fuss il Valrein, silmeins grondas parts, bunamein svanius sut l'aua, laguttius entras gronds lags da fermada per la forza electrica. Mo sco ils vischins d'Ursera, aschia han era ils Gualsers da Valrein resistiu allas tentaziuns da vender lur tiara.

2. Avras/Avers

La Val d'Avras setrai naven dallas duas Ferreras da Schons cun Cresta en duas secziuns tochen tiel pli ault vitg: *Giuv* (Juf; 2134 m.s.m.). Il caum sut cumpeglia il tschancun naven da Campsut tochen Cröt cun vitier la Val Madris, la part sura la val da Giuv e la Val Bregalga.

1655 vivevan 500 persunas en Avras, 1870 fuva la populaziun sereducida sin 298 persunas, 1937 tenor in rapport dil giuven Max Frisch a strusch 200 persunas. Pia in constant declin.

Che la val ei stada orientada antruras zun fetg enviers sid ei buca da smarvigliar, sch'ins fa persenn, tgei impediments d'access che sepresentavan avon ch'ins hagi baghegiau vias naven da Campsut. El cudisch da J.R. Stoffel san ins leger, tgei pitgiras ch'ils dad Avras havevan oriundamein dad arrivar on Schons.

Il num *Avras* (Avers) vischina il Cudisch da nums retic cun il num da liug talian Avero, che sesanfla a nordost da San Giacomo. Essend ch'ils Clavennascs possedevan gia baul alps sin la spunda nord (per semeglia la Val di Lei), eis ei buca sclaus che era Avras fuva oriundamein ina tala.

ALLOCUZIUNS E SCHATGS

Schons ad igl Dicziunari Rumàntsch Grischùn

(Referat salvo an caschùn da la tschantada da la Societad Retorumàntscha digls 10 da zarcladur 1979 an la tgesa da scola da Donat. Copeia or da la Casa Paterna/La Punt)

Par. tar que tema: SOLÈR, C.: *Romanisch im Schams.* Hsg. vom Phonogrammarchiv der Universität Zürich, 1991. - DECURTINS, C.: *Rätoromanische Chrestomathie, Bd. 14.* OCTOPUS Verlag. Chur 1985 (Reprint).

23. Schons ad igl Dicziunari Rumàntsch Grischùn

I Par antschever

Lubed ad egn miezvaschegn da Surmir, c'el sasprovi seglmains da bagliafar qua a Donat agl lungaitg da la teara. An egn idiom ca stat betga tànt dalientsch da quel vedvart igl Piz Curver ad igl Fil da Schmorras. An egna furma rumàntscha, ca bagn c'ella s'oda cler a net tier la grupa digls dialects digl Grischùn damiez, near da la Sutselva, â sieus tient a profil.

Gest que tient propi, quella aitgna calur tgòlda viiou, near lessiou, far udir a vaser. Vus naz frànc d'acord cun me, scha jou tscheartg da far quegl sainza mengia blear burdi scort. Betg an que sen ca jou nass landervei da dar egna survesta da quegl ca fa or igl lungaitg da Schons. Quegl ca leia el cun Surmir d'egn màn, cun la Surselva da l'oter. Quegl ca fa or la tschàntscha tipica da Schons: Svilup digls sùns a tùns, furmas (da la congiugaziùn cunzùnd), igls pleds (igl vocabulari). An que gro fussi betg pussevel an egna batarlada sco la mi' da catar egna pesapaja gesta. Probavel fagessi gnir «quels da Clugen», ca muantassan la sien suainter igl giantar ad igl vegn vuclegna.

Oz savainsa parancùnter s'andriescher tier igl beal Pledari sutsilvan da Curo Mani ca earva egna largia fureala agl lungaitg da Schons. Igl angraztgamaint c'igl cumpilader dat agls redacturs a conluvraders digl Institut digl Dicziunari Rumàntsch Grischùn pigls survetschs prastos, a cun quei ear a la Societad Retorumàntscha, e egn beal mussamaint pigl panzier a quito ca la Societad ha gieu da vigl annà ear par las regiùns pintgas. Egn mussamaint par igl dar a prender cuntinuo ca e sasvilupo tränter Schons ad igl Dicziunari, a ca jou less an mintga cass sbozar oz mintgatànt cun igl risplei da cotgel.

Fagiagn la tgossa ampo ple sempla! Igls nums locals an Schons en, seglmains igls ple vigls, nuta da confunder cun oters: Calantgil, Clugen, Donat, Farden, Lon, Maton, Pazen, Reschen, Ziràn. Igls nums da famiglia mademameing: Calger, Cantieni, Clopath, Conrad, Fravi, Grischott, Lurintgett, Mani, Martgùn, Michael, Nicca, Schimunett, Fümberger, Hoessli, Rostetter. Betga d'amblidar igls prenums: Curo, Giallas, Largias, Magnasch, Mattli, Non, Pat, Tani. Quegl e egna cuntrada onomastica ca le betga dubis noua ca's eassan da tgea.

La Muntogna da Schons. Vista da Vargistagn ancùnter Maton e Lon

II Teara da Schons

Rivànd cun igls noss «tgarsdasasez» vulgo autos se da Rania ancùnter Ziràn, a nàn da Ziràn se Donat, vainsa vieu a santieu tge ca que vut gir la «beala Val Schons». Que toc teara banadieu, ca vean ad haver faszino igls viandànts dagitg annà. Quels ca vagnevan se da Clavenna, Camp d'Utschegn (Campodolcino) a Madeschem sur igl Spleia, quels ca vagnevan aint da Runtgaglia, aintasei da las sfunsadas da las Veias Malas. Igl pariel mievel, quella faltareia riainta ca satira davent da Reschen a Pignia sur Donat a la Muntogna - la veadra teara digls Libers - veiasei cùnter igl Bavregn a Narossa, stueva bagn parer ad els sco a nus sco egn paradis. Quegl vala er par quel spazi ple salvadi dad amaduas Fareras a ca sapreschainta sen la spassageada tränter Cresta Farera - La Tscheppa - Calantgil betga mains incantànt a nos îls.

Teara da Schons, teara da la crapa near grepa, sco igl pled «Saxamen» vess da muntar, quei sto easser egna teara ca cunsalva, ca mantigna.

La tgea-crap da Schons, statevla cùnter igl fiac, cugl pierti cun arvieult e bi par saseza egna nudàna da bargiamegnas a da stgearpa casàna. Gl'e parquei nuta da sastupir ca's vagn qua ànc las rischs rumàntschas, igl garantùn rumàntsch sutape. Egna situaztgùn bagn difarainta da la Tumleastga sutora, noua ca igl sgurdegn e avanzo, par betga gir schino.

Zanoua scriva a sutastreha igl docter Cristoffel Simonett quànt reservo a sfidus c'igl pievel da Schons segi a quànt c'el tigni ve digl vigl. Jou zitesch: «Instinctiv - ign safida betg digl tut - saratira nossa raza rumàntscha da quella tudestga, schagea ca quella e agl antier ple sperta a ple iniziativa. Propi «sut tetg» eassan nus me an la nossa valada da Schons, schagea c'ella soda betg tier las loschas digl Grischùn.»

Scha «Quels da Ziràn (ca) van suainter en tgàn par egna crusta pàn», c'en damena fetg ghitis ad interessos, odan sco bùns Calvinists ànc suainter tschantaners davent da la reformaziùn igls zens d'avemareia, sch'els vardan mintga damàn segl «Sontg Cristoffel gränd a gross, (ca) porta la baselgia sen cadoss» e'gl quegl bagn en tschegn da sen par la tradiztgùn. Fränc â'l ear igl rumàntsch gieu gudogn da quella statevladad. Jou manetg ca que ambiaint vegi gido a salvar igl rumàntsch gitg a lùng an que stadi da natiraleztga a da carschùn dad acla c'e podar sieus tratg igl ple tipic gest an Schons. Jou partratg a quegl ca Curo Mani scriva an sieus «Mastral da la gaglegna» noua c'el dissegna igl Non pintg a la si' urdadira da Rumàntsch.

«Ruschanar parolas saveva'l igl Non pintg! Tge beal tarlar, cur ca'l schascheva se la pastgira cun la barb' anzei, fitgeav'igls cumbels ancùnter igl taratsch a batarlava. Nus amblidavan da trer flo. El ruschanava tschuncànta geadas ple bagn c'igl surmester da Novagnas – ad oz seiou partge: Igl Non pintg veva ànc egn'olma tras a tras rumàntscha, a sco egn tùn paraint d'egn'otra corda, ascheia feva'l igl tient da la si' vusch tunar que poc rumàntsch ca fova ànc betga sataro alas nossas olmas modernas a pardeartas. Ad igl surmester da Novagnas, lez vev'egn'olma murtudestga, lez saveva bagn quintar, mo betga raquintar, partge tut quegl ca'l saveva, veva'l amprieu or digls cudeschs.»

Da quels Nons pintgs a'gl parguess do fri blears an Schons. Qua mi vean andamaint la figura aschi singulara digl Gieri la Tscheppa, ca Steafan Loringett â salvo a spindro par nus ainten las Annalas. Egna funtàna da badoias sco's tgata darar a ca vean a legrar gianirs a carschis ànc gitg cugl «Prenzi Ludvitg», «Igl bab ca leva maridar la si' feglia», «Giacob a Giasep» ad otras.

Igl Gieri eara pongir me sto or da la valada cun l'exzepziùn digls curs da militer, a tutegna veva'l ainten el igl mund gràND, igl mund digls misteris, da l'olma, egna filosofeia da veta sempla a saragna, mo fundada a sulamada d'egna creta nunbalucànta sco quella digl schocher da vart dretga.

III Mund pintg a gràND an egna

Pigl Sursilvan masàn - podar ear pigl Rumàntsch masàn - schegna la cunaschientscha da Schons cun l'istorgia balurda da quel «C'eara sto dudesch onns a la Scola cantunala» a c'eara alura pardeart avund' ad e gnieu a tgea. Tge truglem!

Near c'el partratga ved la sabaztgeada da Caldar cun igl castlàn da Farden. L'egn u l'oter saragorda forsa ca Schons fageva part da la Leia Grischa. Tutiglple - a quegl fuss betg igl mender -, egn ca prenda na a sùna mintgatànt las canzùns popularas viglias c'igl Tumasch Dolf a nudo a rimno, la «Stiva da filar» c'el a aranscho, las canzùns par chor maschado, las antscheatas digls saltars. Igl cordoli da la canzùn d'amur da Schons po easser sto anzatge sco egn ieli padimànt sen egna veta dira a betga bugneada mengia zùnd da santimaints, stgarsa an plaschers teresters.

Schons e dantànt betg anval egna teara a regiùn sarada, mabagn luijeada sen egn ischegl da la ple gràNda impurtànza pigl Grischùn, segl vial da nord a miezgi. Igl num d'Andeer ca vess da corispunder

a la staztgùn «Lapidaria» sen la tgarta da Peutinger, mo ear igl Mùnt Utschegl ca de sacunfar cun igl pled celtic u galic «Oukso» ca vut gir tànt sco «senzum, sella tschema» gin ca que vial nord/sid sto easser vigl sco pàn a buglia. Igl Spleia ad igl Barnardegn ân natiral aviert la valada, mano naadaint glieud ad influenzas eastras, ân do aintamàn agls da Schons da controlar igl trafi, igl transport da vitgira ad igl marcadiez cun Clavenna a cun Liàn. Els ân lubieu da far vanal igls products da la teara, da vender la vascheala da len c'igls zipladers a vaschlers da las Fareras fagevan cun gust ad anschegn. Els ân clamo natier fetg bòld igls surprandiders c'en ieus landervei da sfrutar las minieras da Farera.

Ascheia en cuzladas naadaint bleras guldegnas, a cun ellas egna tschearta bagnstànza, ca's vasagn ànc oz bagn avunda ved la fatscha da vitgs a vischnàncas an Schons. A las veias ân la fegn finala cudiztgieu dad ir an sarvetschs easters. Lura a'gl do suainter igl 1766, suainter la scatscheada digls Grischùns da Vaniescha, l'emigraziùn par propi. An Pologna, an Ungareia, an Russia. Puspe suainter igls 1820, a spezialmeing suainter 1848, l'emigraziùn an America, an Califorgna cunzùnd, noua ca quels da Schons ân giuieu egna impurtànta rola. Jou vez adegna puspe agl «Per mintga Gi» la trupa da zircus a sòlt digl Tumasch Michael, ca gira cun la si' famiglia las tendas russas sainza tearm, egna vera figira d'Iwan Rebroff giu dala Muntogna. Jou litg adigna puspe digls emigrànts da Casti ca tarmetan a tgea loschiras las ampremas «peipas da toback».

Impressiùn â'gl fatg a mei d'andriescher digls blears artetgels digl noss anteriur meritevel suprastànt, digl docter Gieri Ragaz, igl spezialist da quels evenimaints a fatgs, ca Schons vegi betga considero l'emigraziùn sco egna sadeala da rumient par schlijear igls problems sozials. Schons (Andeer) a zùnd scho far egn'uatga avànt ca dar liber curs a l'emigraziùn a mateva ear a disposiziùn egn pitschen tschep da capital da partenza agls emigrànts.

Ascheia eni igls da Schons rastos an egna avierts a progressivs, mo ear conservativs a reservos. Gest quegl c'igl dovra par rastar fidevels a sasez a par rastar an noss cass Rumàntschs an tains ca samidan.

Or da quella aviertadad vean la cunaschientscha digls lungaitgs sco ella sapalainta an l'anecdota u getga da Casti ca Gieri Ragaz relata. Se Casti eara avànt blears ons egna sera egna famiglia an stiva da bùna cuminànza. Qua vean da nadetg egna duneta viglia eastra aint dad esch cun egn hantieri. Mo gl'e betga d'antalir la si' tschàntscha. Ign cloma natiers igls vaschegns or da las tschentg near sis tgeas. A mintg'egn da quels saveva dasper igl rumàntsch a taliàn a franzos a tudestg ànc egn oter lungaitg: holandes, ungares, russ. Mo

gl'e sto da far nuta. La veglieta e svanida, laschànt anavos segls leavzs digls poliglots da Casti egn gust fri peter a forz.

IV Tschàntscha a cultivaziùn literara

Igl e bagn da schminar, c'egn pievel sco quel da Schons, c'jou ve ampruvo da caracterisar, vegi ear gieu igl basigns betga me da bagliafar rumàntsch a da cantar par rumàntsch, mobagn ear da duvrar la tschàntscha an la furma screta. Quegl fuss matem igl mumaint da savundar igl curs ad igl flem digl movimaint a da la dustànza rumàntscha an Schons. Mo ear par que tgapetel stoiou rujear par Vossa antalgientscha. Jou vint a stuer ir a la scurzanida, scha jou de far egn referat curt a betg egn lunghiras. Oters, sco Steafan Loringett a Curo Mani, ân scret sur da quegl ple manedel.

Igls da Schons, vaschegns a confederos da la Leia Sura, ân sapuso da vigl annà tut natiralmeing segl Lungaitg da la Leia Grischa, sco igl sursilvan da scartira vagneva numno da lezas uras. Els igl àn maschado savund basigns cun quel a tschel pled u locuziùn tipica da Schons. Quegl e sto igl cass tigl Ludivig Molitor, c'eara pardicànt a Ziràn digls 1652. Quegl e sto igl cass ple tard tar igl Mattli Conrad, egna da las parsunalitads zentralas da la schientscha rumàntscha anturn igls 1800. Cun sieus cumarat d'exil ad Innsbruck/Puntina, igl Pader Placi Spescha, â'l fatg igls partratgs igls ple fegns sur digl easser rumàntsch, sur digl prievel da pearder que instrumaint sainza paregl a sur da la relaziùn digl rumàntsch cugl tudestg.

A Cuira veiou sen la mesa da lavur egn vocabulari manuscret da Schons digls 1764. El vean or dad egna colecziùn ple grända da documaints a stampats da Schons ca derivan da Steafan Loringett. Igl e igl ancunaschaint dicziunari rumàntsch-tudestg digl Gieri Nicca da Donat, viavànt pardicànt a Maton a Vargistagn. Cumpilo ad alfabetiso par nez ad avantaig da sieus unfànts corporals a spirituals. Coptgieu a Donat digls 1774 da Nicolaus Michel.

Igl sear Jacob Michael qua preschaint a do a nus egna biografeia digl Gieri Nicca. Co el a stuieu cumbatter par la si' professiùn a tge lavuruna ca'l a fatg veda que dicziunari cun bunameing 7000 pleds a locuziùns. A sear Michael gi cun raschùn, c'igl Nicca vegi ear el satanieu partanànt l'ortografeia ve digl lungaitg digls Gabriels.

Igl Gieri Nicca a seas antezessurs pardicànts sella Muntogna da Schons stuevan bagn easser confruntos tut oter ple ferm ca nus oz cun igls fastezs vers a reals digls Gabriels. Jou manetg igl savundànt: Igl on 1619 c'igls ambrugls grischùns navan anaint, igl on c'igls Lum-

neziàns gritantos suainter la dartgira da Tusàn dulzavan las bandieras, fui igl Steafan Gabriel an Schons. Ad el tgata refugi se Lon tar igl Israel Jenatsch, igl bab da Gieri Genatsch, da que tains pardicànt se Lon. Quei tùna sco egna sequenza or digl Veader Testamaint. Da vart dretga da la tarmegna da la baselgia da Lon mussan igls nums digl Steafan, da la si' dunna Mareia a digls fegls Luzi, Martin a Fortunat tge leav c'igls «Errantes pro Christo» ân gieu an la persecuziùn a travaglia catànt se Lon egn cunseas da meter giou lur tgieus. Gl'e bunameing simtomatic ca Schons dat albiert a varsaquànts digls grànds da la tradiztgùn literara viglia sursilvana, umens alura scodangir ànc sen veia cun lur prestaztgùn.

Igl Gieri Nicca, par turnar anavos agl partratg da partenza, e anzaco sco egn Mattli Conrad prefiguro. Ad ascheia pressapoc va'gl anavànt. Mo igl vean la purgegna cun l'amprema measadad digl schenevavel tschantaner. Igl desinteress a tgal pigl rumàntsch an general ca's cunaschagn. El a promovieu la renaschientscha betg igl davos cun la Societad Retorumàntscha a ple tard cun las lavurs ved la Crestomazeia digl Caspar Decurtins. Ear scha Decurtins â gieu cun la Societad Retorumàntscha, seglmains suainter igl tains da la Scola cantunala a suainter las amprovas falidas da Bühler d'unifitgear igl rumàntsch, egna relaziùn ple tgientsch tandida a ple tard desinteressada, fuss la Crestomazeia tutegna strusch d'antalir sainza l'ovra da piunier da la Societad Retorumàntscha.

Igls marets digl Liùn da Trun par Schons en tutegna grànds avùnda. El a do igl stosch a stumpel agl Steafan Loringett ad agl Tumasch Dolf digls 1913 se da Friburg:

«Ei gl'ei la davosa ura per rimnar quei custeivel scazi della tradiziun populara. La scola, la caserna, las gasettas, ils jasters, tut seunescha per destruir igl agien e national e cun il lungatg mumma satrar la meglera part della individualitad rätica. Quei ch'Els rimnen oz ei mantaniu per adina e gl'auter svanescha per adina.»

E ple tard scriva el da taner tgòld igl Gieri la Tscheppa:

«Els scrivien si tut Lur expensas à Farrera, tgei Els han dau ora e fan il plischer de pagar al Gieri et auters, che raquentan, mintga gada in glas vin. Quei ei mo in'enzenna de renconuschientscha e negin pagamen.»

Decurtins spitgeva cun raschùn blear da la Val Schons:

«Ei schai en las casas de Schoms, els sur combras e giu els tschalers, en veglias trucas e chistas eunc bein enqual manuscript romontsch. Era gie la Val Schoms per la Surselva e Sutselva quei che l'Engiadina bassa era per l'Engiadina, la representanta dezidida dil stregn spert calvinist.»

Loringett a Dolf ân rimno par nuta vagnir anfis. Igl Caspar Decurtins e mort mengia bòld. La Tradiztgùn populara da Schons a stuieu spitgear antoca igls 1930 ca'l'e vagnida publitgeada an las Annalas.

Danunder savevel igl Caspar Decurtins c'igl scheschi aschi blear ainten las tgeas da Schons? Nign dubi, or da las Annalas da la Societad Retorumàntscha.

La Societad Retorumàntscha e adegna stada, davent da la si' davosa fundaztgùn, anzatge sco egna nudàna, egna Arca da la Leia, egna petga d'orientaztgùn. A sieus organ, las Annalas, en stadas igl ple fidevel cumpogn da vieadi ad archiv digl movimaint da Schons.

Qua antschevel igl Hartmann Caviezel avànt igls 1900 ad edir manuscrets da canzùns ad oters, mur blears or da Schons ad or da tgeas da Donat. Savundan igls apels da Giachen Conrad c'ân mano a la Leia Rumàntscha ad agl agid adegna ple gràndagls da Schons digls oters antschies rumàntschs. La publicaztgùn digls tschantamaints da Schons antras Conrad, la Tradiztgùn populara da Schons ca's vagn numno, l'activitad literara cun Tumasch Dolf (Sco gl'e ia cugl mastral Giallas 1916), Schamun Mani, Curo Mani, Gion Mani, Tani Dolf. Parfign agl «Memorandum davart la crisa linguistica an Sutselva» digl docter Gangale, ân las Annalas do canorta. A quella scartira programatica c'â antruvido egn movimaint nov, discutabel a discuto an Sutselva. Fràncegl betg igl liac da valetar las ideias ad igls sforzs digl docter Gangale barmier. Mo dasper varts positivas stoni bagn gir or da la retrospectiva c'igl movimaint vegi betga tanieu tut quei c'ign spitgeva dad el. Forsa â igl miedi da lungaitgs easter tutegna sutvaleto la carschientscha historica d'egn lungaitg, a cun ler isolar igl malzàn â'l el qua a là podar anzi promovieu la malzogna ampe d'igl stgampar.

La Pùnt integrada igls davos ons an la Casa Paterna, duas tezlas an egn organ cuminevel, redigidas amaduas da «Schonsers» pudess easser egn indezi par la veia gesta a raschunevla: quella digl vigl Schons, cunztgaint da sasez mo aviert a las regiùns vaschegnas.

Nus oters savagn me gidar. An tge direcziùn c'igl â a de ir, san da gir me igls da Schons sezs. Igl miglier e'gl da taner cugls pleds digl amitg barmier, digl Steafan Loringett, c'â me pears la spranza a creta agl sen da nossas staintas:

Jou cre betg
ca vegi d'amparar
suainter que partge
ca vean cumando
da davains or!
Da surangiou!
Ca jou sto semplameing far,
segi par ambiztgùn,
segi par careztga,
par raspunsabladad.
Tge se jou partge.
Mo jou se ca sto ir
quella veia gi pargi
toc'igl davos!

Scha lagn ear nus dar oz stadieus a la beala Val Schons cun que giavisch a cun quella parschuasiùn!

Società Retorumantscha e Dicziunari

(Patratgs a caschun dil 100avel anniversari dalla Società Retorumantscha, ils 26 d'october 1985 ella Sala dil teater a Cuera).

24. Società Retorumantscha e Dicziunari

I La detga digl «Affon grev»

Ina detga grischuna remarcabla ei bein quella digl «Affon grev», che dus nobels sin via a Cuera anflan per schabetg o sil funs en in cagliom. Lur survients, l'in sco l'auter, vulend alzar il schani, rabetschan buca naven da plaun el, gnanc per bia buc. La finala di igl affon: «Schei scher mei, Vus pudeis tuttina buca alzar! Mo ton vi jeu dir a Vus: Ei vegn a dar in onn fritgeivel e bien sco aunc mai, mo paucs carstgauns vegnan a veser e surviver ei!» Lu ei igl affon sparius.

Quella detga cuntegn, cun resalvas, in ton dalla tempra e dallas atgnadads dil Dicziunari e da sias relaziuns cun la Società Retorumantscha.

Questa societad, la nobla, stat oz el center da nossa festivitad. Mo igl ei franc indicau ch'igl affon detti is a quella caschun, ch'el selegri da sia derivonza e schlatta e ch'el serendi quen cun engraziament, tgei ch'ei ha duvrau ch'el fetschi prova e ch'el creschi en preschientscha e sabientscha.

Il temps lubescha buca da far la historia dil Dicziunari ed aunc meins da far resortir scosauda la prestaziun da singulas persunas e da lur breigias. Enzacons patratgs ston bastar per far capeivel, tgei che diversas generaziuns han creau en lavur cumina.

II Dall'idea a sia realisaziun

La damonda dalla paternitad ei dapertut sil mund, e quei buca pér en l'epoca dalla bio- e genotecnica, ina delicata e spinusa.

Ei il Dicziunari in affon legitim dalla Società, ni eis el in dalla bostga, ni sco quels da Latsch schevan «en da tschella ghecsa» (da tschell'uisa)?

All'entschatta ei staus il vierv ni plitost l'idea. Dapi 1800 udin nus dad ella en variaziuns, tuttas che vulan rimnar, presentar ed analisar il scazi linguistic entir entratg dils Romontschs.

Per citar mo ina vusch, quella da Heinrich Ludwig Lehmann en siu «Patriotisches Magazin» 1790:

> *«Ich habe oft gewünscht, dass eine Gesellschaft geschickter Männer sich vereinigen und die Mühe geben möchte, ein Wörterbuch zu veranstalten, für welches ihre Landsleute sowohl als ausländische Sprachforscher unendlich verbunden seyn würden».*

Segir ei che la Società Retorumantscha repren quei patratg da bial'entschatta enneu. Da 1863 ch'ella seconstituescha entochen tier la tiarza e definitiva fundaziun da 1885, ei l'idea vegnida discutada. Ella passa dil plaid alla concretisaziun ed alla fin alla realisaziun.

Ils 18 da december 1888 salva Giachen Caspar Muoth siu referat *«L'Idioticon romonsch»* el ravugl dalla Società. Sco ins sa eruir dil protocol circumscriva el dètg precisamein:

- La pretensiun ch'ins stoppi rimnar e declarar oravontut il lungatg dil pievel e considerar la litteratura veglia. Spartas negligidas tochen lu els vocabularis pratics existents.
- Il basegns da tschercar collectaders e collaboraturs en las vischnauncas e regiuns.
- La creaziun d'in comite special cun l'incumbensa da survigilar las lavurs da rimnada e cun la cumpetenza d'eleger in directur e da fixar ensemen cun quel, co proceder.
- Il diever digl annuari «Annalas» sco reservuar e vischi pil material recaltgau.

1891 intervegn ins che Muoth dueigi

«pinar ina proba pel idioticon rhätoromonsch».

1898, diesch onns suenter il referat programmatic da Muoth, sia proposta da

«finalmein prender a meuns la compigliaziun e publicaziun d'in Idioticon romansch, per il qual intend in podess supplicar il sgr. Dr. Robert Planta de Fürstenau a Turitg de tener in referat sur l'organisaziun d'ina tala lavur per la radunonza generala dil proxim meins de matg».

Il comite, lu aunc purist silla crusta, sa buc ir d'accord

«ord il motiv che quest referat vegness probabelmein tenius en lungatg tudestg».

Mo el decida da bein spert suenter il «Scheiver» far ina prova cun ina collecziun da plaids suenter materias dil signur professer Muoth. Gia ils 5 da fevrer 1898 decida il comite

«ina emprima prova per la compigliaziun d'in Idioticon romansch. Tractau vegn «Il car e sias parts».

Nus havein buca investa en quei sboz. Denton savein nus s'imaginar, tgei sforzs e tgei vias ch'ei ha duvrau naven da 1898, sur las lavurs d'idear, rimnar il material ed organisar il Dicziunari da Robert de Planta, silsuenter dils emprems redacturs Florian Melcher e Chasper Pult, entochen 1960 che Andrea Schorta ha descret il carr,

la carramenta e lur parts e schau dessignar ed illustrar quei el Dicziunari.

Carr e targliun ein sco carpiens buns simbols per las stentas dalla Società sin via al Dicziunari. Els che serunan (cul targliun) e ramplunan (cul carr) tras la cuort el clavau fan era endamen la raccolta e la miass. E lur terminologia, che passa cul targliun dil sempel e primitiv al raffinament tecnic dil carr, fa allusiun al svilup spirtal e scientific che l'ovra ha fatg.

III Ina scienzia humana

In dils emprems principis dalla Società ei staus sper miras scientificas e patrioticas quel

«da cultivar la vita sociala tranter ils Romanschs della capitala» (1870).

Quella mira, che girava mintgonn tochen tier l'Emprema uiara entuorn il «Tscheiver romontsch», ei probabel era la raschun, ch'igl affon, il Dicziunari, ei ius si sc'ina cocca, ch'el ha buca sviluppau segns neurotics.

Ni Gion Antoni Bühler ni Giachen Caspar Muoth ni Andrea Vital senuspeschan dad ir mintgamai el turmegl dil tscheiver. Bühler siua sez remas per las salmiras, e Muoth seprepara 1888 sco mat vegl cun las «Reglas de saltar ded in che sa buca saltar» pil parchet neidi dil «Casino».

Las cumissiuns pil «Tscheiver» ein bunamein aschi impurtontas sco il comite pil Dicziunari. Reussescha ei a Felix Calonder, 1893, al futur cusseglier federal e plenipotenziari dalla Ligia dils pievels en Silesia, d'engaschar ils Crainers u Carlsbaders sco musicas da sault pil «Tscheiver» ni da francar ad uras la sala e direger il commers? Ei la sala dil «Capricorn» buca da preferir a quella dil «Casino», nua che las localitads, schegie ch'il possessur ei commember dalla Società, ein meins adattadas e l'ustria sezza e perfin la cuschina mo schischilalà, ferton che las latrinas ein en in tal uorden ch'igl ei buca *«posseivel de tener leu il Scheiver»*.

IV Recuors alla politica ed alla scienzia

Per saver relisar l'ovra ston ins recuorer cul temps alla politica e diplomazia sco era alla scienzia.

Sonda, ils 8 favrèr 1902
Entschatta allas 8 precis;
tcheina alla 11:

Scheiver romontsch

Orchester italian
Coro viril: Engiadina-Surselva

PROGRAMM

1. Marsch grischunès . . . . . .
2. Urazion per la patria (Gaugler) . . . A. Vital
3. Matinada, Chor (Gaugler) . . . . . J. C. Muoth
4. Ils Schnuffeders, declamaziun . . . . Gross stud.
5. Guardia dil Gotthard (Schnyder) . . . A. Tuor
6. Clavazin, Carneval de Venise . . . . Manella stud.
7. Vetter Anduschel, Farsa in ün act . . Palioppi
8. La patria dil Rhein (Mohr) . . . . . J. C. Muoth

Viva la Grischa! * Viva il Scheiver!

I CAVIEZ

Menaschi della tscheina
dil

SCHEIVER ROMONTSCH,

che vegn consumada
ils 19 de Fevrer 1898 nella sala dil Capricorn a Cuera.

Havent in bov ingraschau
In temps las muscas dustau,
Schi vegn sin meisa portau
La suppa de Mock-Turtle.

Caluns pulpi d' in vadi
Cuntschai cun schitta purschi,
Presentan il Fricandeau,
Che vegn numnaus quel de veau.
Quest past innocent vegn survius.
Per esser pli beinvegnius.
Cun raubas d' orts e curtins
E muschnas de tagliarins.

Poulet sauté ein numnai
Ils paupers cadus-chels barsai.
Che han, per nus invernar,
Lur vita stoviu laschar.
Ils cots han bein survegniu

La broda dil castg bullu
E truffels termess da Paris;
Mo truffels fan gnir unfis. –
Vess Zola silmeins termess
Perdetgas de siu process.

Duessan ils truffels scaldar.
Sche po il glatsch sfredentar.
Glatsch cungius cun vaniglia
Per tuttas sorts de mattiglia;
Allura piziutas nitschola,
Per dar la davosa cambrola.
E per far la fin dellas fins
Present' aunc Vuclina ses vins.

Cun treis francs e miez en muneida
Po mintgin dustar sia queida.
Quitaus e mund fetschien peiver!
Eviva la festa dil Scheiver!

La Società Retorumantscha promova cul renomau «Tscheiver» la hilaritad e la buna convivenza

La politica entra per da dretg cun Andrea Vital. 1903 repren el il fil da Muoth e postulescha en in referat sur dalla medema materia igl «Idioticon romontsch». Ei setracti da salvar

«quei ch'ei aunc avon meun».

El fa la punt cun Robert de Planta. E gia 1904 arriva igl emprem subsidi federal che crescha lu cun agid dil Cantun plaun mo successivamein.

Dapi 1954 va en vigur da lescha ina decisiun dil Parlament federal che decretescha pils Quater vocabularis naziunals in credit global sur mintgamai 10 onns, in conclus che vala sut e sura tochen 1974.

Silsuenter essan nus daventai clients permanents e reischens insistents tier il Fondo naziunal per la retscherca scientifica che procura en biala entelgientscha cul Cantun e la Società per ils mezs necessaris. Las finanzas ein in aspect. L'auter, buca meins impurtont, la scienzia.

Ni mo cun ideas ni mo cun raps fuss ei stau pusseivel da far e direger las raccoltas e las lavurs d'excerpts, da definir la via e la moda, co redeger ina semeglionta ovra. Pér glieud qualificada e formada ei stada stgisa dad enviar il carr en laisa.

Quei ei stau en emprema lingia Robert de Planta, che figurescha sco fundatur sil frontispezi da nos volums e carnets, e che jeu numnel cheu sco cau-retscha dils redacturs e collaboraturs da silsuenter. Buca d'emblidar la Cumissiun filologica, il gremi da survigilonza scientifica, gl'emprem sut il tgamun da Planta. Naven da 1907 ha quella cussegliau neu e neu la redacziun. Dus ulteriurs nums sai jeu buca far cunmeins da numnar: Louis Gauchat, che ha dau vinavon al Dicziunari las experientschas dil Glossaire e Jakob Jud il grond promotur e fautur dalla Romontschia.

La Cumissiun filologica ha era adina intermediau leu, nua che suprastonza e redacziun targevan maluliv, ni nua ch'ils redacturs fruntavan tschadilà els rars mo hanai tiaratriembels grischuns.

Ins vegn prest attents allas forzas qualificadas ch'il Dicziunari formescha e tscherca – in da nos stedis quitaus – da gudignar ellas era per auters intents. Significativs il cass dil giuven Stiafen Loringett, gidonter tier Chasper Pult a Sogn Gagl, che vegn engaschaus a mesas sco secretari tiel Dicziunari e tier la Ligia Romontscha ual fundada. E dapli quent'ins aunc surdar ad el da procurar pil vocabulari tudestg-sursilvan. El lavura nov meins digl onn e dispona dasperas da treis meins sco il protocol fa valer

«per far aint seis fuond».

Aschia eis ei buca da smarvigliar ch'ins luvrava lu plitost sut l'enzenna dil targliun e ch'ei mava sco la Gasetta Romontscha scriveva cun sereina capientscha «more raetico», plaun e plattamein, denton per via segira.

Andrea Vital, che haveva sco um politic e pratic, admoniu da buca seschar en aventuras senza funs e riva, s'excloma 1925 tut surstaus *«co cha las chosas as müdan cun ir del temp!»*

Gl'emprem fuva l'idea da scaffir in'ovra tematica da 2 volums, alla purtada d'inescadin, elavurada el spazi da 7-10 onns. Ussa, 1925, suenter ch'ins ha barhau gia 20 onns, plaid'ins d'in'ovra scientifica da 6-8-10 gronds volums. Dil spazi da temps gnanc da far verdò. En vesta a talas prognosas zanistradas tucca ei lu adina puspei a Robert de Planta d'explicar e perschuader, pertgei che la carga ha stenta. Oravontut sto el declarar, buc il davos ad Andrea Vital, pertgei ch'ins quenta duvrar il tudestg sco lungatg explicativ, accumpignont e d'analisa.

Ils idioms romontschs spatitschai, la contribuziun alla scienzia linguistica ed autra, l'informaziun culturala enteifer il Cantun triling, buc il davos era la via battida neu dils vocabularis pratics romontsch-tudestgs, insinuavan in tal diever. Ed ins savess aunc aschuntar in ulteriur punct che pertucca la qualitad scientifica. Cun quei lungatg explicativ, il tudestg, ein ils redacturs sfurzai da semetter sil medem pantun culs auters linguists e da semesirar cun in bratsch da ponn generalmein valeivel e controllabel. Quei ei impurtont cunzun sil plaun dalla linguistica, metodicamein trasora en resviulta, mo era per ina minoritad, savens en prighel da schar stgisar cun far las caussas mo a mesas.

V Ina idea fa strada

Muentar in'idea ei ton sco da fierer in crap sin la surfatscha tgeua d'in lag. Rins concentrics sefuorman e sederasan ad in sederasar. L'idea ha si'atgna veta e sias atgnas leschas.

Igl «Idioticon», che considerava preponderontamein igl «agen» e «genuin», ei passaus ad in «Dizionari rumantsch» e da quel, per differenziar dils vocabularis romontschs pratics en lavur, (dapi 1931/32) al «Dicziunari Rumantsch Grischun» e vinavon dapi 1969, che la Società ei entrada sco commembra en l'Academia svizra per las scienzias humanas, agl «Institut dal Dicziunari Rumantsch Grischun». Quei ei buca mo in giug da plaids. Nossa interpresa ha aschia anflau sia cumpleina madironza e vigur, siu post e sia funcziun. Semidada ei la terminologia, semidada ei era l'appreziaziun dil Dicziunari.

VI Monument e moviment

Las entschattas dil Dicziunari ein stadas ligiadas alla voluntad da scaffir in monument pli dirs e cuzzonts ch'il marmel

«consideront la plauna, mo successiva decadenza de nies venerabel lungatg».

Mo las lavurs vidlunder han dau niev slontsch e nova fidonza als luvrers. La Crestomazia retoromontscha haveva rimnau ed animau in'entira elita. Quei serepeta era tier il Dicziunari.

Ins patratgi vid l'emprema fasa d'identificaziun romontscha: il cumbat sut la tezla «Romontsch ni talian» e la tscherca d'in lungatg ladin che revegn a sias fontaunas e ragischs. En Surselva fan ils

Muoth, Nay, Tuor, Cahannes e Vieli frunt all'unda germanisonta. Ins patratgi era alla fundaziun dalla Ligia Romontscha che va a mintga cass en scena sut l'egida expressiva dalla Società Retorumantscha. Il monument metta en moviment.

Buca mo il tschaffen vid il romontsch e la fidonza enten el e sia forza da serecuvrar ein carschi cun l'ovra, mobein era il profil dallas forzas engaschadas, lur cumpetenza. E quellas forzas ein puspei vegnidas a pro engiuviars al moviment pratic sco era ensiviars allas universitads e scolas medias.

Zanua noda in schurnalist cun raschun, con impurtont ch'igl ei gest per ina minoritad isolada da posseder ina fravgia che lavura da cuntin e senza interrupziuns. Pér aschia ein cuntinuitad, consequenza e fretgs palpabels pusseivels.

Sentelli! In cudisch dil pievel el senn usitau, scriva Planta gia 1922 cun raschun, vegn il Dicziunari buc a saver esser. Ton pervia da sia extensiun sco era pervia da siu prezi, lu era muort la presentaziun, schegie tuttavia legibla, che suonda criteris scientifics. Sia influenza sil pievel vegn ad esser plitost ina indirecta, capillara, intermediada sur ed entras quels che lavuran ella publicitad sco: scribents, scolasts, spirituals, glieud dalla pressa, radio e televisiun, professers d'universitad e tuts ils auters che s'interesseschan sco amaturs dil romontsch.

Cert, ei vegn ad esser impurtont ch'il carr dil Dicziunari stetti maina eri, che l'ovra vegni redigida aschi spert e bein sco pusseivel. Mo a mintga cass ston ins buca emblidar ch'el ei gia oz il «tresor», il «scazi», il «lagugn» dil lungatg romontsch. El sto perquei corrispunder era vinavon a quei che R. Hotzenköcherle ha detg dad el gia suenter igl emprem volum, numnadamein:

«ch'il Dicziunari sco vocabulari regiunal model en Svizra, secunfetschi il meglier da tuts cugl ideal dad esser in maletg fidau dil lungatg e dalla cultura d'in pievel».

L'elavuraziun da vocabularis pratics e da grammaticas, ina lavur che fuss insumma buca stada pusseivla senza igl arcun dil Dicziunari, ha liberau el da risguards e quitaus temeletgs. Ferton ch'igl «Idioticon» fageva appel ad ina raccolta e consideraziun digl «agen ed original», ha il «Dicziunari Rumantsch Grischun» survegniu ina dimensiun che tonscha era viaden en l'applicaziun, en l'actualitad ed egl avegnir.

Pil moviment linguistic romontsch eisi buca mo necessari da saver, tgei ch'ei vegl ed agen, tgei che ha propi atgna nodacasa. Impurtont eis ei era da veser, co il romontsch ei vegnius a frida cul temps, co el ei sedustaus, retschevend ed adattond, mo era creond e recreond da cuntin. La historia linguistica ei gie nuot auter che la historia sociala

d'ina cuminonza. «Ei sei necessari», haveva G.A. Bühler scret gia 1876, che nus Romontschs

«haveien in centrum nella capitala grischuna, al qual philologs esters se possien volver in cass, cura els hagien da bisögn d'ün sclariment in üna u l'autra materia concernenta il studi de nossa lingua romanscha».

Gnanc tgisà! Sper il pensum da rimnar e redeger ha igl institut daditg stuiu surprender la missiun d'informar la scienzia, las universitads e tuts il amaturs, in pensum che crescha ad in crescher. Plinavon: Ei dat ualvess ovras scientificas grischunas, nua ch'il Dicziunari u sias inventarisaziuns, han buca lur atgna part e contribuziun, seigi quella lu primordiala ni mo accumpignonta. Mo il Dicziunari adempless aschia mo mal siu emprem duer ch'ei quel da survir als Romontschs ed al moviment romontsch dapertut nua che quei ei gest e dueivel. La «Scuntrada d'informaziun e studi», organisada 1977 dil Dicziunari, e la bibliografia «Studis Romontschs» (1950-77) han illustrau, en moda perschuadenta la dubla funcziun scientifica e pratica digl institut.

VII Per conclusiun

La Società Retorumantscha e cun ella era il Dicziunari Rumantsch Grischun han giu sco tuttas ovras humanas lur aults e bass. Buca ligiai per propi cun in territori, accumpignai d'ina Cumissiun filologica «sur la truscha dil di», han els adina capiu da surmuntar ils incaps e da far la pasch. Ei basta cun in exempel che arva e siara igl artg. Cu il Dicziunari ei semess sin via ha ei pariu sco sche Caspar Decurtins e sia adherenza stessien per varias raschuns dalla largia. Mo gia siu fideivel collaboratur Rest Giusep Caminada, s'annunzia sco fervent fautur dil Dicziunari el plaid sin via agl emprem volum. Ed oz, 80 onns pli tard, fan la Società ed il Dicziunari da fuolavia e padrin alla Crestomazia cun il register cumplet che dat niev access a quei scazi romontsch.

Turnein sin quei tun optimistic e pascheivel anavos alla detga digl «Affon grev». In proverbi romontsch, derivonts gest ord la Crestomazia, di il suandont: «Vegn in affon tutteninagada grevs, mier'el gleiti». Per cletg ha mintga proverbi siu cunterproverbi. Mo cheu drov'ei gnanc gliez buc. Anzi, nus tuts savein seconsolar e consolar tuts nos gidonters: La Confederaziun, il Cantun e la Società. Lur affon, il Dicziunari, vegn a viver aunc ditg e liung (e surviver aunc

beinenqualin) e sfurzar els, aunc pliras generaziuns, da schar ora cups e da tener stendiu. E senza dubi, il resultat dils onns ed onnorums vegn ad esser prospereivels: In «monumentum aere perennius»!

Aluis Carigiet

(A caschun dalla surdada dil premi cultural grischun,
ils 28 da november 1974, ella sala dil cussegl dil marcau da Cuera)

25. Aluis Carigiet

Surdada dil premi cultural grischun 1974

I

Tgi che cumpartga oz premis ei buca ton segirs, tgei sinzur che sia bunaveglia d'undrientscha hagi tier igl undrau e tiels undrai. Premis Nobel ed Oscars vegnan refusai u acceptai cun resalvas, ni silsuenter dirigi en vaus ualti suspectus.

Tier Aluis Carigiet, che vegn undraus oz ensemen cun Leonhard Meisser cul premi cantunal da cultura, ein tals dubis buca giustificai. Aluis Carigiet ha confidau a mi: Quei premi, quella undrientscha dil Cantun, fa a mi pli grond plascher che tut auter, pli grond plascher che sch'il Papa a Ruma vess mess a mi ina gnefla d'uestg sin tgau.

Jeu surlasch a Vus da s'imaginar, tgei foscha ch'igl undrau fagess cun talar, gnefla e canna crutscha. Quei che jeu sai da dir a Vus sco Sursilvan e convischin da Trun ei, tgei ch'ei munta ch'in fegl dalla Cadi, ius dil reminent 6 onns ella Scola dalla Cuort, preferescha ina undrientscha cantunala ad in uorden bene merenti dil Papa.

Segirs da quella legria tier Carigiet lein nus sedumandar, tgei che nus Grischuns debitein ad el e tgei che sia lavur sco artist significhescha per nus.

II

Vus saveis tuts, stimai presents, igl artist Carigiet, sia veta, las etappas da sia ovra, dalla grafica alla pictura en ieli, dils dessegns als frescos, dils cudischs per affons cun lur lingia descriptiva e lur mellis detagls al damogn da grondas surfatschas, il manischar digl artist cun las pli differentas tecnicas, quei tut ei vegniu descret ed examinau manedel e bein dalla glieud dil rom. Silplitard dapi 1933, lu tut specialmein dapi la gronda exposiziun ad Allerheiligen Schaffusa, e suenter pliras gadas en la Casa d'art a Cuera, la davosa aunc avon in onn.

Vus vegnis pia a capir che jeu sefetgel buca da dar en la medema crena, patertgond che nus havein buca da situar oz in artist, mobein dad engraziar ad el per quei ch'el ha dau e per quei ch'el munta per nus.

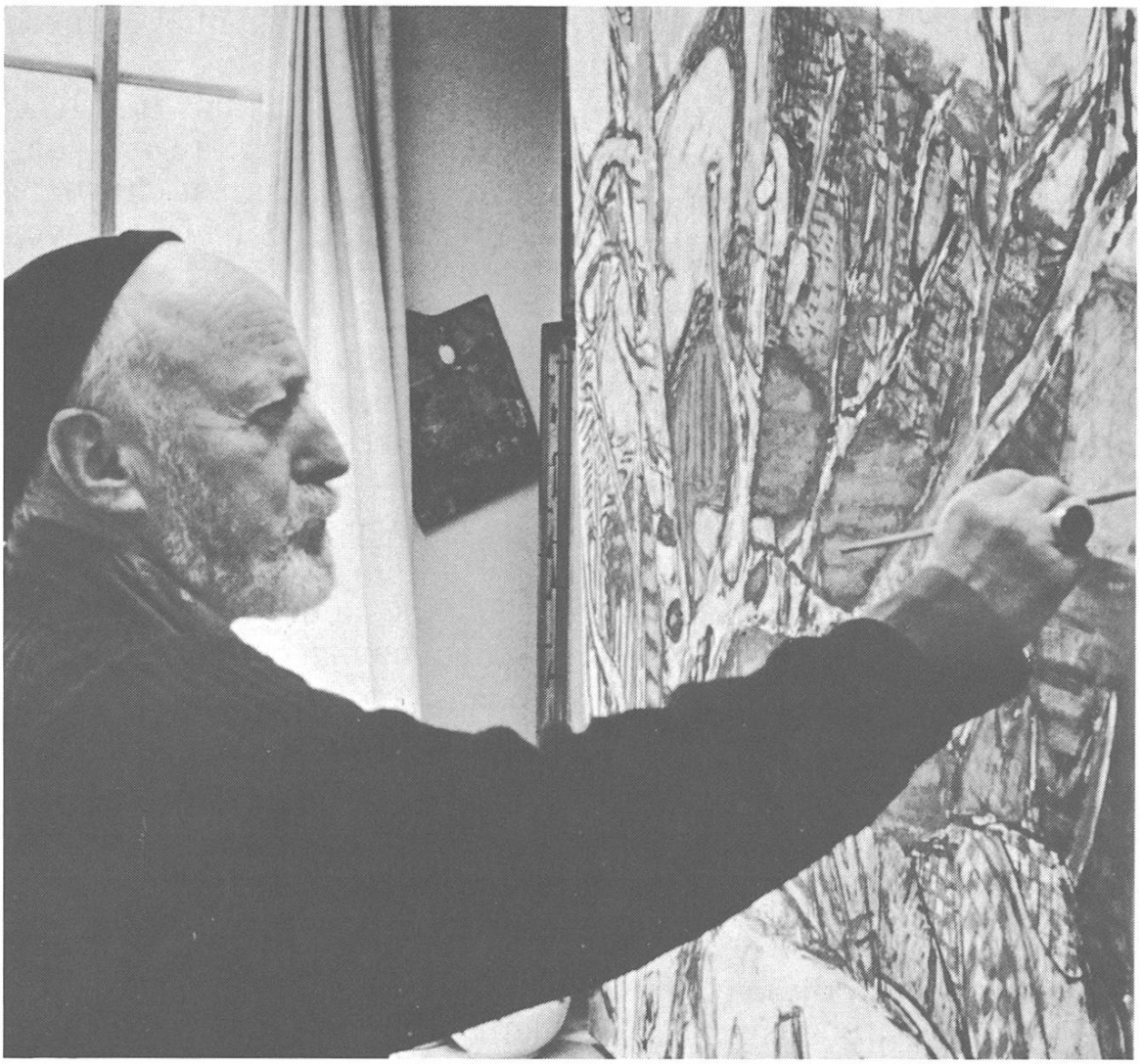

Aluis Carigiet cun egliada critica e maun segir avon in da ses maletgs en lavur

Tgi che vegn en discuors cun Carigiet, fa gleiti persenn ch'el ei en ina cusseida cuntinuada cun sesez e cun si'ovra. Il lungatg per propi ed il lungatg pictural, quel dil dessegn e dallas colurs, sesanflan tier el en ina relaziun intima. Els ein l'expressiun udibla e veseivla, con intensiv ch'el sefatschenta da sesez, da siu mund intern, dil carstgaun insumma e da siu contuorn. E pli ch'ins conversescha cugl artist e pli fetg che siu pennel plaida: ils carstgauns, ils animals, la natira, las valurs culturalas. Ellas plaidan d'in cumbat cun sesez, da renaschientschas ed anceinzas cuntinuadas, suenter las qualas ei dat la finala nuot auter che la mort.

Charles Ferdinand Ramuz, il poet romand, cul qual Carigiet ha certas (schegie buca tuttas) varts cuminas: il basegns d'isolaziun per anflar ton meglier sesez e sia via, la fuigia dil schischuri e dallas scolas e la ferma sensaziun dalla natira, scriva enzanua: «Il n'y a qu'un

ouvrage, c'est celui de soi-même» (Ei dat mo in'ovra, quei ei quella da sesez u da sia atgna realisaziun).

Tier Carigiet, quei ei la ductrina da talas conversaziuns, han ins la segira impressiun che tut vegni d'in funs elementar, impregnaus dalla natira, da regurdientschas d'affonza, dalla subschientscha, dalla ierta e dalla historia. A tgei stresa appartegnan, per filar vinavon nies patratg dall'entschatta, igl uestg e la gnefla. Tgisà forsa alla historia, alla historia da famiglia?

In dils antenats ils pli profilai digl artist, che ha acquistau la Casacrap sin cadruvi a Trun, Gion Giusep Carigiet, ei staus biars onns (1833-49) capitani da vestgadira en survetsch papal sut il general Caspar Teodosi de Latour da Breil.

Ei basta da clamar a memoria las casas signerilas a Trun per serender quen che quels officiers ein turnai en nossas valladas cun l'aria dil grond mund. E dils concepts d'Alexander Balletta savein nus, con pittorescs che quei mund ella Romagna, a Bologna e Ferrara era: il tscheiver cun sias mascras e ses costums, ils teaters dramatics e lirics, las marionettas ed ils pops-lenn, ils harlechins, ils raquintaders da praulas e storgias, insumma la legra veta da garnischun, sch'ei setractava buca gest da batter cun Radetzky ni da seriscuder dil maluardau Garibaldi.

Va quei mund buca vinavon tier Carigiet? La historia cun la vestgadira, il sevestgir e setravestgir. Ins seregordi da ses harlechins ch'ein per aschidadir ina constanta en sia ovra ed en ses maletgs. Ins patratgi allas scenas teatralas e ballettisticas che regordan la Commedia dell'arte. Buca da far curvien che Carigiet ei daventaus il confundatur dil bal dils artists a Turitg, il «capitani da vestgadira» nuncontestau dallas gruppas da costums e dils carrs tscheivrils.

Omisdus elements ein representai dètg bein en sia famiglia: il paiass e saltimbanc ed igl um che fa la recetta «per altissimas causas», il teolog e filosof. E forsa ei Aluis quel che buglia il meglier omisdus, quella figura tragic-comica che urenta sesezza el spieghel e che constatescha cun tristezia, mo senza desperaziun, la vanadad dallas vanadads!

III

Carigiet era daditg enconuschents sco campiun dalla grafica, digl art applicau, sco igl um che deva fuorma e tempra al funs ed al rom dil Cabaret Cornichon e sco quel che ha bullau cun siu maun d'artist l'Exposiziun naziunala a Turitg dils 1939.

La lavur haveva svidau e spussau el dil taliter. Igl artist era malmalsauns, sepiars, cun 37 onns, sche la cumparegliaziun ei lubida, sco il grond poet toscan «nel mezzo del cammin di nostra vita», sespiars en ina selva stgira. Da quei temps datescha quei siemi archetipic ch'el ha raquintau inaga, il siemi dil pégn d'untgida al cunfin dalla vegetaziun, che tonscha giu sia roma giudem e pren el sco in affon si tier el. Ins stuess raquintar quei siemi cun ses agens plaids. Igl ei il siemi che ha turnentau igl artist Carigiet a sesez, a sia tiara, a siu pievel, alla Surselva, al Grischun, a nus tuts.

Chateaubriand di buca senza raschun: «Il stil ei buca cosmopolits sco il patratg: el ha siu tratsch patern, siu tschiel e siu sulegl.»

Destadaus dalla plonta dalla veta, va Carigiet anavos tier sia mumma, revegn als fastitgs da sia affonza a Trun ed a Flutginas. Da cheu ano fa el sias cuorsas. Il viadi dalla stretga umbrivauna da Lumneins tras igl uaul e la greppa siado sils aults arius e clars da Sursaissa, ei sco in viadi da purificaziun.

Carigiet scuviera Plattengia, la casa isolada encunter munt, la fontauna che sgarguglia, la natira, las plontas, ils utschals, la glieud sempla e sia cultura purila, la cuntrada. Jesses, tgei mund! Tgei mund che meina el naven dallas culissas, dalla reclama, digl artifeci, agl elementar ed essenzial.

In artist che retuorna en siu mund d'affonza per star, quei secapescha buca da sesez. Nus duessen esser engrazieivels ad el gia per quei fatg persul. Nus che perdein gest en nossas valladas ed ella muntogna da cuntin las meglieras forzas che van e ston ir la via cuntraria.

Mo buca d'emblidar, el ha mussau a quels che restan, alla glieud sempla, che la braha dil di ei buca tut. Ch'il carstgaun viva buca mo da paun. «Jeu hai mussau valurs ch'ins sa buca beiber e buca magliar». En ses maletgs enconuscha ella sesezza, il pur e sia famiglia, il perveseder, il luvrer d'uaul, ils buobs dil di da Buania. Igl ei l'emprema gada che lur mund ei purtaus sil plaun digl art, in art cul qual els san s'identificar. In art cun elements barocs, cun colurs fermas, cun ina lingia da caricatura, denter gèst patetic e lingieradad, che vegnan la finala d'in funs popular.

Nua ein ils artists digl art figurativ en Surselva avon Carigiet, en ina cuntrada cun vers scazis digl art sacral, sterni generusamein per capluttas e baselgias entuorn, mo purtai ensemen e scaffi dad umens dil nord e dil sid? Eisi da far curvien che Carigiet ei daventaus enzatgei sco in exempel e piunier che ha muentau auters. Mattias Spescha per semeglia, che ha gudiu all'entschatta ses cussegls, ed auters giuvens ch'ein denton semess sin via.

IV

Ei dess buc el tgau a mi, preziai presents, da tschintschar tudestg cun Aluis Carigiet. Sia cumparsa, sia urdadira loghel jeu tgunschamein en la retscha da ses augs originals da Flutginas che jeu hai enconuschiu.

Talas persunas, che sedistinguan buca fetg dils originals ch'il bien Rodolphe Toepffer ha dessignau a sias uras en Surselva, ston tschintschar romontsch. E siu romontsch, quel d'Aluis Carigiet, genuins da quei che jeu sai seregurdar gia d'entschatta, ei daventaus adina pli verdeivels e gests. Ins ha strusch zacu dau ora Carigiet sco artist romontsch. In dils paucs che ha fatg quei ei stau igl impulsiv Guglielm Gadola, e quei mintgamai cun buca pintga luschezia.

Dapi lu e gia empau avon (1935/36) entscheiva sper sia ovra artistica per propi ina collavur nuninterrutta sco illustrader dad ovras romontschas. Las stupentas illustraziuns alla plema ed en colur en las praulas engiadinesas, edidas per tudestg da Gian Bundi, silsuenter ovras da Gadola ed adina puspei da Toni Halter.

Lu vegn quella cesura che ha menau el al cudisch pils affons. La sentupada cun Selina Chönz ils onns d'uiara a Turitg. Carigiet haveva nuota ambiziun da far cudischs d'affons. Mo tgi ch'enconuscha sias illustraziuns dallas praulas da Gian Bundi, sa buca dubitar ch'el stueva arrivar zacu sin quei punct. Mo leutier ha ei duvrau la bitgetta magica da Selina.

E lu duront 6 onns cun dimoras a Guarda la lavur precauta vid igl «Uorsin» e cunquei l'entschatta dils cudischs: Uorsin, Flurina, La Neiv gronda che han purtau e che portan viado il num ed il dun dils auturs egl entir mund. Igl Uorsin, l'adattaziun dil text muenta buca meins che treis ulteriurs scribents romontschs: Sur Cadieli, Alexander Lozza e Curo Mani. In'ovra che vegn a legrar generaziuns e generaziuns d'affons adina danovamein. En quella lavur ha Carigiet, senza far grondas caneras, buca mo dau ina biala contribuziun alla cultura romontscha, mobein era ina seriusa lecziun als Romontschs sezs. El ha mussau ensemen cun sia collaboratura da Guarda, tgei ch'ils Romontschs san contonscher senza spért da clutger e cun surmuntar il particularissem ed ils cuolms che spartgan.

V

Ch'igl art, ch'ils currents digl art seigien semidai cunzun ils davos decennis, ch'ei hagi dau vias e vias puleinas, tgi less snegar quei! Tuts

quels che duein rispunder, tgei valurs che restan, ein malamein en perfetg. Orda quella vesta po ei parer che Carigiet stetti ordeifer il temps, che siu art resplendi ils onns daditg sfundrai da sia affonza, el meglier cass, la Surselva dils onns 30 e 40. Insumma ch'el s'engaschi per nuot e per negin.

Cun promover in art «mo» abstract eisi tgunsch pusseivel ch'ins viva in di ordeifer la realitad. E la realitad dalla muntogna e dalla veta en lezza, buca la romantica, ei enqualgadas pauc enconuschenta ella bassa. Sco il Schweizerspieghel da 1942 cumprova che indicava sut in dessegn alla plema da Carigiet da chischners, l'interpretaziun «Lawinenverbauungen in Graubünden». In lectur critic fuva lu aunc pli fasierlis, scrivend ch'ei setracti buca da «lavineras», mobein da cundrezs per sechentar carn.

Senza dubi, ils carstgauns che Carigiet malegia existan aunc agl ur, a Schlans, a Flutginas, a Laus, a s. Benedetg ed autrora. Ed en nossa societad da beinesser s'audan els, sco quei che Weiss ha viu e scret gia 1957, buca denter ils privilegiai. «Il pur da muntogna sesanfla en ina crisa exteriura ed interiura, en ina economica e spirtala». Ils carstgauns da Carigiet muossan quei senza gronds priedis. E dil reminent ein ils scribents ed artists daventai oz pli resalvai partenent lur influenza pusseivla sin midadas socialas. Quei che fa impressiun tier Carigiet ei ch'el ei ius sia via, senza mirar ni dretg ni seniester.

El fa endamen ils perveseders sursilvans ellas stgiras notgs d'unviern, che fuolan via cun lur latiarna entamaun, pass per pass, tempradamein e senza paus viers las aclas ni lu anavos el ravugl dil vitg ed el cauld dalla stiva. Sia via eis el denton buc ius, senza haver priu e refatg adina puspei sin viadis en tiaras jastras ina gesta mesira.

El refusescha en siu art buca quei che savess meglierar la situaziun dil muntagnard: il turissem. Anzi el daventa per aschidadir igl ambassadur da quel agl jester. Il sport d'unviern cun sias colurs e sia vestgadira, ils skiunzs, las cuorsas da cavals, il traffic, il moviment sin funs grischalvs cun ina scala da rihezia nianzas, da grischs e da grischs fuostgs, dalla neiv frestga alla marschauna da tarda primavera, quei ein elements che vegnan alla grada ord la lingia dils ballets e saults, dil teater e dil travestgir. Ils harlechins costumai en ina natira impressiunonta d'unviern. Quei duess far patertgar.

Ils umens politics grischuns han carteivel sentiu instinctivamein che Aluis Carigiet savessi esser il dretg um per dar ina sintesa dil Grischun, da sia historia, da sia cultura, da ses lungatgs, da sia funcziun sco punt e passadi denter nord e sid.

San ins render la historia, quei ch'ei schabegiau e succediu, en moda abstracta? San ins dar quella historia burasclusa mo cun la co-

lur? Strusch! Mo ei fuss era iu cunterpeil a Carigiet da sefierer el fiug dallas battaglias e lontschas e dils svaris grischuns. El ha, pascheivels sco el ei, sch'el ei buca ual ella cavella cun visetas endinadas, tscharniu las veras valurs. Il crescher d'ina cultura millenara, il resvegl dil pievel, las Treis Ligias, l'aviartadad al mund anoviars entras e sur ils pass alpins ed il traffic. Quella lavur hanada, quei problem da representar la historia grischuna, nus savein quei, ha ruis vid sias forzas e mess igl artist sin l'emprova sco tontas autras gadas. Jeu crei ad el senza resalva ch'el hagi giu duront ils dus onns vid la fresca dallas gadas siemis sgarscheivels. Per semeglia il siemi dalla caura nera giganta, apocaliptica, ina bestga scarnida cun ina horrenta dentadira, che ha laguttiu el cun in beschel dil taliter e ch'ei schluppada, essend ch'igl artist ha buca schau dumignar.

Carigiet resda d'ina nova tecnica ch'el ha duvrau vid la preit dil Cussegl grond. La schinumnada tecnica dil sgarar. Suenter ch'el veva mintgamai applicau abundontamein sias colurs, sgarava el naven in ton, fagend parer igl element criu dil mir u dalla maulta. Quei vegn ad haver fatg pauc bein a sia dartuglia.

Ei quei buca, e cun quei vi jeu concluder, ei quei buc in act simbolic, la tscherca ed emprova da scuvierer culs agens mauns il grisch, il funs essenzial dil Grischun, il coc da sia natira, da nies esser.

Cun sia ovra, stimai presents, ha Aluis Carigiet dau a nus ina prova da curascha, da cardientscha e da speronza. E quei dil mument che buca mo igl art, mobein la sort dils carstgauns daventa adina pli anguschusa. In cumpurtament serein, positiv e ponderau, in respect dalla natira e dalla cultura carschida, enzatgei che nus anflein tier Carigiet en abundonza, savess esser per nus Grischuns e muntagnards in tarlischont muossavia.

Toni Halter

(A caschun dalla surdada dil premi cultural grischun,
ils 17 da matg 1985, ella sala dil Cussegl grond a Cuera)

26. Toni Halter

Surdada dil premi cultural grischun 1985

I Introducziun

Igl ei buca l'emprema gada, car Toni, che Ti vegnas undraus. Pliras uniuns ed instanzas han renconuschiu repetidamein Tes merets litterars ed auters. Disa fa denton buca adina natira. Mo la disa dall'undrientscha, tratg jeu, lubescha a Ti da guder en moda sluccada, senza quitaus, igl engraziament ch'il Grischun porscha oz a Ti.

Igl ei significativ che quei daventa gest cheu, nua che Ti tez eis staus activs, en questa sala, che tschaffa sco en in veider la glisch, las colurs e la tempra da nossa tiara: Ils fatgs, il vargau, la res publica, siu crescher, ses success e ses svaris, ils lungatgs e lur cultura. La tiara grischuna, concentrada sil maletg dil funs, ovra da Tiu amitg Aluis. La pictura che representa sco in vel dalla gigina, la teila che separava antruras per temps chor e nav en nossas baselgias. Ina teila che lai sminar davostier las davosas bellezias, la harmonia perfetga, quei che Ti has tschercau e retschercas dacuntin sin Tias vias litteraras, sco scolast, sco um cumin, sco Sursilvan e Grischun.

*

Ils Lumnezians ein glieud fasierlia, aschia ei in viagiatur franzos, che sesanflava gest ella val, s'exclamaus all'entschatta dil 19avel tschentaner. Curios schanis, manegiava el, mirond naven da Vella vi sillas spundas videifer, perquei ch'els numnan lur vitgs tenor principis culinars ni schiglioc remarcabels, numnadamein *Duvin* (Duin), *Potage* (Pitasch) e *Rien* (Riein). Quei precursur tumpriv dil traffic d'jasters e dalla gastronomia vess atgnamein duiu esser cuntents da quei. Motivs da denominaziun semeglionts plaidan per glieud da buna pasta, per glieud che sa viver e che vul buca mo sesluvrar senza senn e patertgament. Quei ei buca da smarvigliar. Sch'ins astga fidar a nusauters linguists, lu appartegnan ils Lumnezians buca al raz dils nunperscrutabels ed enigmatics Rets, mobein al tschep celtic dils Leponts. Ed a lezs ha Cesar enconuschentamein attestau ch'els seigien ordvart quidus dil niev, tgaus innovativs, originals, spirtus ed amaturs dil beinviver. Tut qualitads che secunfan, abstrahau dil num da famiglia neu dil bab, buca mal cun la statura fisica e spirtala da nies giubilar, cun siu plascher da raquintar e da fabular, nua che in migeivel surrir ni empau ironia retenida semischeidan meinsvart.

II Giuventetgna ed empremas experientschas

Surcuolm, nua che Toni Halter ha retschiert il batten 1914, s'auda politicamein tier la Lumnezia, schai denton giudvia digl intschess per propi, sin la spunda settentriunala dil Péz Mundaun. Tochen dacuort aunc in liug solitari ed isolau, mo damaneivel d'ina risteina buca nuntipica pil Grischun, nua che confessiuns, lungatgs e culturas secruschan e s'entretschan. La bilinguitad ei cheu enzatgei da mintgadi. Las stentas litteraras da Toni Halter, mo era sia activitad sco scolast e survient dalla publicitad, semovan savens entuorn quei punct central.

Igl uclaun da Valata, nua ch'el ei naschius, fa gia part digl encarden romantic, d'ina vart selvadi, dall'autra migeivel dils Gualsers, dils schinumnai «Höfler» (avdonts dils hofs) da Sursaissa. Cun lezs e cun lur lungatg ha Toni fatg da bun'ura sco buob pladiu senza difficultads enconuschientscha ed amicezia. Anora ed engiuviars eis el fruntaus sils Romontschs reformai da Flond ed ha engartau cuninaga la tempra particulara da lur expressiun e da lur cumpurtament.

Ils onns d'affonza, la giuventetgna ed il temps da formaziun (si Mustér ed al Seminari da scolasts a Cuera) crodan el tschancun d'uiara e dil suenteruiara e sbuccan la finala ella crisa economica dils onns trenta. Suenter vanas emprovas anfla il giuven scolast noviz plazza sco polizist auxiliar tiel Cantun. La mondura steria da polizist cantunal tegn a mistregn nies semiader cun sia cavellera blonda e ses egls blaus e disa el da tener il tgau ad ault ed agradora. Cun quels bategls eis el era sortius exteriuramein da siu mund puril. Per adina tgisà? Ella veta dat ei staziuns che tuornan mai pli. Toni denton seconsolescha: «Ils biars emploiai d'hotels da lur vart stuevan bandunar la patria. Els deploravan quei meinsvart detschartamein, mo sventirai fuvan els buca giudlunder». Strusch in che fuss puspei turnaus a Caumsura, egl idil d'antruras.

L'activitad sco polizist auxiliar ha slargiau en tuts risguards sia egliada, e quei d'in temps ch'ils cunfins seserravan per tschelar destins tragics e maisudi. Ils desertaders e fugitivs che entran sco figuras en ses raquens, lain percorscher ch'igl ei vegniu freid e scardaliu entuorn nossa tiara. Las sentupadas ell'Engiadina Bassa, nua ch'el ha franc anflau el cumissari-poet Men Rauch in parsura raschuneivel, han svelau a Toni las relaziuns ed ils ligioms cumplicai dils Romontschs denter pèr. Il Sursilvan tschontscha buca senz'auter e senza ner basegns romontsch cun siu vischin ladin. Aschia po ei capitar ch'il polizist auxiliar (en nies cass Ton i Halter), che ha ual tratg ora siu tschiep d'ordonnanza per gidar il pur giadines vid il fenar, vegn suspectaus da quel dad esser in desertader, entochen ch'il lungatg

romontsch fa fin cun quei nuv. Sco president dalla Romania, decennis alla liunga davontier el moviment cultural e linguistic, pil pli ualti turbulent, vegn Toni ad haver patertgau savens vida Surcuolm e vid il temps ell'Engiadina Bassa.

III Il scribent romontsch

Nies giubilar, quei ei oravontut il scribent romontsch. Sco biars auters da sia posa, ha era el anflau al Seminari scolastic en Ramun Vieli in promotur ed amitg. Plitard ha el admirau igl um da scola e litterat Sep Mudest Nay, siu lungatg, siu plaid suggestiv. La cunzina ch'el ha survegniu a Cuera «Ti sas e stos scriver», ei significativa per la Renaschientscha romontscha. Buca nunproblematica, para ei a mi, per far sviluppar ina litteratura humanamein differenziada. Temas sco lungatg, manteniment dalla cultura, edificaziun, tschespet puril, fuvan lu davontier ed el center. A quei s'aschunta ch'il scribent romontsch, inagada ch'el ha prestau enzatgei, daventa scochemai in «poet cundiziunau». Tier mintga caschun pusseivla e nunpusseivla vegn ins a trer pil tschiep ad el ed insister ch'el deigi metter a disposiziun ses duns alla publicitad. En quella moda ein giugs festivs e teaters sesviluppai, d'entscheiver culla forza simbolica digl «Um cul halumbard» tochen tier il giug monumental, il «Festival da Porclas», ch'ensiara en moda dramatica pievel e cuntrada, naven dil giug biling da Glion (La canzun dil Rein) tochen tier las scenas pigl anniversari dallas soras dominicanas da Glion. Naven dils dramas «General Demont», il renomau Lumnezian, tochen tiel «Pur suveran». Toni Halter ha buca saviu mitschar da talas damondas e pretensiuns. Mo el ha capiu da volver ellas en sia expressiun litterara aschia ch'ellas ein daventadas ina part da sesez e ch'ellas contonschan ina certa soliditad e qualitad.

Sco scribent entscheiva Halter el stil tradiziunal, per semeglia «Cun miu emprem pass ella veta», ch'el ha scret el temps da cordoli per la mort da sia mumma ed ord la liunguriala dil survetsch militar sco schuldau dalla sanitad ella caserna da Cuera. In aspect impurtont da sia prosa resorta cheu gia dètg bein: La «regurdientscha» sco impuls pil narratur. La «regurdientscha» ei in motiv dominont che serepeta ad in serepeter. «Jeu fetsch persenn che jeu mon silla senda dalla regurdientscha». Ni: «Ussa viagiav'jeu en las regurdientschas dil catschadur». Il fil rumpa mintgamai mo lu, cu enzatgei nunprevediu, anetg u da mintgadi frunta encunter el e tschaffa siu interess. Las regurdientschas murtiran el. El sto saver sedeliberar dad ellas cun scriver.

En raquens cuorts e pregnants, sco «Miu vitget», «La sentupada», «Davon ils cavals», en in lungatg che mida ses sentiments e sias experientschas en suns e cuntegns; dallas gadas in lungatg clar, popular, autras gadas in'expressiun sturtigliada, abstracta, sco sch'ella fuss aunc alla tscherca da sia davosa fuorma. Il lungatg da Halter han ins era gia caracterisau sco spargnus, strebels, ni meglier: in lungatg cun caums e curnischs d'emplenir. Aviarts silla vart da quei che selai strusch articular cun plaids e permeabels pil misteri.

La senda dalla regurdientscha sespiarda savens el grond misteri, nunperscrutabel. «Il misteri da Caumastgira», il malfatg da dus cavrers, tucca buca mo ils dus cumpigliai en lur esser, mobein igl entir vitg e seslargia en ina reit cavistrada da ligioms vicendeivels ualti caracteristics per la moda psicologisonta da Halter. D'autra tempra ei la miracla ella natira da «Il laghet dil Bostg», numnadamein la rosa d'aua che sesarva sur la gorgia sgarscheivla. Ina miracla che vischina il bi cul snuezi. Regurdientscha e raquent penetreschan cheu ella profunditad, tonschan giuaden ellas ragischs dalla veta.

In propi misteri ei e daventa pli e pli Battesta, «Il cavalè della Greina», che untgescha la societad e cuminonza. Suenter sia mort violenta els cuolms va Battesta senza cusadiras viaden ella figura mitica dil «Cavagl alv da Blengias» e cun quei el mund dalla detga, che deriva buca da Halter, mo che vegn si dil funs primitiv e genuin dalla Lumnezia e d'autras cuntradas semegliontas.

«Culan da Crestaulta», il tschercasendas, s'inquadra medemamein en quei rom mitic. Era tier el s'annunzia igl emprem la detga: Surin, il funs da detgas e cardientschas blauas en la Lumnezia dadens. Leu ha Walo Burkart entschiet a cavar 1937 ed ha «artgavau» neuadora e descret la culegna da Crestaulta dil temps da bronz. Pér plitard, a caschun da semegliontas excavaziuns silla Muota da Falera, nua che era Halter fuva participaus cun auters collegas, entscheiva el ad ir, igl emprem mo els patratgs, lu cun agid dalla plema viaden ella prehistoria. «Nua ch'ei dat buc in vargau, dat ei era buc in avegnir!», di el. Aschia ei il cudisch carschius, ina vera aventura per giuvenils, che fa capir nus meglier il temps dils antenats catschadurs ed emprems purs, lur viv cunfar. Cunzun descripziuns dalla natira e d'animals selvadis giavinan nus, vesidas e tschaffadas cugl egl allert dil catschadur e pastur.

Resteien in amen tier il cavazzin «natira»! Tier ella e cun ella ha il pur grischun a mintga cass buca ina relaziun disturbada. Ella munta per el memia bia. Mo sur in cunfin da nez ed etel ora, sur in tierm che savess caschunar tema e quitaus ora, resca el buca da passar. Suenter la lavur dil di va el ualvess e per spir plascher a spass ella natira.

Pli tgunsch ch'el enquera la cuminonza, il discuors laconic per las streglias e gassas, ellas stivas ed ustrias. Tut auter ils pasturs che Halter dessegna en ses raquens, ils fumegls vegni danvonz, ils catschadurs ed aventuriers. Quels representants sil scalem social il pli bass recuvran tgunschamein la munconza da lur pign prestige social. Els prendan cumadeivel, fan bialaveta, han temps e peda per la catscha, era per quella scumandada, els han plascher dalla veta e dattan liber vau a patratgs e fantasias. Els sedistinguan zun fetg da quels da lur pèr giu dalla Cadi, che vegnan mintgaton sur il fil neu, e che fan ruc a ruc mantun per lur futura carriera cun vender quei e tschei e cun cavar ragischs. «Nus dalla Cadi», aschia tuna ei sec, «vein la devisa: Entscheiver giudem, calar sisum, e buca viceversa».

Cun siu antiherox e cun sia moda da raquintar impressiunistica insumma, tonscha Halter il maun a siu amitg, Aluis Carigiet, ch'el ha entupau 1946 si Plattengia (Sursaissa). Quei che Halter di da Carigiet savess ins volver bunamein trasatras per el sez. «Carigiet ha aviert a nus ils egls e la carezia pil sempel e nunpareivel. El ei arrivaus si da Turitg en miu mund. Ils contuorns umbrivauns dalla fletga, dil culeischen, dil draus e dil badugn, il reginavel dalla schledra d'umbriva, lugada fin e bein en mia schientscha». Ils dus sesemeglian, mo ein tuttina differents. L'in che lavura cun colurs e lingias, l'auter che fa da sedumignar cul lungatg. En l'exposiziun d'art vesa Halter bein che Carigiet ha fatg orda siu «Vitget» in'ovra d'art. «Mo il miu agen ha el buca priu cun quei da mei. Tut ei aunc cheu, zuppau davos il stupent uorden da lingias e colurs: Las empremas impressiuns, regurdientschas, che appartegnan mo a quel ch'ei staus inagada affon en quellas casas e gassas».

Secapescha fuss ei giudvia da vuler numnar Toni Halter in avongardist. Auncallura selai fastisar en si'ovra in stedi svilup. El sa precis, nua ch'el ha entschiet. Plitard vesa el sia obligaziun autramein. Ins dueigi buca tschintscherlar sur d'enzatgei, mobein schar plidar la caussa per sesezza. Cun auters plaids: «La cultura estetica - en nossas relaziuns capin nus giudlunder il cant, la musica ed il teater -, sto savens ceder il pass allas damondas ed als basegns dil mintgadi». Quei vala senz'auter era per siu operar litterar. Per semeglia pil «Cavalè della Greina», cumparius 1960, bien e ditg suenter ils svaris grischuns pervia da quella planir'aulta alpina e per il lag da fermada projectau. Halter lai plidar la natira per sesezza. E sco Battesta, aschia vegn era il lectur tschaffaus profundamein da quella marvigliusa harmonia che para buca d'enconuscher l'aventura e la surpresa. «El (Battesta) sto conceder ch'ins sappi era viver en quella moda uliva e tgeua. Gie, forsa seigi quei la suletta via che lubeschi da menar il svaneivel viaden egl etern».

En sias davosas ovras serepeta sco in motiv endinau il tun dil «retuorn». En «Caumsura» cun il problem dalla depopulaziun, dils vegls, dalla pupira tschelada e dall'unda nostalgica (naven dil marcau ed ora silla tiara!), cunzun il davos aspect plitost in giavisch ch'in fatg real. El «Diari suenter messa» perencunter la tensiun spirtala e mentala ed il sefatschentar cun quei che fuss arrivau cun e senza il concil, la secularisaziun progressonta e cheutras la distanza dalla baselgia e dalla cuminonza dils cartents e fideivels. Cuntegns, simbols e rituals d'ina cuminonza religiusa, antruras apparentamein petgas solidas, scrodan. Cuntegns che vevan fatg crap e fuvan seserrai entuorn il num Pleiv dalla veglia baselgia da vallada, che fuvan denton era presents el sanctuari en moda palpabla ed evidenta. Igl ei grev e dolorus da sedeliberar ord il scumbegl da sentiments ed experientschas che secumbattan. A mintgin resta ei da tschercar la gesta via.

IV Il scolast grischun promotur ed animatur dalla cultura

Ina undrientscha sa buca far cunmeins da far resortir la persunalitad da Toni Halter sco scolast, educatur e promotur dalla cultura. En quei grau eis ei era ina reverenza al scolast grischun insumma, ina menziun d'honur dalla liunga retscha dad organists, dirigents da chors e da musicas e bien e savens era da cumponists. Dapi 1936 sco scolast a Vella, plitard suenter ils studis a Friburg, che han stabiliu l'amicezia cun professer Eduard Montalta, sco scolast secundar, ha el luvrau nuninterruttamein per la scola e per la publicitad. Con temps e peda ha el unfriu en quei spazi, sco vicedirigent e 30 onns sco dirigent dil chor mischedau da Vella, plinavon sco specialist e cussegliader en divers gremis regiunals, cantunals e naziunals!

Cun semtgar cudischs da scola ha el constatau la munconza da litteratura adattada per giuvenils e mussau, tgei che fuss da far per stuppar las largias. Quei ha denter auter muentau el buca mo da plidar en favur, mobein era da realisar in ton da quei che fuva ussa daventau pusseivel entras la legislaziun cantunala partenent la formaziun dils carschi. Ed el vegn maina unfis da purtar quei patratg viaden ella publicitad. Dat ei bein ina vischnaunca el Grischun, nua che Toni Halter havess buca tschintschau sur in u l'auter tema (formaziun dils carschi, scola aulta populara, biblioteca dil vitg, litteratura da giuvenils etc.)? Quella lavur d'informaziun ha savens dau ad el gronda cuntentientscha. Mo en sesez eis ei era stau ina lavur hanada. Adina ha el denton viu en quei, sco el s'exprima sez, sia obligaziun sco scolast.

«El, il scolast», dat il president dall'Uniun cantunala da scolasts d'entellir a ses collegas, «ei clamaus da far quella lavur, eis el gie habels e capavels da s'exprimer a scret ed a bucca». E plinavon: «Igl ei era in privilegi da buca stuer strunglar giuaden la malaveglia sur dil cuors da quei che schabegia di per di, mobein da prender posiziun en damondas discutadas davart la cultura e dil cuminetel. Cheu ston era meinis esser pusseivels che schain per traviers da quels dalla majoritad».

Il problem essenzial che fatschenta el dacheudenvi sedessegna clar e bein: Il carstgaun ed il discuors e dialog cun el. Buca per nuot scriva Toni Halter: «Pli impurtonts che usits ed iseglia ei tonaton il carstgaun».

Ils carstgauns ellas muntognas e vals grischunas, vivan els indifferents in sper l'auter, separai entras il lungatg, la confessiun, la derivonza, buca stgis ella truscha da secommunicar e da sentupar? «Dat ei insumma», aschia sedamonda el in'autra gada «ina tipica cunscienzia e schientscha grischuna?» Ina tala, premess ch'ell'existi, «stuess enserrar logicamein la pluralitad vivida retica, ch'ei mo aschiditg ed aschilunsch ina tala ch'ella s'articulescha els differents lungatgs».

L'ovra litterara da Halter, translatada quasi entira entratga per tudestg, savess esser in bien fundament per entscheiver e cuntinuar cun far punts e piogns.

Stimai presents, dein aunc inagada in'egliada silla terrassa videifer Vella! Quella gada ord la vesta da nies giubilar e cun ses stess plaids. «Quei ei il pli marviglius en quei mund alpin che la cuntrada sepresenta agl observatur sco in pult da lectura». En quei cudisch aviert dils cuolms cun ses carstgauns e lur cunfar, lur plaschers e lur quitaus, ha Toni Halter legiu e turnau a leger e dau vinavon en siu lungatg sias impressiuns, sias experientschas e ses sentiments. En quei mund ha el viviu, luvrau e teniu la dira. Persuenter engraziein nus ad el da cor!

Cu ils «Gion Flurins» udevan, emprendevan, cantavan ed uravan aunc latin

(en: BZ, 14.5.1980, Accents Nr. 15, 26).

27. Cu ils «Gion Flurins» udevan, emprendevan, cantavan ed uravan aunc latin

Dil romontsch vegn ei detg ch'el seigi in lungatg cun ferma tempra purila. Daveras, locuziuns sco *schar ir enzatgi dalla glatscha giu, schar dar l'aura pils larischs, semetter els stadals, dar crena* ein ualvess sesviluppadas en scola ni sil pupi. Duvrar drov'ins tut quei buca ton savens e carteivel era pli e pli da rar. Nuotatonmeins va ina buna part da quei patrimoni tradiziunal puril vinavon en nossas modas e manieras da s'exprimer, e quei en in mund semidaus materialmein e spirtalmein da rudien. Il vau da quella ierta, che reiva siado dil vargau sco la fegliadella dil best si, ei mo in dils biars. Ei dat auters che han enrihiu e fructificau buca meins il romontsch atras ils tschentaners e rabitschau el sin la via dall'avertura: Il lungatg da baselgia, il lungatg sil plaun religius en sias pli diversas manifestaziuns.

Cun sia lavur «Zur Geschichte der bündnerromanischen Kirchensprache» ha Jakob Jud mussau a sias uras, con originals e genuins che quei lungatg ei. E leutier, con gronda che l'unitad romontscha sur ils idioms ora ei e fuva gest en quei risguard. Nuota dubi che ual quei dutg ha schuau abundontamein la cultira romontscha, oravontut sil camp dall'expressiun abstracta, dall'olma, dils sentiments e dil patratg, e ch'el ha cheutras dau ina contribuziun ch'ins vegn ad appreziar sco'i descha. Cheu en quest liug vulein nus suandar en fuorma divertenta mo in pign fil: il latin.

*

Ussen quels dis ha ina cumissiun a Ruma decidiu da returnar puspei empauet al latin en baselgia. Ella ha fatg valer sia muntada sco gavun e fermagl pils cartents, spatitschai pigl entir mund entuorn. Ina specia da lungatg da «canzlia»! E lu ha ella matei era patertgau da dar suatientscha all'encarschadetgna da biars che han viu a sestizzar la latinitad en baselgia en sun e tun.

Sin quella daniev da Ruma s'imaginel jeu ina dumengia d'avon 40 onns en ina vischnaunca da purs surmirana. Quei fuva mintgamai - gnanc da plidar dallas quater fiastas - ina dieta da concentraziun latina, Gadola vess scret «ina vera urdania latina»: d'entscheiver cul temps gigin e «marveglier» dil pervergiar, la messa gronda - el meglier cass sco ministrant e conactur direct sin la passera latina - il cumplet, las viaspras cun las surpresas fonicas e la creativitad dallas

«antifnas», sco ellas vegnevan numnadas en Surmir els scavazs dils caputschins. La sera lu rugliadas paternos latins ruclentai si da profunditads cavortgas, aves, salvereginas, deprofundis, gloriapatris, tut en la megliera viarva da Ruma. Sulet ils misteris, che la mattatscha canterlava cun vusch gita sco ina Callas provinciala tras l'aria steppa d'entscheins e friads da nuegl, clamavan anavos per cuorts muments sin tiara franca, sil tschespet dil schinumnau idiom vernachel. Mintgaton forsa aunc ch'il vischin dil sid, il talian, semischedava cun il «Dormi, dormi ò Bambin, Re divin», cun la «O Concetta Immacolata» ed auter pli. Plinavon las abundontas processiuns, ch'eran a medem temps tils dils «ecologs», dils vers e veritabels notabene, cun sguard d'admiraziun e smarvegl en la natira destadada. Processiuns tier s. Roc, tier Nossadunna da Ziteil, tier s. Antoni cun sias gelgias maina sfluridas, e tiels vischins dretg e seniester. La litania dils sogns era sco l'expressiun d'ina cuminonza da vivs e morts, da docturs e sontgas purschalas, da confessurs e marters e paders e mungias. Ina cuminonza, silmeins la viventa, exponida ad in contuorn inimitg cun cametgs, tempiastas, malauras, tiaratriembel e cudrias da demunis e giavelets, alla tscherca da far scarpitschar la carstgaunadad e cupitgar ella giuaden ellas stgiradetgnas dadora.

Tgei ei la finala vanzau da tut quei? Da quei grondius «playback». Grev da dir e da valetar! Ha'i dau lunderora megliers carstgauns? Matei strusch! Mo a mintga cass denter auter da quels cun bulschas tgembladas da regurdientschas. Da quellas che sefan vivas cun mintga sun e tun, cun mintga maletg, cun mintga mur e savur. Ils psicologs, sch'ins astga fidar ad els, manegian ch'in tal carpagl, in tal schischament da regurdientschas seigi enzatgei che gidi a tener igl esser en ballontscha. En quei cass eisi buca da temer per nossa glieud, pertgei ch'ils péls ein dètg stagns.

Pils «studiosis» mava l'aventura latina denton pér anen. Per biars dev'ei uras privatas avon che svanir davos ils mirs dalla claustra ni dil collegi. Quei san ins leger en nossa litteratura sursilvana:

«Gl'augsegner sesaulza dalla sutga pulstrada, nua ch'el ha ual recitau siu brevier. El envida la pipa, porscha a mi ina sutga sper la meisa e sesa vieifer.

Cun enzaconts plaids beinvulents ed encuraschonts entscheiva el la lecziun che pren in cuntenteivel decuors. El tralai buc de mintgamai far attents mei della semegliadetgna ed adualitad de biars plaids latins e romontschs, sco per exempel «arare - cantare - clamare - laborare». Plaids zun capeivels per in fegl d'in pur romontsch. Lu «pugnare» vul dir quei che la schuldada fa ella battaglia, ni quei che

las vaccas fan si cuolm - e giu casa magari era vischins ch'ein en greta e rabia - oravontut mattatschs falli e stinai. Lu certs plaids della secunda conjugaziun, ils quals expriman medemamein in cunfar pauc ludeivel per in buob, sco per exempel «nocere – timere – mordere». E milsanavon «ridere», quei ch'ei adina lubiu ad in viv e legher giuven, deno en scola e baselgia. Beincapiu, en quels dus loghens, sco era en teschamber, munta «ridere» in schan ed ina vergugna». (Sur L. Gartmann, en GR 1955, nr. 31, 19. 4., suppl. 1).

En quei passadi tuna ei buca mo da latin e d'entschattas da studi cumparatistic, mobein era da pedagogia e morala alla maniera dallas ductrinas veglias da Milaun e da Brescia.

Secapescha ch'il studiosus veva lu sin claustra ni giu Sviz pulit bia «schunta» enviers «tschels» buca-latins, ils blaus dallas bleissas dadens. Jeu manegel in avantatg grev da verificar che lubeva da sefuritgar senza «ceremonias» tras il spessom da primavistas. Cert, il latin hermetic da Tacitus, che auscultava la schientscha e subschientscha dils vegls Germans, semegliava buca fetg quel pli human, schegie pli barbaric, dalla bibla populara. Mo era cu pader Iso vegneva cun lirica u mistica religiusa, cul «Pange lingua» ni cul «Tantum ergo», cartend da metter als cumpogns tocca stantiva ella scadiala, mava tut sco unschiu. Tgi vess sminau che las primavistas fussien «du déjà vu», rauba da bratsch u da secund maun! Classenas surventschidas entras experientschas da liung cuoz, carschidas ord il mintgadi, ord la veta da pèr dil romontsch cul latin.

Vuler far buna bucca pil latin per finir ei oz stenta vana, ein ils areisens che sesparunan encunter il chischner gie bravamein marschs. Ins stuess capir da *far flectamus.* Ludivic Hendry schess en ina fuorma pli romontscha «ins stuess saver ir culla tschefla».

Buca mo arcun da regurdientschas, era tschep da latinitad ei il latin staus e savess el esser aunc oz en ina certa mesira. E quei fuss buca nunimpurtont, sch'ins fa persenn, co il schuob ei allerta da *vegnir dominè.*

Abstrahau da valurs religiusas ed autras, che stattan cheu buca en discussiun, ei pia nuot stau *per dominum nostrum* ni *per dominum clavella.* Quei vala ei la peina da repeter e turnar a repeter senza fin e misericordia, ni sco'ls Surmirans dian *«(sine) finedicentes».* Mo era en ina specia da priedi a pro dil latin tucca ei da tralaschar da *vegnir adina cul medem sicuterat, culla medema litania.* Ni oravontut dad untgir da buca scumbigliar *igl asperghes* cun in ver e propri *exordi* ni *oremus,* ni schizun *vuler dar nobis* ad enzatgi. Contonschess ins enzatgei *cun schar liber Barabbas?*

Nus essan perschuadi, buc'olma seschass muentar *sil fiat.* Mo suenter quella siara empau cargada da ragischom latin criu e miez criu, forsa ch'in u l'auter fa *in amen* in examen da cunscienzia, entelgend lu che nus renunziein a nuot dil vargau senza resentir da nossas unfrendas.

EPILOG

Caleidoscop romontsch

(En atgna caussa)

(en: *Wege in der Sprachwissenschaft.* Hsg. H.M. GAUGER/W. PÖCKL. Festschr. für Mario Wandruszka. Gunter Narr Verlag Tübingen 1991, 63-69).

28. Caleidoscop romontsch

(En atgna caussa)

I Lungatg minoritar ed identitad

Jeu sun naschius a Trun en Surselva ils 20 da november 1923. Miu conburgheis Pader Placi à Spescha vess aschuntau surriend maliziusamein: «grat ent il principal liuc de la Literatura surselvana». Cun quei manegiav'el nuotzun la litteratura biala, anzi plitost il lungatg da scartira sursilvan da lu e sia scripziun.

Sin veglias gravuras sedi ei da Trun ch'ei seigi in liug «historique au sujet de la confédération du canton des Grisons». Quei fa allusiun als monuments che regordan alla fundaziun dalla Ligia Grischa (Sontg'Onna cugl Ischi; la Cuort Ligia Grischa), mo era als castials da Cartatscha, Farbertg e Zignau als cunfins dalla Cadi. Igl ei era ina cuntrada cultica per plidar cul folclorist Richard Weiss, cun biars sanctuaris e sontgets. Denter quels in dils pli impurtonts ed enconuschents: Nossadunna dalla Glisch si Acladira, duront tschentaners in center da spiritualitad barocca.

Sin quei funs passan sperasvi las umbrivas da diversas persunalitads. Pader Placi à Spescha, il gia numnau naturalist, alpinist ed amatur dil lungatg; Caspar Decurtins, il cumpilatur ed editur dalla Crestomazia e Giachen Michel Nay, il miedi popular e fuolavia dalla prosa sursilvana.

Il vitg cumpact allas rivas dalla Ferrera ha da vegl enneu la tempra d'ina certa urbanitad, resun dils survetschs jasters, dall'industria e da marcadonts vegni neutier. Il sentiment e la schientscha che regian cheu vegnan caracterisai buca mal cun il surnum «Nus/Vus da Trun».

Pertgei che jeu allegheschel tut quei. Podà ord in'idea fixa che era il representant d'in lungatg pign metschi buc ad influenzas dalla cuntrada e dalla historia. Anzi ch'el drovi era plitard tals tschabergals per anflar meglier sia via.

Il dialect local, pauc pronunziaus partenent fonetica e fuormas, ha probabel influenzau il sursilvan da tip cadian. A mintga cass ha ei pariu aschia gia baul a divers cronists indigens (M. Wenzin; P. à Spescha). Mo mia mumma, ord la retscha dallas empremas scolastas, vegneva da Salouf ord Sursaissa romontscha e metteva l'apparenta unitad empau en scumbegl. Cumpatg che jeu hai fatg mes emprems

Scola mesauna da Danis/Tavanasa 1933/34 cun vidavos P. Giusep Antoni e scolast Bistgaun Cathomen

pass en gliez idiom cun sia tonalitad loma e dira enina. *«I chint tgi Te, schi mamma reiva!»,* duei jeu haver detg inagada ad ina viseta che fuva entrada en stiva tier nus cun calzers tschufs. Per sursilvan havess ei tunau aschia *«Paupra Tei, sche la mumma vegn!»*

Ordlunder resorta, il meins ch'ins sa da dir, ch'il romontsch ei grondamein differenziaus e cheutras linguisticamein interessants. Dapi lu hai jeu mai emblidau pli il surmiran, anzi sviluppau el duront frequentas vacanzas da stad en Surses e lu oravontut sco scolast da romontsch alla Scola cantunala e sco redactur dil Dicziunari. En liungas discussiuns cun pader Alexander Lozza hai jeu fatg persenn ch'ils «Tschalauers» fuvan buca pli ch'in ton bugen verti en Surmir. E quei, schegie che l'ins e l'auters aduravan il medem Diu e battevan per la medema politica conservativa. Sia distanza e resalva impedeva denton buca Lozza da far mintga dumengia in priedi impressiunont per sursilvan. Relict d'in temps che la Curia da Cuera promoveva manifestamein ed expressivamein il sursilvan sco lungatg d'instrucziun religiusa en Surmir.

Igl idiom surmiran ha era facilitau a mi duront il studi e plitard la via tier il ladin.

La cumparatistica ei pia daventada per mei ina cumpogna naturala *(quescher/taschеir, buca/betg, na-betg, entscheiver/scumanzar, jeu mon/ i vign).* Mo da quei temps savev'jeu e ditgav'jeu nuot da romanistica.

Jeu vevel 6 onns che mes geniturs ein secasai a Danis-Tavanasa, in vitget enzacons kilometers a val da Trun. Cheu hai jeu spert sefatg en ch'il dialect empau degradau da Breil tunava in bienton auter ch'il miu da Trun, cun ses diftongs *(muia/tuia, tgoi, boin)* e cun ses palatals *(gi, gir, curtgin).* La cuminonza dil pign vischinadi fuva pli caulda che quella da Trun, pli intima e stretga, cun purs, mistergners e marcadonts e cun ina tradiziun veglia d'isonzas aunc intacta (igl *Ir a cattar biemaun* da *Daniev* sin vias cun viv glatsch, sburbatond fuormlas d'auguri; la fascinaziun da fiug e glisch dil *Better schibettas* e las patlaunas cun groma tratga l'emprema sonda da cureisma, in *Sontgaclau* pulit rubiesti che rumpanava cun fumeglia e cadeinas tras il vitg; las canzuns popularas che vevan tschadilà aunc buca cediu il pass als novs mediums, als grammofons cun plemas senza mort ed al radio). Sur la truscha dil di regeva in caputschin pursaniu, il pader Giusep Antoni, probabel in dils davos dalla Missiun retica da Brescia, adina sil sfrac da sussentar ils pucconts e da siglientar ils vezis ord la bostga.

II Fundament humanistic

Suenter dus ulteriurs onns scola primara a Trun ed in emprendissadi concentrau da tudestg a Walterswil sper Baar el cantun Zug, hai jeu entschiet il gimnasi a Mustér. Beincapiu sco extern, e gliez fuva buca propi l'atmosfera claustrala e la benedicziun benedictina cumpleina, plitost in miezmiur denter ils piertis claustrals miffus e cul suer da meilascha ed il mund profan dalla Retica, dil sport da skis, da ballapei e d'auters sulazs.

Tonaton ha Mustér era dau a nusauters dils «seniasters» biaras valurs: Il plascher pils lungatgs, per la historia e la historia d'art e per las tradiziuns popularas. Lu in'aveina ed in instrumentari retoric ch'ein silsuenter vegni manteni e gliemai e che han savens fatg bia buns survetschs cunzun en l'animaziun culturala. Scolasts sco Notker Curti (historia culturala, historia d'art e tradiziuns popularas), Iso Müller (historia e latin), mo era las uras da grec (tier avat Beda Hophan) e las scarsas uras da romontsch (Placi Berther, Flurin Maissen, Vigeli Berther), ein buca passai senza schar anavos fastitgs. Notker Curti vegneva per semeglia mai unfis da dumandar ora tier tuttas caschuns ils tiarms specials romontschs da caussas, lavurs, plontas ed usits. Cheutras deva el peisa al lungatg romontsch d'in temps ch'el fuva en claustra aunc ina schenderletga schenada.

Eisi aschia da smarvigliar che jeu sun setschentaus tier l'enciclopedia dil Dicziunari e che mias contribuziuns revelan ina predilecziun bunamein empau insistenta per la historia linguistica e culturala?

III Studis da romanistica a Turitg

La decisiun pil studi da romanistica ha mia nota da franzos a Mustér dau. Tiel franzos havev'jeu in access per aschidadir natural. Miu bab fuva staus zatgei temps el Collège St. Michel a Friburg. Duront la «belle époque» era el staus camerier en Frontscha. Tochen en ses vegls dis ha el manteniu vivas las regurdientschas da Bordeaux, Saumur e Cognac, inclusiv canzuns e versets che dispareglavan en lur drastica e lur humor ner buca mal culs raquens romantics dils «Tschespets» ed «Ischis». Cul talian fuva la relaziun meins ferma. Tonaton, mia mumma fuva stada per temps scolasta privata tier ina famiglia d'ufficials da professiun a Lucca ella Toscana e saveva raquintar in bienton da lur moda da viver e da lur survitid. Dimoras pli liungas gia duront il gimnasi a Neuchâtel, e plitard il studi a Perugia (1947) e Paris (1948) han lu enfirmiu il senn per quels dus lungatgs pér da dretg.

Che jeu sun la finala sedecidius pil studi a Turitg, ha bein giu da far cun la fama da Giachen Jud. Mo dils 1944 fuva l'entschatta persuenter buca pli ch'in ton favoreivla. Ils emprems treis semesters hai jeu fatg pli savens l'enconuschientscha cun Arnald Steiger sco ault ufficial da regiment e dalla brigada che cun sias prelecziuns e sia grammatica spagnola gest cumparida. Tier Jud, sedi ei, havevien ils Romontschs gia per definiziun in post preferiu. Quei vegn ad esser ver. Sper igl interess scientific pil lungatg alpin, vuleva Jud gidar d'encurir e formar giuvnas forzas per l'acziun culturala romontscha. Mo ins stueva tonaton gudignar e mantener sia confidonza cun stedia lavur. Jud ei bein quel che ha mess mei baul e senza far canera en contact cun Andrea Schorta e cun Ramun Vieli, mo era cun Steafan Loringett.

Ramun Vieli fuva damaneivel a mi era sin in auter plaun, quel dil moviment romontsch. L'uniun culturala Romania, fundada da Caspar Decurtins e Pieder Tuor, haveva sviluppau gia baul partenent la tgira da minoritads ina visiun bunamein europea e fiers punts en direcziun dils Provenzals, Catalans, Rumens, Friulans e Dolomitans. Suenter ils emprems piuniers empalava Vieli praticamein la Romania che clamava onn per onn l'elita (intellectuals, scolasts e plevons) a sias radunonzas e fiastas popularas, e quei sut l'egida d'in student. Zaco, e quei seschass documentar tgunschamein, fuva la Romania ina fravgia da futurs caders da tutta specia (politichers ed animaturs dalla cultura).

Abstrahau dalla scola da Jud e da ses impuls, cunzun ella fasa finala dalla dissertaziun, hai jeu reteniu da Turitg la moda e maniera sensibla da Teofil Spoerri da s'avischinar alla litteratura franzosa e taliana, ils davos semesters era siu engaschi social ed ideologic, lu l'intuiziun estetica da texts cunzun romontschs da Reto Bezzola, la pissiun pils nums locals retics e lur misteris da J.U. Hubschmied e la finala l'egliada critica da Richard Weiss silla cultura dallas Alps e siu avegnir malguess.

IV Faschas da retscherca

Giachen Jud, bein d'accord e d'entelgientscha cun Andrea Schorta, ha enviau mei per la dissertaziun silla retscherca dalla conjugaziun romontscha ord vesta historica e descriptiva. La finamira fuva clara: Procurar suenter la lavur da Stürzinger per in instrument adattau per la redacziun dil Dicziunari. Lu plidav'ins aunc pauc da morfosintaxa e nuotzun da valenzas da verbs. Aschia ei la lavur daven-

tada ina retscherca stretgamein morfologica cun sia documentaziun e cun sia analisa, realisada sin via denter Scilla e Caribdis da forzas formalas, foneticas e psicologicas. Ella ei arrivada en in mument che la retscherca linguistica era gia passada ella glisch dalla scola da Genevra e da sias biaras sromaziuns e scolas successivas.

Tier la redacziun dil Dicziunari, naven da 1956-1988, hai jeu fatg persenn quei adina dapli. Igl emprem en ina liunga collavur cun igl experimentau e solid retschercader Andrea Schorta, suenter cun collegas pli giuvens/giuvnas cun autra formaziun. Il temps e la distanza han rispundiu a quellas damondas. Co selain novs resultats da retscherca fundamentala, co selain novas metodas integrar en in'ovra da liung cuoz sco il Dicziunari, senza midar da funs sia structura primara? La lexicografia sco tala ha obteniu plaun allaga sias metodas da presentaziun beindefinidas e pli e pli differenziadas. Era la redacziun dil Dicziunari ha resentiu da quei. El presenta oz en ses artechels ils fatgs sintactics e semantics en moda pli coherenta e perschuadenta. Il lungatg vegl e pli niev, mo era ils neologissems ein documentai meglier. Cun saver appreziar meglier ils connexs etimologics ei era la lemmatisaziun, il fixar ils cavazzins, daventada pli segira. La neologia da sia vart vegn considerada e perscrutada pli da manedel. Ils emprests, ch'els vegnien da sid u da nord, han tiels redacturs la medema cuida e vegnan buca curclai vi cun la cozza puristica.

D'in cert temps savev'ins esser en dubi, schebein la retscherca linguistica historica, la dialectologia e diacronia, s'audi buca definitivamein tiel fier veder. Tonpli motivont pils redacturs eis ei da constatar ch'ella ei puspei turnada da forza, schegie sut autras enzennas.

Nuotatonmeins, il Dicziunari e semegliontas enciclopedias, che cumpeglian dapli aunc aspects culturhistorics e sociolinguistics (cultura materiala, process da lavur, baghetgs, isonzas, tgira dil lungatg etc.) ein e restan interpresas singularas.

Retscherca ed instrucziun

In redactur, che lavura davos in tal «taler», ha dasperas buca lev da saver fitgar pei cumpetentamein sin in u l'auter camp scientific. Il temps persuenter ei memia strebels. Mo la braha cuntinuada vid la teila maifinida resulta ch'el daventa la finala in specialist dalla materia ed in partenari tschercau per biars che giavischan informaziuns, pareris e referats da tuttas specias.

Dapi 1957 hai jeu surpriu a Friburg in lectorat da romontsch che jeu hai manteniu tochen 1988. El ha sfurzau mei da vegnir ord la cro-

sa e da presentar en in lungatg capeivel litteratura e cultura romontscha buca mo ord la vesta dil linguist cull'egliada sin specialitads dil lungatg, mobein sco expressiun entira e variada d'ina minoritad. Quei ha enrihiu d'ina vart mia lavur vid il Dicziunari cun novas vestas e cun ina megliera relaziun per ina reit pli gronda da valurs. Da l'autra vart sun jeu staus sfurzaus da formular e publicar patratgs che fussen schiglioc strusch sesviluppai en quella fuorma. Friburg ha era dau a mi caschun da promover giuvnas forzas, ner basigneivlas pils Romontschs. Fa ei da basegns da dir ch'ils students sezs, il patertgar e sentir divergent da novas generaziuns, han teniu mei si da frestg e preservau che jeu fetschi buca memiazun e memia baul carpagl?

Cun las lavurs vid ils vocabularis pratics cun Ramun Vieli e silsuenter persuls, sund jeu vegnius confruntaus pér da dretg cun la linguistica applicada. El cass concret cun la problematica dalla creaziun e derasaziun da plaids e tiarms specifics tier in lungatg minoritar. Normaziun e normalisaziun, quei ha er muntau serender quen, con lunsch ch'ins sa s'avischinar denter ils idioms. (Pareglia survart, p. 66 ss.). Las experientschas fatgas sin quei terren han mussau a mi ch'ils cunfins leutier ein magari stretgs. Ideas en sesez gestas fruntan meinsanual sin resistenza dalla pli differenta specia ch'ei enqualgadas strusch da penetrar ed explicar raziunalmein. En quei risguard fan ins bein da buca far illusiuns e da restar tier las realitads.

Epilog

Viu ella retrospectiva da plirs decennis eis ei interessant da constatar ch'il romontsch sco object da retscherca ha survegniu ina impurtonza adina pli gronda, gie enqualga empau surfatga. Las raschuns persuenter ein diversas. Il mund alpin grischun vegn adina ad esser e restar attractivs per giuvens students e perscrutaders che visetan e s'occupeschan dad el. Ils onns siatonta han ins - buca l'emprema gada - mussau vi sin e documentau la situaziun critica dil romontsch. Il moviment romontsch sez ha profitau dallas discussiuns ed ha contonschiu, grazia alla iniziativa ed agl engaschi da forzas giuvnas, ina qualitad e coherenza nundispiteivla.

San las mesiras sviluppadas partenent il romontsch survir da model per autras minoritads? Co duei ins proceder per contonscher ina pli gronda acceptanza per ina fuorma da lungatg, scaffida a posta sco basa interromontscha e supra-idiomatica?

L'attractivitad dil romontsch schai senz'auter era el tema «lungatgs en contact» en tut la scala da fenomens. Ed en quella perspec-

tiva era la discuvretga dalla sintaxa romontscha, da problems sco midada e brat da lungatg, da bilinguitad e plurinlinguitad.

In vegl utschac ei medemamein allerta pli che mai, sch'ins persequitescha empau ils acts da concils e cunterconcils davart problems «alpin-romanics» dil davos decenni. Eis ei buc aschia che la «questione ladina» fatschenta aunc adina las tschurvialas e quei d'in temps che l'Europa sefa e che la retscherca, gest el spazi digl Artg alpin, sa sesviluppar mo sur ils cunfins ora e senza palas davon ils egls?

Seigi denton sco ei vegli: Il romontsch ed ils lungatgs vischins che circumdeschan el u che s'entretschan en el, ein e restan in camp da perscrutaziun fascinont. Era en ina secunda veta, ton less jeu metter pag, vegness jeu a riscar dad ir viadora e forsa da sespiarder en quel!

REGISTERS

Scursanidas

adj.	adjectiv
ahd.	althochdeutsch, tudestg vegl
art.	artechel
attr.	attributiv
biogr.	biografia, biografic
canz. pop.	canzun populara
caracteris.	caracterisaziun
cf.	confer, pareglia
conc.	concernent
contrib.	contribuziun
cud.	cudisch
cump.	cumpareglia, cumparegliau (cun)
Δ	cruna, Krone (Geldart)
deriv.	derivau, derivaziun
doc.	documentau, fuorma documentada
dolom.	dolomitan
franz., frz.	franzos
friul., friaul.	furlan
gall.	gallic, celtic
ibid.	ibidem, el medem liug
infl.	influenzau (da), influenza (sin)
inform.	informaziun
litter.	itterar, litteratura
mhd.	mittelhochdeutsch, tudestg mesaun
mod.	modal
Ms.	manuscret
nota	nota pedala
nr.	numer
op.cit.	ovra citada
onomat.	onomatopoetic
p., pp.	pagina, paginas
par.	pareglia
part.	partenent
per sem.	per semeglia
pop.	popular
prov.	provenzal
R.	rensch, Gulden (Geldart)
relig.	religius
rom.	romontsch
resp.	respectiv
s., ss.	suandont(a), suandont(a)s
spagn., span.	spagnol, spanisch
Stat.	statuts
sv. tud. →	tud.sv.
tal.	talian
trad.	tradiziun
transl.	translatau, translaziun
tud.sv.	tudestg-svizzer
v.	verb
var.	variaziun, varianta
v.d.	vul dir
V. G.	Vossa Grazia
vischn.	vischnaunca
voc.	vocabulari
vol.	volum
vs.	versus, enviers

Bibliografia e scursanidas bibliograficas

ABEL, F.: *«Aquelas Montanhas», tradition et vitalité d'une chanson populaire occitane,* en: *Romania cantat, Lieder in alten und neuen Chorsätzen mit sprachlichen, literarischen und musikwissenschaftlichen Interpretationen.* [Hsg.] F.J. Oroz Arizcuren et al.,Tübingen, 1980, 363 ss.

AGl = *Archivio glottologico italiano.* Roma 1873 ss.

ANHORN : *Graw-Pünter-Krieg* = ANHORN, B.: *Graw-Pünter-Krieg.* Nach dem Manuskript hsg. von Moor, C., von. Cur 1873.

Annalas = *Annalas da la Società Retorumantscha*, 1886 ss.

BALLETTA, A.: *Novellen und Aufsätze.* Chur 1888.

BARBLAN, P.: *Parablas, mitos religius, mitos eroics, legendas e da tuotta sort requints populars in Engiadina bassa,* en: *Annalas 24 (1909),* 225-316.

BAUMER, I.: *Antonio Gramsci - «eine irreversible Kehrtwendung in der Ausrichtung der volkskundlichen Studien in Italien und anderswo»,* en: *Schw. Arch. Volksk. 72 (1976)*, 171-190.

BAUMER, I.: *Erkenntnis in der Volkskunde. Die Bedeutung von Giambattista Vico für die Theorie- und Methodendiskussion*, en: *OeZV, Neue Serie, Band 31; Gesamtserie, Band 80 (1977)*, 3-23.

BERTHER, B.: *Ils Bannerherrs della Cadi.* Ingenbohl 1920.

BEZZOLA, R.R.: *Abbozzo di una storia dei gallicismi italiani nei primi secoli (750-1300). Saggio storico-linguistico.* Zurigo 1924.

Bibla E = VULPIUS, J. ET DORTA, J. : *« La sacra Bibla »* Scuol 1678-1679.

Bibla S = GABRIEL, S. E L.: *« La S.Bibla, quei ei: tut la soinchia scartira...ent ilg languaig rumonsch da la Ligia Grischa »* . Coira 1718.

BIFRUN, J.: « L'g Nuof sainc Testamaint...» . Basel 1560.

BM = *Bündnerisches Monatsblatt*, Zeitschrift für bündn. Geschichte, Landes- und Volkskunde. Chur 1850-1871 etc.

BUNDI, L.: *Plontas e caglias.* Casa editura cantunala per stampats e mieds d'instrucziun. Cuera 1979.

BUNDI, M.: *L'entschatta dils survetschs militars dils Grischuns en Hollanda*, en: *Cal.Gi 1965*, 72-80.

BUNDI, M.: *Bündner Kriegsdienste in Holland um 1700.* Reihe Historia raetica, Band 3, Calven Verlag, Chur 1972.

BUNDI, M.: *Zur Besiedlungs- und Wirtschaftsgeschichte Graubündens im Mittelalter.* Chur 1982.

Bündner Kalender. Chur 1841 ss.

Bundsartikel en Ramonsch. Statuts et Artikels della Ligia Grischa. Coira 1797.

Cal. Rom. = *Calender Romontsch.* Mustér 1860 ss.

CAMPELL: *Hist.* = CAMPELLI, U.: *Historia raetica.* Quellen und Forschungen zur Schw. Geschichte VIII-IX. Basel 1887-1890.

CAMPELL: *Topografia* = CAMPELLI, U.: *Raetiae alpestris topographica descriptio*. Quellen zur Schw. Geschichte VII. Basel 1884.

CARATSCH, R.: *Grischuns a l'ester. Gloria e misiergia da trais seculs d'emigraziun*, en: *Annalas 57 (1943)*, 5-35.

CARIG., *Voc.* = CARIGIET, B.: *Rätoromanisches Wörterbuch. Surselvisch-Deutsch*. Bonn-Chur 1882.

CARISCH, O.: *Taschen-Wörterbuch der rhaetoromanischen Sprache in Graubünden, besonders der Oberländer und Engadiner Dialekte.* Chur 1848.

CHIURLO, B.: *Antologia della letteratura friulana.* Udine 1927.

COLLENBERG, B.: *Vrin (Lumnezia), Bauernarbeit, Sach- und Sprachkultur einer bündnerischen Gemeinde*. Diss. Fribourg 1972, (hektografiert).

COLLENBERG: *Volksl.* = COLLENBERG, CH.: *Deutsche Einwirkungen auf das rätoromanische Volkslied*. Liz.- Arbeit, Fribourg 1975.

COLLENBERG, CH.: *La canzun populara da Marlbruc*, en: *Ischi semestril 61, nr.7, 1976*, 28-38.

COLLENBERG, CH.: *Wandel im Volkslied. Langfristige Veränderungen in der Zusammensetzung eines Volksliedbestandes, dargestellt am rätoromanischen Volksliedkorpus.* Universitätsverlag Freiburg Schweiz 1986.

COLLENBERG, CH. / EGLOFF, P.: *Tradiziuns popularas a Veulden, Sched e Tran*, en: *Annalas 99, 1986*, 117-155, ibid. *101, 1988*, 143-172.

Concept Cod. crim. = *Concept revedius d'in Codex criminal per il Cantun Grischun.* Cuera 1838.

COXE, W.: *Briefe über den natürlichen, bürgerlichen und politischen Zustand der Schweitz*. 3. Band, Zürich 1792.

Cronica rim. = ALESCH, P.: *La Cronica.* [Hsg.] Decurtins, C., en: *ZRPh 9*, 332-359.

Cud. instr. = *Cudisch instructiv per las scolas ruralas catholicas.* Cuera 1840.

DA PORTA = PORTA, N., DA: *Chronica Rhetica*...Scuol 1742.

DA SALE: *Fundamenti* = DA SALE, F.: *Fundamenti principali della lingua retica, o griggiona*. Disentis 1729.

DEC (+Bd.) = DECURTINS, C.: *Rätoromanische Chrestomathie*. Erlangen 1896-1919.

DECURTINS, C.: *La ballada dil fideivel pèr*, en: *Ischi 4 (1900)*, 5-16.

DECURTINS, C.: *Eine rätoromanische Ballade*, en: *Schw.Arch.Volksk. 20 (1916)*, 86-96.

DECURTINS, C.: *Geschichte der rätoromanischen Litteratur*. En: *Gröbers Grundriss der romanischen Philologie*. Strassburg 1897.

DECURTINS, C.: *L'Ujarra della Surselva encunter ils Franzos*, en: *Ischi 2*, 97-146.

DEPLAZES, G.: *Geschichte der sprachlichen Schulbücher im romanischen Rheingebiet*, Arbeiten zur Psychologie, Pädagogik und Heilpädagogik, Bd. 1, Freiburg 1949.

Der Grosse Herder. Nachschlagewerk für Wissen und Leben, 4.Aufl. Freiburg i.B. 1931.

DES GRANGES, CH.-M.: *Molière, Théâtre choisi,* douzième édition, Paris 1947.

Die Alpen. Monatschrift des Schweizer Alpenklub.

DOLF, T.: *Canzuns popularas da Schons*, en: *Annalas 33*, 127-166.

DOLF, T.: *La canzun dil salep e la furmicla*, en: *Cal.Gi 29 (1950)*, 115-122.

DOLF, T.: *La chanzun populara ladina*, en: *Fögl 1963*, 49, *Il Sain Pitschen, nr.3.*

DRG = *Dicziunari Rumantsch Grischun*. Cuera 1938 ss.

EBEL, J.G.: *Anleitung...die Schweitz zu bereisen*, 1809, I.Teil.

FARNER: *Kirchenpatr.* = Farner, O.: *Die Kirchenpatrozinien des Kantons Graubünden*. En: *JHAGG 54*, 1-192.

FEDERSPIEL, J.: *Alfons von Flugi*. Zürich 1912.

FEW = WARTBURG, W., VON: *Französisches Etymologisches Wörterbuch*. Bonn-Leipzig 1922.

FLUGI, A.: *Zwei historische Gedichte in ladinischer Sprache aus dem 16. und 17. Jahrhundert*. Chur 1865.

Fögl = *Fögl d'Engiadina* (gasetta). Zuoz-Samedan 1857-1939.- *Fögl Ladin* (gasetta). Samedan 1940 ss.

FRIEDELL, E.: *Kulturgeschichte der Neuzeit*. C.H.Beck, München.

FRY, C.: *Caspar Decurtins, il campiun della Renaschientscha romontscha*. Ed. Ligia Romontscha, Cuera [1955].

GADOLA, G.: *P. Placi a Spescha e ses studis davart il lungatg romontsch*, en: *Glogn 1933,* 109-126.

GARTNER: *Gramm.* = GARTNER, TH.: *Raetoromanische Grammatik*. Heilbronn 1883.

GAUDENZ, O.: *Referat e meditaziuns religiusas sur chanzuns vel materias della Philomela*...Samaden 1899.

GESSLER, E.A.: *Der «Morgenstern»*, en: *Kalender der Waldstätte, 7.Jhrg. 1931*, 59-63.

GIANZUN, R.A.: *Il Medeghin*. En: *Annalas 30*, 1-57.

Glogn = *Il Glogn*. Calender per il pievel romontsch. Glion 1927 ss.

GONZALEZ: *Santiago* = GONZALEZ, J.: *Santiago und der Jakobsweg,* en: *Tages-Anzeiger-Magazin, nr.39, 1.Okt. 1977*, 16-25.

GR = *Gasetta Romontscha* . Mustér 1857 ss.

Grischun Romontsch = *Il Grischun Romontsch* (gasetta). Cuera 1836-1839.

HARTMANN, G.: *Gioerin Wiezels Veltlinerkrieg.* Strassburg 1887.

HBLS = *Historisch-Biographisches Lexikon der Schweiz*. Neuenburg 1921 ss.

HUBSCHMIED, J.U.: *Chur und Churwalhen*. En: *Sache, Ort und Wort*, Festschr. J.Jud, *RH 20 (1943)*, 111-130.

Il Grischun = *Il Grischun* (gasetta). Cuera 1856-1865.- *Il Grischun* (gasetta). Cuera 1905-1916.

IN DER GAND, H.: *Pfeiferweisen aus dem Eifischtal*, en: *Schw. Arch. Volksk. 31 (1931)*, 1-32.

Ischi = *Igl Ischi*, Organ della Romania. Basel, Cuera, Mustér 1897 ss.

Ischi semestril = *Revista semestrila*. Edida dalla Romania 1973-1988.

JECKLIN, C.: *Die Bündner in der Schlacht bei Siena (2.August 1554)*. SA aus BM, Chur 1929.

JECKLIN, F.: *Der Engadiner Aufruhr des Jahres 1565*, en: *JHAGG 1904*, 1-95 (neu paginiert, mit Beilagen).

JEITZINER, K.: *Zur Stellung des attributiven Adjektivs in der neueren surselvischen Prosa.* Liz.-Arbeit, Fribourg 1980.

JHAGG = *Jahresbericht der Historisch-Antiquarischen Gesellschaft von Graubünden.* Chur 1871 ss.

JUVALTA, F.: *Beschreibung der Geschichte Gemeiner drey Bünde v. 1592-1649*. Ulm 1781.

KLEINHUT, R. UND BÜSSER, B.: *Sagenerzähler und Sagensammler der Schweiz*. [Hsg.] R.Schenda und Hans ten Dornkaat. Verlag Paul Haupt Bern und Stuttgart 1988, 419-439.

KOFMEL: *Hiob* = KOFMEL, E.O.: *Hiob.* Ein oberengadinisches Drama aus dem 17.Jh. Solothurn 1889.

LEHMANN, H.L.: *Patriotisches Magazin von und für Bündten*. Bern 1790.

LEXER = LEXER, M.: *Mittelhochdeutsches Handwörterbuch.* Leipzig 1872 ss.

Lingua nostra (Sansoni), anno 1, giugno 1939-XVII.

LITTRÉ = LITTRÉ, E.: *Dictionnaire de la langue française*. Paris 1877 ss.

LOZZA, P.A.: *Prosa.* Salouf 1961.

LUNN, A.: *Pater Placidus , der erste wahre Bergsteiger*. En: *Die Weltwoche. Nr. 1561, 49, 11.Okt. 1963*.

MAISSEN, A.: *Il resvegl della canzun populara romontscha*, en: *Ischi 30*, 3-54.

MAISSEN, F.: *Alla Tgina dil Rein*, en: *Radioscola, annada 11, 1.cud.* 4-13.

MARTIN, P.: *Waffen und Rüstungen von Karl dem Grossen bis zu Ludwig XIV*. Office du Livre, Fribourg 1967.

MICHEL: *Schützenwesen* = MICHEL, J.: *Zur Geschichte des bündnerischen Schützenwesens vom 15. bis ins 20. Jahrhundert*. Chur 1921.

MOHR: *Survista* = MOHR, A.: *Survista della litteratura ladina*, en: *Annalas 16 (1902)*, 13-152.

MONTESQUIEU: *Considérations sur la cause de la grandeur des Romains et de leur décadence*, éd. Guilde du Livre, Lausanne 1942.

Ms.Arch. + Gemeinde (Abk.) = Manuskript im Archiv der Gemeinde XY.

Ms.Stat. + Gemeinde (Abk.) = Manuskript von Statuten der Gemeinde XY.

MÜLLER, I.: *Bündner Fern-Wallfahrten des 16.-18. Jahrhunderts*, en: *BM 1956*, 15-50.

MÜLLER, I.: *Pater Placidus Spescha*. En: *Schweizer Rundschau, 46.Jahrgang, Jan. 1947*, 771-782.

MÜLLER, I.: *Placidus Spescha und Südtirol*, en: *Schlern 47 (1973)*, 470-479.

MÜLLER, I.: *Rätische Namen bei Placidus Spescha*, en: *BM 1974, 9/10*, 228-256.

MUOTH: *Eberh. II = Cudisch de lectura per las classas mezzaunas e superiuras*, 2.part. Cuera 1882.

MUOTH, G.C.: *Il general Cristoffel Schmid*, en: *Annalas 1*, 173-204.

Oberhalbstein, Julierroute: Tiefencastel-Engadin (senza datum, ca. 1900), 32pp.

OeZV = *Oesterreichische Zeitschrift für Volkskunde*. Wien 1947 ss.

PADRUTT: *Staat und Krieg* = PADRUTT, CH.: *Staat und Krieg im alten Bünden*. Geist und Werk der Zeiten, *Heft 11*, Zürich, 1965.

PASOLINI, P.P.: *Canzoniere italiano, antologia della poesia popolare*, 2 vol., Garzanti, 1972.

PFISTER, A.: *Il general Caspar Teodosius de Latour, 1782-1855*, en: *Annalas 39*, 173-245.

PFISTER, A.: *Ils Grischuns sut Napoleon Bonaparte. Principalmein nos romontschs en ils quater regiments svizzers*, en: *Annalas 37*, 89-130; ibid. *38*, 57-90.

PLATTNER, H.: *Die Gemsfalle im Kanton Graubünden*. En: *Bündner Kalender 1945*, 49-57.

PLAZ, B.: *Mies paeis patern*, ainten: *Sulom 26 (1947)*, 49-58.

PORTA, N., DA → DA PORTA.

POULT, J.: *Ein romanisches Volkslied,* en: *BM 1939*, 23-25.

PULT: *Parler* = PULT, CH.: *Le parler de Sent.* Lausanne 1897.

Puings, che la lud. Radunonza extraordinaria mett'avon ails lud. Cumins dellas Treis Ligias sin lur approbatiun 1794.

Rätoromanische Chrestomathie. Bd. 14. Register, bearb. von Egloff, P. und Mathieu J. [Hsg.] Società Retorumantscha. Chur 1986.

RAUSCH: *Literaturg.* = RAUSCH, FR.: *Geschichte der Literatur des rhätoromanischen Volkes.* Frankfurt am Main, 1870.

Revue des langues romanes. Montpellier 1870 ss.

RH = *Romanica Helvetica*, edita auxilio collegarum Helveticorum ab J.Jud et A.Steiger. Zürich 1935 ss.

RN = PLANTA, R.,VON und SCHORTA, A: *Rätisches Namenbuch. Bd.1 Materialien.* Zürich 1938; *Bd.2 Etymologien*, bearb. und hsg. von Schorta, A.. Bern 1964; *Bd.3 Personennamen*, bearb. und hsg. von Huber, K. Bern 1986 (2 Bde.).

Romonsch = *Il Romonsch* (gasetta). Cuera 1845-1848, 1850-1852.

Rq. = *Rechtsquellen des Kantons Graubünden.* Serie B, Dorfordnungen.[Hsg.[Schorta A. *Bd.1: Tschantamaints d'Engiadina bassa.* Chur 1965. *Bd.2: Tschantamaints d'Engiadin'ota, da Bravuogn e Filisur.* Chur 1969.

SALIS: *Memorie* = SALIS- MARSCHLINS, U., DE: *Memorie del maresciallo di campo Ulisse de Salis-Marschlins.* Coira 1931.

SALUTZ: *Exod.* = SALUTZ, J.P.: « *Da la S.Biblia ilg secuond cudasch...nominad Exodus* » Scuol 1662.

SALUTZ: *Gen.* = SALUTZ, J.P.: « *Da la Biblia ilg prüm cudasch...nominad Genesis* » Tury 1657.

SCHAUFELBERGER, W: *Der Alte Schweizer und sein Krieg*, Europa Verlag Zürich, 1952.

SCHMIDT, L.: *Die Volksverehrung des hl. Jacobus major als Pilgerpatron mit besondrer Berücksichtigung Oesterreichs*, en: *OeZV, Neue Serie, Bd.21, Gesamtserie, Bd.80 (1977)*, 66-99.

SCHÖPF: *Id.* = SCHÖPF, J.B.: *Tirolisches Idiotikon.* Innsbruck 1866.

SCHORTA, A.: *L'avischinaziun ortografica dils idioms retoromontschs*, en: *Annalas 75 (1962),* 96-102.

Schw. Id. = *Schweizerisches Idiotikon,* Wörterbuch der schweizerdeutschen Sprache. Frauenfeld 1881 ss.

SERERHARD, N.: *Einfalte Delineation aller Gemeinden gemeiner dreyen Bünden, 1742.* Hsg. von C. v. Moor. Cur 1872. - id., hsg. und kommentiert von O. Vasella. Chur 1944.

SIMEON, G.D.: *Las Mintinedas, an text e musica,* en: *Sulom 1953,* 32-36.

SOLER, C.: *Sprachgebrauch und Sprachwandel.* Eine theoretische Faktorenanalyse bei den Rätoromanen von Lumbrein. Mit einem Vergleich der Germanisierung in Präz und Sarn. Diss., Zürich 1983.

SOLER, C.: *Romanisch im Schams.* Hsg. vom Phonogrammarchiv der Universität Zürich, 1991.

SONDER, A. UND GRISCH, M.: *Vocabulari da Surmeir rumantsch-tudestg, tudestg-rumantsch.* Coira 1970.

SPESCHA: *Leben und Schriften* = PIETH, F., HAGER, K., CARNOT, M.: *Pater Placidus à Spescha: Sein Leben und seine Schriften.* Bümpliz-Bern 1913.

SPESCHA, A.: *Entruidament davart la pronunzia dil romontsch sursilvan,* 11pp. (dactiloscript).

SPESCHA, A.: *Grammatica sursilvana.* Casa editura per mieds d'instrucziun. Cuera 1989.

SPESCHA, P.P.: *Disertaziun sur l'envenziun dils minerals de Ponteglias, D'igl on 1817 e 1818.* En: *Annalas 26,* 216-224.

SPRECHER, F., VON BERNEGG: *Rhetische Cronica oder Kurtze und warhaffte Beschreibung Rhetischer Kriegs und Regiments-Sachen.* Chur 1672.

STEIER, A.: *Or d'ena baterlada sur digl rumantsch,* en: *Annalas 49,* 216-221.

STEINER, M.: *Duos chanzuns da temp vegl,* en: *Chal.ladin 70 (1980),* 125-129.

STRICKER, H.: *Noms locals e lur perscrutaziun,* en: *Annalas 91 (1978),* 7-25.

Sulom = *Igl noss Sulom.* Figl dell' Uniung rumantscha de Surmeir. Coira, Glion 1922 ss.

THEOBALD, G.: *Das Bündner Oberland...* Chur 1861.

THÖNI, G.P.: *Detgas e badoias,* en: *Sulom 39 (1960),* 18-33.

TÖNJACHEN: *Baldiron* = TÖNJACHEN, R.O.: *Baldiron und die drei rätischen Bünde.* Samaden und St.Moritz [1930].

TOYNBEE, A.: *Krieg und Kultur, der Militarismus im Leben der Völker.* Fischer Bücherei, Nr.235.

TRAVERS = TRAVERS, J.: *La chianzun dalla guerra dagl Chiaste da Müs,* ed. da Schorta-Gantenbein A. e B., en: *Annalas 56,* 7-60.

ULRICH, A.: *Beiträge zur bündnerischen Volksbotanik.* Davos 1897.

VIELI, R.: *Davart il diever dellas preposiziuns,* en: *Ischi 37,* 172-184.

VIEZEL: *Tragicomedia* = DECURTINS, G.: *Tragicomedia hagida in Zuotz anno 1673. Componigda dal molto illm signur cap° Fadrich Viezel,* en: *Revue des langues romanes 1885,* citau tenor stampa separada 1885, 47pp.

VINCENZ, P. A.: *Reg. de Roll* = VINCENZ, P.A.: *Il regiment svizzer de Roll en survetsch ingles 1795-1801 tenor il diari de sergent Giachen Giusep Tomaschett de Trun,* en: *Annalas 11,* 285-318.

VULPIUS: *Hist. Raet.* = VULPIUS, J.A.: *Historia raetica...* hsg. von Moor, C., de. Coira 1866.

WAILLY, J.-F.: *De l'orthographe*. Paris 1771.

WAILLY, N.-F., DE: *L'orthographe des dames, ou l'orthographe fondée sur la bonne prononciation démontrée la seule raisonnable*. Paris 1782.

WIETZEL = WIETZEL, G.: *Memoria da que ais passo in Engadina et in Vuclinna ao 1635*, en: FLUGI, A.: *Zwei historische Gedichte in ladinischer Sprache aus dem 16. und 17. Jahrhundert*. Chur 1865.

WINZAP, I. : *La conjugaziun dils verbs romontschs sursilvans.* Casa editura per mieds d'instrucziun . Cuera 1986, 86pp.

Register da materias

(Cumpeglia sut il cavazzin «historia linguistica» era indicaziuns davart fenomens fonetics, morfologics e grammaticals)

ABC-Alpin (1785, Spescha, P. P.) 40
adjectivs attributivs → historia linguistica
alarm d'uiara (specias) 213s.
Alemans (incursiuns ella Rezia) 13
Alps (discuvretga) 33
anfladas prehistoricas 11
animaziun culturala 92
Annalas da la Società Retorumantscha (muntada par Schons) 307; 311
armada (formaziun) 210; (disciplina) 214; (informaziun) 215
armas (tiarms militars dil vegl romontsch) 200ss. ; (uatga/inspecziun) 208; (plazza da serimnar) 209; (en general) 222; (primitivas) 222; (da fiug + nota 76) 224; (da tagliom) 224
armistezi 238
artg e ballester 223s.
artillaria 226s.
assedi 236
Atlas linguistic Italia-Svizra (part. cunegl, imports) 159
auas (e lur nums) 254; (ella litter. sursilvana) 254; (quitau dils perdavons) 254; (ed incendis) 256; (schuar) 256; (simbol da veta e mort, tenor Darms, F.) 257; (proverbis) 257; (e deitads) 259
avischinaziun (idea d'a.) 66; (principis generals) 67; (reglas da suandar) 67; (migeivla e svaris) 67; (consolidaziun els fatgs) 69; (a distanza) 70; (normas) 72; (vocabulari d'avischinaziun) 72
Avras (intschess, denominaziun) 294s. ; (depopulaziun progressonta) 295
bandiera 210s. ; (proteger per tut prezi) 211
baselgia (lungatg matern suenter il Secund concil vatican) 24
battaglia (da Tirano,1620) 212; (da Siena, 1554 + nota 56) 218s. ; (avon la b.) 228 ; (en general) 230; (da Carnga, part. melodia) 239
belletristica (transl. , agens accents) 20
Better schibettas (isonza, Danis-Tavanasa) 346
bilinguitad (carschenta, promova il tudestg) 90; 329
bloccada 236
burschin (da s. Valentin, invocaziun) 188
butin 236
Cadi (La Cadi e ses confins ; carta da Spescha, P. P. , 1930) 48s. ; (lungatg da scartira) 55; (decrets e statuts davart fallas da camutschs e muntanialas) 183; (denominaziun, cunfins) 285s.
caglia coller (cardientschas davart sia vertit encunter striegn e strias) 189
campagna (da Buorm,1486/87 e cavallaria) 226; (en general) 230
camutsch 178; (dieschma pigl uestg da Cuera ord l'Engiadin'Aulta, 1313) 182; (ballas c. e forza magica) 183; (mesiras da protecziun dapi il 16avel secul) 183s.
canuns (construcziun en atgna reschia) 227
canzun (canzuns veglias ed identitad rom.) 123 ; (da s. Margriata, elements) 123; (canzuns pop. sut la marella critica) 123; (da s. Margriata, origin) 124; (da s. Margriata, sco praula ell'Engiadina) 124; (da fideivladat e mantinadas) 126; (da s. Giachen, derivonza) 127; (da s. Giachen, legenda) 128; (d'uiara + nota 101-104) 239s. ; (da Malborough) 240; (da Muntalban) 240; (davart pelegrinadi da Compostela) 249
canzun politica (entuorn 1800, splema ils aristocrats) 34
canzun populara (e sia funcziun pil svilup dil lungatg) 17; (referat Decurtins, C.) 107; (observaziuns d'in linguist + nota 2) 114; (noziun, diversas opiniuns) 115; (principis da retscherca) 117; (retscherca rom.) 117; (retscherca dapi 1931 + nota 11) 120; (destin e funcziun) 121; (ord vesta relig.) 121; (e process d'identificaziun) 125; (forza d'identificaziun) 129; (e canzun d'autur, cunfins movibels) 129; (capricorn sco simbol) 178; (fatgs d'armas) 203; (vs. Franzos) 206; (ed uiara) 239
capricorn (uoppen grischun) 178; (vs. Pivun austriac) 178; 180; (catscha, tenor Champel, D.) 180; (figura heraldica) 180; (derasaziun el Grischun, fin dil 16avel secul) 181; (scamond da catscha,1558) 181
cardientscha (e lungatg, buglida efficienta el 16avel e 17avel secul) 19
cardientschas (part. ballas camutsch e for-

za magica) 183; (part. s. Margriata e striegn) 188;(part. burschin e s. Valentin vs. striegn) 188; (part. caglia coller) 189; (part. lenn lausser e musteilas) 189; (part. laussa, caracter dil cries) 189; (part. jarvas vigelgia da s. Gion) 252
cartografia (e nums locals romontschs) 48
caschar (ella prehistoria ?) 166; (antruras) 166ss. ; (tecnica veglia) 168ss. ; (metter ora e trer il latg) 170; (trer il latg e camegiar) 170; (trer il latg fetg vegl/trer il l. giuvens) 170; (process) 171ss. ; (envernar il magnuc) 172
caschar grass (ell'Engiadina , dapi 1526) 167; (part. pasturs bergamascs) 167; (part. alps Giuv / Val Giuv e claustra da Mustér, 1579) 167; (cussegls da puspei reprender il c. g.) 168
caschiel (tractament) 172; cf. Dumengia
caschiel alpin (e scribents romans) 166
caschiel grass (da Cristallina) 168
catscha (privilegi grischun,1839) 184
Cattar biemaun (isonza, Danis-Tavanasa) 346
Caumsura (da Halter, T.) 333
cavallaria 226
celtic (restonzas) 12
Celts (en Rezia) 12
Charnatscha (demon dall'aua; S. Murezi) 259
claustra da Cazas (beins en Stussavia) 290
claustra da Mustér (caschiel grass da sias alps Giuv e Val Giuv,1579) 167; (catschadurs da camutschs) 182; (e Gualsers) 288
colonisaziun (da Suagnign antras migiours) 271
Compostela (pelegrinadi, Champel, D. encunter) 127; 249
conjugaziun romontscha → historia linguistica
conjunctiv → historia linguistica
conjunctura aulta (e romontsch) 23
Consolaziun (cud. da canz.) 120
Crap da Flem (detga) 124
Crestaulta/Lumnezia (inventari d'excavaziun) 166
Crestomazia retoromontscha 21; (influenza sin l'elita studentica) 63; (patratgs davart siu editur) 106ss. ; (resvegl rom.) 106; (prospect, 1887) 108; (derasaziun, acceptanza) 110; (gidonters) 110; (munconza da sistematica) 110; (fideivladad da manuscrets e texts) 111; (destin dils manuscrets e cudischs) 111; (gidonters per la canz. pop.) 118
Cristallina (alp da vaccas, caschiel da C.) 168
cristianisaziun (dataziun) 13
cristianissem (e lungatg rom.) 246
Cronica rimada (+ nota 20) 206
Cudisch da nums retic 20
cudischs da scola (part. historia, uiaras) 200
Cuera (piars pil romontsch, 15avel secul) 10; (liug suspect da rampins e scroccarias) 210
cuitg (inspecziun d'armas) 208
Culan da Crestaulta (da Halter, T.) 331
cultura prehistorica (artefacts e fastitgs linguistics, relaziun) 11; (currents) 11
cultura religiusa barocca (caputschins e benedictins) 18
Cumissiun filologica dil DRG (1907) 314
cumpignia (formaziun en vischnaunca) 209
Cunterreformaziun (e romontsch) 18; (e canz. pop.) 121
Cussegl d'uiara (suprema instanza) 211
Cussegl dalla Romania 64
cutsch (la tgesa digl c. a Suagnign) 269
Degen → historia linguistica
deglutinaziun → historia linguistica
detga (dil Crap da Flem) 124; (Sursilvans vs. Glarunes) 124; (digl Ischi) 207; (da Tect /Suagnign) 276; (part. plurilinguitad da Schons) 304s. ; (detga grischuna, «Affon grev») 310
dialects (part. Medel e Tujetsch, satira 1862) 59; (davart Lumnezia) 135s. ; (Breil/Danis -Tavanasa vs. Trun) 346
Diari suenter messa (da Halter, T.) 333
Dicziunari Rumantsch Grischun (entschattas) 21; (enconuschientschas e scopertas dils redacturs) 52; (part. germanissems) 80; (quart volum, schatgs) 158ss. ; (scatlera, foto) 161; (idea e realisaziun) 310s. ; (vs. Società Retorumantscha) 310; (dalla politica alla scienzia) 312; (emprem subsidi fed.) 312s. ; (vs. Glossaire) 313; (digl «Idioticon» agl Institut dil DRG) 314; (monument e moviment) 314; (a pèr cun l'applicaziun e culs basegns dil temps) 315; (las perspectivas semidan) 315; (part. tudestg sco lungatg d'analisa) 315; (redacziun 1956-1988, experientschas, svilup) 349
dicziunaris (e pressa rom.) 144
diftongs → historia linguistica
Dioclezian (284-305 s. Cr. , imperatur roman, partiziun dalla Rezia) 13
Dormi, dormi ò Bambin, Re divin (canz. rel. tal.) 337
dretg german (en documents retolatins) 14
Dumengia da palmas (part. palmer) 187

Dumengia da tscheiver ne da caschiel (isonza, temps d'uiara) 214
Emprema uiara mundiala (polemicas cun linguists e scienziai talians) 22
emprests → historia linguistica
Engiadina (litter. cun motivs denter patria ed jester) 22; (reacziun encunter l'italianisaziun) 22; (retuorn all'identitad ladina) 71; (canz. pop. , Flugi, A.) 117
Engiadin'Aulta (vischinonza lumbarda) 17 ; (entschattas dil rom. , raschuns) 17s. ; (piunier dil rom.) 52; (cumparegliau culs Joniers/Athenes) 53; (tratga da cunigls, 1942) 160; (1313, dieschma da carn camutsch) 182
Engiadina Bassa (orientada viers Vallada sura digl En / Val Vnuost) 17; (cumparegliau culs Doriers/Spartans) 53; (1806, davart carn camutsch) 182
Engiadina/Surselva (la punt pericilitada, 1945) 23
Engiadines (excellenza da lur idiom vs. sursilvan) 53s.
ers (cultivaziun, «culteira fixa») 273
excavaziuns prehistoricas (inventari) 166
Fegl ufficial dalla Confederaziun (e romontsch da Tujetsch e Medel, satira 1862) 59
Festa da Bacchus (canz. ord la Philomela 1684) 122
Fiera da Ligiaun 36
Filisur (cruschada da viafier e sgurdin rom.) 21
fisiologia dils suns (ed ortografia, tenor Spescha, P. P.) 39
flora (da muschnas e vias) 188
Fontana, Benedetg (herox da Tgalaveina) 204
Foppa/Gruob, La F. (configuraziun) 289 s.
formaziun (forzas giuvnas) 70
Franzos (disfidonza , canz. pop.) 206; (temps dils Fr. , 1798/99 + nota 24) 206
fravgia romontscha (permanenta , divers scenaris) 70s.
Friburg (universitad, lectorat da romontsch dapi 1957) 349s.
Fritzens/Sanzeno (cultura prehistorica) 11
fumeglia d'alp (generusa cun latgiras) 166; (ed uiara) 214
Gasetta Romontscha (aspects dil lungatg) 144
gasettas romontschas (ed expressiun linguistica) 20
german, pievels g. s 13
germanisaziun (Surselva, empremas cuntermesiras) 22; (ed italianisaziun, appreziaziuns) 77
germanissems (remarcas generalas) 76; (lavurs surlunder) 78; (sguards sin lur tempra) 78
Gieri la Tscheppa (e Steafan Loringett) 303; (e Decurtins, C.) 306
Glarunes (vs. Sursilvans en la detga e canz. pop.) 124
Glossaire des patois de la Suisse romande (vs. DRG) 313
glossaris (latin-vulgars vs. germans) 14
Graubünden (denominaziun) 284
Grischun (e Confederaziun, appreziaziun dils purs, 1798) 207
Grischunia (tierm da Travers, G.) 40
Gualsers (emprems G. s a Sursaissa) 288; (en Stussavia) 290; (en Valrein 1274) 294; (da Valrein ed ulteriura colonisaziun) 294
Guardia (dalla Romania) 64
Guardia svizra a Ruma 58
Guerra dalla bastia (Kalvenschlacht + nota 13) 204
Guerra da la chiarn d'poerc (1565) 204s.
Guerra da las giallinas (1475) 203; 239
Guglielm III d'Orania (canz. + nota 103) 239
historia linguistica (ordinau alfabeticamein): *adjectiv* (adjectivs attributivs) 84ss. ; *artechel* (deglutinaziun) 153; *conjugaziun:* (conjunctiv, desinenzas variadas en Lumnezia) 137; (imperativ 2. ps. sin -i, cunzun Lumnezia) 137; (imperfect: differenza « era »/ « fova », tenor Spescha, P. P.) 46; (differenza « fover » / «fosser», tenor Spescha, P. P.) 46s. ; (perfect historic/ narrativ) 137s. ;(conjugaziun, vesta historica e descriptiva) 348ss. ; *cumposiziun da plaids:* (subst. + de + subst.) 137; *emprests:* (vias, cundiziuns psicol.) 79; (emprests da muntada) 79; (leschas d'accomodaziun) 80; *fonetica:* (Lumnezia: part. é serrau) 135; (Murissen, Vella: - I - > - ai - basàilgia, sulàigl/ vagn, fagn vs. Peiden, Cumbel: basélgia, sulégl) 136; (Murissen : -ìu per -ù : sissìu) 136; (Vrin, Lumbrein: -u- < -uo-) 136; (Vrin -ü - per -u-) 136; (Vrin: -ìo < -ìu) 136; (Degen, Vella: -ANU > -em vs. Vignogn -aun) 136; (Degen -m für -n) 136; (Degen: - ou - < -u-/ -oi- < -i-) 136; (Lumbrein:-egn per -em < -UMEN) 137; (Lumnezia: -gia per-ia; -ztga per -zia) 137 ; (Surcasti, Degen, Vella, Murissen - ei - < -i-) 137;

(diftongs deirs, surm.) 277s. ; (doc. Surmir: -aun < -ANU) 278; (doc. Surmir: -ea - < -e-) 278; (doc. Surmir -ie- < -O-) 278; *x latin:* (divers resultats) 293; *preposiziuns:* (bien diever) 81s. ; *pronunzia:* (difficultads culs suns: gl, gn, tg, ge, gi) 81; *s nunetimologic* (en nums locals) 293: *verb + prep/adv* 82ss.
hospezi da Sogn Gions (Lucmagn e marcadonts dalla Fiera da Ligiaun) 36
humanists ladins (cudischs rom.) 19
identitad romontscha (e diversitad) 10; (sco denominaziun) 11; (noziun e cuntegn) 89; (tscherca d'i. e consequenzas) 89; (cuntrada, historia, modernitad) 344
idioms romontschs (origin) 15s. ; (topografia, cunfins politics) 15; (carta) 16; (da scartira , formaziun) 17; (variaziun e scripziun) 66s. ; (certas prioritads) 69; (fontauna viva dil lungatg) 150; (leventan interess linguistics) 346
Idioticon romonsch (proposta da Muoth, G. C. , 1888) 311
Il Cavalè della Greina (da Halter, T.) 332
Il misteri da Caumastgira (da Halter, T.) 331
Il Tgiet dils Grischuns (1665, canz. pol.) 178
In Ollanda fetsch viadi (canz. pop. + nota 102) 239
instrucziun romontscha (nova orientaziun) 90
Ischi (detga digl I.) 207
Ischi (organ, orientaziun primara) 62
isonzas (vigelgia da s. Gion stad part. jarvas) 252; (a Danis-Tavanasa, entuorn 1930) 346
Italia unida (emprems sguards sils Romontschs, 19avel secul) 21
jarvas (e flurs) 190ss. ; jarva (frastgas, vertit da s. Gion stad) 252
La ballada dil fideivel pèr (canz. pop. , variantas, colorit regiunal e local + nota 28) 125
La renaschentscha dals Patagons (satira da Caratsch R. sur dils Romontschs e lur moviment) 23
La Tène (cultura prehistorica) 11s.
ladin (noziun) 52; (semantica) 52; (tierm, derasaziun + nota 3) 53
Landes-Reforma → Refuorma dalla Tiara
lantagen (diever per fests da mazza) 189
latg (tractament) 170; (e jarvas , verset) 191
latin (documents vegls e scripziun dil romontsch) 16; (documents vegls e sintaxa rom.) 17; (antruras, ina dumengia en Surmir, impressiuns) 336; (presenza d'antruras en baselgia) 336s. ; (antruras e student rom.) 337
latinitad periclitada (sco mied politic) 22
lausser, lenn lausser (vertit encunter musteilas) 189
Lescha da lungatgs (pretensiuns all'unitad) 67
Leschas penalas digl uestg Remedius 14
Lex Romana curiensis (da circa 850) 14
lexicografia (metodas modernas da presentaziun) 349
lexicografs e dialectologs (basegns da sintesas) 201
Libers da Lags 290
Ligia Grischa (lungatg dalla L. G. , tetg per la Sur- e Sutselva) 17; (1797, davart armadira) 209; (pretensiuns sin l'avonguardia) 212; (lungatg dalla L. G. en Schons) 305
Ligia Romontscha (fundaziun e stentas) 23; (promova l'entelgientscha dil Grischun triling) 26; (postulats per la tgira linguistica) 68
linguistica (retscherca, revaletaziun dil rom.) 20
linguistica historica (niev criedi) 349
litteral (reforma dil l. , tenor Spescha, P. P.) 40s.
litteratura (manuscretta da tempra politica ed historica) 18; (emprema fluriziun) 22; (romontscha , ord la vesta dad oz) 92s. ; (populara, concepziun moderna) 116
Lucmagn (part. marcadonts dalla Fiera da stiarls da Ligiaun) 36; (Pass dils Ottons) 287
Lugnez → Lumnezia
Lumbrein → historia linguistica
Lumbrein e Vrin → historia linguistica
Lumnezia (differenziaziun dialectala, lungatg arcaic) 134; (trad. pop. e caracteris. dallas vischnauncas) 134; (fonetica, vocabulari) 136s. ; (differenzas morfologicas) 137; (part. plaids cumponi cun «de») 137; (part. perfect historic) 137s. ; (atgnadads dil vocabulari) 138; (resuns lepontics, denominaziuns, cunfins) 288s. ; (lescha da 1457 part. jasters buca-romontschs) 289; (vs. Cadi, tenor Halter, T.) 332
Lumnezian (L. s, mentalitad) 288s. ; (L. s e Leponts) 328; (appreziaziun d'in viagiatur franzos, 19avel secul) 328
lungatg (l. s preromans, influenza sils

idioms romontschs da pli tard) 15; (dalla Ligia Grischa, lungatg-tetg per la Sur- e Sutselva) 17; (lungatg dalla Ligia Grischa en Schons) 305; (e cardientscha) 18s. ; (e midadas socialas) 20s. ; (matern, muntada, tenor Spescha, P. P.) 37s. ; (derivonza divina, tenor Spescha, P. P.) 39; (unitad ed avantatgs, tenor Spescha, P. P.) 42s. ; (da Trun e Mustér, model, tenor Carigiet, B.) 55; (planisaziun e coordinaziun) 70; (emprests divers) 77; (romontsch, in l. dubel, differenzas semanticas etc.) 78; (da baselgia) 80; (e taler dil temps) 246; (surmiran, taimpra) 265; (minoritar ed identitad) 344
lungatg da scartira unitar (raschuns per la munconza) 10; 26; (tenor Spescha, P. P.) 41s. ; (malruaus permanent) 69; (lungatg da Bühler, G. A. , vischinonza culs dialects da «Ftaun» e «Guarda») 56
Magonza (arzuestgiu e romontsch) 14
Malborough (canzun da M. + nota 105) 240
Margriata, s. M. (invocaziun encunter las strias) 188
mat grischun (e survetsch sut crunas, canz. pop.) 218
Maxima Sequanorum (antschess digls Sequans) 270
Medeghin (Gian Giacomo Medici + nota 15) 204
medischina populara (cagliastretg sco mied restringent) 189
Melaun (cultura prehistorica) 11
mercenaris (stanza dils mercenaris a Zuoz) 205; (+ nota 55) 218; (da Frontscha, canzun populara) 239
mesastad (isonzas da m.) 251
Minca (universitad e Sursilvans/Grischuns) 63
minoritad linguistica (effect da sforzs da surengiu, tenor Spescha, P. P.) 38
Mintineda da Marmorera (+ nota 31) 126
Missiun retica (dils paders caputschins) 18; 346
mitologia (raccolta sin intschess retic da Vonbun, J.) 107
Mort s. Giachen (giug d'affons) 250s.
moviment economic-patriotic 36
moviment romontsch (entschattas) 21
mund german e roman (influenza sils lungatgs europès) 78
muniziun (+ nota 82) 225
muntagnard (respect dils cuolms) 32
Muntalban (canz. da M. + nota 103) 239
Murissen → historia linguistica
Murissen e Vella → historia linguistica
musteila (lenn lausser encunter m. s) 189
natira (nies cumpurtament) 186
naziun (grischuna , v. d. romontscha, tenor Spescha, P. P.) 39; (concept tenor Decurtins, C.) 63
noms locals da Suagnign) 262ss. ; (partge igls declarar ?) 262; (vista da Suagnign) 263; (e regurdentschas) 264; (appellativs, exaimpels) 265; (part digl lungatg) 265; (funtangas) 265; (carta 1942/45 cun noms) 267; (istorgia culturala e linguistica) 268; (rasada cronologica) 268s. ; (pizzas, formaziun e taimpra digls noms) 273s. ; (calitad dalla culteira) 274; (istorgia culturala) 275s. ; (plantas e pommareida) 275; (noms da famiglia) 277; (tratgs dialectals) 277s.
Nossadonna (da Ziteil, lungatg ?) 265; 337
Nossadunna (e caglia coller, cardientschas) 189
Nossadunnaun (text da N.) 15; par. vol. I, p. 108s.
nums (locals, Cadeina dil Badus) 35; (locals, ord la vesta da Spescha, P. P.) 49; (da Sogns) 246; (dallas auas) 254; cf. era noms
O Concetta Immacolata (canz. relig. tal.) 114 (+ nota 2 b) ; 337
omnicumparatistica (metoda linguistica) 11
organisaziun militara (18avel secul) 207
paders caputschins da Brescia (activitad) 19
Panaduz (necropola paganila-cristiana) 291
panaglia, trer p. 170
pasch 238
pasturs bergamascs (caschiel grass e «puina») 167
Peiden e Cumbel → historia linguistica
pelegrinadi (s. Giachen da Compostela) 127s. ; 249; (p. a Ruma) 127
perfect historic (semantenius ditg en Lumnezia ?) 137s.
perschunia 237
pigrers bergamascs (e Spescha, P. P.) 33s.
pischada, il far p. 171
plaids cumponi → historia linguistica
plontas (jarvas e flurs alpinas) 186ss. ; (da guilas) 187
pluralitad retica (tenor Halter, T.) 334
poesia populara (e lungatg scret) 123
praulas romontschas 108; (davart s. Giachen d'Engalizia) 249
preda 236s.

premi cultural grischun 1974 (laudatio per Carigiet, A.) 320ss. ; 1985 (laudatio per Halter T.) 328ss.
preposiziuns (bien diever, pugn da cumprova) 81s. ; (vesta differenziada) 82
preroman (fastitgs els nums locals) 11; (pievels e lungatgs ?) 11
pressa (e cultivaziun dil rom.) 144
Program da Schlarigna (da Caratsch, R. , 1951/53) 23
propiests romontschs (e munconza da realisaziun) 70
proverbi (davart l'uiara) 204; (davart la politica) 207; (davart Sontg Andrea) 248; (part. sogn) 248; (part. s. Barclamiu) 249; (part. prighel dil Rein) 256; (part. l'aua) 257
puter (idea da supremazia, raschuns) 54; (idiom, caracterisaziuns) 54
Questionari volksloristik Rätoromonsch (+ nota 1) 108
questione ladina (aunc virulenta) 351
questiunari DRG (vs. vocabularis pratics) 158s.
Raetia Prima (cun Cuera) 13
Raetia Secunda (cun Augsburg) 13; (germanisaziun 1000-1500) 13
redactur (da gasetta, responsabladad pil lungatg) 144
Reformaziun (e lungatg romontsch, finamiras) 18s.
Refuorma dalla Tiara (da 1794, part. il diever dils lungatgs grischuns + nota 14) 39
Refuorma e Cunterrefuorma (vs. canz. pop.) 121
regularisaziun (dil lungatg, principis da Spescha, P. P.) 45s.
Rein (proverbi) 256; (etim.) 257; (idealisaziun litt.) 257
Renaschientscha (carolingica) 14; (romontscha, premissas) 21; (romontscha, merets) 22
retic (lungatg r. , tenor Brunner, L.) 11; (semegliadetgna cugl etrusc) 11
retolatin (documents dalla Rezia Bassa) 14
retoromontsch (denominaziun da Spescha, P. P.) 48
Rets, giuvens (integraziun egl imperi roman) 12s.
revendicaziuns romontschas (suenter ils onns 7o) 89
Revoluziun franzosa (naziun e lungatg) 19; (influenza sin Spescha, P. P.) 36; (e cultivaziun dil rom.) 39
Rezia (la veglia R.) 11; (extensiun, conquista romana) 12s. ; (orientaziun viers nord e sera) 13s.
Rezia Bassa (fastitgs linguistics parentai cul Grischun central e l'Engiadina) 15
Rhätia (uniun studentica, influenza sin Decurtins, C.) 107
Ritscha (demon dall'aua; Zuoz) 259
Romania (e siu vargau) 62; (fundaziun, finamiras) 62; (intents) 62; (plidadra d'in intschess pli vast) 62; (premissas ideologicas) 62; (aults e bass, 1910) 63; (e structuras che semidan) 64; (studentica e Romania gronda, 1948) 64; (uniun culturala, finamiras) 348
romanice (vs. «latine») 52
romanisaziun (entschattas) 12; (e cristianissem) 13; (promovida entras la pressiun dils Alemans) 13s.
Romans (organisaziun militara, administraziun, tecnica) 12
romanticists tudestgs (e poesia dil pievel) 116
romanz (noziun) 53
romontsch (survesta generala) 10ss. ; (da baselgia , relativa unitad) 13; (entschattas) 15; (variaziun idiomatica) 15ss. ; (pro e contra en vesta all'integraziun naziunala) 19s. ; (vischinonza linguistica) 20; (vs. talian, oz e damaun) 22; (lungatg naziunal, 1938, problems sutestimai) 23; (denter las duas uiaras, stabilisaziun; par. vol. I, p. 372ss.) 23; (appreziaziuns che semidan) 24; (novas vestas) 25s. ; (ord la vesta da Spescha, P. P.) 32ss. ; (beffas sur dil lungatg e cumpurtament, tenor Spescha, P. P.) 38; (scarsadad, cussegls tenor Spescha, P. P.) 43; (e latin , tenor Spescha, P. P.) 46s. ; (derivonza, tenor Spescha, P. P.) 47; (fundament tier studis e savida, tenor Spescha, P. P.) 50; (luschezia digl agen idiom) 52s. ; (sguard egl avegnir) 88ss. ; (tempra, miracla da cuoz?) 88; 89; (ed economia e turissem en carschen) 89; (finamiras ord vesta dil Cantun) 90s. ; (novas vias) 90; (lumnezian, atgnadads) 132; (tempra purila, locuziuns, ulteriur svilup) 336; (differenziaziun, interdependenza) 348; (attractivitad carschenta) 350s. ; (retscherca «lungatgs en contact») 350; (minoritad en crisa, consequenzas) 350; (model per autras minoritads ?) 350
Romontschs (lungatg unitar ed autras minoritads) 10; (ed eveniments d'ordeifer) 22; (damondas d'existenza, revendica-

ziuns) 23s. ; (tenuta digl um cumin enviers il lungatg,1956) 150; (tradiziun e temps niev) 150s.
Rumantsch Grischun (diversas appreziaziuns) 26; (dosar il diever ed ils pensums) 27; (cf. nota *) 66; (emprems pass) 93; (en crisa, votum) 96ss. ; (appreziaziuns positivas) 97s. ; (enzennas da damonda, resalvas) 97s. ; (vs. idioms) 98; (basegns e forzas disponiblas) 99; (definiziun dall'applicaziun) 100
Rumein (beneficiat da R. , part. Spescha, P. P.) 37
s final buca etimologic → historia linguistica
S. Giachen da Compostela (pelegrinadi, canz. pop.) 127s.
S. Gions (Lucmagn, hospezi) 36
Sax-Mesauc, G. , de (part. Lumnezia) 289
schientscha e cunscienzia romontscha (svilup) 77; (carschenta) 89
Schons (part. trad. pop.) 120; (refugi dalla canz. pop.) 120; (intschess, denominaziun) 293; (vs. Dicziunari Rumantsch Grischun) 300; (taimpra digl lungaitg an noms locals, prenums a nums da famiglia) 300; (vesta dalla Muntogna) 301; (vs. Tumleastga) 302; (la beala Val Sch., impressiuns) 302; (microcosmus) 303s. ; (detga a plurilinguitad) 304; (emigraziun) 304; (Lungaitg da la Leia Grischa) 305; (tschàntscha a trad. liter.) 305; (vs. Decurtins, C.) 306
schuar (rodel da sch. , prescripziuns, dretgs) 254s. ; (Trun, 1703) 256; (Trin, 1789) 256
schumbers e fiffas 227
scola (e scolaziun, rinforzar) 90
scola claustrala Mustér (externat, impressiuns) 347; (valurs humanisticas) 347
scola romontscha (dapi 1830) 19; (novs quitaus egl avegnir) 26
scribent (scribents sursilvans, derivonza e lungatg) 132; (scribents sursilvans ed assimilaziun da plaids) 147; (e vocabulari) 147; (scomi linguistic interromontsch) 148; (crear e recrear il lungatg) 148; (e pictur, semegliadetgnas, differenzas) 332
Scuntrada d'informaziun e studi (1977) 317
Secund concil vatican (e lungatg matern) 24
seramen (prestar s. , ritual) 211s.
sgurdins grischuns (e lungatg) 19; (facturs persuenter) 204; (cun tgi tener ?) 205s.
sintaxa romontscha (rediscuvretga sco object da retscherca) 351
sittoms 225
Società Retorumantscha (fundaziun 1863, finamiras) 21; (contribuziun da Schons) 300ss. ; (vs. Decurtins, C.) 306; (veta sociala) 312; (vs. Academia svizra per las scienzias humanas, 1969) 315; (e fundaziun dalla Ligia Romontscha) 316; (funcziun d'intermediatur rom.) 317; (vs. Crestomazia retoromontscha, vol. da registers) 317s.
sogn (e candeila, proverbi) 248
Sogn Gion stad (vigelgia da, isonzas) 252
Sogn Murezi (turissem e romontsch) 21
Sogn Valentin (e burschin, invocaziun si d'alp) 188
Sogns (nums da S. s) 246ss. ; (legendaris, biografias) 246
Sontgaclau (isonza, Danis-Tavanasa) 346
Sontga Frena (di da S. Frena , per far fletga) 191
Sontg Cristoffel (Ziraun, verset) 302
Spescha, P. P. (e romontsch) 32ss. ; (ascensiuns e viadis ellas Alps) 32; (veta) 34ss. ; (lungatg matern, muntada) 37s. ; (idea dalla «naziun» retoromontscha) 40; (ortografia e fisiologia dils suns) 40ss. ; (in unic lungatg da scartira) 42ss. ; (exempels da texts rom.) 43ss. ; (plaids novs) 45 ; (davart regularisaziun dil lungatg) 45s. ; (romontsch e latin) 46s. ; (derivonza dil romontsch) 47s. ; (cartografia e nums locals) 48s.
spiunascha 215
spiuns travestgi 216
stab da cumin 227
Stai si scarvon Gion Paul marvegl! (canz. pop. , variantas rom. , migraziun, lungatg) 124
sterpin (per titgira melna da tenscher) 188
stiarls da Ligiaun (e purment) 167
strias → striegn
striegn (invocaziun da s. Margriata) 188; (s. Valentin) 188; (lenn lausser vs. striegn) 189; (caglia coller) 189
Stussavia/Safien 290s.
Suagnign (noms locals, analisa) 262ss. ; (vista, foto) 263; (caracterisaziun, Lozza, A.) 264; (carta cun noms) 267; (scaders) 268; (etim.) 269; (noms stgeirs) 270; (colonisaziun romana e medievala) 271
Surcasti , Degen ,Vella , Murissen → historia linguistica
Surmeir → Surmir
Surmir (definiziun dil dialect-muossavia) 71; (Surses vs. Surselva) 262

surmiran (sco lungatg da scartira rom.) 52; (tonalitad, vs. sursilvan) 344; (punt viers il ladin) 346
Sursaissa (fastitgs bilings) 288; (emprems Gualsers) 288
Surselva (stretgas relaziuns cun Sutselva) 15; (relaziuns cul Surmir) 15; (emprovas da scriver, 1549) 18; (unificaziun idiomatica e dialectala) 71; (denominaziuns) 284; (vs. Schons) 303
Sursilvan (e vischin ladin) 329
sursilvan (vs. engiadines, appreziaziuns anteriuras) 53; (da scartira , differenziaziun en las regiuns) 132
survetsch militar (part. vegliadetgna) 207
survetschs jasters (litter. rom. + nota 55) 218; (proverbi, aults e bass) 219
Sutselva (e Surselva , entschattas litteraras) 19; (intschess, denominaziuns) 291s.
talian (e fuormas analiticas verbalas: buttar fuori) 83
terminologia militara (divers facturs) 201ss. ; (tiarms litterars militars da significaziun relativa) 202
Testament digl uestg Tello (765) 14
text da Nossadunnaun 15
titgira melna (per tenscher, ord ragischs-sterpin) 188
tradiment 237
Tradiztgùn populara da Schons 307
Trais cumpagns chi giaivan a la punt s. Jachen (ballada ladina) 126
Treis Ligias (pussonza e schientscha) 17; (dissoluziun e consequenzas) 18; (ideas dil sclariment) 33; (e tschernas) 210
tripartiziun linguistica (romontscha) 16
Trois jeunes tambours (canz. pop. , versiun rom.) 240
Trun 11; (inimitgs dalla vischnaunca, tenor Spescha, P. P.) 31; (part. lungatg) 55; (part. «Jägers») 216; (part. schuar; furtinas d'auas) 256; (conc. Casa-crap) 322; (caracterisaziun) 344
tschagrun (far tsch.) 172
Tschalauers (appreziaziun da Lozza, A.) 346
Tscheiver romontsch (entschattas) 312; (prospects) 313
tscherna (recrutaziun) 209; (e vegliadetgna) 210
tudestg (vs. rom. , influenza, cumpurtament) 76ss. ; (element constitutiv dil rom.) 78; (emprests , gronda variaziun) 79; (novaziuns tecnicas) 79; (accentuaziun, intunaziun) 81; (influenza progressonta en la bilinguitad) 81; (influenza, camps periclitai) 81; (influenza sil rom. , conclusiuns) 86
Tujetsch (part. camutschs, ca. 1800, tenor Spescha, P. P.) 184; (part. vacht) 215; (denominaziun, cunfins) 287
Tumliasca/Domleschg (tiara dils castials, intschess, denominaziun) 291s.
turissem carschent (en centers romontschs) 23
turschet (sco arma d'ordonnanza ?) 222
uaul da feglia 188
uestg da Cuera (part dalla catscha da camutschs en l'Engiadin'Aulta, 1313) 182
uiara ((ed historia civilisatoria + nota 2) 200; (ord vesta historica moderna + nota 3/4) 200; (fontaunas da doc. romontschas) 202; (ed usits) 214; (appels) 229; (bunas e schliatas enzennas) 229; (canzun da dar ardiment, Philomela 1684) 229; (invocaziun dil Segner) 229; (far curascha) 230; (rituals da seludar) 230; (promtadad, targlinonza, stgisas) 230; (spertadad) 230; (tactica, lests) 232; (segns d'alarm) 233; (fuigia, terrada) 233; (fama eterna) 233; (tactica da darsentar) 234; (e canzuns popularas) 239
Um dall'aua (demon; Bivio) 259
umens litterai (noziun da Spescha, P. P.) 41
uniforma 221
urgiamenta 209; 220s.
utopias (basegns d'u. s el moviment romontsch) 70
Val Medel (e minieras d'argien) 287
Val/Val s. Pieder 289
Valentin (s. Valentin, invocaziun si d'alp) 188
valladas renanas e lur nums 284ss.
vallader (sco model, 1886) 55; (e surs. , encalchens dall'avischinaziun) 69
Valrein/Rheinwald (intschess, denominaziun) 294
Vella e Degen → historia linguistica
Vella e Murissen → historia linguistica
verb + preposiziun/adverb 82ss.
verbs cumponi (semantica varionta) 84
verset d'affons (part. Barnagn) 276; (part. Crappa da Scoz) 276; (part. Sontg Cristoffel) 302
via da s. Giachen (etim. , legn, reglas dall'aura) 250
viafier e turissem 19; (e problematica rom.) 20
Victorids (beins ella Foppa) 290; (en Tumliasca) 291
Vignogn, Lumbrein, Vrin → historia linguistica

villotta (canz. pop. friulana, noziun) 129
Vinomna/Rankweil (liug medieval da dertgira) 14
vischnaunca (reserva d'armas + nota 28) 208
vocabulari (lavurs preliminaras) 71; (vocabularis idiomatics, perspectivas) 86; (tudestg-romontsch , finamiras) 146; (scursaniu, funcziun) 146; (reactivaziun) 146; (sursilvans, etappas) 146; (e midadas socioculturalas) 147; (spustada da muntadas) 147; (sursilvan-tudestg, cuorsa da controlla 1956) 151; (vocabularis pratics e realitad linguistica) 158; (pratics, part. recepziun da cunegl ed autras var.) 158s.
Vrin (dialect local, emprova) 136; cf. era historia linguistica; (part. surnums, proverbi) 136
Vuclina (e canz. pop.) 204

Register d'auturs

Arquint, J. C. 4
Ascoli, G. I. (rom. , lungatg ton sco dubel) 77
Badrutt, M. (canz. pop.) 120
Balletta, A. (veta da garnischun) 322
Bansi, H. 20; 38
Barblan, G. (davart trad. pop.) 115
Bardola, Ch. 110
Berther, F. 110
Berther, P. 347
Berther,V. 347
Bertogg, H. (lungatg da baselgia) 246
Bezzola, C. D. (davart la posiziun dils adjectivs attr.) 84
Bezzola, R. R. (litter. rom.) 348
Bifrun, J. 19; (part. latin sco parameter) 47; (davart il caschar, 1563) 166
Bonghi, R. 22
Bonifaci, D. 19
Brown, G. (vs. Spescha, P. P.) 33
Brunner, L. 11
Buchhorn, G. , de (avat da Mustér, 14avel secul) 287
Bühler, G. A. (lungatg da fusiun) 21; 26; (part. translaziuns da verbs tudestgs) 82; (Tscheiver romontsch) 312; (part. center scientific rom. ella capitala, 1876) 317
Bundi, L. (nums da plontas e caglias) 185
Caderas, G. F. 22
Caduff, Ch. (davart Sontg Andriu) 248
Cahannes, G. 63; (davart preposiziuns) 81; 246
Calonder, F. (Tscheiver romontsch, 1893) 312
Calvenzano, G. A. 19; (catechissems da 1611 e 1615 + nota 4) 111
Camathias, F. 63; 178
Caminada, Chr. 63; (part. imports lumbards) 159; (davart DRG) 162; (part. cult da vegetaziun) 252
Candinas, Th. (part. Rumantsch Grischun, 1988) 96; (part. aua) 254
Cantieni, R. (vs. Lansel, P.) 120
Caratsch, R. 23
Caratsch, S. 22
Carigiet, A. (premi cultural grischun 1974) 320ss. ; (campiun digl art grafic) 322; (e romontsch) 323; (art cun in funs popular) 323; (viulta cun 37 onns) 323; (retuorn a sia affonza) 323; (vs. Chönz, S.) 324; (illustrader d'ovras rom.) 324; (artist nunengaschau ?) 325; (ambassadur dil turissem) 325; (fresco grischun) 325
Carigiet, B. (part. il lungatg da Trun e Mustér) 55; (influenza da Pallioppi, Z.) 55; (petiziun tier il Cussegl d'educaziun, 1845) 55; (concepziun dil voc.) 146; (introd. da neologissems) 147; (part. cugneuls, neol.) 159
Carigiet, G. G. 321
Carisch, O. (davart la relaziun ladin/sursilvan) 54; (part. canin) 159
Carnot, M. 63; (davart la Crestomazia) 106; (davart capricorn) 178
Cathomen, L. (avat da Mustér) 37
Caviezel, H. (trad. orala da Schons) 307
Champel, D. 19; (davart canz. pop.) 121; 122; (notaziun da canz. pop.) 122; (reglas pop. ritmisadas) 122; (encunter pelegrinadi da Compostela) 127; (part. cunigl) 160; (catscha da capricorns) 180; (davart camutschs) 182; (davart canz. d'uiara + nota 10) 203; 239
Chateaubriand, F. R. , de (davart la noziun da stil) 323
Chönz, S. (vs. Carigiet, A.) 324
Collenberg, B. 131
Collenberg, Ch. (part. trad. pop. + nota 1) 108; (part. canz. pop. + nota 7) 117; (nota13) 121; (nota 42) 129
Condrau, G. G. 110
Conrad, C. (fundaziun da la Leia Rumàntscha) 307
Conradi, M. 20; 305
Coxe, W. (derivonza dils Engiadines) 53
Croce, B. 116
Curti, N. 347
Darms, F. (part. aua) 257
Decurtins, A. (s-chizza autobiografica) 344ss. ; (romanistica a Turitg) 347; (faschas da retscherca) 348; (retscherca ed instrucziun) 349; (vocabularis pratics, normaziun, avischinaziun) 350
Decurtins, C. 21; 49; 62; (credo litterar-cultural) 63; (critica encunter el) 63; (cumbat culturian en Svizra) 63; (idea naziunala) 63; (davart la Crestomazia) 106; (formaziun per la Crestomazia) 107s. ; (davart la canzun populara, 1875) 107; (praulas romontschas) 108; (merets sco folclorist sutestimai) 109; (vs. Flugi, A. , de) 118; (vs. Lansel, P.) 118 ; (portret) 119; (part. temps modern e trad. pop.) 120 ; (bandieras veglias) 211; (trad. pop. da Schons, 1913) 306; (vs. Società Retorumantscha) 317; 344; (e Romania) 348

Decurtins, F. (caplon dalla Guardia svizra a Ruma) 58; (vs. Mezzofanti, G.) 58s.
Del Vecchio, G. 22
Deplazes, G. 157; (contrib. al DRG) 158; (part. aua) 254
Derungs, A. (lungatg dalla Lumnezia, manuscret) 135ss.
Doerfer, G. (vs. Brunner, L.) 11
Dolf, T. (canz. pop.) 114; (portret) 119; 120; (canzuns da Schons) 306; 307
Durgiai, G. M. (lungatg dalla Cadi, model pils idioms rom.) 55; (project d'in voc.) 55
Ebel, J. G. (+ nota 18) 40s.
Egloff, P. (registers Crest.)105; (part. trad. pop., nota 1)108
Erni, H. 284
Faller, Ch. (canz. pop.) 114
Federspiel, J. 256
Flugi, A. (vs. Lansel, P.) 107; (vs. Decurtins, C.) 107; (vs. Uhland, L.) 117; (canz. pop.) 117; (portret) 119
Fontana, G. (canz. pop.) 114
Gabriel, L. (part. steinbuc)178
Gabriel, St. 19; 40; (1619 fugitiv en Schons) 306
Gallicius, Ph. 19; (davart il tierm «ladin») 52
Gangale, G. (scartira programatica, experimaint ad apreziaziùn) 307
Gartmann, L. (part. student rom. e latin) 337s.
Gauchat, L. (e DRG) 314
Gaudenz, J. U. (part. dovrar/pudair) 80; (fuormas analiticas verbalas) 83; (davart la posiziun digl adj.) 85
Gesner, C. (davart capricorns) 182
Gessner, J. (viadis botanics sur la Gemmi) 33
Gieri la Tscheppa (e Loringett, St.) 303; (e Decurtins, C.) 306
Giger, F. 4; 153
Görres, J. (vs. Spescha, P. P.) 33
Gramsci, A. (litter. e trad. pop.) 116
Grand, F. 110
Grisch, A. 265
Gueffier, St. (ambassadur franzos, davart Grischuns ed uiara) 207
Haller, A. , von (viadis botanics sur la Gemmi) 32
Halter, T. (emprests ladins) 148; (part. aua) 254; (part. Lumnezians) 288; (premi cultural grischun 1985) 328ss. ; (giuventetgna, empremas experientschas) 329; (entschattas litteraras el stil tradiziunal) 330; (regurdientschas sco impuls litterars) 330; (raquens cuorts) 330; (tempra dil lungatg) 331; (agl ur dil misteri) 331; (natira, pasturs, catschadurs, aventuriers) 331s. ; (vs. Carigiet, A.) 332; (il scolast grischun) 333; (litter. per giuvenils) 333; (tematica dil retuorn) 333; (carstgauns ellas muntognas) 334
Hendry, L. (part. aua) 254; 338
Hophan, B. 347
Huber, K. 21; (+ nota 17) 276
Hubschmied, J. U. (nums da flums ed uals) 258; (e nums locals) 348
Humboldt, W. , von 19
Huonder, G. 62; 63; (part. num Medel) 287
Huonder, G. A. 21
In der Gand, H. 120
Jaberg, K. 22
Jeitziner, K. (posiziun digl adj.) 85
Jud, G. (vs. linguists talians) 21; (lungatg da baselgia) 246; (predilecziun pils Romontschs) 348
Kasthofer, K. (vs. Spescha, P. P.) 32
Künzle, J. (flurems e zerclems) 191s.
Lansel, P. (vs. linguists talians) 21; (davart tempra romontscha) 77; (canz. pop.) 114; 118; (campagna irredentistica) 118; (portret) 119
Latour, C. T. , de 322
Lehmann, H. L. (davart ils dus idioms romontschs principals) 53s. ; (part. num Tumliasca) 292; (davart il basegns d'in voc. rom.) 310
Lemm, S. (Raeteis) 203
Lium, L. (part. canz. pop.) 120
Lombriser-Stöcklin, Julie 110
Loringett, St. (Gieri la Tscheppa) 303; (lavur en Schons per Decurtins, C.) 305; (spränza a creta rum.) 307s. ; (secretari tiel DRG) 313
Lozza, P. A. (vs. tudestg) 86; (caracteris. poetica da Surmeir) 264; (davart «Tschalauers») 346; (priedis sursilvans) 346
Lunn, A. (davart Spescha, P. P. (nota 3) 33
Maissen, A. 120
Maissen, F. (nota 32) 48; 347
Mani, C. 300; (genuinitad digl lungaitg da Schons) 302
Mani, G. 307
Mani, Sch. 307
Mathieu, J. (registers Crest.) 105
Mathis, G. 22
Mezzofanti, G. (cardinal , biogr.) 56; (ed il surmiran) 56; (portret) 57; (ses informaturs romontschs,1839) 58

Michael, J. 305
Mohr, A. (canz. da s. Margriata, fragments ladins) 124; (Gion Paul da Flem, fragments ladins) 124
Mohr, C. (part. Etuats/Tuatschins) 287
Mohr, Th. 20
Molitor, L. 305
Montalta, E. 132ss. ; (vs. Halter, T.) 333
Montesquieu (e la Republica bernesa + nota 6) 34
Müller, I. (vs. Spescha, P. P.) 32; (+ nota 8) 37 ; (part. Medel) 287; (part. Sursaissa) 288; 347
Muoth, G. C. 21; (davart tempra romontscha) 77; (e litter. veglia) 150; (davart far caschiel) 167; (part. num Schwainingen + nota 8) 269; (davart num Müntenen) 285; (davart num Tujetsch) 287; (part. num Lumnezia) 289; (1888, referat davart «Idioticon romonsch») 311; (vs. Planta, R. , de) 311; (e Tscheiver romontsch) 312
Nauli, A. 19
Nay, G. M. 21; (inform. DRG) 150; 344
Nay, S. M. 63; (vs. Halter, T.) 330
Nicca, G. (voc. manuscret, 1764) 305
Padrutt, Ch. (part. uiara grischuna) 200
Pasolini, P. P. (litter. e trad. pop.) 116
Peer, A. 80; (emprests sursilvans) 148
Peterelli, R. (vs. Decurtins, C.) 110
Pieri, Laura (davart mercenaris grischuns) 219
Pius Antoninus (imperatur roman 138-161 s. Cr. e caschiel alpin) 167
Planta, J. 19
Planta, R. , de 20; 21; 246; (part. num Medel) 287 ; (part. Stussavia) 290; (part. num Tumliasca) 292; (e DRG) 314
Plattner, H. (davart clavigliadas) 183
Plaz, B. 265; (part. nom Chirgela) 276
Plinius il Vegl (davart caschiel alpin) 165; (davart capricorns) 180
Poult, J. (part. canz. pop.) 124
Pult, Ch. 22
Ragaz, G. (davart l'emigraziun da Schons) 304
Ramuz, Ch. F. (vs. Carigiet, A.) 320
Rauch, M. (davart macun per capricorn) 182; (vs. Halter, T.) 329
Rausch, Fr. (davart il puter) 54
Rhabanus Maurus (arzuestg da Magonza) 14
Rieti, G. (part. canin) 159
Romanin, Th. 36
Romedi, P. 110
Rousseau, J. J. 116
Salo, Z. (legendari) 246; (davart usits da s. Gion stad) 252
Salvioni, C. 22
Schaufelberger, W. (part. uiara svizra + nota 3) 200
Schmid, H. (part. Rumantsch Grischun) 26; 96
Schorta, A. 20; 246; (part. DRG) 311; 348
Segantini, G. (davart Suagnign) 278
Sererhard, N. (empremas ascensiuns da cuolms) 32; (davart buralers e catscha da camutschs) 183; (part. Lumnezians) 288; (davart Rein da Stussavia) 290
Simonett, Ch. (part. nums Lapidaria e Sassam) 293; (caracter digls da Schons) 302
Solèr, C. 131
Sozzi, C. (avat da Mustér) 36
Spescha, A. 4; (part. pronunzia) 81; (grammatica sursilv.) 85s.
Spescha, P. P. 20; 26; (ed il romontsch) 31; (bibliografia.) 32ss. ; (manuscrets a Mustér e Cuera) 32; (ascensiuns e viadis ellas Alps) 32 ; (sia veta) 34ss. ; (devisa generala) 34; (finamiras, ideas socialas ed autras) 34; (relaziun cun la claustra) 36; (sforzs pil romontsch) 37ss. ; (beneficiat da Rumein) 37; (simpatias pils Franzos) 37; (vs. avat Cathomen, L.) 37; (studi dil lungatg) 38; (vs. Ebel, J. G.) 40; (scriver sco ins plaida) 40; (sistem fonetic) 41; (davart il svilup dils suns) 42; (davart ils dialects grecs) 43; (lungatg popular, agricultura, exempels) 44; (lungatg popular, part. Bogn da Val Tenigia) 45; (scaffiziun da plaids) 45; (regularisaziun dil lungatg, principis) 46; (romontsch e latin) 46s. ; (davart extensiun dil romontsch antruras) 47; (enconuschientscha dall'etimologia) 47; (nums locals tiroles) 47; (vs. Conradi, M.) 48; (cartografia e nums locals) 48s. ; (scuntrada cun Gardenes el Tirol) 48; (davart catscha da camutschs) 184; 305; (davart Trun e siu lungatg) 344
Spoerri, T. (interpretaziun textuala) 348
Sprecher, F. , von Bernegg (davart capricorns) 181
Steier, A. (surmiran e lungatg da scartira) 52; (davart Mezzofanti, G.) 59; (e Crestomazia) 110; (noms da Suagnign/Riom) 265
Steiger, A. 348
Steiner, M. (melodia dalla canzun da s. Jachen) 126
Steub, L. 287

Stoffel, J. R. (davart Avras) 295
Strabo (historiograf roman, part. Etuats) 287
Tacitus (davart lac concretum 'latg tscharrniu') 166
Theobald, G. (vs. Spescha, P. P.) 49
Thöni, G. P. 277
Toepffer, R. 324
Travers, G. 17; 39; 204
Tuor, A. (part. Lumnezia) 134; (vs. Derungs, A.) 135; (vs. Huonder, G. part. narrativ) 138
Tuor, P. (davart la Romania, 1921) 62; 64; 348
Uffer, L. 26
Ulrich, J. (vs. Decurtins, C.) 108
Vegezzi-Ruscalla, G. 22; (ed ils Romontschs) 59s.
Vico, G. (principis d'ina nova scienzia) 115s.
Vieli, R. (part. Romania) 63; (part. individualissem romontsch, 1941) 64; (davart las preposiziuns) 82; (integraziun dialectala el voc.) 148; (vs. Halter, T.) 330; (part. Romania) 348
Vital, A. (collaboratur da Decurtins, C.) 107; (e DRG, 1903) 314
Voltaire (adherent d'ina scripziun sempla) 40
Vonbun, J. (vs. Decurtins, C. ?) 107
Wailly, N. - F. , de 41
Wehrli, W. 120
Wendenzen, A. (davart «Calendari dils Sogns») 249
Wenzin, M. (supremazia dil lungatg da Trun e Mustér) 55
Wietzel, G. (cronica, 1635) 206
Winzap, I. (posiziun digl adj. , corpus d'exempels) 85
Wyttenbach, J. S. 33

Register da plaids ed etimons

ABIES, -ETEU 187
abscheid 238
achampar 213
achürdt 238
aelar (dir Els) 45
agniv (Pinus Mugo) 275
aguaet 231
agurbir 234
Aidgnoss 208
alabarda 222
alargêr 237
alarma 214
allerta 214
allimbart (+ nota 70) 222
*ALPICARE 154
altalaria 227
aludschêr (ludschêr) 213
alv (part. far tschagrun) 174; cf. latgé
alvar (la bindera) 210; alvêr (recrutar) 216
amen, in a. 339
Andrea (il barba A. , la Sontg' A.) 248
anemona alpina 192
anêr (gr.) 247
ansauna 193
antevgia 151
antifna 337
APOSTEMA 153; cf. pustemia
araspa 208
arastêr (per terra) 233
archiabüsch 208
archiabüseda (lascher oura a. s) 233
arclina 191
arder 236; 237
AREA 266
arg 223; cf. artg
arma da utschalin (+ nota 37) 209
armaeda 212
armas (abandunêr las a. s) 233
armer (s'armer) 214
arnica 191
arpagauns 138; 154
arsentar 236
artg 223; cf. arg
artgavar 138
articlêr (la pêsch) 238
artillaria 226s.
artional (arsenal) 220
arvegl, coll. arveglia 193
asperghes 338
assedi 236
assediar 236
assudar 218
asta (lunga) 223
astgar (verb auxiliar modal) 80
aua da … (= ual) 258
aultsacerdot 80
avantguardgia 212
avanzadüra 212
bachietta 208
bacun (metter in b. s) 225
badugn 188
bagascha 237
bagianga 275
baguos 194; (b. selvadi) 151; (b. tschuor) 195
baguosets, ils 196
baila 138
balaister 223
balegrun 236; cf. blägerig
balein 151
balentg 151
balester 223
balfrid 203
ballaria 151
ballas d' foe 233
ban 188
bandêra (dad Halla) 203; (b. splagiada) 210; (b. gronda da Coira) 211; cf. bandiera, bandyra, bindera
bandiera 210; (b. della Cadi) 210
bandierel 210
bandiral 213
bandun 170
bandyras d'sudeda 211
baner 210
bannerherr 210
bannerrmeister 210
Barabbas (schar liber B.) 338
barger 194
barnagl 171
barschar (las punts) 235
barschun 197
barseida (fittar la b.) 249
barun (frais-ch b.) 232; (giagliard b.) 233
barunia 200; (far b. s) 233
bastiun 227; 234
battaglia 230; (orden da b.) 232
batzun 224
bau giavel 152
baus s. Gion (plonta) 196
belladonna 197
biemaun (ir a cattar b.) 346
bindera (alvar la b.) 210
binera 170; 172
blägerig (ilg b.) 236
blagriar 236; cf. blugriar

blaha da caschiel 169; 172
bleis 12
bliuscha 193
Bludere, Blodere (tud. sv.) 151
bludra 151; 195
blugriar 236; cf. blagriar
boatas (da chianuns) 225; cf. botts
bojer (b. da Coira) 237
bolcrot (sin b.) 81
bolettas 225
bor (dir si il b.) 81
bosk (vs. Wald) 79
bot (Bote) 216
botts (culps, siets) 204; cf. boata
bradscher (+ nota 31) 208
brajaeda 234
brandschatz 236
bransin (flur)194
bransina da neiv (soldanella) 197
bravüra 230
bruffa 174
brüschar (l'Engiadina) 237
brutg 194
buca/betg 346
büchsenschmied 207
buis 209; (b. ragadas) 224
buloma 151; 191
bumbarda 227
burschigna 275
burschin (invocaziun tier s. Valentin) 188
buserar 138
busk (vs. Wald) 79
butatsch 228
butatscher 216
butin (far b.) 236
butinar 236
buttar fuori (tal.) 83
caglia (uaul da feglia) 188
caglia frontscha 193
caglia-geneiver 188
cagliamorta 189
caglias da tissi (loniceras) 189
cagliastretg 189
cagniel (pl. cagneuls) 159
calamandrins 197
camella 193
camp 213
campagna 230
CAMURUS 184
camutsch 12; (etim.) 184
canign, canin 159
canìnchel 159
canistriala 151s.
canna 196
canorta 152
canun 227; cf. chianun
capitani 212; capitauni generael 213
capitular 238
cappellina 203; cf. chiaplina
capricorn (etim. e svilup) 181
cardun 192; 197
caretsch, cariet (Riedgras) 196
carflur, il 193
cariet → caretsch
carotta 194
carschun 195; (c. da cuolm) 192
carsiala 191
cartetscha 227
cartuscha 225
casacca 220
casca 203
caschar 166ss.; 168ss.; (c. ora) 168
caschiel 172
CASEOLU 166
caseus alpinus 167
catischar 152
catschadur 221
caultschas-quac 197
cavallaria 226
cavalleta (+ nota 77) 224
cavazzola 194
cavriu 187
cazzola (fretg dalla flur piertg) 190
chamischöla 203
champ (ordinar 'l ch.) 232; cf. chiamp
champeista 231
chanun (sbarrar ch. s) 227; cf. canun
chatscher maun 232
chavalgiaer 216; 226
chiamp 213; chiamp d'sudada 212; cf. champ
chianun 227; cf. canun, chanun
chiapitani 213; cf. capitani
chiaplina 220; cf. cappellina
chiappas cotschnas 221
chiatalauns (+ nota 60) 220
chiatschaduors 216; cf. catschadur
chiavalaria 226; cf. cavallaria
chiavalêr 217; 226
chiavalgiaint 226; chiavalgiaunt 226
chìnchel 159; chinghel, chingli 158
chors (d'armada) 207; cf. corps
CICONIA 166
cicoria 190; cicoria blaua 194
cigogna 166
clamignun (dutg da schuar lateral) 256
clav s. Pieder 196
clavetta 193
clavigliadas 183
climbain (friul.) 81
cloder (betg c. îgl) 266
Clugen (quels da C.) 300
clutrir 232

coffin (defender lur c. s) 230
cogna (ir cun la c.) 170
coller (caglia c. , vertit dil lenn, cardientschas) 189
collonna d'infamia 237
colonel 212
colrava 195
compagnia 207
condüt (salf c.) 238
congüstêr 232
consinna (dar las c. s) 215
cornet 226
corns de caura 233
coronel 213
corps 207; cf. chors
crap 12
crestatgiet 192
cron 12
crusch (+ nota 71) 223
cua-gat 196
cuagl (d'ansiel u da vadi) 172; (da « vischigias ») 172; (dar c.) 172
cucarda 220
cucumera 194
cuirass (+ nota 9) 203
cuirrassier 216
cuissarda 203
cula 209; 225
culeischen 12; 189
culem (Bärlapp) 191
cumandant 212
cumpagniums (alvêr c. s) 216
cunegl 158; (vs. spilger) 161
CUNICULUS 160; (significaziun) 161
cunigl 158s.
cunil 159; cunili 159
cuppa paliu 197
cuppa-pieun 197
cups, ils 197
curaschina (+ nota 9) 203
curdar (c. si) 83
curetg 195
curnal (diever per stueras) 189; 194
curnichel 194
currier 216
curtgin 346
curunel 213
cusailg (generael c.) 211
cutscha 138
daja 224
DAMNUM 152
Daniev 346
dannus 152
dar (impers. ei dat, i dà) 80; (d. ensemen) 84; (d. tier) 84
dargun 258
dartguir 171
daruotta 233
darvena 12; 190
daschamai(s) 152; 188
DE + EX + *ALPICARE 153
denterpunshiun 43
desertar 237
deya 208; cf. daja
dominum (per d. clavella) 338; (per d. nostrum) 338
DRACONE 258
dragoner 226
dragun 226
draus, coll. draussa 192
drun 258
DUCTUS 258
duir, part. perf. dutg 258
duss 152
dutg 258
dutga (part. Dutjen) 258
duvrar (verb auxiliar modal, exempels) 80
dux 213
ë (mhd.) 80
egls blaus (plonta) 197
encugliar, s'e. 172
esser (differenza « era »/ « fova », tenor Spescha, P. P.) 47; (esser tschentau(s) en) 84; cf. fosser, fover
euforbia 197
EXAMEN (schaum, schaumna) 293
exercit 211
exerzieren 207
exordi 338
EXPINGERE 154
EXRADICATA 275
EX + SPIRARE 154
FACTORIU 165
fadif 231; (chiamp f. + nota 12) 203
falcun (+ nota 85) 227
falcunet 227
fama 216
famaglia (Besatzung) 217
fandra, la 195
fant (+ nota 5) 217
fantaria 217
fantin 217
far (« f. cun » vs. separticipar) 82; (f. ensemen) 84
farvun 258
fatguir 165; 172
fau , coll. faua 188; 193
faultsch 222
fav, coll. fava 193
favapiertg 191
féffa 170; (flur-féffa) 170
fegliadella 190

feglia leller 190
feglia magnucca 190
feglia-manzegnas 197
feldscherer 207
feldstùk 227
felisch 193
felonia 237
fenadurs (part. transport da fein) 138
fendli 210
fendri 210; fendrich 213
fers 152
fersira 152
FERVERE 152
fiat (sil f.) 339
fierer (f. avon) 83; (f. si puorla) 83
fiffa 227
fiffer 227
figletna 275
fignecla 195
fignicler 189
fignoc 193; cf. finotg
finedicentes (sine f.) 338
finotg, fignoc 193
fis 152
fisarola 152
flectamus (far f.) 338
flem (ual) 258
fletga 191; (f. ordinaria) 191
flöta 227; (flöta e buttatsch; cun f. e b.) 227
flugi 222
FLUMEN 258
flur bogn 196
flur-cadeina 190
flur camutsch 193
flur cuolm 195
flur-glatscha 194
flur madregna 197
flur madrun 196
flur maljarva 197
flur-mars 195
flur mir 195
flur piertg 190
flur pieun 193
flur rudiala 196
flur segal 195
flur Sontgilcrest 195
flur spelada, 193
flur striauna 192
flur tschagrun 192
flur tschetscha 152
flur tschugalata 195
flur s. Gieri 195
flur s. Gion 191; 195
flur da graun 195
flur da mintga meins 194
flur da neiv 197
flur da puoz 197
flur da Rein 195
flur dil tun 194
flur d'ual 193
flur-féffa 169
flutschetsch(a) 152
foart 234
fontauna (derivaziuns en nums locals) 258
fortezza 234
fortificher 231; 235
foruot 212
fosser (infin. futur, tenor Spescha, P. P.) 44
fover (infin. perfect, tenor Spescha, P. P.) 44
frack (d'ordonnanza) 221
fracla (f. d'puolvra + nota 32) 208
FRAGONE 258
fraisch (+ nota 51) 217
fraissen 188
fraschun (+ nota 32) 208
frata (+ nota 95) 235
frida 225
frinarsa da Nossadunna 197
fritza 224
friungk 202; (+ nota 96) 235
frizzar 226
froda (gall.) 259
frosla 188
frosler 188
frust gries (de len) 227; frusts grons 227; frusts gross 227
funda 224
fuortga 222
furchietta 208
furnieu (mel f.) 235
furtgettas 197
gaglinut 197
galaxîa (gr.) 250
GAM- 184
gamiza (ahd.) 184
gamuza (spagn.) 184
garda (Schilf) 196
garnischun 215
garveia (Bärentraube) 192
gat 66
gauns 208
gelgia (g. cotschna)193; 195
generael 213
gens (frz.), 79
GENS, -NTE (vs. glieud) 79
gente (it.) 79
gente (spagn.) 79
ghigioul 266
gi (vs. di) 346
giaccun 152

Gialia (cumandêr in G.) 237
giat 66
giep 188
gioc, coll. giocca 153
giostra 231
gir (vs. dir) 346
girra (pigliêr g.) 231
gisel 238
giucs, ils 153
giuvenessendi 80
giuvnal 80
glaina 195
gledi 224
glids 203
glietta (fierer gl.) 173
glieud 79
gliunc (surmiran, per lung) 278
gnabatsch (interj.) 135
grava 12
gravata 210; 220
gravirola 197
grefla dil giavel 196
grenadier 217; 221
grep 12
Grischunia 231; 232
groas (da l'armada) 212
groma (far g. ; dar si g.) 169
grusaida 12
guaffen (masdêr l's g. s) 230
GUALDUS, -UM 79
guardia (tschentar g.) 215
guaret (+ nota 63) 221; 230
guargimainta 208; 209; 230
guarnischun 215
guerrier 217
guers 224
guret (+ nota 9) 203
gurgimainta (+ nota 30) 208; cf. guargimainta
gustegnas 274
haesta 223
halambart, hallebart 222
hardimaint 231
haregiar 79
harnisch 221
harschier (+ nota 52) 217
hassegiar 79
helm 203
herold 216
hirundella 79
HONORATUM 273
ier (Sturm, Kampf) 231
inarmì 214
incrasêr 232
inguarniau 214
insister 79
înt (friul.) 79
ir (i. encunter alla fin) 83; (i. entuorn cul patratg) 83; (i. ensemen) 84; (i. tier) 84
isart (spagn.) 184
ischi 188; coll. ischala 192
issiens 191
iva 191; iva dumiastia 196
izun piertg 195
Jägers 216
jarva cuagl 195
jarva pardaunca 153
jarva rugada (ruaneida) 191
jarva tschuora 195
jarva da rucs 196
jarva s. Gion 194
jarva s. Margriata 191
jasters (obligaziun al survetsch militar) 208
jat 66
jeger 214; cf. Jägers
jent (dolom.) 79
*JOKK 153
jüvlöz 230
KAM- 184
KAT- (onomat.) 152
Keisers 220
ladin 11
laeger (star a l. , metter l.) 213
lai 80
laitra 79
landsturm 212
languit 79
lanschins 153
lanstuorn 213
lantagen 189
lantschetta 193
largau 187
larisch 187
larma 214
larmas da Nossadunna 198
lasimponer (friul.) 81
latg-musteila 197
latgé (cf. alv) 174
latitschun 192
launtscha 223
laussa (caracter, fuorma dil cries) 189
lausser (diever dil lenn, vertit) 189
lavartgic 152, 190
lavazza 191
LEGE (vs. tud. ë) 80
leiffer 216; cf. leufer
lem (far l.) 153
lenscha 153
lenscher 153
lenschera 153
lentelgia 195
lest 233

lestga 153
lètg 80
leufer 227; cf. leiffer
lingiar, as l. 232
linzöl (rasar ün l. alb) 233
lisca 153
Lisch (walserdt.) 153
litania (vegnir adina culla medema l.) 338
litinent 212
liut (mhd.) 79
logl 195; 196
lonicera 189; cf. caglias da tissi
lucerna 191
ludschêr 213
ludschiamaint 213
lütinent 213
macun 182
mader 287
madir, coll. madira (borras) 275
magnacla (digls vadels) 266
magnuc (qualitad) 173; (far ensemen il m.) 173 ; (schar envernar il m.) 173
magnucca 190; cf. feglia magnucca
maneera (da trar) 223
mangaun 194
margrita 195
marmenir (semarmenir ora) 155
marschal 212s.
massa (compagnia) 208
Mateias da Ladir (far il M. d. L.) 247
mattuns (Burschen, Soldaten) 230
maun (metter m.) 230; 232; 236
maz d'guordas (+ nota 35) 208
mazochia (+ nota 36) 208
mazza 203
mazzacoula (gi da m. , Suagnign) 276
mazzacun 223
mazzüch 223
meidia 287
menar (m. si) 83
MENSA 153
menta 191; 195
mess 216
META 287
METTÀLLUM 287
MÈTTALUM (gr. -lat.) 287
metter (m. avon) 82; (m. tier) 84; (m. maun) 230, 232, 236
milisa 212
minas 197
miout 79
mira (ster sün la m.) 231
mirar (m. tier) 84
misaroclas-paliu 197
miseron 195
mistrer 172
mitgegia 195; (m. alpina) 193
miult 79
moler 79
MOLITU 79
mordagk 223
Mort s. Giachen (veser ora sco la M. s. G.) 250
mostriar (mustern) 209; cf. mustriar
mouden 208
mouver, as. m. 230
müda (Ablösung) 209
mugnier, 3. mogna 266
muia/tuia (vs. Trun: meia, teia) 346
muleina 195
mumma da graun 195
munitiun (+ nota 82) 225
muniziun (semant.) 225
muot (Muttern) 191
mura 195
murdaik (+ nota 72) 223
murer 195
muriun (+ nota 34) 208
muschavachias (Kuhschweizer) 230
muschet 224
muschchetteria 232
mus-chettier 221
muschettun 224
muschiateda 233
muschiatun (+ nota 33) 208
muschin 195
musquetier 217; cf. mus-chettier
mussauscartira 80
mustriar 218; cf. mostriar
mütschantar 230; 233
mütschar (far m.) 232
na - betg (negaziun dubla) 346
NANT (gall. , maunca egl intschess rom.) 259
narcissa 196
Neapolitauns 220
netsch 191
nitschun 191
nobis (dar n.) 338
nouva 216
novella 216
obrist 212
odiar 79
official 213
officierer 212
ogn, coll. ogna 193
orden (o. da bataglia) 232
ordinanza (la grand' o.) 232
ordinar 232
oremus 338
*OUKSO (gall.) 304
paick (p. et concordia) 225

pais-cha 173
palisada 235
palmer 187
pals 223
pals de soingn Fidel (+ nota 73) 223
panaglia 12; (p. liunga) 169; (p. stuorna) 169
panzer 221
papaver 195
parisetta 193
parlamentar 238
parmogler 275
parmoglia 275
parmuglia 189
parmuglier 185
parvengla 192
parzurger (cun lieud) 235
pasch (articlêr la pêsch) 238
passar (p. si) 83
passera 138
patlauna (Huflattich) 194; patlauna (Pestwurz) 196
patroglia 215
patrona 210
paun cucu 190
peduns 217; 226
pégn 187
pégn d'untgida 187
peilalv 191
peipas da toback 304
peipulein 191; 194
peiverella 196
pelusetta 194; 195
penn 12; 171
peratatsch 153
perschunia 237
pervesa 191
pesch 238
peterschin 196
pezas grossas 227; pezas d'champogna 227
pica 223
picca 227
piccadurs 221
pichanier (+ nota 53) 217
picher 227; cf. leufer
pilliet 223
piquet 215
pistola 224
plantagen 190; plantagen alpin 192
plom 209
plumatsch Niessegner 192
pluschein (cuors lateral dil Rein) 257s.
POPULUS (vs. glieud) 79
por 195
portisana (+ nota 74) 223
posta (visitar las p. s) 215
potentilla 193
praisa 236
praschun (far p.) 237
praschunêr (salvêr p.) 237
preda (far p.) 236
PREHENDERE 273
PREHENSA 153
PREHENSURA 273
preisa (ina p. fein) 153
prender (ensemen) 84; (p. tier) 84
pro (uniu cun verbs) 84
puder (vs. astgar) 80; (p. tier) 84
pugneilg 224
pulvra 209; cf. puolvra
puma caura 189
punchial 224
pundar (il magnuc) 173
punschun 193
punt (ün p.) 235; (las p. s) 235
puolvra (puuolura) 209; 225; (mancanza da p.) 230
puschanada 193
pustemia 153
puuolura → puolvra
quarter 213
quescher (vs. taschein) 346
RABIOSUS 258
ragau 187; cf. regada
ragisch-buc 193; ragisch-camutsch (Doronicum grandiflorum) 183; ragisch rena 195; ragisch d'ansauna 191; 194
rampuniala 196
ramüoers (+ nota 97) 235
ramür 235
ranunchel 194; (r. primavaun) 196
raps (fretgs dalla darvena) 190
raschunar (quintar) 138
raspacots 196
rassa-siarp 191
ravani, pl. ravanials 196
rebeco (spagn.) 184
rebisch 151
regada/riada 275
rein (reo, gr. : cular) 257
rein (appellativ) 257
reist (da l'armada) 212
reiter 223
reiteria 226
rempar 234
reseda 196
restabov 194
restag (Rasttag) 215
resti (d'uiara + nota 64) 221

retiraeda 234
retrar, as r. 234
ricla (ir tocca r.) 153
riebla 194
rimigia 189
rischa 173
rischit 79
riua 191
romontsch/rumantsch 11
romontschar (plidar r. , tenor Spescha, P. P.) 43
rosa d'aur 197
rosmarin 196
rottüra (far r.) 232
ruaneida 191; (r. alpina) 197; (r. ordinaria) 193
rucs 191
rusa 152
ruschen (falla d'aua) 256
ruser selvadi 188
ruta 196
ruver 188; (coll. ruvra) 193
sabel 220
sacfiffa 228
sacfiffer (+ nota 88) 228
safrauna 196
sagiatam 235; (s. da rouda + nota 78) 225; cf. sajettam
sagiattar 209; 233
sagiètta 224
sajettam da guerra 226; cf. sagiatam
salesch 275
salisch 188
salvar (lenna/lagna giu d'en fastatg) 275
salvgia 191
santinella 215
SAXUM 293
sbarrar 233
sbombardêr 236
sblundergiar 237
sbundriar 237
scabiosa 195
scalfins da Nossadunna 193
scanip 224
scaramütschar 231
scarsiala 194
scarvatg 152
schalamia 228
s-chalas (schalas a raiver) 236
schanses (fierer si schanses) 235; cf. schauntza, schonza
schanza → schanses
schanziar (schanzagier) 235
s-charamütscha 231
scharfschütz 217
scharschan (sergent) 213
scharun 172
schauntza (guagiar la sch.) 236; cf. schanses, schonza
scheli 195
schelptgar 154
schentsch, il (Ingwer) 194
scher (sch. allontanau) 84
scherna → tscherna
scherptga 138; (ir per la sch.) 154
schiaramütschia (+ nota 94) 231
schiarger 232; 233
schiberna (+ nota 79) 225
schibetta (better sch. s) 346
schiember 12; 187
schilt 203
schküdt 223
schlacht 232
schloppapiertg 196
schlops 190
schlupet (+ nota 80) 225
schluppets (Klappertopf) 190
schmüravaglia 79; (as schmüravgliar) 79
schonza 235; cf. schanses, schauntza
schquadrun 226; cf. squadrun
schualma 79
schuffa (part. caschar) 172
schuicla 228
schuicler 228
schula 190
schuldau (ir sch. , far sch.) 218
schumber (+ nota 89) 228
schützer 217
schuz 209
scorsanera 197
scoss d'sudada 217
scotga 173
scotgascha 174
scuossa 174
scurantêr 233
scuraria (fer s. s) 231
scutel 191
sdrütta 233
sefarsar 152
selisch 154
sèller, il (plonta) 197
selva 187
semetter (s. avon) 82
semperverd 194
semperviva, il 194
sempuorla 225
senav, la 192
sencugliada 172
seprender (s. ensemen) 84
setener (s. si) 84
setrer (s. ensemen) 84
sferdament 174

sfrach (metter a s.) 233
sfügiantêr 233
sgagia 12
sgarmer 12
sgarmera 170; 172
sgüreza (zeidla da s.) 238
sicuterat (vegnir adina cul medem s.) 338
SILEX, -LICE 154
silja (gall.) 272
SILVA (vs. Wald) 79
sin (sin la staziun) 80
sitschin 187
sittom 225
slangua (+ nota 86) 227
slingia 224
slupatêr (+ nota 54) 217
smungêr 237
sodada 217
soldanella 192
Sontgaclau 346
Sontg' Andrea (la S. A.) 248
soud (trar a s.) 218
spada (spaada) 223; 224
spalanchêr (s. las punts) 235
spargla 197
spars, il (Wasenhaue) 256
spartir (sterben) 234
spasadur 191; 194
specla (+ nota 90) 228
speia 216
SPELUCA 61
SPELUNCA 61
spenscher (la vacca spenscha) 154
spia 216
spieutz (+ nota 75) 223
spiger 162
spilger 162
spinagrava 196
spinat 197
spinatsch 193
spirar 154
spisagêr 235
splagher 138; 162; cf. spiger, spilger
spoarta 238
sprüneda 226
spuriala 196
squadrun 226; 232
squartar 237
squethsadira 45
squetra 190
staffetta 216
stambuoch 181
stan da pieun 171
starnüda 233
startugl 190
steilalva, la 193
Steinbock 181
steinbuc 178
sterner (s. per terra) 233
sterpin (diever dil lenn per dents da ristials; mellens sc'in st.) 188
stilet 225
stilstand 238
stramantar 212; 236
strambuchina (tal.) 226
streha 171
striauna 188
strighel 172
stuorm 231
stuzer 225
sua 236
süartad 238
sudaeda 217
sudôs 217
suitg , coll. suitga 189; suitg selvadi 189; suitga cotschna 189
suitger 189
süjartads 238
sunar (s. stuorn) 213
surchiapar 237
surer 275
surfrida (dar ina s.) 154
surgnir 80
sursaglir (umgehen) 232
survegnir 80
suspidauna 193
svalischêr 237
svangiêr , as s. 232
tabladiva (invüdar üna t.) 233
tamar, il 192
tamboarl 228
tambur 228
tamburin 228
tamburlin 228
tanborl 228
taneida, la 196
tapa (dar/prender la t. + nota 46) 215
tasch 188
tastga pastur 194
tearz 212
tegia 12
tegien 224
temprar (t. il latg) 172
tendariala 154
TENDERE 271
*TENDITIONE 271
tenent 226
TENER 153
tener (t. tier) 84
teras 138
terasada 138
terasar 138

terrada 233
terzetta 225
tgagiastretg 189
tgitgida 196
tgoi, boin (Danis-Tavanasa vs. Trun: tgei, bein) 346
tiasta 194
tier/ tiers (uniu cun verbs) 84
tieu 187; coll. tieua 193
totinadat 45
TOVUM 287
tradimaint 237
tradir 237
traditûr 237
tramêr (t. üna pêsch) 238
transchera 235
transcherar 235
transera 235
traplar (t. suot) 226
tratta 230
travachar (t. auas e flüms) 226
trebla 191
tregua 238; (langunêr la t.) 238
treifegl 191
treikantun 45
trer (trer ensemen) 84; 208; (as t. indrê) 233; (t. giu sgiür) 238
triembel 188; coll. triembla 198
Trommenschlager 228
trops 212
tros (+ nota 47) 215
trumbaschlager 228
trumbla (+ nota 91) 228
trumbun (+ nota 81) 225
trummer 228
trüp 212
truscal 187
tschaco 221
tschaffun 187
tschaghegna 166
tschagugliuns 197
tscharbotta 174
tscharschar 12
tschefla (ir culla tsch.) 338
tschenta 154; (tschenta s. Gion) 154; 194
tschentaloscha 194
tschêp (arantêr in tsch. s) 237
tscherfegl 194
tscherna (sistem da recrutar schuldada + nota 27) 208
tscherschetta 197
tschéss 12
tschessa 266
tschintschigniva 153; 197
TUBUS 287
TUMBICULUS 292
tun (culp, siet) 225
tuorn 171
turschet 172; (arma + nota 67/ 69) 222
ual da… 258
uatga 208
uaul (god) 79
übercho (tud. sv.) 80
ufficial 212
umblaz 12
untgir 233
uolm 188
uregier 217
uriec/ uriet (dar u.) 154
uritar 154
urlaun 12
urteis (Mangold) 195
urteis mangauns 191; 194
urticla 193
utschalin (arma da u. + nota 37) 209
vachmeister 213
vacht 215
vaffen 209
val, la v. (= ual) 258
valisch 234
vegnir (v. ensemen) 84
vendetta (fer v.) 232
verben (far igl v.) 218
vermanir 155
veronica 193
vertit (Hopfen) 190; 194
veschla-caura 197
vesina (tal.) 182
vestga 152; 190
vetscha 191
viez 187; (coll. viaza) 197
vischigia 172
vilomi 151
vinatscha 188
vinatscher 188
viola 197
vusar (siezen) 43
vushar (pronunziar) 43
Wald 79
wohl graten (tud. sv.) 81
zamischlar 138
zandegl 192
zanduscal 197
zavrada 172
zeidla da sgüreza 238
zenns da stuorna 213
zetga 195
zundra 187
zundrigna 187

Register da nums

(Cumpeglia nums locals, gentilizis, surnums, nums da famiglia, prenums)

Adda (buochia d'A.) 235
Adesch (Adige) 217
Adont, Igl A. 271
Aidgnoss 208
Alp Pitschna 271
Alvagnü 213
Alvra (Pass) 215; (Albula) 216
Andeer (part. survetschs jasters) 218; cf. Lapidaria
Andraw (doc.) 273
Andriu (s. A.) 247; (crusch da s. A.) 247; (patrocinis, funcziun) 247; (fiasta da s. A.) 248
Antieni 247; (s. A. , eremit) 248; (patrun dil muvel) 248
Antoni (s. A. da Padua) 248
Ardez (part. buttinar) 237
Ark (Arco) 231
Arlos 270; (Piz A.) 274
Ascharinas 188
Aschera 188
Auas Sparsas (cunfin Sur-/Sutselva) 15; 284
Augustin (num da fam.) 274
Avero (Val San Giacomo) 295
Avras, Val d'A. (intschess, denominaziun) 294; (depopulaziun progressonta) 295; (etim.) 295
Badogna 275
Bagianera 275
Balandegn, Igl B. 271
Balugna 247
Balun 247
Barclamiu, s. B. (tierm da stagiun) 248; (fein a pastg; pigliar muntanialas; risdiv) 248s.
Barnagn 267; (+ nota 5) 268; 270; (canz. pop.) 276
Barseida, sontga B. 249
Breil 12; (part. pelegrinadi da Compostela) 127; (caplutta da s. Giachen) 251
Brinzouls 12
Brixen 210
Brüsch (Brusio) 215
Bugnei 188
Bunezzas 274
Buorm 225
Burschign 274s.
Burschigna, Sen B. 274
Burschignas 275
Cadè 286; cf. Cadi da Cuera; Chiadè
Cadi, La C. (e ses confins, carta da Spescha, P. P. , publ. 1930) 48s. ; (decrets e statuts davart fallas da camutschs e muntanialas) 183; (bandieras) 210; (part. agid d'uiara) 229; (stadi dil Segner) 285; (denominaziun, cunfins) 285; (vesta, foto) 286; cf. Lacadey
Cadi da Cuera (doc. 1645) 286; cf. Cadè, Chiadè
Cadra (+ nota 11) 272; Cadra(s) 272
Calantgil (Innerferrera) 293
Calucons 11
Camp d'Utschegn (Campodolcino) 302
Canettel 277
Canil 161
Canitel (num da fam. , tgesa digls C. s) 277
Carnil 161
Caros (num da fam. , Christofero C. , doc. 1633) 277; (Clara C. , doc. 1631) 277
Caross, La C. 277
Cartas 266
Carus (num da fam. , Jan C. , doc. 1571) 277
Cavorgia 286
Celts (en Rezia) 12
Chanitel Gut (doc. 1615) 277
Charossa (num da fam. , Dominica Ch. , doc. 1683) 277
Chiadè, La Ch. 286; cf. Cadè
Chianova (part. transchera) 235
Chiauntsegk 222
Chiglina 188
Chirgela 276
Churvalden 213
Clastra d'munt (Marienberg) 215
Clavenna 211; 214; 216; 231; (part. assedi dil casti) 236 ; 293
Clavennascs (e possess a nord dallas Alps) 295
Clecs 266
Clis/Clius 266
Clugen (Quels da C. ; surnum) 300
Clüs 266
Codins-chi (surnum) 135
Coira (bandêra gronda) 211; (bojer da C.) 237
Colms Son Mitgel 274
Com (Como) 217
Compostela (pelegrinadi) 127; 249
Crap la Possa 264
Crap las Gneglas 264
Crappa da Scoz 276; (verset d'unfants) 276

Cresta Gronda (Padnal) 269
Crestaulta/Surin 11
Cristallina (alp da vaccas; caschiel da C.) 168
Cristoffel, sontg C. (Ziraun, verset) 302
Crudela 272; Cudrealla (doc.) 278
Cumegns 266
Cuminavel 266
Cunclas 124
Cunel 162
Cunuaureu (doc. , Pass dil Spligia) 293
Cuolm da Stussavia 290
Cuolm da Valrein 294
Cuort/Meierhof 288
Curwala (doc. 865) 284
Damal (Mals) 36; 213
Danis (derasaziun digl nom) 270
Danis-Tavanasa (foto da classa 1933/34) 345; 346
Danuder 15; Unuder 203
Darveun 258; Darvun 258
Davos (Tavau) 287
Davos Madiera 275
Degen (dialect local vs. Surcasti) 136; cf. → historia linguistica
Desertina (doc.) 285
Disentis (part. bandieras) 210
Dros Lung (doc. 1521) 275; Drossa da Nassegl 275; Drossas 275
Dubin (Vuclina) 231; 235
Duin 328
Dutjen 258
Ela (= Aela) 274
Embs (Domat) 218
Engiadina 22; 71; 117; cf. register da materias
Engiadina/Surselva (la punt periclitada, 1945)
Engiadin' Aulta 17s. ; 52; 53; 160; 182; cf. register da materias
Engiadina Bassa 17; 53; 182; cf. register da materias
Engiadines 53
Er Lung 273; Er Purmaglera 273 ; Er digl Savlung 273
Era, L'E. 266; Era Bela 266
Eraplanga 266
Fareila 293
Farrera 293
Ferrera (Trun, etim.) 259; 344
Fieu 188; Figiu 188
Figlernas/Figletnas 275
Filisur 20
Filondras 270
Fimatsch (Medel, foto) 255
Fittung 270
Flem (etim.) 258
Flimegl 258
Foppa d'las Borras 275
Foppa/Gruob (La F. , denominaziun, intschess) 289
Fotgs 270
Fräila 293; cf. Fareila, Farrera
Francons 13
Franzos 206
Froda 259
Ftaun 223
Fuentes (part. perschunia) 237
Fuond 17
Furealla (doc.) 278
Gada 247
Galicia (Spagna dil nord) 249; (vs. galaxîa) 250
Geletta 247
Gelgia (La G. , flum) 267; 268; 271
Giachen (prenum) 247
Giachen, s. G. (pelegrinadi e tiara rom.) 249; (Breil, caplutta, foto) 251; 306
Gieri la Tscheppa 303; 306
Gion (prenum) 247
Gion (s. G. Battesta) 251s.
Giuvaulta, casti da G. (Hochjuvalt) 292
Glarunes 124
Glion 11
Gluorn 47; (Cluorn) 230
Gnabatsch (surnum dils Lumnezians) 134; (verset) 135
Gôt digls Ghigiouls 266
Gotuns 13
Graubünden (denominaziun) 284
Grava 268
Gravats (Croats) 220
Greina (appreziaziun da Halter, T.) 332
Grischunia 39; 231; 232
Gualdo 79
Gualsers 290; 294
Gün (Stussavia) 290
Gustegnas 274
Halla (Tirol) 203
Halter, T. 328ss. ; 330
Hochrialt 292
Höfler (avdonts dils hofs da Sursaissa) 329
Igniu 188
Imboden 291; cf. Plaun
Keisers 220
Kirgealla (doc.) 278; cf. Chirgela
Lacadey (doc. 1371) 285; cf. Cadi
Lapidaria (Andeer u Ziraun ?) 293
Lareschs 275
Lass 270
La Toissa → Toissa

Lecsch 268; 270; 277; Leghtsch (doc.) 272
Lek (Lecco) 217
Leponetia 289; cf. Lumnezia
Leptga 267; 268
Ligia Grischa 17; 209; 212; 218; 284
Ligniu 188
Livinal Payer 271
Luchneren 289
Lucmagn 36; 287
Lumnezia 11; 134; 136s. ; 288s. ; 289 ; 332
Lumnezian 134; 135; 288s. ; 328
Luvriu 188
Madeschem (Madesimo) 302
Madonna (di Tirano) 217
Magnacla 266
Malmigiocr 271
Malönia ((Stussavia, Talkirch) 290
Maran (Merano) 238
Martegnas 264
Martgea da Breghels
(= Surtocf/Suagnign + nota 6) 268
Massacoulla (doc. + nota 17) 276
Mateias da Ladir (far il M. d. L.) 247
Medel (part. vacht) 215; 287; (vs. Medels) 294
Medels/Valrein 287
Mejefeld (assedi) 236
Mesauc 290
Mezola (riva M.) 234
Mezzaselva 284
Minò (surnum) 135
Miras/Schyn, Las M. s. 292
Moesa 290
Mompé 287
Montanis, in M. (doc. 1263) 285; cf. Muentenen
Morbêing 216; (Murbeng) 235
Motata/Ramosch 11
Motta Palousa 264; M. Vallac 264
Muentenen (doc. 1263) 285; cf. Montanis
Mulegn 268
Mundadeira 273
Mùnt Utschegl (Vogelberg) 304
Mùntennen 285
Munter 264
Mùntina 285; Mùntinen 285
Muntogna (Schons, vesta) 301; (Heinzenberg) 292
Muota da Falera 11
Murbeng → Morbêing
Mustér (part. jegers) 214
Nadoz 270
Naloz 268
Nandro, Val N. 270; 271; 272; 273
Nascharinas 188
Nassegl 270; 272; 277
Neapolitauns 220
Nesseal (num da fam. , doc.) 277
Niva, La N. 275
Nollen 258
Nosadonna (Suagnign, num local) 268
Noz, Las N. 270
Nueinas (Nufenen) 294
Ob Flym Wald 284
Obersaxen 288
Ostrogots 13
Padasch 270
Padnal (derasaziun digl term) 269
Padnal/Savognin 11
Panaduz 11
Parpi, Or a P. 264
Parseira Freida 273; P. da Malmigiocr 273
Parseiras 273; P. s da Fotgs 273
Part Sura (Ligia Grischa) 284
Pas-che (surnum) 135
Pascumin 266
Pastgs Cumegns 266
Payer 271; cf. Livinal P. ; Punt P. ; Ual P.
Pischolas 290
Pitasch 328
Piz Arblatsch 264
Piz Arlos 274
Piz Crap (= Piz Mitgel) 274
Piz d'Ela 274
Piz d'Ond'Oschla (= Piz Grigsch) 281
Piz Forbesch 274
Piz Furo (= Piz d'Ela) 274
Piz Grigsch 274
Piz Mitgel 274
Piz Son Mitgel 274
Piz Toissa 274
Plang Begls 278
Planis, ministerium in P. 285
Plattengia 323; 332
Plaun, Il P. 291; cf. Planis; Imboden
Plaunbelgs (doc.) 278
Plaz gl'Ischier 275
Plaz Gliung (doc.) 278
Plûr (Piuro) 213
Po(a) (flum) 219
Prauh radient (doc. 1556) 278
Praw (doc.) 278
Praxedis 249; cf. Barseida
Pro Burschign 274
Pro Tect 276
Promastgel 264
Prosal 270
Punt Arsitscha 292
Pun-Crap 294; cf. Rofla
Pundt Platz 235
Punt Alta 234
Punt Martina 234; 235

Punt Payer 271
Puntina/Innsbruck 17
Puntraschigna (part. diever d'aua, 1760) 254
Purmaglera 275
Purtenza 12
Puschlef 212
Quadra, La Q. dafora (doc.) 272; La Q. sot (doc.) 272; La Q. soura (doc.) 272; la Q. da traunter Proos (doc.) 272; las Q. s da Leghtsch (doc.) 272; cf. Cadra
Quels da luén (surnum dils Lumnezians) 135
Rabius (etim.) 258
Rabiusa 258; 290; cf. Raptgusa
Radìo (surnum) 135
Raetia curiensis 284
Ragn Grond (Gelgia) 268
Raptgusa 258
Rasgliung 275; cf. Dros Lung
Ratitsch 264
Reaunz (doc.) 278; cf. Riangs
Rein da Medel 257; Rein Miez 257; Rein Val 257; Rein da Val Sumvitg 257
Rentiert (Maderanertal) 49
Rentiert, Alp R. (Val Sumvitg) 257
Reziaulta, Casti da R. 292; cf. Hochrialt
Rhein (punts ed uiara) 235
Rheinwald (vs. Rheinwal/Valrein) 294
Riangs 278; cf. Reaunz
Riedas, Las R. s 275
Riein 328
Riguscs 11
Rofla (Punt-Crap) 294
Rons 273
Rons Panaglia 273
Ronsa 273
Rubi (Val de R. , part. schanzas) 235
Rudnal 272
Runc 273
Rung 273
Runtgets 273
Runtgil 273
Ruvriu188
Sagogn/Sagens 270; (part. Victorids) 290
Saissa (Saxa) 286
Saissafratga/Castrisch 290
Salaplauna/Mustér 284
Saletscha, La S. 275
Salouf 264; 344
Salpänna (Neukirch) 290
Salva da Lattas 275
Samnecs 270
Sarrons 273
Sassam (tenor Simonett, Ch.) 293; cf. Sessam
Savognin 11; 269; cf. Suagnign
Says 288
Scanf (part. uiara) 234
Scesaplana 33
Schinect 270; 277
Schischams (doc. 1141) 293; cf. Schons
Schitgas/Tschitgas 275
Schlander (Tirol) 203
Schletg, Igl Sch. 271
Schusa da Milaun (surnum) 135
Schweiningen 269; cf. Suagnign
Scoz 270; 276
Scuol 11; 213; 227
Sedrun (etim.) 258
Seglias 272
Segnes (Pass dil S.) 124
Sellias (doc. 1515) 272; cf. Seglias
Selva/Tujetsch 284
Senslas 272
Sequans 270
Sessam (tenor Champel) 293
Sevgein/Seewis 270
Sexamnis, in S. (doc. 831) 293; cf. Schons
Sielva/Müstair 214; 284
Sievgia/Seewis 270
S. Martin (Lumnezia, 1798) 229
S. Murezi (Lumnezia, 1798) 229
Sondre (Sondrio) 225
Son Martegn 268
Son Mitgel (Davains e Dafora) 268
Soras 270
Sot Salect 275
Sotcurt 267; 268
Splecs 161
Spleia cf. Spligia
Splìet 161
Spligia 162; 294; 302
Spogna 205
St. Maria (foart) 234
Stosavia (doc. 1219) 290
Stoss-/ Stuss- (etim.) 291
Stussavia (extensiun, num) 290
Suagnign 262; 264; 267; 269; 271
Suanets 11; 270
Suanneng (doc. 1156 colonia de S.) 269; cf. Suagnign
Sulom 276
Sumvitg (part. schützers) 217
Suprasaxa (doc. 765) 288
Supra Silua (doc. 1254) 284
Sur (Sufers) 294
Surcuolm (part. pelegrinadi da Compostela) 127; (part. Halter, T.) 329
Surcurt 268
Surmeir (caracteris. da Lozza, A.) 264
Sursaissa (milissa) 212; 288; cf. Suprasaxa, Uebersaxen

Sursaissa romontscha 288; cf. Surmir
Surselva (denominaziun tardiva) 284; (significaziun) 284; (denominaziun, ligiom marcant) 285
Surses (caracteris. da Lozza, A.) 264
Surtocf 267; 268
Swainingen (doc. 1154 curias de S.) 269; cf. Suagnign
Tartsch (Val Vnuost) 36
Tarvessedum 293
Tavanasa 285; 287; cf. Danis-Tavanasa
Tavate (tal.) 287
Tavau 287
Tavellas (Pass da T.) 290
Tect 270; 276
Teidt (doc. 1601) 278; cf. Tect
Tgant (Son Mitgel) 274; (Tg. agict) 278;
Tgiaunt (doc.) 278
Tiem 270
Tieni (prenum) 248 ; cf. Antieni
Tinizong (etim.) 271
Tiran (Tirano) 227; 236; (part. sblundergiar) 237
Toissa 264; 274
Töna (prenum) 248; cf. Antieni
Trauncter Uvaals (doc.) 278
Traunter Proos (doc.) 278
Travun(n)a 216; 235
Tregn 270
Trin 256; 270
Trun 11; 216; 256; 321; 344
Tschar (St. Petersbach) 285
Tscharnoz 270
Tschessa, Las Tsch. s 266
Tschingel 33
Tschlin 11
Tujetsch 184; 215; 287
Tumasch 247
Tumilasca 292
Tumliasca/Domleschg 292
Tuor (Taufers) 47
Tuora 285
Turi 232
Tussagn 270; 272
Tuuerasca (ministerium in T.) 285; cf. Tuverasca
Tuverasca (doc. 831) 285; 287
Ual da Chirgela 276
Ual Payer 271
Uaul Grond (Flem) 284
Uebersaxen 288
Umbrail, Umbrailg 212
Underaw 273
Undrau (Razen) 273
Unuder → Danuder
Urlengia, Punt d' U. 287
Val Carauns (Etzlital) 49
Val da Fier (Maderanertal) 49
Val Lumnezia 288; cf. Lumnezia
Val Valgauna (Fellital) 49
Valata 329
Valdireno 294; Valle di Rheno 294
Valgeu (part. schanzas) 235
Vàllers 289
Vallis domestica 292; cf. Tumliasca
Valrein (Hinterrhein) 294
Vetger/Vitgur (prenum) 247
Viamala (accessibladad el temps roman) 293
Vintschegn (prenum) 247
Viols 266
Viver/Affeier 288
Voppas da Maza bierg (doc. 1497) 278
Vrin (doc. 1751, davart ibices seu rupicapras) 181
Vultlina 217; (Vutlina) 231
Zalön (Platz) 290
Zein (prenum) 247
Ziràn (verset) 302
Ziteil, Sen Z. 264
Zuoz (part. uiara) 234; (part. Ritscha) 259

Register dils suffixs

- AMEN 293
- ANTU 278
- ANU 136; 278
- ASCA 285
- ATU 278
- AVI (MAGESAVI) 290
- AVICO (Mesauc) 291
- ENU 136
- IA 137
- ingen 270
- TIA 137
- ONE 136
- UMEN 137